

“तत्प्रोक्तं सरस्वतीविभोदं कुम् — पद्यतस्तम्

सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायाः

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

(उत्तरार्द्ध)

भ्वाद्यात्मकः चतुर्थः प्रकरणः

श्रीकमुदरञ्जन-भियोगोपयोगिणा-

कृतभाषान्तरः तत्कृतयोः निरूपण-समाख्यया

व्याख्यया च कृतः ।

1972 355

BHATTOJI-DIKSHITA'S
Siddhanta Kaumudi

Vol IV

(Bhwadī-Prakaranam)

With English Translation & Sanskrit Commentary

By

Kumudranjan Ray, M. A., Bhisagacharyya.,

Author of Laghu-Kaumudi, Evolution of Gita,
Philosophy of Ayurveda etc etc.

Published by

K. Ray.

7, Bhawani Datta Lane,

Calcutta.

PREFACE.

The Uttarardham of Siddhanta-Kaumudi is being published before its last Vol i.e., Vol III (on Taddhita) completing the Purvardham, owing to the pressing requests of some of my M A —Students here, though incompetent for the work still I cherish the hope to finish the whole of this Siddhanta-Kaumudi by and by as health and wealth will permit, as it was the unfinished glory of my father's works,

The Uttarardham is to be completed in some four volumes of which this is the first

My gratitude goes to Pt Hatipada Sarman for having materially helped me in writing out the manuscript Errors and inconsistencies it is impossible to avoid in such a work So the author will be obliged if any of his esteemed readers will kindly point these out to him to be rectified in the next Edition

CALCUTTA,
December, 1936

} KUMUDRANJAN RAY.

Dedicated to the ever green memory of
my father—

Late Principal

SARADARANJAN RAY,

The author of numerous Sanskrit and
Mathematical works and my guide in the field
of literary career

INTRODUCTION.

(*Date of Panini on a new line*).

We have said all about the growth, merits, defects etc, of Siddhanta-Kaumudi in our Vol. I i.e., the part on Sandhi. Now we say a few words on the date, place, and views and influence of Panini in Sanskrit Literature etc.

Here however first we shall deal with the date of Panini the grammarian ; for on this date also depend much of our sanskrit chronological conclusions. Grammar though was studied in Vedic and Brahmanic times for correct recitation etc (cp 'चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादाः' 'सुदेवोऽग्नि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः' &c—Rigveda quoted in भाष्य, and "वाग्वै पराच्यव्याकृतावदत्"—तैत्तिरीयब्राह्मण, "ओंशिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः"—तैत्तिरीय उपनिषत् । "वाग्वै बृहतो तस्या एष पतिः" &c—छान्दोग्य etc.), and found partial development in Yaska's Nirukta (? 800 B. C.) and in grammarians like Sakatayana, still it was made perfectly scientific by Panini, so he is said as the greatest of grammarians. Though he is also said as a कवि being the author of जाम्बवतो-विजय (cp "स्वस्तिपाणिनये तस्मै यम्य रुद्रप्रसादतः । आदौ

व्याकरणं काव्यमनु जाम्बवतौजयम्”—Rajshekhara) still the point is controversial, for the poem जाम्बवतौ-
द्विजय contains प्रयोग that are directly contrary to
Panini-rules etc.

Now the date of this great grammarian is not
Date of Panini, yet a settled fact. Mr. Pischel identi-
fied Panini with the poet of that name
also mentioned in Vallabhadeva's Subhashitavali
and assigned him before 5th century B. C. Mr.
Weber and Maxmuller put down Panini in 4th
century B. C. ; but Dr. Goldstucker and Bhandar-
kar have tried to place Panini not later than 500
B. C. Mr. Vincent Smith and Dr. Belvelkar place
him in 7th century B. C.

Now it is a certain fact that Patanjali the great
writer of Bhashya on Panini flourished in the
2nd century B. C. at the latest, and he refuted
remarks on Panini ; now pla-
cing Katyayana in the 4th century B. C. we may
safely place Panini in some 6th century B. C. if
not earlier ; for a gap of more than a century must
have elapsed from one writer to another for their
books being regarded as authoritative ; and beca-
use between Panini and Katyayana, and Katya-
yana and Patanjali several grammarians rose as
well. Thus Katyayana makes mention of gramma-
rian Pauskarasadi etc., not noticed in Panini, and

Patanjali also mentions Bharadvajiyas etc, not named by Katyayana. Also Patanjali takes Panini as "Acharyya" who writes, enjoins from revelation (cp. "आचार्यः पश्यति" "प्रतिड इति प्रतिषेधं गास्ति" "आचार्यप्रवृत्तिर्नापयति" etc.—in महाभाष्य). Thus also a big gap passed between Panini and Patanjali. Kathasaritsagara makes Katyayana as co-eval and even anterior to Panini; but this is to be taken as an exaggeration. For omissions of Panini filled up by Katyayana in majority of his sutras clearly suggest Panini's anteriority. Further Katyayana's use of 'तुल्यकालत्वात्' under Panini-sutra "पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु" 4.3.105. shows that Katyayana takes Panini as coeval with "Purana Rishi" much anterior to him (adopted from Dutta's Aryanisation of India). Again from Panini's 'सङ्गलादिभ्यश्च' 4. 2. 75, Mr. Viswanath Kasi-nath Rajavade says that here Panini referred to the city सङ्गल (? Greek.—Sangala) completed by Sankala. This city Alexander razed to the ground in vindication of the resistance put forward by its defenders. So Panini's reference to it suggests that he lived much prior to 4th century B. C. Again in the sutra "पर्खादियोधेयादिभ्योऽणञौ" 5. 3.117, the Parsus (Persians perhaps) are referred to as an आयुधजीविसंज्ञ i. e., a group of mercenary warriors similar to the Greeks of the 4th century B. C.

Now the Persians were blotted out as a political force in 326 B. C. So Panini's reference to these places him much prior to 4th century B. C. Similarly sutras "आयुधजीविभ्यश्च" 4. 3. 91. 'आयुधजीवी-संघात् ज्यङ्वाहीकेपु अब्राह्मणराजन्यात्" 5. 3. 114. refer to perhaps mercenary fighters other than Indians, so also Panini goes much before fourth century B. C. The sutra "वासुदेवार्जुनाभ्याम्बुन्" 4.3.98, shows that Panini was aware of the inseparable companionship of Krishna and Arjuna, also of their followers, and the word वासुदेव is placed first being the इष्टदेव of a religious sect and of Arjuna as well. So Panini came immediately after the original Mahabharata which was written in 6th century B. C. and from which time कृष्ण was the इष्टदेव of a religious line. Panini's knowledge with the Yavanas (Ionians) is very meagre, he refers to Yavanas in "इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्र ऋद्धिमारख्ययवयवनमातुलाचार्याणासानुक्" 41.46 in an indefinite way. So Katyayana fills it up as "यवनास्त्रिप्याम्" । This proves that Panini was not aware of any script of the Greeks. i. e., he was before Alexander's Invasion. On the other hand we know that the Persians under Cyrus came in contact with the Ionians after the fall of Croesus in 546 B. C., and first resistance to Darius came from the Ionians who burned Sardis in 600 B. C. Thus Panini was a

man of about 500 B C and he was a man of the Punjab (cp the sutras “उटक् च विपाग ” 4 2 74 and “सिन्धुतक्षगिलादिभ्योऽणञौ” 4 3 93 &c) Thus Prof Keith says “If it is borne in mind that Panini was a native of Gandhira according to Huen Tsang, a view confirmed by the references in his grammar it will not seem farfetched to consider that it was most probably from the older tradition that the name Yavanani was derived” (Aitareya Aranyaka), and this seems to support our above remark. Goldstucker shows that Panini’s “निर्वाणोऽवाते” 8 2 50, using निर्वाण in a general sense and not in its special Buddhistic sense, and “भक्ति” 4 3 95 in the general early sense of ‘object of worship’ (or “reverence” as in Ramayana and not in its special sense of “love and devotion” found in the Buddha Jatakas (the Pali form of भक्ति being “bhatti”), show that he lived before 480 B C —(the time when Buddha’s preaching took all captive) Thus he was perhaps at the beginning of 6th century B C For there is no direct reference to Buddha or to his preachings in Panini’s sutras That Panini was after Manava-sutra is proved from his clear knowledge of Smriti-laws and reference to Sutras in his own rules (cp “वान्यस्मिन् सपिण्डे स्वविरतरे जीवति,” “पारायणं तुरायणं चान्द्रायणं वर्त्तयति,” “तदस्य ब्रह्मचर्यम्,” “श्राद्धमनेनभुक्तम्”

&c. and “ऋतूक्यादिसूत्रान्तात् ठक्,” “सूत्राच्च कोपधात्,” “संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु,” “दाशगोष्ठी सम्प्रदाने” &c.). he wrote also after Nyaya and Charaka of 7th century B. C., and his inclusion of the words Agnivesha and *Bhisaj* (physician) in his *गर्गादि* list corroborates this point. Lastly the tracing of the development of religious ideas as re-actionary states one after another will also help us in determining Panini's date. As said before the Charvakas who rose as a set off against excessive monism of Upanishads were replaced by *Jnana* system of Sankhya. Yoga and Nyaya &c., which again were put in back ground by Jaimini's Karma-system and by the theories of Dharma Sutras (based on everyday-life-duty) like that of Manu etc., *. Then

---

* That Yoga followed Sankhya and then came Jaimini, Manu and Vadarayana is apparent from Santiparvan Moksha-dharma chapter 318, slokas 67, 101 etc, where after *सांख्यप्रश्न*, *योगप्रश्न* is raised, and *सांख्य* and *योग* are everywhere spoken of together. Then after these the question is of *यतिधर्म* i. e., of both Mimansas and Dharma sutras (cp. “*सांख्यानां योगिनां चापि यतीनां आत्मवेदिनाम्*”—*Idid* 347, 92 ; also compare the gradual order of questions there up to chapter 352). In Mahabharat *चिकित्सा* and *रसायन* are put after *सांख्य*, and *योग* ; compare Bhagvat as well I. 3 9-13 where also we see *सांख्य चिकित्सा*, *आन्वीचिकी* (न्याय), *यज्ञधर्म*, *सन्यासधर्म* following in order of evolution. Mahabharat there in chapter 346, 11 also says that *कैमिनि*, *सुमन्त*, *पैल* and *शुक* were व्यासशिष्य, so *कैमिनि*'s and *व्यास*'s sutras came one after another in

after Manu when offerings of animals in यज्ञ were wantonly going on in the name of Dharma, prevalence of diseases led to Charaka's revision of Agniveshatantra, and for re establishing Vedic rites, sages taught Vedas to people and thus Panini wrote for the right understanding of the vedas, for as we shall see below vedic theories are perhaps reflected indirectly in Panini sutras In every work the writer reflects his own view indirectly in his writings, thus we see John Milton and Kalidasa in every lines of Paradise Lost and Sakuntalam etc respectively Thus in his sutra "हनो वध लिङि" — Panini indirectly says that "वध (slaughter) was going on as a matter of sanction (विधि १, e, लिङ्) in place of killing (हन) by way of criminal punishment" (?) Panini might have combined the sutras "हनो वध लिङि" २ ४ ४२ and "लुङि च" २ ४ ४३ into one as 'हन्तेर्वधलुङ्लिङो.' whence the above inference of us would have been rather illogical, still his separate use warrants our conclusion Panini by vindicating ज्ञान also tried to revert this vicious tide by trying to replace वेदाभ्यास (recitation of vedas) which was almost obsolete (लुप्त) then, cp, Panini sutra "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" ७ ४ ५८—वेदाभ्यास

---

quick succession. So our determination of dates on religious lines as above seems to be correct and natural

elided in his time) ., and by saying that these customs were illegal, hence were not in vogue (i.e. असिद्ध) in early eras (पूर्वेत्र). Compare his Sutra "पूर्वेत्रासिद्धम्" 8. 2. 1. for this indirect reference. When this immoral practice stifled the atmosphere and displeased the good, Buddhadeva rose with his Abimsa-dharma. Again the अनित्यता of वर्ण and शब्द vindicated by the Nayaya-system was modified by Jaimini advocating that शब्द-s are eternal, and the vedas are so ; this view Panini revised saying that letters are not eternal—they are manifestations of sound (नाद) and originated with Prajapati the creator, but the impression of each letter contained in words, sentences etc. producing a meaning is eternal (cp. 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' having this internal suggestions—'स्वरादीनां नादानां 'निपातः' (? म्) उत्पत्तिः आगतिः 'अव्ययम्' अव्ययात्मनः आगतत्वात्) । This Panini's followers call as स्फोट that which clears the meaning [?] (see also Madhava's सर्व-

---

* His गुरुनिर्देश of लोपोभ्यासस्य in place of अभ्यासलोपः is also significant. The use of लोपोभ्यासस्य is not for अनुवृत्ति of अभ्यासस्य in the following rules only, but has significant reference perhaps, अनुवृत्ति of अभ्यास only turned into अभ्यासस्य from the compound अभ्यासलोप would have been possible on the analogy of अनुवृत्ति of धातु only made into धातोः from the compound 'अ धातुभु वाम्' in the rule "अचिन्नु धातुभु वाम्—" etc. (6. 4. 77). Compare "पूर्वसूत्रे अ धातुष वां इति इहनिर्देशेपि धातोरिति पृथक्कृत्य षष्ठान्तमनुवर्त्तते"—Balmanorama under the rule "एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य" (6. 4. 82).

दर्शनसंग्रह and स्फोटचिन्तामणि for advance studies) Thus also Panini came after Jaimini but before Buddha of 5th century B C That these are natural reactionary religious developments will be evident from repetition of history also , for we see how Sankara in the middle ages and Chaitanyadeva (some four hundred years ago) arose to establish sastras and Vaishnavadharmas etc , when Bengal was pining for want of *Sastra-Jnana* and for being led astray by garbed voluptuousness of Tantras Similarly arose the Brahmodharma started by Raja Rammohan Ray as a reactionary state in the eighteenth century and Vivekananda's *Jnana Karma*—theory in the previous generation when lethargy and ignorance prevailed everywhere Considering the weight of all these arguments we however now place Panini in the 6th century B C rather.

Panini as seen before held that sound is the representative of the eternal Brahman. To understand this let me explain after सौतो-
 Panini's *Philosophy* पणिपत् that creative sound (नाद) due to the will of Paramatman first came out from हिरण्यगर्भ's mouth From this ओद्धार, came the vedas directing Karman and Jnana and the way to liberation of the creatures This ओद्धार is all-in-all in it lies all (cp Chand II, 23)

Hence the vedas are said as अपौरुषेय (not man-made or अकाररूप-हिरण्यगर्भपुरुषनिर्मित एव i. e., made by 'अ', the Hiranyagarbha). For its understanding and recitation the sages created Vedangas and music and the mimansa-philosophies of various types, and for the establishment of society of vedas, Dharmastras and Puranas etc. were made with its branches—(see Sitopanishad—I ऋ to ठ Prakarana). Panini uses अ first ; for as अ pervades almost all letters, so according to him this Atman pervades all. As अ represents the letters and is lord of all, so Hiranyagarbha represents this Eternal Atman and lords over all creation (cp. Panini's sutra "तस्य ईश्वरः"—and "आधारोधिकरणम्" for this indirect reference). Hence Panini's last sutra is "अ अ"। Panini takes his philosophy from 'upanishads (cp. वृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषत् VI. 2. ; and Brihadaranyaka 1. 6. 1. and IV. 1. 2. where it is clearly said that sound is the material cause of name, form, quality etc.—all proceeds from sound, sound is Atman of all etc.). Panini similarly held that all can be known from sastras which are but creations of sound, so sound is Brahman and this sound being the material cause of all, is the प्रकृति of the Eternal soul as seen above (cp "जनिकर्तुः प्रकृतिः"—i.e. lord has a प्रकृति in which

he lays down seed of creation). And the realisation of this sound (which perhaps Plato called the Music of the spheres) by Yoga leads one to salvation—for from शब्दब्रह्म we reach परब्रह्म । Without Yoga Atman or Nada cannot be realised. His sutra on the point is “योगप्रमाणे च तदभावे घटर्गनं स्यात्” (1. 2 55.) ; By “आद्यस्तयदेकस्मिन्” he says indirectly—that all beings are in and within Brahman (एकस्मिन्)—and all these creations have आदि (beginning) and अन्त (end)—[‘यत्’ being taken मत्वर्थे] । Panini also perhaps supports indestructibility of matter and all, by the famous rule “अद्यथाभावश्च” । Similarly explaining “एकविभक्ति चापूर्वनिपाति” (1. 2. 44) as अद्विद्यमानः पूर्वनिपातः यस्य तादृगे ब्रह्मणि सति एकस्य तस्य ब्रह्मणः विभक्तिः” नानात्वेन स्थितिः—Panini perhaps held that all are from Brahman like sparks from fire. By this Jnana-theory of उपनिषत् and योगदर्शन, Panini fought the then prevalent empiricism as seen in Charvaka line of philosophy. Similarly his “धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः” (3. 4. 1.) shows that he believed in credentials (प्रत्यय) as to the existence of धाता (the creator) . By writing his grammar I think he tried to establish vedic mantras and also ventilated his support of ve-

• From such philosophic view of ours we like to infer is तन्त्रज्ञान ; for Tantras stress that मुक्ति is impossible without योगज्ञान ।

das and *Jnana-theory* noticed above. Panini the great *Philosopher and yogin* knew that तपस्या (penance) gave ऐश्वर्य्य or विभूति (majesty), so he in Dhatupatha says “तप ऐश्वर्य्य”, and that योग gives समाधि (meditation) and मोक्ष (liberation); compare “युजसमाधी” etc. In ‘निर्वाणोऽवाते’ also perhaps there is reference that निर्वाण cessation of birth comes after वातक्रिया i.e. प्राणायाम ceases after purifying the body, and निर्वाजसमाधि then comes—i. e., from शब्दब्रह्म we attain परब्रह्म (cp “शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति” Vishnnpurana VI. 5. 64). By “तिर्य्यचपवर्गे” (3.4. 60) Panini indirectly advised तिर्य्यग्मार्ग as the way to salvation. Empiricism and unjust use of कर्ममार्ग prevailed in his time (cp. his use of the word गोघ्न for अतिथि); against these he advised *Jnana*, calling it a तिर्य्यग्मार्ग। But his *Jnana* was based on कर्म for in “कृन्दसि उभयथा” (6.4.46) he clearly hints that in vedas both these are seen in harmony. Thus ventilating his religious views in and through his sutras he held that जीव was free (स्वतन्त्र) to certain extent, for in some respect he is कर्त्ता of his deeds, but Atman which is above all is perfectly स्वतन्त्र:—he being untouched by प्रकृति। जीव is free to some extent, for प्रकृति, कर्मसंस्कार etc. impel him to action—Atman also forces him into creation (cp “स्वतन्त्रः कर्त्ता” 1. 4. 45” and “तत्प्रयोत्तको हेतुश्च”—1. 4. 55). Panini also perhaps held that Ji-

va so long as he is in and within प्रकृति, loves work and passes through various states according to his कर्म [cp “कर्तुं रौषिततमम् कर्म” also “उपमर्गाः क्रियायोगे” (1. 4. 59) and “गतिश्च” (1. 4. 60)], and that cessation of कर्म means cessation of birth (cp “विरामोऽवसानम्”—1. 4. 110, and “अकर्मधारये राज्यम्” i. e., ब्रह्मराज्यम्—6.1. 130) Like upanishads his मुक्ति (salvation) is unity with ब्रह्मन्, and he held that during dissolution all go back to him, then Brahman being the only remainder [cp. “सरूपाणाम् एकशेष एकविभक्ती”—all being but manifestations of one (एकविभक्ती), one only remains (एकशेष) with all embodied ones (सरूपाणाम्) animate or inanimate]. With the Sankhyas too he held that वासना (impressions of or associations with ideas) went on with मनस्, which goes with our astral body till liberation (cp.—“कर्त्तस्थे चाशरीरे कर्मणि”—1. 3. 37 meaning indirectly ‘कर्मणि’ कर्मयोगविषये ‘अशरीरे सति’, ‘कर्त्तस्थे’ मनसि इत्यर्थः समनस्के आत्मनि इति यावत्, वासना तिष्ठति इति शेषः) । He thus united ज्ञान and कर्म theory of the Sutrakaras (cp. “अपवर्गे तृतीया”—1. 3. 6—where it is suggested that with respect to अपवर्ग i. e., salvation, तृतीया i. e. तृतीयावस्था third stage of life is suitable. Panini evidently took वाणप्रस्थ as a continuation of सन्यास । Or he divided life’s period into three as—शिक्षा, भोग and त्याग) । Panini advised मोक्ष or निवृत्ति in and through प्रवृत्ति ; for his rule

“तृतीया करणे” i.e. योगकरणे तृतीयावस्था उपयुज्यते, seems to support us. Thus by suggestive sutras Panini emphasised the ethics of the Sutrakaras seen above and metaphysics of the upanishads. Over and above these शब्दब्रह्मवाद, स्वातन्त्र्यवाद of जीव (to certain extent) and शास्त्रपाठ as salutary to जीव, योग as मोक्षदायक, and अहिंसा of जीव have been emphasised and renewed here—thus preparing the origin of the Buddhists and later on of Gita etc.

In spite of this effort of Panini to combat the tide of unscrupulousness by establishing vedic studies by his elaborate vedic rules, empiricism on the one side and जीवहिंसा (animal sacrifice) on the other were wantonly carried on. The original optimistic view of the vedas and upanishads contending that all we see have utility and conduce to our good, was tinged with some rays of pessimism in the Sankhya and Nyaya systems, but was revived in the Sutras and in the hands of Charaka and Panini with full force; but it was then totally replaced by the pessimism of the Buddhists. Thus at this stage Buddhism as a natural course arose modifying both these ways; and destroying the then ideas and habits of men.*

---

* Adopted from the author's "Evolution of Gita" a book on the origin, growth and development of Gita-Philosophy as well as of the early Ethical and metaphysical ideas from Veda-period downwards.

मितभाषिणीकृतो

मङ्गलाचरणम्

सात्त्विकं राजसं चैव तामसं धाम वैष्णवम् ।
नत्वा ब्रह्ममयीं वाणीं पाणिनिं चापि सद्भक्त्या ॥
कात्यायनं पतञ्जलिं चापिचैषां वचोऽनुगम् ।
शिक्षितं दीक्षितं चैव क्रियते मितभाषिणी ॥
मदीयजनकारब्धे सारदाविनोदे ताते ।
गतं पूर्वार्द्धिकं तावदुत्तरार्द्धमथ क्रमात् ॥
भागेनत्रिचतुरैश्च बालकोपचिकीर्षया ।
संस्क्रियते मया विद्वाः पितुस्तोषेभ्यसापि च ॥
भवतां हि प्रबोधार्थमास्ते शब्देन्दुशेखरः ।
नागेशस्य तथा साध्वी दीक्षितस्य मनोरमा ॥
विनोदयत तत्रैव मतिं यूयं स्वकामियम् ।
जायतां बोधभूढानां बालानां चित्ततोषिणी ॥
यदि दोषचयस्त्वत्र यदिवास्ति च नानुक्तः ।
तावुभावरिपितौभक्त्या शब्दब्रह्मात्मने मया ॥

अथ

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

(उत्तरार्द्धम्)

Salutation to Bibhu (the All-Pervading Lord).

दोक्षितः ।—श्रीवार्हन्तीचणैर्गुणैर्महर्षिभिरहर्दिवम् ।

तोष्टूयमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

पूर्वार्धे कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्त्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

1 The Bibhu i. e. the All pervading Deity stands supreme who, though highly propitiated with prayers, day by day by the great sages, the able readers and the performers of the injunction of the Vedas and the possessors of qualifying virtues, is without any attribute or quality

2 In the first half we have dealt with the affixes existing in the fourth and fifth Adhyayas (chapters) of Panini's Astadhyayi and now we are treating of the affixes lying in the third Adhyaya

[शिव शैव च पाणिनि कात्यायन पतञ्जलिम् ।

त्रिलोकीजयिन वन्दे त्रिकालज्ञ सुनिवयम् ॥]

मितभाषिणी— । ' मङ्गलादीनि, मङ्गलमध्यानि, मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि—प्रयत्ने वीरपुरुषकाणि भवन्ति—आयुभक्तपुरुषकाणि च अर्घ्योत्तराय

सङ्ख्युक्ताः स्फुरिति महाभाष्योक्तिं शिष्टाचारत्वेन प्रमाणयन् गम्यकृतं गम्यमध्ये
विभुस्तुतिं शिष्य-शिष्यार्थं निवध्नाति—श्रीव्रति—। “श्रीवार्हन्तीचनैः”—श्रीवियो
वेदपाठकः तस्य भावः श्रीवम् ‘हायनान्त युवादिभ्योऽण्—’ इत्यत्र ‘श्रीवियस्य य—
लोपश्च’ इति ह्रासकारवचनात् अण्—प्रत्ययोत्तरं यलोपे कृते—‘यस्येति च’
इति इकारलोपः । अहं प्रशंसायाम्—(अहंति वैदिकव्यापारमनुष्ठानं शक्नोति
इति) शट् प्रत्ययः । अतः अहंन् । ततः अहंतो भाव इति ‘गुणवचनब्राह्मणा-
दिभ्यः’—ष्यञ् इत्येतेन, ‘अहंतो—नुम् च’ इत्येतेन च प्यञि नुमि च सति प्यञः
षिच्चात् डौषि ‘हलसङ्घितस्य—’ इति यलोपः । ताभ्यां—(श्रीवेष—(वेदपाठकत्वेन)
आहंन्त्या (वेदविहितकर्मानुष्ठापकत्वेन च) प्रसिद्धै रिति श्रीवाहन्तीचनैः प्रसिद्धार्थे
—‘तेन वित्तश्च च्चुपूचणपौ’ इति चणप्रत्ययः । किञ्च ‘गुणैः’ इहासुवीभयलोककर्म-
निर्वाहकत्वात्—प्रशंसगुणवद्भिः महर्षिभिः तपोऽतिशययुक्तैः ऋषिभिः ‘अहर्दिवम्
राविन्दिवम् अहश्च—दिवा चेत्यर्थः । ‘तोष्टूयमानः अपि’ भृशं स्तूयमानः अपि—
(तोष्टूयमानः=ष्टञ् स्तौती—इति स्तु + यङ् + यक् + शानच्) ‘ऋगुणः’ गुणरहितः
एतेन विरोधः प्रोक्तः । वस्तुतस्तु न विरोधः—अचिन्त्यमहिसत्वात्—[तथा चोक्तं
‘भूतभद्रं च भूतस्थो नसात्मा भूतभावनः’ इत्यादि] । जागतिकजीवगतो-पाधि-
कृतवैशिष्ट्यवर्जित इति तत्परिहारः । ईदृशो विभुः व्यापको देवः श्रीभगवान्
‘विजयतेतराम्’ सर्वोत्कर्षेण वर्तते । एतेन वयसप्यारब्धं समाप्य—इहासुवीभयव
उत्कर्षातिशयभाजो भवाम इत्यवाकृतमिति बोद्धव्यम् । विजयते—“विपराभ्याम्
जे” रित्यात्मनेपदम् ततः ‘तिङ्श्चि ति’ अतिशयने तरप्—किनेत्तिङित्यादिना आम्—
तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययत्वम् च ॥ १ ॥

पूर्वाङ्गं इति—इदानीमुत्तराङ्गतविवरणं प्रकाशयति—पूर्वाङ्गे पूर्वखण्डे ‘तुर्थ-
पञ्चमाध्यायवर्तिनः’ पाणिनिङ्गताष्टाध्यायाः चतुर्थाध्यायगताः पञ्चमाध्यायगताश्च
प्रत्ययाः कथिताः प्रोक्ताः । अथ अनन्तरम् इदानीमित्यर्थः ‘ततोयाध्यायगोचराः’ ततोया-
ध्यायस्थिताः प्रत्ययाः कथ्यन्ते उच्यन्ते । इत्याविब्रयन्ते अस्माभिरिति वाक्यशेषः ॥ २ ॥

अथ तिङन्तभ्वादि प्रकरणम् ।

दी— । तत्रादी दशलकाराः प्रदर्शन्ते । लट् । लिट् ।
 लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् ।
 एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः ।

Of those affixes are being shown, at first the ten लकार (tenses or moods) लट्, लिट्, लुट्, etc. । Of these the 5th लकार i. e. लेट्, belongs to the Vedas only i. e. it has been used only in the Vedas and not in classical language.

मित— । 'तत्र' तेषु—प्रत्ययेषु 'दश लकाराः लडादयः प्रदर्शन्ते'—लट् लिङि—
 व्यादीनां प्रत्येकं ल् इत्यक्षरो वर्तते तेनैषां 'लकार' इति संज्ञा । एते लकारमञ्जकाः
 प्रत्यया इत्यर्थः । 'एषु प्रत्ययेषु पञ्चमो लकारः' लेट् इत्यर्थः केवलं छन्दस्यैव
 दृश्यते न लौकिकप्रयोगेषु अत आह—छन्दोमात्रेति । एतेनैतदुक्तं भवति यल्लेट्-
 प्रयोगो नात्र प्रदर्शयिष्यते इति ।

२१५१ । वर्त्तमाने लट्—।३।२।१२३॥

दी— । वर्त्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट्स्यात्— । अटावितौ ।

When the verb denotes present tense, the affix लट् (ल्) is added to it and of this affix (containing ल् अ ट्) the letters अ and ट् are dropped. [The अ was attached to it for the facility of pronunciation or for differentiating the same from लिट्, लुट् etc. and the ट् was attached to indicate that it is टित्] ।

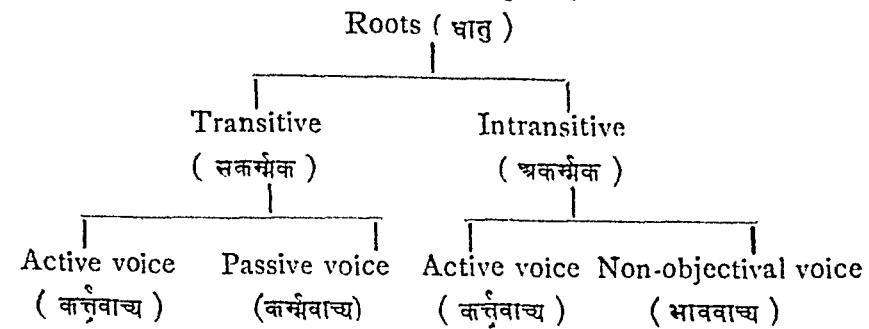
मित— । दश लकारानिर्दिष्टाः । तत्र पञ्चमश्छन्दोमात्रविषयः इत्युक्तमिदानीं
 नवानां कस्य कुत्र प्रयोजनमिति वक्तुमिच्छन् प्रथमं क्रमप्राप्तं लटमेव विधत्ते—
 वर्त्तमान इति । भूतभविष्यतोरन्तराले यः कालो वर्तते सवर्त्तमानः 'भूतभविष्यतीः

प्रतिद्वन्द्वो वर्त्तमानः कालः इति च भाष्यम् । तत्र वर्त्तमानक्रियायान्तिव्यर्थः यस्मिन् धातोर्वृत्तिर्भवति तत्र उत्तरं लङ् विधीयते इति ।

२१५२ । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ॥ ३।४।६८ ।

दी— । लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च सुप्रकर्म-
केभ्योभावे कर्त्तरि च ।

लकारs i. e. the tense-affixes are attached to transitive roots in the active as well as in the passive voice, e. g. (i) स गृहं गच्छति or सेवते (active). (ii) तेन गृहं गम्यते or सेयते (passive) ; and also to intransitive roots in the भाव and in the active voice— thus तेन हस्यते (भाववाच्य), स हसति or स गेते (कर्त्तृवाच्य) etc. Note that लकारs stand for their real affixes तिप् तस् etc and ते, अने etc. Hence the plain meaning of the aphorism is this :—The affixes तिप्, ते etc. are added to roots that are transitive, in the active and passive voice only, whereas they are joined to roots that are intransitive in the भाव and कर्त्तृवाच्य only ; or more fully—Transitive verbs are used in the active as well as in the passive voice while the intransitive verbs have only भाववाच्य forms and कर्त्तृवाच्य forms. Therefore it is evident that भाववाच्य is wanting in the सकर्मक roots and that कर्मवाच्य is absent in the अकर्मक roots. They can be expressed in the following diagram thus.—

* 'वर्त्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाश्रयत्वं कालगतं वीक्षणम्' इति शब्देन्दुशेखरः ।

मित—। सूत्रेऽभिन् वाक्यद्वयं विद्यते ; तथाहि—लः कर्मणि च (सकर्म-
 कीभ्यः) इत्येकं वाक्यम् ; लः भावे च (अकर्मकीभ्यः) इति द्वितीयम् । एतस्यात्
 पूर्व्वस्यम् 'कर्त्तरि' (३।४।६०) इति । ततः 'कर्त्तरि' इति पदम्
 चकारवलात् अनुवर्त्ता वाक्यद्वयस्य प्रतिभागं योजनीयम् । तदित्यं भवति पुं
 सुतगौरम्—लः कर्मणि कर्त्तरि च (सकर्मकीभ्यः) , लः कर्त्तरि भावे च
 (अकर्मकीभ्यः) ; स्मृतिरनुभवत क्रियापदमूहम् । तेनाद्यमर्थः—'ल.' लकाराः 'कर्मणि
 कर्मवाच्ये 'कर्त्तरि' कर्मवाच्ये च सकर्मकीभ्यः धातुभ्यः स्मृ. ; अपि च एते 'ल.' लकाराः
 'कर्त्तरि' कर्मवाच्ये 'भावे' भाववाच्ये च अकर्मकीभ्यः धातुभ्यः स्मृ. । एतदुक्तं
 भवति यत् लकाराः सकर्मकीभ्यः धातुभ्यः कर्मणि कर्त्तरि च स्मृत्सकर्मकीभ्यस्तु कर्त्तरि भावे
 चिति । ननु सूत्रेऽभिन् किवल्लसकर्मकीभ्य इत्येव दृश्यते तत् कृतः पुनः 'सकर्मकीभ्य' इत्य-
 धिकं पदमिति चेत्—उच्यते—नेदं पदमधिकं कल्पितं न वा कृतयिदध्याहृतम्—किन्तु
 मन्वन्नादेव लभ्यते, नहि कर्मवाच्यत्वम् अकर्मकधातोः सम्भवति पुनत्वम् अपुनकस्येव ;
 किञ्च उत्तरत्वं अकर्मकीभ्य इति वचनादेव पूर्व्वत्वं सकर्मकीभ्य इति सुट्, गम्यते ।
 आमेवम्—कथं पुनर्भाववचनानां कर्मण्यप्रवेगः—इति चेत्' ग्रन्थे । क्रियया
 तावत् कर्मणि वाच्ये एव कर्मण्यभिधीयन्ते नैवं भाववाच्ये तथा सति 'देवदत्तेन
 घटे क्रियते' इति भावनकारिण कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीया स्यादितोवमनिष्टमापद्यते ।
 अतदमपिबोध्यम्—'भावे चाकर्मकीभ्य' इत्यकर्मकपक्षेणाविवक्षितकर्मणोऽपि गृह्यन्ते,
 किन्तु "गतिबुद्धि—", "गम्यर्थाकर्मक—" इति सूत्रे न गृह्यन्ते इति मनोरमाया स्पष्टम् ।
 तेन "विदितः समाप्तयो" इति किराति विदितः इत्यत्र कर्त्तरि-क्तः (अविवक्षितकर्म-
 कत्वात्) इति मङ्गिनाद्योक्तं न संगच्छते । अतएव गौरौ इति सूत्रे, नेह पठ्यते नेह
 भुज्यते इति भावे लकार इति हरदत्तः । अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव गृह्यन्म्,
 नेह—पठ्यते इत्यादौ तु कर्मणोऽव लकारः । गम्यमानत्वाच्च कर्मं न प्रचुन्यते इति
 मतान्तरम् । एतच्च 'गतिबुद्धि' इत्यादिसूत्रे हरदत्तयस्य स्पष्टम्—' (तत्त्वबोधिनी) ;
 अथ—येष्वर्थेषु धातवः प्रायेणाकर्मका तेऽव संगृह्यन्ते—

सत्तावृद्धिविग्रहिसिद्धिशयने स्थानामने भासने,

लज्जाजीवनरोदने च सङ्घने मृत्ये विलासे क्रि धि ।

वास-स्यन्द-निवास-शोष-मरण-स्यर्द्धा-विहारिष्वपि,
त्रयो धातुरकर्मकः क्षयसदीर्घे गप्रकर्मिष्वपि ॥”

२१५३ । लस्य ॥३।४।७७॥

दी— । अधिकारोऽयम्—

This is an अधिकार सूत्र i. e., an aphorism that pervades all the subsequent ones. Hence the drift is—that the word लस्य should be carried on to complete the sense of the following rules which otherwise, cannot be explained ; thus लस्य तिप् तस् भि etc makes a complete sense and तिप् तस् भि etc, are substituted for ल्, which is a common name for लट् लिट् लुट् etc.

मित— । लस्येति अधिकारसूत्रम् । एतस्मात् पूर्वम् ‘धातोः’ (३।१।६१) इति पठितम्, तद्वयमर्थः—धातोर्लस्य ‘तिप् तस् भि इत्यष्टादश लादेशाः सुररिति । लस्येत्यकारो न विवक्षितः, लिडादीनामपि ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । किञ्च लस्येति स्थानषष्ठीयं तेन ‘लः’ स्थाने एते सुररित्यर्थो लभ्यते ।

२१५४ । तित्तस्भिसिपृथस्थमिब्वत्सस्—तातांभयासायांभ्रमिड्-
वहिमहिड् ॥ ३।४।७८ ॥

दी— । एतेऽष्टादश लादेशाः सुरः ।

These eighteen (tense-affixes) are called the लादेश or substitutes for each and every लकारः. In other words, these eighteen affixes are attached to roots in places of all लकारः (whether लट् or लिट् or any other).

[N. B.—In this connection it should be borne in mind that the term लकार stands for any tense लट् or लिट् or लुट्

etc and that these लट्, लिट्, (ल्) etc • are replaced by तिप् तम् etc only when there is not further mention of their (of तिप् तम् etc.) being substituted by different kinds of affixes or being modified only by some additions and alterations Thus भू + लट् = भू + तिप्, भू + लिट् = भू + तिप् = भू + क्तन् (substitution), and भू + लोट् = भू + तिप् = भू + तु (modification) and so on Considering the existence of the ten लकारs there should have also been १०० affixes { (परस्मै १ + आत्मने १) × १० } But as Panini has dealt with eighteen only hence the necessity of substitutions and modification which have made the subject somewhat terse for beginners It is, therefore, advisable that they should at first get by heart the affixes from any other source] .

मित—। एत तिप्तसादय (समाहारदशोक्ता) षट्सादय सादेगा सु । षट् पित्त गुणार्थे स्वरान्यथ । इड्यमादेश एव नतु आगम आदेशमध्यपतितत्वात् । लप्तेति । आतावेकवचनम् सञ्ज्ञेया लकाराणां स्थाने एते यथासम्भव समादिष्टा सुरित्यथ ।

इय तावत् लकारा विद्यन्ते । ते पुनः परस्मैपदीयत्वेनात्मनेपदीयत्वेन च द्विधा विभज्यन्ते, तत्र यथा—परस्मैपदीया लकारा पुरुष वचनसंख्या भेदेन नवभिर्बिभक्तिभिः सुयुज्यन्ते तथात्मनेपदीया लकारा अपि—। तदेष विभक्तिभिरितिप्तसादिभिः सादिभिः दशसु लकारेष—प्रत्येकमष्टादशभिरेव भवितव्यम् । इत्य आशीत्यधिकशतसंख्यका (१८०) विभक्तय सम्पद्यन्ते । ते चात्र व्याकरणे षडक् षडङ् लोक्ता किन्त्वागमादेशवर्णविकोरादिभिरेवविहिता । तथाहि—लट् स्थाने तिप्

* It is therefore that we meet in grammar headings like लकारार्थनिर्णय' which seeks to explain the rules leading to the correct use of लट्, लिट्, etc

विधीयते एवं लोटः स्थानिऽपि परमथं विशिषः यत् तिबद्यं वर्णविकारतः
(एरुरितिमुवात्) 'तुप्' इत्याह्वतिं भजते इत्येवमन्यवेति दिक् ।

२१५५ । लः परस्मैपदम् ॥ १।४ ६६

दी— । लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ।

Eng.—The tense-affixes are all termed as परस्मैपद i. e. used in the परस्मैपद, only (in the exclusion of आत्मनेपद) :—

मित— । ल इति स्थानपठोति प्रागुक्तम् । तस्य ये आदेशा तिवादयस्ते परस्मैपदसंज्ञा एव भवन्ति, किन्तु—

२१५६ । तडानावात्मनेपदम्—॥ १।४।१०० ॥

दी— । तडप्रत्याहारः शानच्कानची चैतत्संज्ञाः स्युः ।

पूर्वसंज्ञापवादः ।

Eng.—The प्रत्याहार तड् i. e. the intermediate words or affixes between त and महिड् (i. e. आताम् ऋ etc. upto महिड्) and the आनी i. e. the affixes शानच् and कानच्* are termed Atmanepada. This bars the former संज्ञा (designation) i. e. the परस्मैपद संज्ञा ।

Note that though चानश् occurring in the rule 'ताच्छील्यवयो-वचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२६) also give आन, yet it cannot have this designation (आत्मनेपदसंज्ञा), as the affix चानश् has not been substituted for any particular लकार । Hence we can have चानश् added to परस्मै—roots also : as शबून् निघ्नानः (नि + हन् + चानश्) the killer of enemies.

* शानच् and कानच् are called आनी for each gives आन ; thus आनश्च आनश्चेत्यानी ।

मित— । तद् च चान्तेति इत् । तद्वागौ प्रत्येकम् आत्मनेपदमंशौ भवत इति सूत्रार्थः । तत्र तद्-पदम् प्रत्याहारी गृह्यते न पदान्तरम् ; तथा च—त चाताम् भेत्पुपक्रम्य—इद् इदिमदिदित्यनामा यदपम् । 'चान्' इत्यनेन च मानच्-कानच्-वैव गृह्यंते नतु चान्मपि तस्य लार्दिगत्वाभावात् ; तथाहि—'लटः गृह्यमानच्-वप्रथमा ममानाधिकरणे' (१।२।१२४) इति, 'लटः कानच्' (१।२।१०६) इति च मानच्-कान- ल्-विधायि सूत्रद्वयम् । तत्र पुरुषः (मानच्) लटार्दिगः, परस्य (कानच्) लिटादिगः । तथा अंतयोर्नादिगतं सिध्यत्येव ; किन्तु 'ताच्छीष्यवयोवचनशक्तिषु चानम्—' (१।२।१०६) इत्यत्र यतः दृग्नामा लुकाराद्यभिर्केतमोऽपि नास्ति अतदात्मः लार्दिगत्वाभावोपि गण्यतएव । अतएव चानम् इत्यङ्गात् अकारे मकारे चात्रुवन्-इत्ये— विगते 'चान्' इत्यंशानामेऽपि सूत्रे 'चान्' इत्यनेन मानच्-कानच्-वैव विधीयते न चानम्, अतः क्तावुक्तं 'मानच् कानच्' धेति । अतएव चानम् आत्मनेपदमंश्राभावः सिद्धः । ततश्चाय परर्षेपदिधातुभ्योऽपि—विधीयते । तेन 'मनुन्, निघ्नानः' इत्यादि सिद्धम् । एवञ्च तद् आत्मनेपदविधानादेव तिथादिनवके परर्षेपदमंशा प्राप्ता इतिदिक् ।

२१५७ । अनुदात्तडित आत्मनेपदम्—॥ १।३।१२ ॥

दी । अनुदात्तेत उपदेगे यो डित्तटन्ताच्च धातोरात्मनेपदं स्यात्— ।

Atmanepada is directed to the ल of roots that drop their अनुदात्त part (अनुदात्तेत्), and of the roots that are mentioned in धातु उपदेगे • as ड—sliding (डित्). In इति the term उपदेगे is not placed before अनुदात्तेत् in as much as अनुदात्तेत् roots are nowhere to be found except in धातूपदेगे :—(These अनुदात्तेत् roots will be collected later on), whereas डित् roots are seen to be present in two places—इतिदिग् and उपदेगे ; of those two kinds of roots the

latter only (औपदेशिक) directs आत्मनेपद । Hence the word उपदेश * qualifies डित् only. The drift of the sutra in short is to announce आत्मनेपदसंज्ञा to अनुदात्त and औपदेशिक डित् roots.

मित— । अथ आत्मनेपद-विधायकानि सूत्रान्तराणि—संगृह्यन्ते— । अनुदात्तश्च ङश्च अनुदात्तङी (इन्धः), तौ (अनुदात्तङी) इतौ यस्य सः अनुदात्तङित् (बहु-व्रीहिः) तस्मात्—इति अपादाने पञ्चमी । तदन्तविधिः । अतएव वृत्तौ—तदन्ताच्चेत्युक्तम् ; इन्धन्ते श्रुयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धते इति न्यायात् । इत् शब्दः अनुदात्तपद-मध्यभिसम्बध्नातीत्यत आह 'अनुदात्तेत' इति । अनुदात्तास्तावद् धातव उपदेशे एव परिगणिता ततोन्वय तु न दृश्यन्ते अत औपदेशिकत्वं न जहति । डितस्तु धातव आति-देशिका अपि सन्ति । इष्यते चात्मनेपदत्वमौपदेशिकेष्वेव । अत डिदन्ता एव—उपदेश-शब्देन विशिष्यन्ते । किञ्च 'येन विधिसदन्तस्य' इति अनुदात्तांशे तदन्तविधिः प्रकृताभावात् अंशान्तर एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह अनुदात्तेत इति । 'उपदेशेऽजनुभासिक इत्' (१।३।२) इत्यतः 'उपदेशो' वर्त्तते सच डिदंशे एव सम्बध्यते अनुदात्तांशिव्यभिचारा—भावादित्युक्तम् । तदन्ताच्चेत्युक्त्वात् 'यङ'न्तादप्यात्मनेपदसिद्धिर्भवति । डिदंशे तदन्तविधेरभावे तु चिक्रीयते इत्यादौ—'सनाद्यन्ता धातव' इति धातुसंज्ञकात्—यङन्तादात्मनेपदं न स्यात् । नहि यङिति धातुः किन्तु प्रत्ययमात्रम्—इष्यते च परस्मै पदात्मनेपदव्यवस्था धातोरेव । अतएव 'शिञिद्रुश्रुभ्यश्चङ्' (३।१।४८) इति चङन्ताः, 'अस्यतिवक्तिष्यातिभ्योऽङ्' (३।१।५२) इति अङन्ताश्च धातवो नात्मनेपदसंज्ञां प्रपद्यन्ते नहि चङन्ता अङन्ता वा धातवः धातुसंज्ञालेन विहिता ; नवा सनाद्यन्तादिवत् तेषु प्रत्ययान्तराणि प्रसज्यन्ते । अत चङङोडित्वे सत्यपि, तदन्तानामात्मनेपदत्व नेति वोद्धवम् । वृत्तौ धातोरिति 'भूवादयो धातवः' (१।३।२) इत्यतो मण्डूकपुत्या—समाहृतम् । उपदेशे इति किम्—चुक्रुटिषति 'गाङ् कुटादिभ्योऽङ्' (१।६।१) इति सन आतिदेशिकम् डित्वम् । धातोः किम्—चङङ्भ्यां सा त्भू—अरीरमत् । अनेषीत् । [एतेन

* By उपदेश is here meant the धातुपाठ of Panini where the roots have been instructed or dealt with according to स्वर etc.

इदमेव न घटत एवञ्च ३ । १५ । इति एवञ्च एतच्च भवति ।

२१५८ । अरितञ्जितः कर्तृभिर्मायै क्रियाफलम् ॥ १।३।७२ ॥

टी— । अरित्तो जितय भारीराजनिपटं व्यात्
कर्तृगामिनि क्रियाफलम्— ।

When the fruit of the action is to be enjoyed by the agent, while the action then the Arianepaśśa's design is intended to be the fruit of the action, and the action is to be done, it is to be done in the action and it is to be done in the action, when the fruit of the action to be enjoyed by the agent is implied by the word 'agent' here it should be meant—'he who performs or completes the action' but he for whom the action is intended. Take for instance the अरित्तो जितय which gives अरित्तो, अरित्तो implies that the agent will not be entitled to enjoy the fruit viz. अरित्तो जितय, whereas in the latter case it does imply so. Similar is the case with जितय कर्तृगामिनि—कर्तृगामिनि etc. (But literature does not always bear a full testimony to this sort of distinction)

मितः 'अनुदानदितः'—इतिवत् 'अरित्तञ्जित इत्यपि पद्यफलम् । समासपदात् पञ्चदश—अरित्तञ्जित अथ अरित्तञ्जित (इत्य) , अरित्तञ्जित इत्यो यस्य च (अरित्तञ्जित), तन्मात् । अरित्तञ्जित इति पद्यमनुदानदित इतिवत् 'धातो' इत्यपि पद्यफलम् । अरित्तञ्जितम्— । अरित्तञ्जित इति—कर्तृगामिनि (अनुदानदितम्) इति (अरित्तञ्जित इतिवत्) इतिवत् इति—कर्तृगामिनि (अनुदानदितम्), अरित्तञ्जितम् । क्रियाया फलम् (इत्योत्तम्), तन्मात् । अरित्तञ्जित इति क्रियाफलम् इत्योदं विगिनति

—तदाह कर्तृगामिनि क्रियाफलं । तदर्थं सूत्रार्थः—यदा क्रियाफलं (यागादिलभ्य-
स्वर्गादीत्यर्थः) कर्त्तारमेवाभिलक्ष्य व्रजति न तु कर्त्तृनियोजितपुरुषविशेषान्ददा
तादृशफलाभिधायकान् धातोरुत्तरमात्मनेपदीयविभक्तयो विनियुज्यन्ते । 'क्रियाफलञ्च
श्रुत्या—लोकतोवा वदृष्टेऽन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव न दक्षिणादिरूपम् । तच्च-
पच्यादौ—भोजनादि, यज्यादौ (तु) स्वर्गादि अत्यावगतम् इति, कर्त्तृगामिफल—फलक-
क्रियावृत्तेर्धातोरित्यर्थः । तदर्थत्वद्योतकत्वञ्च 'आत्मनेपदमेव' इति च शब्देन्दुशेखरं
स्पष्टम् इति तत्रैवाधिकं जिज्ञासुभिः द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च हेलारजिनापि—'यः स्वर्गा
दिफलायं भृत्या इतरं व्यापारयति स्वयञ्च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ
कर्त्तरि आत्मनेपदमिष्यते' इति । एवञ्च णिच् सहात्मनेपदं विकल्पते इति न वाच्यम्—
भिन्नविषयत्वात् तादृश्युक्तिरुक्तैव । "क्रीणीष्टात्मानमिति" विनतां कट्टुराह—इत्यादौ,
'स्वामिदासौ पठेते' इत्यादौ चात्मनेपदफलं तत्रैव नृग्यमित्यलम् ।

२१५६ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्—॥१॥३॥७८॥

दी— । आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मै-
पदं स्यात् ।

शेषात् means आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (धातोः) । Thus
परस्मैपद terminations are attached to roots, in the active voice,
which are devoid of the characteristics (expressed in the forego-
ing three सूत्र) of आत्मनेपद । In other words, roots, besides those
expressed above, should be conjugated in the परस्मैपदी forms.

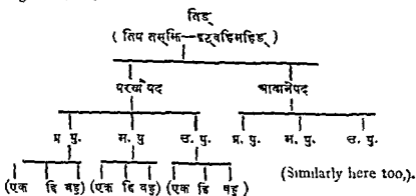
मित— । आत्मनेपदव्यवस्थाम् समाप्य परस्मैपदविधिं विधत्ते—शेषात् इति— ।
उक्तात् अन्यः शेषः । उक्तञ्च यत्र यत्वात्मनेपदं नियमेन भवति । तदिदं सुस्पष्टमायाति
यत् उक्तादन्यत् परस्मैपदमिति । तदेवाह—आत्मनेपदनिमित्तेति—आत्मनेपदनि-
मित्तानि च पूर्वसूत्रवये निरूपितानि । कर्त्तरैव कर्त्तृवाच्यं इत्यर्थः । भावकर्त्तृवाच्ययोः
परस्मैपदत्वसंभवादिति । ततश्चायमर्थः—यत्र यत्र धातौ आत्मनेपदविधायकं निमित्तं

नविद्यते स स कर्तृवाच्ये परस्मैपदसंज्ञां लभते इति । भावकर्तृष्वीप्त्वं सर्व्ववैवात्म्ये पदमिति ।

११६० । तिङस्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १।४।१०१॥

टी— । तिङ उभयोः पदयोस्तयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ।

त्रिक means a word having three ; every one of the persons (1st, 2nd, and 3rd) has three numbers (sing. dual and pl.) ; and hence the designation त्रिक is applied to them Thus the aphorism means—the three त्रिक्स or triads of both the पदस (परस्मै—and चात्मने—) are respectively designated as such. Observe that तिङ्प्रत्याहार constitutes both परस्मैपद and चात्मनेपद affixes ((तिप and म्स् also त...महिङ्) : Each of these पदस is subdivided into three persons (पुरुष) which again have each a triad i.e. three numbers (एक, द्वि, बहु) : They may be shown in a diagram thus :—

वित्— । तिङ् इत्यनेन तिवादि—महिङ्न्त. प्रत्याहार. अभिधीयते । अतएवाङ्—उभयोः पदयोरिति । परस्मैपदस्यात्मनेपदस्यैवैतदर्थः । अथः (संख्यात्रयम्) विद्यन्ते

—तदाह कर्तृगामिनि क्रियाफले । तदयं सूत्रार्थः—यदा क्रियाफलं (यागादिलभ्य-
स्वर्गादीत्यर्थः) कर्तारमेवाभिलक्ष्य व्रजति न तु कर्तृनिवृत्तपुरुषविशेषान्मदा
तादृशफलाभिधायकान् धातोरुत्तरमात्मनेपदीयविभक्तयो विनियुव्यन्ते । 'क्रियाफलञ्च
श्रुत्या—लोकतोवा यदृष्टेः शिन क्रियाप्रवृत्तिरवगता तदेव न दक्षिणादिरूपम् । तञ्च-
पद्यादौ—भोजनादि, यज्यादौ (तु) स्वर्गादि श्रुत्यावगतम् इति, कर्तृगामिफल—फलक-
क्रियाहचेर्धातोरित्यर्थः । तदर्थत्वयोक्तकत्वञ्च 'आत्मनेपदमेव' इति च शब्देन्दुशेखरे
स्पष्टम् इति तत्रैवाधिकं निज्जासुभिः द्रष्टव्यम् । उक्तञ्च हेलाराजिनापि—'यः स्वर्गा
दिफलाद्यं श्रुत्या इतरं व्यापारयति स्वयञ्च प्रतिविधानमारभते तत्रैव यजमानादौ
कर्त्तरि आत्मनेपदमिष्यते' इति । एवञ्च णिच् सहात्मनेपदं विकल्पते इति न वाच्यम्—
भिन्नविषयत्वात् तादृश्युक्तिरसङ्गतैव । "क्रीणीष्ठात्मानमिति" चिन्तां कट्टराह—इत्यादौ,
'स्वामिदासी पठेते' इत्यादौ चात्मनेपदफलं तत्रैव नृग्यमित्यलम् ।

२१५६ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्—॥१३।७८॥

दी— । आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मै-
पदं स्यात् ।

शेषात् means आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (धातोः) । Thus
परस्मैपद terminations are attached to roots, in the active voice,
which are devoid of the characteristics (expressed in the forego-
ing three सूत्र) of आत्मनेपद । In other words, roots, besides those
expressed above, should be conjugated in the परस्मैपदी forms.

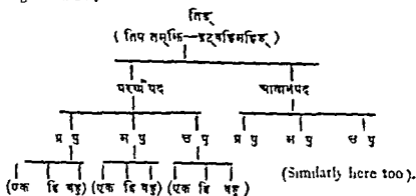
मित— । आत्मनेपदव्यवस्थाम् समाप्य परस्मैपदविधिं विधत्ते—शेषात् इति— ।
उक्तात् अन्यः शेषः । उक्तञ्च यत्र यत्रात्मनेपदं नियमेन भवति । तदिदं सुस्पष्टमायाति
यत् उक्तादन्यत्र परस्मैपदमिति । तदेवाह—आत्मनेपदनिमित्तेति—आत्मनेपदनि-
मित्तानि च पूर्वसूत्रवये- निरूपितानि । कर्त्तरीति कर्त्तृवाच्ये इत्यर्थः । भावकर्मवाच्ययोः
परस्मैपदत्वासम्भवादिति । ततश्चायमर्थः—यत्र यत्र धातौ आत्मनेपदविधायकं निमित्तं

नविद्यते न न कर्त्तृशब्दे परस्मैपदसंज्ञा सम्भवे इति । भावश्चन्दोष्य कर्मनेपथ्यने पदमिति ।

११६० । तिङन्तोनिव्रीण्य प्रथममध्यमोत्तमा ॥ १।४।१०१॥

टी— । तिङ उभयोः पदयोस्तयस्त्रिकाः क्रमादेतत्-
संज्ञाः स्युः ।

तिङ् means a word having three, every one of the persons (1st, 2nd, and 3rd) has three numbers (sing, dual and pl), and hence the designation तिङ् is applied to them. Thus the aphorism means—the three तिङ्स or triads of both the पदस (परस्मै— and आत्मने—) are respectively designated as such. Observe that तिङ्प्रवाहार constitutes both परस्मैपद and आत्मनेपद affixes ((तिप् and म् also न . मङिङ्)). Each of these पदस is subdivided into three persons (पुरुष) which again have each a triad i. e. three numbers (एक, द्वि, बहु) . They may be shown in a diagram thus :—

मिति— । तिङ् इत्यनेन तिवादि—मङिङ्त्वात् प्रत्याहार अभिधीयते । अतएवाह—
उभयो पदयोरिति । परस्मैपदस्यात्मनेपदस्यपेक्षया । तय. (संख्यातयम्) विद्यते

असेति त्रिकः—प्रथमः, मध्यमः उत्तमश्च पुरुष इति । तेषां प्रथमैका वचनतयसत्त्वादिभ्यं संज्ञा । सृते वीणि वीणीत्येतस्य फलितार्थकथनम् तयः त्रिकाः इति ।

२१६१ । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ॥ १।४।१०२॥

द्वौ । लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ।

The three triads designated as third person (प्रथम पुरुष), second person etc. have three numbers such as sing. dual and plural.

[N. B.—Discussion on एकैकशः the reading for एकशः here].

In explaining the formation of this word in भरतचरित, विश्रुतचरित we have after कैयट taken एक to mean अल्प (see Manorama quoted below). And then added शस् (by “बहुत्वार्थात् शस्कारकात् अन्यतरस्याम्”) after एकैक which takes द्वित्व to denote वीप्सा (pervasion). We have avoided संख्यावाचक word एक there, for then the rule for शस् after संख्यावाचक word is “संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्” । And as शस् itself in this rule implies वीप्सा, so further द्वित्व to denote वीप्सा in एकैक is inadmissible. Thus Bhattoji and Haradatta take the word एकैकशः as ungrammatical. Thus Bhattoji in his Manorama says “यत्तु प्राचा एकैकशइति उक्तं तदयुक्तम् । शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्” । Some (including Madhava &c.) again hold that एकैकशः is legitimate on the authority of भाष्यकार who uses “एकैकशो ददाति” under the rule “सर्वस्यह्”, taking शस् as a स्याधिक affix so to say.

But against this Bhattoji says that भाष्यकार's support is different, भाष्यकार cites this as an instance in cases where बोधा is not at all signified by the तद्धित affix corp—“एकैक्यो ददातीति भाष्यप्रयोगात् एक्य इति सूत्रकारनिर्देशात् in P 1 4 102) उभयं साधु इति यत् तत्र । उदाहृतभाष्यस्य अन्वयव्यत्यासः । गद तद्धितेनाङ्गता बोधा भवति तत्र द्विवचनं इत्यापकस्य द्वि—तदयथा । एकैक्यो ददातीति भाष्यं उदाहृतम् [Manorama under the rule—सुप (P 1 4 103) Bhattoji is also against Kayyata's mode of defence of एकैक्य taking एक as अन्वयः । Thus he in his Manorama says “व्याख्यात च केष्येन अन्वयार्थेपिकस्य अस्ति, तस्य बोधायो द्विवचने 'बद्धव्यादात्— इति जम् प्रत्ययः । न च एवोय प्रकृते सम्भवति' ।

Srinadeva and Madhava however (as already said) agree with Bhattoji support एकैक्य—taking here जम् as a व्याधिक affix where बोधा is not intended Thus Srinadeva says 'पदानोक्तै क्य तिङाम् इति प्रयोग 'एकैक्य मङ्गता वा इति कामन्दकीय न घटते ' तानोक्तवचनद्विवचनबहुवचनानि एक्य' (P 1 4 102) इति निर्देशादिति , एकैक्यो ददाति इति भाष्यप्रामाण्यात् इति च ।

[V B—Thus एक्य and एकैक्य mean the same but prefer the reading एक्य here We however wish to follow Kayyata's view as more plausible to establish the use of एकैक्य elsewhere]

मित— । तानीति तच्छब्दो पृथ्वसूत्रोपात्तम् प्रथममध्यमोत्तमाख्यम् पुरुषत्रयम् पराम्भयति । एक्य इत्यस्य विवरणं तु प्रत्येकमिति । 'संख्यैकवचनान्—' इति अस्ति 'एक्य' पदसिद्धिः । प्राचा तु एक्य इत्यत्र बोधया द्विवक्ति विधाय एकैक्य इत्यात्मम् । अक्षरमावाया नूनाधिकत्वनिवृत्तम् पाठपरिवर्तनफलम् । अयम् उभयोरेव पक्षयोः समान (एव) । किन्तु भट्टोजिह्वरत्नादिमते एकैक्य इति प्रयोग

असाधुरेव । तथा च लनीरसा—“यत्तुप्राचा एकैकशदिति उक्तं तदद्युक्तम् । शसैव वीष्माया उक्तत्वेन द्विवचनयोगात्...” । ‘एकैकशो ददाति’—इति भाष्यप्रयोगात्, ‘एकशः’—इति सूत्रकारनिर्देशात् उभयं साधु इति यत् तत्र । उदाहृतभाष्यस्य अन्यविषयत्वात् । यत्र तद्धितेनानुक्ता वीष्मा भवति तत्रद्विवचनं इतुपक्रम्य हि—तद् यथा, एकैकशो ददातीति भाष्ये उदाहृतम्—व्याख्यातं च कैयटेन अल्पार्थीकशब्दः अस्ति, तस्य वीष्मायां द्विवचने “वह्लव्यार्थात्—” ‘इति शसप्रत्ययः । न च एषोऽर्थः प्रकृते सम्भवति ।”

२१६२ । युष्मद्ग्रपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपिसध्यसः

॥ १।४।१०५ ॥

दी— । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमाने-
प्रयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् ।

Eng.—उपपदे, समानाधिकरणे and स्थानिनि are all adj. to युष्मदि । The expression तिङ् वाच्यकारकवाचिनियुष्मदि means—the base युष्मद् which identifies itself with a कारक that is expressed or singled out by तिङ् i.e. by an adequate or corresponding affix of the तिङ्प्रत्याहार । So the meaning of the sutra is this :—A verb takes the second person (‘मध्यम’) whether the base युष्मद्, collocative (समानाधिकरण) with its corresponding affix, is expressed or implied ; in other words, the verb must be one of second person conjugation whether ल्वम् युवास् or यूयम् used or not. (उपपदे has been explained as प्रयुज्यमाने and समानाधिकरणे as तिङ्वाच्यकारकवाचिनि) ।

मित— । युष्मदि इति भावे ङी । उपइति समीपार्थकः । उपोच्चारितं पदम् उपपदम्—समीपोच्चारितमित्यर्थः अतएव प्रयुज्यमानम् । ततः आह—प्रयुज्यमाने

इति । 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे हनिः सामानाधिकरण्यम्'—
 (तत्त्वबोधिनी) । तथाहि—तिङ्लक्षणाशब्दः पुरुषत्ववाच्यः तैयदा यः पुरुष-
 विशेषः अभिधीयते ते तदा तेन पुरुष-विशेषेन सामानाधिकरण्यम् (सामानाधि-
 करणत्वमेकाधिकरणत्वमभिन्नप्रवृत्तिकत्वमितिवैत्यर्थः) लभन्ते । अतएवासौ पुरुष-
 विशेषः तिङ्वाच्यत्वेन 'तिङ्वाच्यकारकः' इति नाम गृह्णाति । अतः सूत्रस्य—
 सामानाधिकरण्य इत्यस्य व्याख्यानं—तिङ्वाच्यकारकवाचिनि इति । तिङ्वाच्यः—
 तादृशः कारकः तवक्ति स्वकीयत्वेन निहिं गति इति तस्मिन् (युष्मदीत्यस्य—विशेषण-
 मंतत्) । स्थानं वियतेऽस्येति स्थानी । स्थानं च प्रसङ्गः । अतः स्थानिनीति प्रसङ्गे
 मतीत्यर्थः । यदा युष्मद् प्रसङ्गवान् भवति तदा । कदा च युष्मच्छब्दः प्रसङ्गवान्
 भवति ? यदा युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते तदा । अतएव स्थानिनीत्यस्य व्याख्यानं अप्रयुज्य-
 माने इति । ननु कथम् युष्मच्छब्दो न प्रयुज्यते । यदि नाम अप्रयुज्यमानेऽपि युष्मदि
 अर्थावगतिर्भवति तदा किं प्रयोगेन इति न प्रयुज्यते । ननु तर्हि सर्व्वदैव अप्रयुज्य-
 मान एषाम्ना लाघवादिति चेत् - न ; प्रयोजनापेक्षत्वात् प्रयोगाप्रयोगयोरिति संशयः ।

अयमस्य सूत्रस्य सरलार्थः—युष्मच्छब्दः प्रयुक्तो वा भवतु अप्रयुक्तो वा भवतु क्रियया
 मध्यमपुरुषप्रकाशिक्येव भवितव्यमिति नान्यथा । सूत्रे यदि स्थानिन्यपीत्यत्र अपेक्ष्यं
 ना करिष्यत् तर्हि "मधुसूदन ! निपुदय त्वंमे श्यूनिति" युष्मच्छब्दप्रयोगे एव मध्यम-
 पुरुषक्रिया अभविष्यत् किन्तु "पाहि मां मधुसूदन !" इत्यादी—युष्मच्छब्दाप्रयोगात्—
 पात्रोत्यादी मध्यमप्रयोगो नाभविष्यदिति महदनिष्टमापद्येतेति बोध्यम् । सामानाधि-
 करणे किम् ?—त्वा पश्यति, त्वया क्रियते इत्यादी प्रथम एव न मध्यमः ।

अवेदमप्यवधेयम्—यत्र युष्मच्छब्दार्थक—स्वमादि मुख्यत्वेन व्यवह्रियते तत्रैव
 क्रियया मध्यमपुरुषसम्बन्धिन्या भवितव्यम्, यत्र तु त्वमादिशब्दः गौणार्थप्रकाशकस्तत्र
 न, तथाहि—अत्वं त्वं सम्पद्यते इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः । भवान् नन्दते इत्यादौ
 च युष्मच्छब्दसामानार्थकत्वेऽपि भवच्छब्दप्रयोगे प्रथमपुरुष एव । भवच्छब्दस्य,
 स्वभावानेव सम्बोध्यासम्बोद्धासाधारणत्वात् युष्मच्छब्दस्य तु सम्बोध्यभावविषयत्वादिति
 शेदः इति दिक् ।

२१६३ । प्रहासे च मन्वोपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ॥१।४।१०६॥

दी— । मन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्—परिहासे गस्यमाने । मन्यतेरुत्तमः स्यात्—स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् ।

This rule constitutes two sentences :—The first is up to मन्वोपपदे ; and the rest forms the second sentence. प्रहासे means 'in jest'. The verb, near which दिवादि मनधातु (मन्य) is used, takes the second person conjugation if the sentence (or the speaker) hints at any joke. But the root मन्य takes the first person (उत्तमपुरुष) termination of the singular number only. The root मन्य though used in the singular only may express the sense of dual and plural also. Thus there is an interchange of persons, the contiguous (उपपद) मन्य taking the first person and the next (भुज or गम etc.) taking the second person ; for when spoken in earnest or reality, the former मन्य should have taken the second person and the latter (भुज) the first—which see under 'अतो दीर्घोऽङि' (2170).

मितः— । सूत्रमेतत् पूर्वपरसूत्रयोरपवादः । यतः पूर्वत्र युष्मदुपपदे स्थानिनि वा मध्यम एव विहित, उत्तरत्र च अस्मदुपपदे स्थानिनि वा उत्तम एव विहितः । अत्रतु युष्मत्स्थले उत्तमपुरुष प्रयोगात् अस्मत्स्थले च मध्यमपुरुषप्रयोगात् उभयोः क्रिययोः (उदाहरणस्य मन्यभुज्योः) पुरुषव्यत्यासः स्पष्ट एव ।

इदं सूत्रगतपदार्थावधारणम्—प्रहासे इति परिहासे (गस्यमाने इति शेषः = भावे ङी) । मन्वोपपदे इति—दिवादिमन्यधातुरूपपदं यस्य धातोस्तस्मिन् (बहुव्रीहिः), मन्वोपपदे इति विशेष्यविशेषणवत् प्रयोगः, पीताम्बरीगच्छतीत्यत्र यथा । तथा च मन्यधातोरुत्तरत्र

यो धातु प्रयुज्यते तस्य लस्यस्थाने इत्यस्मिन्नर्थे पर्यवसति । अत एव आह तस्मिन् प्रकृति-
भूतेऽसति इति—तस्मिन् स्थानिभूतेऽसति—तस्य लकारस्यस्थाने इत्यर्थः । अन्यतेरिति
दिवादिगणीय—मन—धातोः । उत्तम इति—उत्तमपुरुषः । पूर्वतवाक्ये तु मध्यम इति
पदसंध्याहार्याम् । एकवदिति—एकाद्यर्थं वाचक द्विवचनयोरपि एकवचन एव-
प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

अयमिदानीं सूत्रार्थः—सूत्रेऽस्मिन् वाक्यद्वयं वर्तते । यथा प्रहासे च मन्योपपदे
इत्येकं वाक्यम्—शेष द्वितीयम् । तत्र प्रथमवाक्यार्थात्तावदयम्—[अत च शब्देन
'मध्यमः इति समुच्चयते]—प्रहासे (परिहासे) गम्यमाने च मन्योपपदस्य धातोर्लभ्य
मध्यमः स्यात् । अथ द्वितीयवाक्यार्थः—मन्यतेऽन्तु धातोरुत्तम स्यात्—स च
(उत्तमः) एकादस्य वाचकः स्यात् इति । सूत्रस्यैतस्य उदाहरणम् उपरिष्ठात्
'अतो दीर्घो यदि' (२७७०) इत्यत्र वक्ष्यते इति तत्रैव द्रष्टव्यम् ।

२१६४ । अस्यदुत्तमः ॥ १।४।१०७ ॥

दो— । तथाभूतेऽस्यदुत्तमः स्यात् ।

Eng—When अस्यद् is of the similar nature : e. collocative
with the लकार of any root, the verb is conj gated in 1st person
whether this अस्यद् s expressed or implied In other words
whether अस्यद्, आवाम् and वयम् are expressly used or not, the verb
must be one of 1st conjugation (उत्तमपुरुष) ।

मित— । मध्यमपुरुषप्रक्रियासमाप्य—उत्तमपुरुषप्रक्रिया दर्शयति तथाभूत
इति—तथाभूते इत्यस्य तिङ्वाच्यकारकवाचिनि (समानाधिकरणे),
प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । तथा चाद्यमर्थे साकल्येन—तिङ्वाच्यकारकवाची
(लकारसमानाधिकरणक.) अस्यद् (अहमावावयमिति) प्रयुक्तो वा भवतु नवा
भवतु प्रयुक्तः, क्रियया उत्तमपुरुषात्मिकायेवभाव्यमिति ।

२१६५ । शेषे प्रथमः ॥ १।४।१०८ ॥

दी— । मध्यसोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् ॥ 'भू' १
सत्तायाम् । कर्त्तृविवक्षायां—भू ति इति स्थिते—

Eng.—The verb takes the third person terminations when the nominative is other than युष्मद् or अस्मद् । Observe that these three rules 'युष्मद्गुणपदे—' 'अस्मद्दि—' and 'जिषे—' are serviceable when युष्मद्, अस्मद् and तच्छेप i. e. प्रथम पुरुष are used separately. But when they are treated of in a single sentence connected by and (च) or separated by (वा यद्वा—इत्यादि) the verb will agree with the nearer one (or what follows) and the number will be determined by the number of persons spoken of etc. Thus. त्वञ्चअहञ्च गच्छावः, स च त्वञ्च गच्छथः, त्वञ्च अहञ्च देवदत्तश्च गच्छामः । In the last two instances above the third person subject (देवदत्त) has not been connected with the verb, for it has been explained that 'युष्मदस्मादोरविषयेप्रथमः स्यात्,' but as युष्मद् and अस्मद् are present here the verb is in agreement with them only and not with तद् ।

सित— । उक्तादन्यः शेषः । कश्च उक्तः । मध्यमः उत्तमश्च । अतःताभ्यामन्यः शेष इति गम्यते । तत्र प्रथमःस्वादित्याह—युष्मदस्मादोरविषये इति । अत्रेत्नवधेयम्— यदा युष्मदस्मदोः एकस्यां क्रियायाम् सहविवक्षा जायते तदा अस्मादधीनमेव क्रियापदम्, परत्वात् ('अस्मद्गुणपदे' इति सूत्रस्य 'युष्मद्दि—' इत्यपेक्षयेत्वर्थः) यथा— त्वञ्चअहञ्च गच्छावः । यदातु मध्यमप्रथमयोः सह—विवक्षा तदा मध्यमाधीनमेव क्रियापदम् स्यात्—युष्मदः सत्त्वेन (युष्मत्शब्दस्य वर्तमानत्वेन—) शेषत्वाभावात् यथा—देवदत्तश्चत्वञ्चगच्छथः इति । एवं देवदत्तश्च अहञ्च गच्छाव इति अस्मत्पदत्वेन । तदधीनैवक्रिया न प्रथमाधीनितिदिक् ।

उदानौ माङ्गलिकात्वात्—प्राथम्यत्वाच्च भू धातो रूपां प्रदर्शनार्थमाह—भू सत्तायाम्

इति । (अम + शब् = मत्), तद्यभाव' सत्ता (भावे ताम्), तस्याम् विद्यमानार्थे इत्यर्थः । 'कर्तृविवक्षयामिति' कर्तृवाच्ये—साधयितुमिष्टे—भू + ति इति स्थितेऽस्ति—

२१६६ । तिङ्गित् सार्वधातुकम् ॥ ३।४।१३ ॥

दी— । तिङः गितय धात्वधिकरोक्ता एतत्संज्ञाःस्युः ।

Eng.—The affixes such as तिङ् (तिप् तम् etc—up to मदिङ्) and गित् । e that which drop अ, अ, अप्, अ, अम् etc included in the category of roots i. e dealt with therein, are to be termed as सार्वधातुक ।

[Here it should be borne in mind that of the अकार—अट्, षाट्, लट् and विधिलिङ् are called सार्वधातुक and the rest are termed चाङ्धातुक ।]

मित— । सार्वधातुकाङ्धातुक—विवेकाभावे क्रियासाधनव्यासाध्यतात्—प्रथमं तद्विभागमेव दर्शयति—तिङः—इति । तिप् इत्यतः मदिङ्ना प्रत्ययादिङ् इत्युक्तम् । गितः—अ इत् (लोप.) येषां ति गितः—अप्पुनन्मताद्या प्रत्ययाः । अवेदमवधेयं—यज्ञकारियु लृट् लोट् लङ् विधिलिङ् । सार्वधातुकसंज्ञामदितरण्याङ् धातुकसंज्ञा इति । धात्वधिकारोक्ताइतिकम्' सुवधिकरोक्ताशम् इत्येवमादयो सार्वधातुकसंज्ञा मा सुवन् इत्येवमर्थम् ।

२१६७ । कर्त्तरि शप् ॥ ३।१।६८ ॥

दी— । कर्त्तरि सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ ।

Eng.—कर्त्तरिसार्वधातुक is the technical name for तिङ् in the active voice Hence the meaning is—शप् is attached to a root in the active voice when the सार्वधातुक affixes (तिङ्) follow

i.e. in the active voice, शप् (अ) intervenes between the root and the तिङ् । शप् drop its—श् and प् ।

मित— । 'सार्धधातुके यक्' ३१।६७ इत्यतः 'सार्धधातुके' इत्यनुवर्त्तते 'धातोरिकाचोह्लादिः' ३१।२२ इत्यतः धातोरिति चानुवर्त्तते । तदाह कवर्थे सार्धधातुके इत्यादि---कर्त्ता अर्थः प्रयोजनम् अस्वेति कवर्थः (बहुव्रीहिः) ; तादृशे सार्धधातुकेपरे कर्त्तृवाच्यगततिङिपरे इत्यर्थः । शपावितौ इति---शपः केवलमकार एव तिष्ठति शपौच लुपेति इत्यर्थः । शिच्चात् सार्धधातुकत्वम्, अस्यपिच्चात् डिच्चाभावे गुणहृद्विविधायकम् सूत्रमुपन्यस्यति ।

२१६८ । सार्धधातुकाद्धातुकयोः ॥ ७।३।८३ ॥

दो— । अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः । भवति । भवतः ।

Eng.—(The rule ends in the locative dual).

The अङ्ग ending in इक् (इ, उ, ऋ and लृ) is made guna when सार्धधातुक and आर्धधातुक affixes follow.

N. B.—The word अङ्ग stands for any base when the प्रत्यय affixed or to be affixed is present after it ; thus not only भू (when शप् follows) but also भव (when तिङ् follows) is to be taken as अङ्गसंज्ञा । Cp—“यस्मात्प्रत्ययविधिः—(199—1. 4. 13). Hence गुण standing for अदेङ् (अ, ए, ओ) and that leading to अवादेशः by 'एचोऽयवायावः,' we have भू + शप् + ति = भौ + अ + ति = भव् अति = भवति । Thus भवतः etc.

मित--- । सार्धधातुकाद्धातुकयोरिति सप्तम्यन्तद्विवचनपरम् । तदर्थः—अनयो परयोरिति । “मिदिगुं णः” इत्यतः, गुणः, इति वर्त्तते ; तदाह—गुणः स्यादिति । गुणं च वक्तव्ये 'इकोगुणहृदी' इति परिभाषावलात् इगन् इति । पदमुपतिष्ठते तदाह

इगन्ताङ्गस्य इति । तदयमर्थः—भू इति शप् पठतः इगन्तमङ्गम् । तत परम् सार्द्धधातुकतिङ् च वक्तृते । अतएव अङ्गस्य गुणः अवादेशश्च भवति । तेन च भू + शप् + ति = भो अ ति = भव् अति = भवति इति साधितम् भवति , एवमन्यत्रापूद्यम् । भू शप् ङि-इति स्थिते आह—

२१६६ । भोऽन्तः ॥ ७।१।३ ॥

दी— । प्रत्ययावयवस्य भस्मान्तादेशः स्यात् । 'अतीगुणे' (१६१) । भवन्ति । भवसि । भवथ ।

Eng —The word 'अन्' is the substitute for ङ the part of the प्रत्यय (ङि) । Thus ङि = भू इ = अन् इ = अन्ति । Then by the rule 'अती गुणे' (191—6 1. 91), पररूप (the form of the latter vowel) is the single substitute for the short अ non-final in a 'pada' when a 'guna,' letter follows it. Thus भव + अन्ति = भवन्ति । भू शप् ङि = भो अ ङि = भव् अ ङि = भवसि , similarly भवथः etc, Now comes भवामि and we look forward —

मित— । अत्र ङि इति प्रत्ययः । अस्य अवयवविशेषो भू इत्यक्षरम् तस्य स्याजि अन्त् इत्यादेशः विधीयते तदाह प्रत्ययावयवस्यइत्यादि । तेन 'ङि' इत्यस्य 'अन्ति इत्याकृतिर्जातेति फलितम् । ततः भव + अन्ति इत्यत्र "अकः सवर्णेदीर्घः" (८५—६।१।२०१) इति सवर्णदीर्घो मा भूदित्याह— "अती गुणे" १८१—६।१।२१ इति । 'अपदान्तादकारात् गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यादिति चास्यार्थः । तेन सवर्ण दीर्घापवाददृष्यः पररूपादेशाययणादमितरूपसिद्धिरिति । भोऽन्त इति सूत्रे अन्त इत्यकारोच्चारणं लुम्बिकरणे (अदादौ) द्विपत्नीत्यादौ अकारयवणार्थम् ।

उज्जिभतेत्यादौ भकारस्यान्तादेशत्वं मा प्रसाङ्गीदित्यत्र आह—प्रत्ययावयवस्य भस्मेति । इदानीं भवामि इति पदस्य साधनप्रकारमाह—

२१७० । अती दीर्घोयजि ॥ ७।३।१०१ ॥

दौ—। अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्याद्यजादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भवावः । भवासः । भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवासः ॥ एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे । भोक्ष्यध्वे ॥ भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्यथे । मन्यध्वे । इत्यादिरर्थः । 'युष्मद्युपपदे' (२१६२) इत्याद्यनुवर्तते—तेनेह न । एतु भवान् मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति । भुक्तः सोऽतिथिभिः । 'प्रहासे' किस ? यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिरित्यादि ।

An अकारान्त अङ्ग is lengthened when a सार्वधातुक प्रत्यय beginning with यञ् प्रत्याहार follows ; यञ् constitutes य वरट् । लण् । ञमङ् । णनम् । ऋभञ् । Thus भव (भु + शप् = भी अ = भव) becomes भवा for स of निप् is included in the यञ् प्रत्याहार । And consequently we get भवामि, similarly भवावः etc.

स भवति.....भवन्ति are instances of 'शिवे प्रथमः' (२१५६) ; त्वं भवसि.....भवथ are instances of 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे—'(२१६२); अहम्.....भवामः illustrate the rule 'अस्मदुत्तमः (२१६४) ; एहि मन्ये .....मन्यध्वे इत्यादिरर्थः—these are illustrations for the rule 'प्रहासे च मन्योपपदे' etc (२१६२). such expressions are pronounced in jest to a brother-in-law for merrimaking. The first sentence means —'come, do you think you would have the meal ?'—it has

been partaken of by guests एतम् addressed to two persons मन्वे—this is everywhere singular by the injunction 'एकवच' in the rule भोत्व्ये refers to एतम् and भोत्व्यर्धे refers to एत । भोत्व्ये भोत्यावद्धे and भोत्यामद्धे are meanings respectively of भोत्व्यसि, भोत्व्ये and भोत्व्यर्धे whereas मन्वसि मन्व्ये and मन्वर्धे are explanations of मन्वे which is the same for all the three numbers Hence the sentences if written in their full would stand thus—

- (1) एहि मन्वे भोदन भोत्व्यसि इति भुञ्ज सीदतिदिमिः
- (2) एतम् भोत्व्ये .
- (3) एतम् .. भोत्व्यर्धे .....

Now मन्वे in all the three sentences implies 'मन्वसि मन्व्ये and मन्वर्धे' while भोत्व्यसि, भोत्व्ये and भोत्व्यर्धे imply भोत्व्ये, भोत्यावद्धे and भोत्यामद्धे in order Thus the exchange of person (पुरुषव्यत्यय see 2163) is quite evident

It should be noted in this connection that the root मन् shall have an unform application while भुञ्ज can be replaced by any other verb such as पा, गम etc—एहि मन्वे जल पाथसि इति पौतमिदमतिदिभिरित्यादि ।

युञ्जदापपदे etc । e the rule '2162' is drawn towards or presents itself in the rule 'प्रहासि च etc '2163' Hence in the application of भवान्, we cannot have मन् in the singular nor can we change the person (पुरुषव्यत्यय) as in the case of युञ्जद्, for भवान् though brings out the sense of युञ्जद्, is not a synonym of युञ्जद् । Thus एतु भवान् etc, here मन् does not end in the first person sing Then nor भुञ्ज takes the 2nd person

conjugation ; though of course, there is an implication of प्रहास (jest).

Why say प्रहासे i.e., in jest ? Witness एहि मन्यसे etc. Here the speaker expresses what is a fact and is not cutting joke with the suitor ; hence we have मन्यसे for मन्ये and भोक्ष्ये for भोच्यसे ।

मित— । ‘अङ्गस्य’ ६।४।१—इति आसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरधिकार इति भाष्यकारवचनात् “अतोदीर्घ—” इत्यस्य च (७।३।१०१) सप्तमाध्यायनध्यपतितत्वाद्वापि अङ्गस्येतिवर्त्तते तदाह अतोऽङ्गस्येति । किञ्च ‘तुरुस्तुशन्यमः सार्वधातुके’ ७।३।६५ इत्यस्मात् ‘सार्वधातुके’ इति अनुवर्त्तते । तदाह—सार्वधातुके इति ; अङ्गस्येति विशेष्यम् । ‘अतः’ इति विशेषणम् । तेन अकारान्तस्य अङ्गस्येति फलितार्थः । किञ्च यञ् इति विशेषणम् सार्वधातुके इति विशेष्यम् तेन यङ्प्रत्याहारा-न्तर्गतवर्णः आदौ प्रथमे यस्य सार्वधातुकप्रत्ययस्य तस्मिन् परे सति इति स्फुटार्थः । भवामीति—भव इति अङ्गम्—मीति मकाररूपयजादिसार्वधातुकप्रत्यय स्तेन भवामिति रूपम् एवमन्यत्वापूह्यम् । यजिकिम् ?—‘भवतः’ । अत्र भव इति अङ्गम् किन्तु ‘त’ इति सार्वधातुकोऽपि यजादिर्न भवति ; तेन दीर्घत्वमपिन ।

स भवति इत्यादयः ‘शेषे प्रथम’ इति सूत्रस्य उदाहरणम् । त्वं भवामि—इत्यादयः ‘युभद्रापपदे’ इत्यस्य । अहं भवामि—इत्यादयस्तु ‘अस्मद्रात्तमः’ इत्यस्य उदाहरण-मित्येषक्रमः । एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे इत्यादीनि भोक्ष्यध्व इत्यन्तानि ‘प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च’ इत्यस्यैव उदाहरणानि । उदाहरणान्येतानि श्यालकेन जामातरं प्रति सोल्लुखं प्रयुक्तानि इति साम्प्रदायिकाः । तथा च शब्देन्दु-शेखरः ‘सत्यप्योदने परिहासशीलश्यालकादेर्वाक्यमेतत्’ इति । अत्र एहिइतिपदम् परिहासपोषकम् नतु उदाहरणाङ्गम् । वृत्तौ ‘भोक्ष्ये’ ‘भोक्ष्यावहे’ ‘भोक्ष्यामहे’ इत्यादीनि ‘मन्यसे’, ‘मन्येधे’ ‘मन्यध्वे’ इत्यादीनिच क्रमेण ‘भोक्ष्यसे’ ‘भोक्ष्याथे’ ‘भोक्ष्यध्वे’ इत्येषाम् ‘मन्ये’ इत्यस्य च अर्थकथनानि । तत्र मन्ये इति द्विवचन-वहुवचनयोरपि वचनविपर्ययः अर्थस्तु भिद्यते एव । तेनाह मन्यसे मन्येथे इत्यादि ।

‘भवत्’—शब्दः युक्तशब्दमनार्थकोऽपि न तत्पर्यायः । तेन यद्यपि युक्तशब्दपदे इत्यादि प्रहासे चेति च सूक्ष्मशुभ्रंते, तथापि मन्थते न उक्तमन्थम् न वा एकवचनम्, नापि मन्थोपपदस्य भुञ्जादिः पुरुषविपर्ययः । तदाह—युक्तशब्दपदे इत्याद्यनुभवन्ते इति । कुत्र अनुभवन्ते इत्याह—‘प्रहासिति मृते’ इत्यर्थः । ‘तेन’ तस्मात् हेतोः ‘इह’ भवत्—शब्दप्रयोगे न ‘एकवचनम्’ नापि मन्थतेः पुरुषविपर्यायः (मन्दमुञ्जोरिति ऋषेः) । प्रहासे चमति पुरुषविपर्यायो न भवति, अतः पृच्छति प्रहासे किमिति । उत्तरमाह—यद्यप्येकवचने साम्बुत् इति—प्रकृतव्यापारगोपनाभावे मा भूत्—यथा न भवेदित्यर्थः । एहि इति । मन्थसे इति, न तु मन्थे । भोत्य इति न तु भोत्यसे इति परस्परं भेदः । वचनमिदं कश्चित् मति प्रयुक्तमपि तत्तन्निव प्रकटयेत् न तु परिहासार्थमिति ।

२१७१ । परोक्षे लिट् । ३।२।१५ ।

दी— । भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् ।

लस्य तिवादयः ।

लिट् is attached to a root denoting the sense of परोक्ष (i.e. behind the presence of, hence not perceived by, the speaker) which concerns a past time not occurring to-day. In other words, a past event not occurring to-day and not perceived by the speaker himself is expressed by लिट् । अद्यतन means ‘what has taken place today.’ अद्य + भवार्थं ट्वा (लृट् च) ; and अद्य implies the last part of the previous night plus the fore part of the next night. Thus अनद्यतन (न+अद्यतन) connotes what has not occurred in this interval. परोक्ष means ‘in one’s back’ or ‘behind one’s eyes.’ अणोः पयात् परम् इति परोक्षम् । Hence, in short, the implication is that लिट् is used to bring out the sense of all occurrence, past but unperceived.

[N. B — अक्षोः परस् = परोक्षम् । मयूरव्यंसकादि । “सर्वमिन्द्रियं वृत्ति-
विषये अक्षिशब्दो वक्ति” — इति कैयटः । अस्मिन्पक्षे “अक्षोऽदर्शनात्” इत्यच् ।
अत्रैव निपातनाद् वा । यद्वा “अच्यप्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोभः” इति योगो विभज्यते ।
भट्टोजिमते तु परोक्षम् इति अव्ययीभावः । किन्तु नागेशादयः उक्तमतं न समर्थयन्ते ।
ते आहुः—“प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः” इति गणसुर्वे परग्रहणं प्रचितम् । अतो
नाव्ययीभावः ॥ ‘परोभावः परस्याच्चे ‘परोक्षे लिटि’ दृश्यताम् । उत्व’वादेः परादक्ष्य
सिद्धं वास्मान्निपातनात्’—इति भाष्यम्] ।

मित— । कालस्त्वावद्यतनानद्यतनभेदेन द्विविधः । द्विविधोऽपि भूतभविष्यद्-
रूपः । तत्र अनद्यतने भूते परोक्षे लिङित्यर्थः । तेन अद्यतने भूते, अनद्यतने
भविष्यति भूतेऽपि, अपरोक्षे च न लिट्प्रयोगो भवति । परोक्षत्वञ्च साचात्कारो-
न्नीत्येतादृशज्ञानविषयराहित्यम् । अक्षोः परमिति चात्र विग्रहः । परोक्षत्वञ्च
वर्षशतवृत्तत्वमित्येके । वर्षसहस्रवृत्तत्वमित्यपरैः । द्वाहवृत्तत्वञ्च त्यने, कुञ्चकटाद्यन्तरित-
त्वमित्यपरैः । एते पचाः भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयोक्तुरिन्द्रियाविषयत्वं परोक्षत्वमित्येव
सर्व्वसम्मतम् । अद्यतनापि क्रिया भूतार्थप्रकाशिका—यथा अद्य प्रातः वृष्टिरभूत्
इति । तदाह—भूतानद्यतनेति : भूतञ्च तत् अनद्यतनञ्च इति (कर्मणा), तच्च तत् परोक्षञ्च
इति (पुनः कर्मणा—) ; तादृशार्थप्रकाशकस्य धातोरिति फलितम् । अतीतरात्रैरन्यथा-
भेनागामिन्याः पूर्व्वयामिन सहितः कालः अद्यतनः ; तङ्गिन्नः अनद्यतनः । भूते इति
अधिगतम् । ‘अनद्यतने लुङ्’ इति वर्त्तते । तत्र भूतादीनां साचादधातुविशेषणत्वं न
भवति—धातोरर्थस्य तदिति मन्वानो वृत्तौ ‘अर्थवृत्तेर्धातोः इत्याह—’ इत्यलम् ॥
प्रसङ्गाद् दशलकाराणामर्थाः संगृह्यन्ते “वर्त्तमाने परोक्षे औभाविन्त्ये भविष्यति ।
विध्यादौ प्रार्थनादौ च क्रमाज्ज्ञया लडादयः ॥—इतिवैयाकरणभूषणसारः ।

२१७२ । लिट् च ॥ ३।४।११५ ॥

दी— । लिडादेशस्तिडार्धधातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्व्व-
धातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न ।

The तिङ् affixes which are substitutes of लिट् are called चार्धधातुक only and not सार्धधातुक । So we cannot have म्प् etc which belong to सार्धधातुक only.

मित— । विडिति—पठ्याः सौधो लुक् । तदाह—विडादिम इति । तिङ्गित्-सार्धधातुकमिति तिङः अत एव चार्धधातुकत्वात् चाह—तिङ् इति । अयमर्थः—लिटः स्याने यन्निङ् आदिव्यने स चार्धधातुकसंज्ञ एव स्यात् न तु सार्धधातुकसंज्ञ इति । एकसंज्ञाधिकारवर्धितानामिड स्वम् । तत् सार्धधातुकसंज्ञा मा प्रमाद्योदित्यत चाह—चार्धधातुक एवेति । स च एवकारः 'लङ्ः शाकटायनस्यैव' (२४६३—३।४।१११) इति सूत्रादिहानुवर्तते ।

२१७३ । परस्मैपदानां णलतुसुख्यल्युप्तणल्वमाः ॥ ३।४।८२ ॥

दी— । लिट्स्त्रिवादीनां नवानां णनादयो नव स्युः ।

'भू' 'अ' इति स्थिते—

The nine affixes णल्, अतुम्, etc are substituted for the nine affixes तिप्, तम्, etc of लिट् । Note that these—णल्, अतुम्, etc are परस्मैपदी substitutes and that णल् retains अ only ; hence we have अ अतुम्, लम् । अ अतुम्, अ । अ व म । Now we have 'भू' 'अ'—thus being the case, we look forward :—

मित— । परस्मैपदित्वात्मनेपदित्वभेदेन लडादीनामिव लिडादिगोऽपि द्विविध । तत्र परस्मैपदिलिटः तिप्, तम्, ङि इत्यादीनां नवानां स्याने णल्, अतुम्, अ इत्यादयो नव आदेशाः क्रमेण स्याः । णल् इति चित्करणार्थः णकारः । तत् फलञ् 'अचो ङिति' 'अत लपधाद्याः'—इत्यादिभिर्वृत्तिविधानं यथा स्यादित्युत्तरत ऋटोभविष्यति । णल् इत्यस्य णलावितौ अ मात्रमवशिष्यते । तदाह 'भू'-'अ'-इति स्थिते ।

[अनेकाल्गित् सर्व्वस्य—इति परिभाषावलात् तिपो णल्, सर्व्वादेशः । स च

‘नानुबन्धकतमनेकाल्त्वम्’ इति निषेधात्—कथं तत् प्रवृत्तिरिति वाच्यम्—। ए-
अल् इति प्रसङ्गेन हि अनेकान्त्वं भवति, ततश्च सर्व्वदेशत्वसिद्धिः। प्रसङ्ग-
सामर्थ्यात् आदेशात् परम् एकादेशप्रवृत्तिरिति शब्देन्दुप्रोत्तरं स्पष्टम्]।

२१७४ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ॥ ६।४।८८॥

दी - । भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्
वुग् गुणवृद्धौ वाधते ।

The augment वुक् is attached to the root भू in लुङ् and लिट् when an affix beginning with an अच् or vowel follows. This augment वुक् being नित्य overrules गुण and वृद्धि ।

An injunction or विधि is said to be नित्य (persistent) when it applies no matter whether its rivals take place or not. Thus वुक् is here नित्य i.e more forcible in comparison with गुण and वृद्धि ; for वुक् must be affixed whether गुण and वृद्धि (directed by “सार्व्वधातु-
कार्द्धधातुकयोः” (२१६८-७।३।८४) ; and “अचोञ्जिति” (२५४-७।२।१५), take place or not.

मित— । ‘अचिञ्च धातुभुवां योरियङुवङ्गौ’ (२७१—६।४।७७) इत्यतः अची-
त्यनुवर्त्तते । तदाह लुङ्लिटोरचीति । अचीति किम्—अभूत् । ‘आद्यन्तौ टकितौ’
(३६—१।१।४६) इति परिभाषया भू इत्यतः परम् वुक् (व्) इति प्रयुज्यते
किञ्चात् । वुगागमो नित्यविधिः । यश्च नित्यविधिः स कृताकृतप्रसङ्गौ भवति । उक्तञ्च
‘कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम् तद्विपरीतमनित्यम्’ इति । यश्च कस्मिंश्चित् विधौ कृतेऽकृतेऽपि
वा प्रसज्येत स कृताकृतप्रसङ्गौ इत्युच्यते । प्रसज्यते च वुगागमः कृतेऽकृतेऽपि वा गुणे—
(“सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोः” —इति सूत्रेण), कृतायामकृतायामपि वृद्धौ (“अचोञ्जिति”
इति सूत्रेण) ; तस्मात् वुक्विधिर्नित्यः । यतश्च नित्यः ततः स परवर्त्तिन्यावपि गुणवृद्धौ

(७३१८४, ७३१११५) बाधते । “परद्विचं वन्वत् इति परिभाषामणोत्तात् इति ।
एवम् भू च इत्यत भूच् च इति स्थिति—

२१७५ । एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ ६।१।१ ॥

२१७६ । अजादेद्वितीयस्य ॥ ६।१।२ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य— ।

These two rules are to be considered as अधिकारमतः

मित— । मूलद्वयमितमधिकृत्य—अनुवर्णा, लिटिधातोरित्यादिष्वान् पूरयित्वा
-स्यास्यास्याम इत्यर्थः ।

२१७७ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ६।१।८ ॥

दी— । लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य
द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । ‘भूव्’ ‘भूव’ ‘अ’
इति स्थिते ।

When लिट् follows, the first single अच् is duplicated which is a part and parcel of a root called अनभ्यासः । e. which is not the resultant form of सन् or यद् (where also a root is doubled as in लिट्) । In other words the first single अच् of a non-duplicated root is doubled in लिट् । But if the root is अजादि (having a vowel at the outset) then the second अच् alone (of the root) is duplicated. The drift of the rule is this :—

Though it is said that the first single अच् is doubled yet it is meant that the whole root is doubled according¹ to the ‘इच-
प्रचलनन्याय (the maxim of moving of a tree) As a tree moves along with its parts, so the root is doubled together with its

rowels. As भूव् भूव् अ (पच् पच् अ etc). This is the case in ह्लादि roots (एकाचो ङ् प्रथमस्य) ।

In the case (अजादेस्त् द्वितीयेस्य), when the root is अजादि, i. e. having a vowel at the beginning, then the second vowel only along with the हल् letters therein is doubled ; as ईन्द्रस् आत्मनः इच्छति इन्द्रीयति then again तम् इच्छति इन्द्रिन्द्रीयति where the portion (इन्द्रि) is doubled and not the vowel इ only. In case, the root constitute a single अच् only and have no consonant following it, the root though of one letter, will be regarded as the first as well as the second according to the maxim of a single son (एकपुत्रन्यायेन) ; cp.—the परिभाषा 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्' । Thus the root इ and ऋ give इयाय and आर respectively ।

अनभ्यासधात्ववयवस्य means this :—As a root is doubled in लिट् so it is doubled in सन् and यङ् also by the rule 'सन्यङोः' (2395) Hence it is meant that सनन्त and यङन्त root or verbal bases which have been once doubled will not again undergo the duplication in लिट् or in चङ् (लुङ्) ।

मित— । 'एकाचः प्रथमस्येति' धात्ववयवस्येत्यस्य—विशेषणम् । यो धात्ववयवः (धातोरवयवः) एकाच् च भवति प्रथमस्य भवति । एकाजिति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । एको अच् यस्मिन्निति । [अतएव भाष्ये—“एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः एकोऽच यस्मिन्निति आहोस्वित् तत्पुरुषोऽपि समानाधिकरणः । एकोऽच एकाच् इति । किं चातः । यदि बहुव्रीहिः सिद्धं पपाच पपाठ । इयाय आरेति न सिद्धति । अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः—सिद्धमियाय आरेति । पपाच पपाटेति न सिद्धति । अत उत्तरं पठति—'एकाचो ङ् प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्द्देशः' (वार्त्तिक) । एकवर्णेषु च कथम् । 'एकवर्णेषु व्यपदेशिवद् वचनात्' (वार्त्तिक) । व्यपदेशिवदेकस्मिन्

कार्ये भवतीति वक्तव्यम् । एवमेकवचनेषु—द्विवचने भविष्यति । एकाचो हे भवत इत्युच्यते । तत्र न ज्ञायते कश्चैकाचो हे भवतः । वत्यति श्रिटि धातोरेकभाष्यमस्ति । तेन धातोरेकाच इति विज्ञायते” इत्युक्तम्— । व्यपदेशित्वच्च परिभाषास्तुमेवरे सक्तम् 'निमित्तमदभावाद विगिष्टः अपदेशो मुख्यो व्यवहारः यस्यासि स व्यपदेशी—।’ एतेन 'इष्' 'श्च' इत्यादिधातूनामीकवचनेविगिष्टेऽपि पदसाधनौचित्यनिमित्तमदभावात् तेषां व्यपदेशित्वमिति बोद्धव्यम्] । तथाचाय सूताद्यं.—लिटि परं अध्याम- भिन्नस्य एकाचकस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य—हे ज्ञारणे भवतः इति एकाच इति । कर्मधारयाश्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिद्धति—इत्युक्तम् । भूश् च इत्यत चत्वारः एकाचः । भू इति प्रथमः, ऊ इति द्वितीयः । ऊश् इति तृतीयः । भूश् इति समुदायतुयः । तत्र कस्य द्विरुच्चारणम् इति विप्रतिपत्तौ—'ह्रस्वप्रचलनन्यायेन' इति भाष्ये—समाहितम् । यथा ह्रस्व प्रचलन् सद्भावयथै, प्रचलति तथा समुदाये द्विरुच्चारणे सर्वेष्ववयवा द्विरुच्यन्ते इति भूश् इति समुदायस्यैव द्विवचनम् । तदाह भूश् भूश् इति व्यति इति ।

आदिभूनादिति—एतेन अच् चासौ आदिशेति अजादिरिति कर्मधारय इति दर्शयति । अजादेरिति पञ्चम्यन्तम्— । द्वितीयश्लेषतः 'एकाच इति अध्याहार्ये— व्याख्येयम् । अजादेर्द्वितीयश्लेषेति सूत्रम्, पूर्वस्य एकाचः प्रथमश्लेषस्य वाचकम् । तेनायमर्थः—'अजादिधात्ववयवस्य एकाचयेद् द्वित्वम् तर्हि—द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् न तु प्रथमस्य । (अजादेरिति) बहुव्रीह्याश्रयणे तु इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति, तमिच्छति इन्द्रिन्द्रोधिपति इत्यादी—'नन्द्रा, सयोगाटय,' (६।१।९) इति एकारस्य द्वित्वनिषेधः स्यात् । तत्र अजादेरित्यस्यानुष्ठप्ते, । अथ अच इति सक्तेऽपि न केवलं अच एव द्विरुच्यन्ते किन्तु तदयोगात् व्यञ्जनान्यपि—तथा च भाष्यम्—'व्यञ्जनानि पुनर्नष्टभार्यावद् भवन्ति । तदयथा । नटानां म्निथोरङ्गताः धो यः पृच्छति कस्य यूय कस्य यूयमिति तं त तव तवेत्याहुः । एव व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याचः कार्यमुच्यते त त भजन्ते’ इति । धातोेरिति किम् । तदभावे लिटिपरे य प्रथम एकाच् तस्य हे इत्यर्थे स्यात् । एव च पपाचेत्यादावैव स्यात् नतु अजागारेत्यादावपीति भाष्ये, स्पष्टम् ।

[अनभ्यासस्येति—अयम् अंशो भाष्ये प्रत्याख्यातः । सन्नन्तानां यङन्तानां सम्पन्नाभ्यासानां लुङि चडादौ लौकिकप्रयोगभावात् । वेदे च वावचनेन सिद्धत्वात्—इति लघुशब्दन्दुशीखरे स्पष्टम्] ।

अयमत्र सरलार्थः—(१) लिटि परे हलादीर्घातोः प्रथमावयवस्य एकाचो द्वित्वं द्विरुच्चारणं भवति ; (२) अजादेस्तु धातोर्द्वितीयस्य एकाचो द्वित्वं भवति । तर्हि इदमर्थाद् आयाति—यत् यस्य धातोर्द्वितीयोऽच् विद्यते सोऽनेकाच् भवति । अतएव यो धातुरजादिरनेकाच् च भवति तस्य—द्वितीयस्य एकाचः द्वित्वम् ; परन्तु यो धातुरनेकाच् हलादिश्च भवति तस्य प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । यद्य धातुरेकाच् मातृ भवति स हलादिर्वा भवतु अजादिर्वा भवतु तस्य प्रथमस्यैकाच एव द्वित्वं भवेत् ।

ननु यो धातुरेकाच् मातृ भवति तस्य प्रथमत्वं द्वितीयत्वं वा कथं भवतीति चेत् सत्यम्—व्यपदेशिवद्भावात् तु भवति । तद् यथा देवदत्तस्य 'यज्ञदत्त' एव एकः पुत्रः स एव ज्येष्ठः स एवच कनिष्ठः स एव मध्यमो भवतीति यथा, तथा एकान्मातृस्यापि प्रथमत्वेन द्वितीयत्वेन च व्यवहार उपपद्यते ।

ननु च सूत्रानुसारेण अटगमादीनाम् एकाचाम् अकारमातृस्य प्रथमस्य द्विरुच्चारणं भवेत्—न तु टकारस्य मकारसहित्गकारस्य वा द्विरुच्चारणं भवति । इष्यते च टकारमकारगकाराणामपि हिरावृत्तिः, अन्यथा आट जगामेत्यादि पदजातम् कथं सित्स्यति इति चेत् । अत्राहुः—यथा वृत्तः प्रचलन् सहावयवैः प्रचलति तथा—अजपिप्रचलन् व्यजनाद्यवयवैः सहैव प्रचलति । तेन अट—गमादीनाम् अट् अट् गम्गमित्यादिरूपे द्विरुच्चारणे सति आट जगामेत्यादि सिद्धम् । एवं दरिद्रा, ऊर्णु इत्यादीनाननेकाचाम् धातूनाम् दरिद्रेत्यस्य हलादित्वात् प्रथमस्यैकाच दकारसहितस्य अकारस्य द्वित्वम्, ऊर्णु इत्यस्य तु, गकारसहितस्य द्वितीयस्याच उकारस्य द्वित्वं भवति । एवमन्येति ।

अनभ्यास इति किम् ?—सन्नन्तानां यङन्तानाञ्च द्वित्वं भवति । पुनश्चङि तेषां द्वित्वं सा भूदित्येवमर्थम् 'अनभ्यास' इत्युक्तम् । सकृत् कृताभ्यासकार्यस्य पुनरभ्यास—कार्यं नास्तीति तदर्थः ।

२१०८ । पूर्व्याभ्यामः ॥ ३११४ ॥

दा— । अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्व्याभ्याममंत्रः स्यात् ।

Here (in the द्विवचने) the first of the duplication is called अभास । As for example, of the duplication भृद् भृद् the former is called अभास ।

मिति— अनेति अभासस्य लक्षणेन द्वे इत्यनेन भृद्भृदत इति द्विवचने इत्यनेन । तदापि भृद्भृद् इत्यनेन पूर्व्याभ्याममंत्रो भवतीति सूत्रात् । तस्य द्विवचनेत्यादिमाह—

२१०९ । ह्रस्वादिः शेषः ॥ ३११५ ॥

दो । अभ्यासस्य आदिर्ह्रस्वः शिष्यते अन्ये ह्रस्वो नृष्यन्ते । इति वनोपः ।

The first ह्रस्व (consonant) of the अभ्यास (reduplicate) is retained and the other ह्रस्व (consonants) elide. Thus भृद् drops व् and retains भृ । Note that the ह्रस्व exists along with the अच्, otherwise भृ only would have been retained and क्त would have been dropped. There also the इत्यनेनशेषः (maxima) applies. So now we have भृद्भृद् च—

मिति— । शिष्यते इति शेषः, आदिर्ह्रस्वः । 'अथ भोषोभ्यामभ्यासः' (२१२०-३११५) अभ्यासस्यैवभुवन्ते—तदाह अभ्यासस्येति । अभ्यासमंत्रस्य 'भृद्' इत्यस्य आदिर्ह्रस्वः भृ इति अच् गहिताः शिष्यते अन्ये (ह्रस्व) 'व्' इति च नृष्यन्ते तदाह—वनोप इति । तेषु इत्यादीं भृद्भृद् च इति धितम्—ततः—

२११० । क्लृप्ताः ॥ ३११६ ॥

दो— । अभ्यासस्याचो क्लृप्ताः ।

The long vowel (दीर्घ अच्) occurring in the अभ्यास or reduplicate is shortened (becomes ऋस्व) ।

मित— । अत्रापि लोपोऽभ्यासस्य इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते । अचश्चेति (३५—१।२।२८) परिभाषावनात्—अच इति पदसुपतिष्ठते तदाह अच इति । अभ्यासस्य दीर्घस्याचः ऋस्वः स्यादित्यर्थः ।

यद्यपि सूत्रस्यैतस्याव कोऽप्युपयोगो नास्ति केवलं 'भवतेर' इत्यनेनैव निर्व्वाहः स्यात्—तथापि पञ्चन्यवत् शास्त्रप्रवृत्तिरित्यभ्युपगमादिदमवोक्तमिति ज्ञेयम् । यथा पञ्चन्याः (मेघाः) सर्व्वं त विद्यमाना अपि क्वचिद् वर्षन्ति क्वचिच्च न तद्वदिति । ततो भू भूव् अ इति जाते—

२१८१ । भवतेरः ॥ ७।४।७३ ॥

दी—३ । भवतेरभ्यासोकारस्य 'अः' स्याल्लिटि ।

In लिट्, the ऊकार of the root भू designated as अभ्यास becomes अ i. e the अभ्यास भू is changed into भ. Thus it should be observed in this connection that the rule ऋस्वः(२।४०) has no bearing at all upon the formation of वभूव । Now we have भ भूव् अ and then we look forward—

मित— । भवतेः अः इति च्छेदः । भवतेरिति प्रयोगे दृष्टानां भुवामनुकरणात् तिप् । तेन वार्तिककार आह 'इक्स्तिपौ धातुनिद्देशे' (५७५) इति । तथाच धातवः प्रत्येकं नामपञ्चकेनाभिधीयन्ते यथा—गम् (शप्), गमिः (इक्), गच्छति (तिप्) । गम् उदाहरणं यथा—'वा गमः', गमेरिट् परस्मैपदेषु इत्यादि । एवं भवतेरिति भूधातोरित्यर्थः ।

अत्रापि—अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येति वर्त्तते 'व्यथोल्लिटि' (२३५३—७।४।६८) इत्यतो लिटि इति च । तदाह—अभ्यासस्येति लिटौति च । एतेन भू भूव् अ इत्यस्य भू भूव् अ इति संघाते जाते सति—

२१८२ । अभ्यासे चर्च ॥ ८।५।५४ ॥

दी । अभ्यासे भलां चरः सुरर्जगद्य । भगां जगः खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजगां प्रकृतिजगः प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः , आन्तरतम्यात् ।

In the अभ्यास, भल् letters are replaced by चर् letters and जग् letters, i. e. भग् letters are replaced by जग् and खय् letters are replaced by चर् । There also it is to be understood that those that are naturally जग् letters have natural जग् substitutes and those that are naturally चर् letters have natural चर् substitutes on account of आन्तरतम्य (most intimacy) or similarity. भल् = भमघटधजवगडदखकश्ठघषटतकपगपसह , भग् = भमघटधजवगडद , जग् = जवगडद , खय् = खफक्ष्ठयचटतकप , चर् = चटतकपगपस । The drift of all this is—that, for the sake of similarity or sameness in pronunciation भग् or भ म घ ट ध जवगडद are replaced by जग् or ज व ग ड-द । To express it more clearly भ is replaced ज, म is replaced by व (as भ भूक् म = वभूक् म), घ by ग (as घृप् घृप म = घृघृप्य = गृघृप्य = गुघोष , ट by ड (टुक् म = डुडौली) and ध by द । as धा + लिट् म = धा धा म = ध धा म = द धा म = द ध मी = दधी । Similarly खय् letters or वर्गीय 2nd and 1st letters are replaced by चर् or वर्गीय 1st letters चटतकप । Thus छिद् छिद् म = छि छिद् म = चिच्छेद् म = चिच्छेद् (छ is replaced by च) ।

Now though all the rules bearing upon the formation of चर्च have been completely mentioned here, yet भट्टोजि puts forward the rule 'असिद्धवदवाभात्' to answer the query—why वृक् is not

invalid though it follows upon the rule 'अचिन्न धातुभ वांग्योरियङुवडौ' which directs उवङ् to भूः—

मित—। इदानीं भ भूव् अ इत्यत्र अभ्यास—'भ—स्थाने वकारविधानार्थमिदं सूत्रसुपन्यस्यति । 'भलां जश् भशि' (५२—८४।५३) इत्यतः भलामिति अनुवर्त्तते चकारेण जश् इति च समुच्चैयते—तदाह 'भलां चरः सुरजश्चेति । भलामिति यवरलभिन्नानां व्यञ्जनानां सर्वेषां ग्रहणम् । चर इति चटतकपशपसां ग्रहणम् । तत्र कस्य स्थाने कः आदिश्यते इत्यपेक्षायासाह—भशामिति । भशामित्यनेन वर्गद्वितीय-चतुर्था वर्णा गृह्यन्ते, जश् इत्यनेन च वर्गद्वितीया गृह्यन्ते । तेन वर्गद्वितीयादि वर्णानां स्थानेषु वर्गद्वितीयवर्णा आदिश्यन्ते इति बोधः । तथा च भस्थाने ज, भ-स्थाने व, घस्थाने ग इत्यादिः क्रमः । एतेन प्रकृते भ भूव् अ इत्यत्र वभूवुश्च इति भवति इति वीड्यम् । खयामिति—खयाम् इत्यनेन वर्गप्रथमद्वितीयवर्णानां संग्रहः । चर इत्यनेन च चटतकपामिति ज्ञेयम् । तेन खस्थाने क, फ स्थाने प इत्येवं आदेशप्रकारः । तथाहि—खाद् एल्, खाद् खाद् अ = खखाद्अ = क खाद् अ = चखाद् (कुहोश्च रिति कस्थाने चादेशः) एवमन्यत्र । पुनः 'स्थानेऽन्तरतसः' इति परिभाषानुसारतः आन्तर-तम्यमेव दर्शयति तत्रापि इति । तत्रापि तेष्वपि द्वितीयचतुर्थवर्षेषु—प्रकृतिजशाम् प्रकृत्या स्वभावेन जशाम् प्रकृतिजशः प्रकृत्या स्वभावेन जशः आदिश्यन्ते इत्यर्थः । एवं प्रकृतिचरा—मित्यत्रापि व्याख्यानप्रकारो विज्ञेयः । कुत एषा व्यवस्थेत्याह—आन्तरतम्यात् इति । भूशो जशश्च घोषसंवारनादप्रयत्नवन्तः । किञ्च खयश्चरश्च आसाघोषविवारप्रयत्नपरा इति विवेकी बोधः । एतच्च भाष्यसंमतम् । तथा च भाष्यम्—प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचोषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिजनिषति । वुवुषे ददौ ।' विचोषतीति चिघातोः सनि 'सनुयडो' रिति सूत्रेण—द्वित्वे कृते रूपमेवं जिजनिषति इत्यत्र जनघातोः सनि रूपम् ।

यद्यप्यत्रैव प्रकृतं वभूवेति पदं सिद्धम् तथापि 'असिद्धवत्सूत्रमध्यपतित्वात् वुक्कः कथं नासिद्धत्वमुवङ् इत्यत्र कथं न सिद्धत्वेन वलीयस्तया प्राप्तिरिति विचारयितुमसिद्धवत्-त्वंनेवोपन्यस्यति —

२१८३ । असिद्धवदवाभात् ॥ ६।४।२२ ॥

दा । इत ऊर्ध्वभाषाटपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन् कर्त्तव्ये तदसिद्धं म्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवडि प्राप्ते ।

“वुग्युटावुवड् यणोः सिद्धी वक्तव्या” (वार्त्तिक) । यभूय । वभूवतु । वभूवुः ।

Meaning of the words in the rule — असिद्धवत् means non-existent. अथ means माधिकारि and समानाश्रये । आभात् means literally, upto the rule ‘अथ’, but here it is meant to signify ‘up to the end of this chapter’ Hence the इति here (भट्टोजि) says, ‘ आभीय extends from here up to the end of the chapter’, i. e. a rule will be treated as आभीय or असिद्ध falling in or coming from this माधिकारि ।

When the आश्रय or subject matter is common, the rule which is to act upon it, will be regarded as असिद्ध (not having occurred or as non-existent) Thus भू has now the common sphere of application of उवड् and वुक् and the rule अविश्रुभात् भुवाद्योरिय—डुवडो (२०१—६।४।००) directing उवड्, precedes the rule ‘सुबोवुक्लुङ्लिटो । (२१७४—९. ४ ८८) directing वुक्. Then वक् becomes असिद्ध or as not having occurred towards भू and thus उवड् applies So now we look forward —

[(Other instances are एधि, शाधि ऋद्धि—In the first case, the rule घृशोरिद्धावभ्यासलोपय (२४७१ ४६ ४ ११९) directs एकार to अस् । Thus in लोट्, the form would have been एद्धि, but the rule

“हुभलभ्योर्हिर्धि” directs धि to अस् । Hence अस् becomes the common sphere of application and therefore ए is असिद्ध i. e. it is to be regarded as non-existent, for it (एत्) is कर्त्तव्य i. e. must be done. Hence it is, that though ‘ए’ is अजन्त and not ‘क्षलन्त’ yet we have एधि and not एहि । In the 2nd case, the rule “शाहौ” in भाधिकार directs शाभाव of शास् in हि-विभक्ति so that the form becomes शाहि but as शा-भाव is असिद्ध or treated as शास् in the form of शा, the rule ‘हुभलभ्योर्हिर्धिः’ applies and we get शाधि and not शाहि । In the last case, the rule ‘हन्तेजः’ (हौ परे) directs ज in place of ह् when हि follows and as ज is अकारान्त so the rule ‘अतोहेः’ also applies and हि eliding accordingly we get ज only instead of जहि but as ज is असिद्ध we get जहि and not ज only.)] .

मित । इह क्वचिदुपमानोपमेययोरेभेदेन निर्देशः क्रियते यथा—अयं ब्रह्मदत्त यथा वा सोऽयं राजा भवति ‘तत्र राजवदित्यतिदेशो गम्यते । एवं शास्त्रेऽपि, यथा ‘पल्लवतुकोरसिद्धः’ (३३३३—६।१।८६) ; तत्र सामर्थ्यादतिदेशो विधीयते । क्वचित् पुनर्भेदेन ग्रहणम् वतिना क्रियते यथा—राजवदयं पुरुषः । एवमिहापि शास्त्रे (अस्मिन् सूत्रे) वतिना निर्देशः क्रियते— असिद्ध + वतिन् (तुल्यार्थे) = असिद्धवत् । अन्यत्र सिद्धमप्यत्रासिद्धमेव भवतीति तस्यार्थः । अथवा विद्यमानमपि अविद्यमानवद् भवतीति भावः । अत्रेति विषयसप्तमी । तथाच भाष्यम् “अथावग्रहणं किमर्थम् । ‘अवग्रहणं विषयार्थम्’ (वार्त्तिक) । विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्रैतस्मिन्नाभाच्छास्त्रे आभाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात्” इति । आमादित्यभिविधौ आङ् इति । आभम् । लक्षण्या अर्थआद्यच्चि वा यत्तत्र प्रक्रान्तं तदप्राभम् । तस्येदमिभाभीयम् ‘भख्यत्वधिकार, मभिव्याप्य इत्यर्थः । अधिकारश्च पादपरिसमाप्तिपर्यन्तमिति सिद्धान्तितम् । तथाचापादपरिसमाप्तेरित्यर्थः । कस्मादारभ्येत्याकाङ्क्षायामाह—इत ऊर्ध्वमिति अस्मादेव

सूत्रात् परम् । अस्माच्च सूत्रात् परम् आत्रलोपः (२५४४—६।४।२३) इति सूत्रम् । ततस्तस्मादेवारभ्य एतच्चतुर्थपादपरिसमाप्तिपर्यन्तम् प्रतिशुवसुपतिष्ठते । एवञ्च आत्रलोप इत्यादि यत्तद्भाभीयं कार्यं [भाभीयमिति भाधिकारोक्तम् (आभ + ङ् ; तस्येय) इडात् छप्रत्ययेरूपम्] आत्रलोप इत्याद्याभीयकार्यं कर्त्तव्ये असिद्धवदित्यर्थः पर्यवस्यति ।

समानाग्रये इति सूत्रे अवेतिपदव्याख्यानम् । भावे सप्तमी । आग्रये श्वादीं समाने सति तु न्ये सति आभीये सति इति शेष । तस्मिन् इति आभीये इत्यर्थः तत् 'आभीयम्' असिद्धम् अनुपस्थितम् अधियमानमिव स्यात् । तथा च भूधातुसधिकृत्य 'अविश्रुधातुभुवा य्वोरियडुवडौ' (२७१ । ६।४।७१) इति, 'भुवी बुक् लुङ् लिटोः (२१७४ ६।४।८८) इति च आभीय सूत्रद्वयम् वर्त्तते । तत्र बुक्शास्त्रस्य परत्वेन असिद्धत्वादुवडि प्राप्ते "वाचिकमारभ्यते बुग् युटाविति" । उवङ् स्थाने— बुक् सिद्धो भवति यण्स्थाने च युट् सिद्धो भवतीति यथासेष्यमन्वयः । तदेतद्वाचिकवचनात् उवङ्पास्तम् बुक् च प्राप्तम् । अतो वभूवेति सिद्धम् । एवं वभूवतुरित्यादि । युट् उदाहरण तु दिदीये इति ।

[एषमाधिजहोत्यादयोऽप्रादाहरणानि । तत्र घुसोरिडावभ्यासलोपश्चेति एतस्य आभीयतया असिद्धत्वात् (अमूवङ् रपरिवर्त्तित्वात्) इभ्रलभ्योऽङ्घिर् इति सूत्रं प्रवर्त्तते । एधोति रूपञ्च भवति । एवं 'शा हौ' इति शाभ्यातोः शाभावस्य—आभीयतया असिद्धत्वात्—(शास बुङ्घेः अपरिवर्त्तित्वात्) 'इभ्रलभ्यो' इत्यनेन शाधि इति पद लभ्यते । एवञ्च 'हन्तेर्जः' इति सर्वादेशेन हन्स्थाने जकारः प्राप्तः । ततश्च 'अतो ह्र' इति ह्रिलोपविधायकं सूत्रमुपतिष्ठते । किन्तु आभीयतया नभावस्य असिद्धत्वात् ह्रिर्लुक् न भवति 'जहि' इति च सिध्यति । समानाग्रये इति किम्— । पाघातोः कसो पयिवान् इति भवति । तस्य शसि विभक्तौ पयुषः इति सम्पद्यते । तत्र वसो सम्प्रसारणम् आभीयम्, 'आतो लोप इटि चेति' (२३७२—६।४।६४) आङ्गोपे आभीये कर्त्तव्ये—असिद्धम् न भवति । कथमिति चेत् । आङ्गोपः, कसौ—, सम्प्रसारणन्तु शस्विभक्तौ तत्रेदं समानाग्रयविषयकं कार्यं किन्तु भिन्नाग्रयविषयकमेव

आभादिति किम्—आभीयं प्रत्येव आभीयमसिद्धं यथा स्यादिवमर्धम् । तेन अभाजि रागः इत्यत्र 'भञ्जिथ चिणि' (६।४।३३), रञ्जिथ' (६।४।२६), 'घञिच भावकरणथोः' ६।४।२७ इति न—लोपे कृते तस्य असिद्धत्वाभावात् 'अत उपधायाः' (२२८२—७।२।१६) इति ह्रस्विर्भवतीत्याहुः । 'अत उपधायाः' इति सूत्रस्य—भाधिकारमध्येऽपतितत्वादिति ज्ञेयम्] ।

२१८४ । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ७।२।३५ ॥

दौ । वलादेरार्द्धधातुकस्य इडागमः स्यात् । वभविथ । वभूवथुः । वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविम ।

The augment इट् is attached or prefixed (आद्यन्तौटकितौ) to an आर्द्धधातुक—the first letter of which is one of the वल्प्रत्याहार । वल् प्रत्याहार constitutes the letters beginning from व of ह्यवरट् up to the end of the शिवसूत्र । Thus वभूव् + घल् । Here घल् is आर्द्धधातुक and the letter घ falls in the वल् प्रत्याहार । Therefore इट् is attached to it and we get इट् घल् (by आद्यन्तौटकितौ) = इघ । Hence finally वभूव् इथ = वभूविथ । Similarly वभूविव and वभूविम । But as there is no वल् letter preceding in वभूवथुः and वभूव, इट् is not attached to them.

मित— । लिट् चेति सूत्रे लिट् आर्द्धधातुकत्वं प्राग् व्याख्यातम् । वल् इति वल् प्रत्याहारस्यवर्णाः । शिवसूत्राणां पञ्चमसूत्रस्यवाद्योऽन्यसूत्रस्यहावसानाः । तेनाग्रमर्धः—वल्प्रत्याहारस्यः यः कश्चिद् वर्णः यस्य आर्द्धधातुकस्य आदौ वर्त्तते तस्य इडागमो भवति । इट् च ट-का-रान्तम् । तेन तु 'आद्यन्तौ टकितौ' इति परिभाषावलात्—वलाद्यार्द्धधातुकस्य—आदावेव इट् प्रयुज्यते । अतः घल् इति इघल् इत्येवं सम्पद्यते । ततश्च वभूव् इत्यनेन योगे सति लकार-लोपे वभूविथ इति भवति । एवं वलादित्वात् वभूविव वभूविम इति च । वलादित्वाभावाच्च वभूवथुः वभूव इत्यनयोर्इडागमो न विभावनीयम् ।

'भेङ्'वमित्यादि (अ०१८) अत इत्यर्चये मन्वपि पुनरभेङ् इत्यस्य प्रतिपत्त्यस्य
मित्याहुः ।

'आह'धातुकत्वेति किम् ? आम्—तेने—पुण्यमिति इत्यादिषु सा भूत् । एतय'
माह'धातुकत्वादिति बोद्धव्यम् । न च सप्त आह'धातुकतात् पुण्यमतेत्यत इत्या
भाष्यमिति वाच्यम् । अत 'धातो'स्त्रिणां विधानाभावात् साह'धातुकत्वमिव
नाह'धातुकत्वम् । अस्तु तु पिपत्रिषति इत्यादी 'धातोः' कश्चप.— इति धातुप
पदोच्चारणशारेण विधानात् तत सप्त आह'धातुकत्वमिव न साह'धातुकत्वम् । एतद्य
'आह'धातुकं शब्द' (२१८०) इत्यत स्पष्टीकरिष्ये अस्याभिव्यक्त्यम् । बभूवः तिम्—
वभूवद्युः । वभूव । एषनीयम् । अद्यम् च एषनीयत्वादीनाम् आह'धातुकत्वेऽपि अकारा-
दित्वमेव न तु वसादित्वम् । अतो नेट् ।

२१८५ । अनद्यतने लुट् ॥३३॥१५॥

टो— । भविष्यत्वनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥

लुट्, is attached to a root to bring out the sense of a
future action not occurring this day Hence it will be errone-
ous to say सोऽद्य गत्वा गृहम् for अद्य म गमिष्यति । For this de-
fect लुट्, is designated as periphrastic future, so it should be
borne in mind that लुट्, has restriction in its application
whereas लृट् has not.

मिक्त— । धातोर्विभक्तम् ; 'भविष्यति गम्याद्' इत्यतोभविष्यतीत्यनुक्तम् ।
मन्वपिन् भविष्यत्यर्थे लुट् प्रयोग वारयति—भविष्यत्वनद्यतने इति । अद्यतन भविष्यत्
काल विहाय प्रयोगं लभते इत्यर्थः । तेन सोऽद्य गत्वा गृहम् इत्युक्ते प्रमाद एव भवेत्—
तत्र गमिष्यतीति प्रयोगस्यैव साधुत्वादित्यलम् । लुट्, लृटावितौ— । ततो लभ्य-
तिषाटय । भू ति इति स्थिते—

आभादिति किम्—आभीयं प्रत्येव आभीयमसिद्धं यथा स्यादेवमर्थम् । तेन अभाजि रागः इत्यत्र 'भञ्जेथ चिणि' (६।४।३३), रञ्जेथ' (६।४।२६), 'वजिच भावकरणयोः' ६।४।२७ इति न—लोपे कृते तस्य असिद्धत्वाभावात् 'अत उपधायाः' (२२८२—७।२।११६) इति वृद्धिर्भवतीत्याहुः । 'अत उपधायाः' इति सूत्रस्य—भाधिकारमध्येऽपतितत्वादिति ज्ञेयम्] ।

२१८४ । आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ॥ ७।२।३५ ॥

दी । वलादेरार्द्धधातुकस्य इडागमः स्यात् । वभविथ । वभूवथुः । वभूव । वभूव । वभूविव । वभूविम ।

The augment इट् is attached or prefixed (आद्यन्तौटकितौ) to an आर्द्धधातुक—the first letter of which is one of the वल्प्रत्याहार । वल् प्रत्याहार constitutes the letters beginning from व of ह्यवरट् up to the end of the शिवसूत्र । Thus वभूव् + थल् । Here थल् is आर्द्धधातुकं and the letter थ falls in the वल् प्रत्याहार । Therefore इट् is attached to it and we get इट् थल् (by आद्यन्तौटकितौ) = इथ । Hence finally वभूव् इथ = वभूविथ । Similarly वभूविव and वभूविम । But as there is no वल् letter preceding in वभूवथुः and वभूव, इट् is not attached to them.

मित— । लिट् चेति सूत्रे लिट् आर्द्धधातुकत्वं प्राग् व्याख्यातम् । वल् इति वल् प्रत्याहारस्थवर्णाः । शिवसूत्राणां पञ्चमसूत्रस्थवादयोऽन्यसूत्रस्थहावसानाः । तेनाश्रमर्थः—वल्प्रत्याहारस्थः यः कश्चिद् वर्णः यस्य आर्द्धधातुकस्य आदौ वर्तते तस्य इडागमो भवति । इट् च ट-का-रान्तम् । तेन तु 'आद्यन्तौ टकितौ' इति परिभाषावलात्—वलाद्यार्द्धधातुकस्य—आदावेव इट् प्रयुज्यते । अतः थल् इति इथल् इत्येवं सम्पद्यते । ततश्च वभूव् इत्यनेन योगे सति लकार-लोपे वभूविथ इति भवति । एवं वलादित्वात् वभूविव वभूविम इति च । वलादित्वाभावाच्च वभूवथुः वभूव इत्यनयोः इडागमो न विभावनीयम् ।

'नेङ्'वशिक्षतीति (७।२।८) अत्र इद्ग्रहणे मत्वपि पुनरनेङ्ग्रहण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं
मित्याहुः ।

आहधातुकत्वेति किम् ? आसी—शेते—लुगुप्मति इत्यादिषु ना भूत् । एतेषा
सार्धधातुकत्वादिति बोद्धव्यम् । न च सन आहधातुकत्वात् लुगुप्मतीत्यत्र इटा
भाव्यमिति वाच्यम् । अत्र 'धातो'रित्याका विधानाभावात् सार्धधातुकत्वमेव
नाहधातुकत्वम् । अन्यत्र तु पिपठिषति इत्यादौ 'धातोः कर्मण — इति धातूप
पदीच्चारणद्वारेण विधानात् तत्र सन आहधातुकत्वमेव न सार्धधातुकत्वम् । एतच्च
'आहधातुक शेष' (२१८७) इत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते अस्माभिरित्यलम् । बलादि. किम्—
वभूवद्यु । वभूव । एधनीयम् । अष्टुस् अ धनीयेत्यादीनाम् आहधातुकत्वेऽपि अकारा-
दित्वमेव न तु बलादित्वम् । अतो नेट् ।

२१८५ । अनद्यतने लुट् ॥३।३।१५॥

दो— । भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् ॥

लुट् is attached to a root to bring out the sense of a
future action not occurring this day Hence it will be errone-
ous to say सोऽद्य गन्ता गृहम् for अद्य स गमिष्यति । For this de-
fect लुट् is designated as periphrastic future , so it should be
borne in mind that लुट् has restriction in its application
whereas लृट् has not

मित्— । धातोर्लुट्प्रकृतम् । 'भविष्यति गम्याद्य' इत्यतोभविष्यतीत्यनुवर्तते ।
सर्वस्मिन् भविष्यत्यर्थे लुट् प्रयोग वारयति—भविष्यत्यनद्यतने इति । अद्यतन भविष्यत
काल विहाय प्रयोगं लभते इत्यर्थे । तेन सोऽद्य गन्ता गृहम् इत्युक्ते प्रमाद एव भवेत्—
तत्र गमिष्यतीति प्रयोगस्यैव साधुत्वादित्यलम् । लुट् उटावितौ— । ततो लस्य—
तिहाटय । सु ति इति स्थिते—

२१८६ । स्यतासी लृलुटोः ॥३१।३३॥

दौ— । 'लृ—' इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शवाद्यपवादः ।

लृ is the common letter of लृट् and लृङ् । Hence by pronouncing it the सुवकार hints at लृट् and लृङ् । When लृ (लृट् and लृङ्) and लृट् follow the affixes स्य and तासि are attached to a root i. e., the affix स्य is attached to that root which is followed by लृट् and लृङ् and the affix तासि is annexed to that root which is followed by लृट् । This rule bars the application of शप् etc.

मित— । स्यञ्च तासिश्चेति द्वन्द्वः । तासिरिकार उच्चारणार्थः । लृच लृट् चेति द्वन्द्वस्तयो- रिति सप्तमीद्विवचनान्तम्— । लृङ् इति लृटि लृङि चोभयत्र प्रथमाचररूपेण साधार- णं वर्तते । तेन लृ इत्यनेन लृट् लृङोरुभयोरिव ग्रहणम् । धातोरिति चाधिकृतम् ; तदाह धातोरित्यादि । लृङि लृटि च स्य विधीयते लृटि तु तास् इति विवेकः । कर्त्तरि शप् इति यदुक्तम् तस्य बाधकमिदं सूत्रम् । तदेवाह शवाद्यपवाद इति— । एतेन भू वास् ति इति स्थिते—(लृट् आर्द्धं धातुकत्वविषयकं सूत्रमवतारयति)— ।

२१८७ । आर्द्धधातुकं श्रेष्ठः ॥३१।३४॥

दौ— । तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः ३ प्रत्ययः एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ।

A प्रत्यय or affix is called as such i. e. called आर्द्धधातुक which is expressed in the jurisdiction (अधिकार) of धातु and which is other

* धात्वधिकारोक्त' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इति तत्त्वबोधिभ्यां पाठः । स एव साधीयान् इति मन्यामहे ।

than तिङ् and शित् etc. It is said formerly in the rule 'तिङ्मित् साञ्चधातुकम्' (2166—3 + 118) that धात्वधिकारोक्त प्रत्यय like तिङ् and शित् are designated as साञ्चधातुकः. Hence प्रत्यय other than those are, चाङ्धातुकः as elsewhere said it is to be remembered that except लट्, लोट्, लृट् and विधिनिङ्, all प्रत्यय लिट्, लृट्, लृट्, लृट्, etc are चाङ्धातुकः. Hence he says इट् i. e. the augment इट् comes before ताम् by 'चाङ्धातुकस्मैङ्, वलादेः' (2184).

[अत्र मुने 'धात्वधिकारोक्तः' इत्यत 'धातोरिति विहितः' इत्यपि तत्त्वबोधिन्या पाठो दृश्यते । तत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यप्यप्यमर्षः—यत यत्र मुने धातोरिति उच्चार्यते तत्र तत्र तादृशस्य धातोरारंभाकुमशा भवति इति बोधः । तथाच 'धातोः' कर्मणो समानकर्तृकादिच्छायां वा' (२६०८—१११०) इत्यत्र धातोरित्वाच्चायं विधानात् सन आङ्धातुकत्वम्—इट् च भवति । किन्तु 'गुन्तिङ्किट्भ्य सन्' (२१२३—१११४) इत्यत्र धातोरित्वाच्चायं विधानाभावात् सन चाङ्धातुकत्वम् इडागमस्य न भवति । अतएव जुगुमिति तितित्यत विकित्मिति इतोङ्गुपरदिता प्रयोगा सिद्धान्ति इति दिक्] ।

मित— । 'तिङ्मित् साञ्चधातुकम्' (२१६६—११११३) इत्यत्र तिङ् मितस्य धात्वधिकारोक्ता एतत् सञ्जाः सारित्वाकम् । अतः इदमर्थादायाति यत्—तिङ्मित्भ्योऽप्यन्वे धात्वधिकारोक्ताः प्रत्ययाः लिट् लुडादय चाङ्धातुकसञ्जाः सारित्वा । एतेषु लुट् चाङ्धातुकत्वात्—चाङ्धातुकस्मैङ्, वलादे' (२१८४—०१२३५) इति इट् प्राप्नोति । तदाङ्—इट् इति । भू इट् ताम् ति इति स्थिते—

२१८८ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥२४।८५॥

दी— । 'डा' 'री' 'रम्' एते क्रमात् स्युः । डिच्चसामर्थ्यात् अभस्यापि टैलीपः ।

डा री रम्—these three come in order in लुट्, in the third person of a root. In other words, these are substitutes for

२१८६ । स्यतासी लृलुटोः ॥३।१।३३॥

दी— । 'लृ—' इति लृङ्लृटोर्यहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शवाद्यपवादः ।

लृ is the common letter of लृट् and लृङ् । Hence by pronouncing it the सुवकार hints at लृट् and लृङ् । When लृ (लृट् and लृङ्) and लृट् follow the affixes स्य and तामि are attached to a root i. e., the affix स्य is attached to that root which is followed by लृट् and लृङ्, and the affix तामि is annexed to that root which is followed by लृट् । This rule bars the application of शप् etc.

मित— । स्यञ्च तामिथेति इन्द्रः । तामिरेकार उच्चारणार्थः । लृच लृट् चिति इन्द्रस्योरिति सप्तसोद्विवचनान्तम्— । लृङिति लृटि लृङि चोभयत्र प्रथमाचरक्षणेण साधारणं वर्तते । तेन लृ इत्यनेन लृट् लृङोरुभयोरिव ग्रहणम् । धातोरिति चाधिकृतम् ; तदाह धातोरित्यादि । लृङि लृटि च स्य विधीयते लृटि तु ताम् इति विवेकः । कर्त्तरि शप् इति षट्कम् तस्य बाधकमिदं सूत्रम् । तदेवाह शवाद्यपवाद इति— । एतेन भूताम् इति स्थिते—(लृट् आर्द्धधातुकत्वविषयकं सूत्रमवतारयति)— ।

२१८७ । आर्द्धधातुकं शेषः ॥३।४।११४॥

दी— । तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धात्वधिकारोक्तः प्रत्ययः एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ।

A प्रत्यय or affix is called as such i. e. called आर्द्धधातुक which is expressed in the jurisdiction (अधिकार) of धातु and which is other

* धात्वधिकारोक्त' इत्यत्र 'धातोरितिविहितः' इति तच्चबोधिभ्यां पाठः । स एव साधीयान् इति मन्यामहे ।

than तिङ् and शित् etc. It is said formerly in the rule 'तिङ्शित-सार्धधातुकम्' (2166—3 4 113) that धात्वधिकारीक प्रत्ययः like तिङ् and शित् are designated as सार्धधातुकः. Hence प्रत्ययः other than those are, आङ्धातुकः । e as elsewhere said it is to be remembered that except लट्, लोट्, लृट् and विधिलिङ्, all प्रत्ययः लिट्, लुट्, लृट्, लृङ्, etc are आङ्धातुकः. Hence he says इट् । e. the augment इट् comes before ताम् by 'अङ्धातुकस्वेड् बलादेः' (2184).

[अत्र सूत्रे 'धात्वधिकारीक' इत्यत्र 'धातोरिति विहितः' इत्यपि तत्त्वबोधिन्या पाठी दृश्यन्ते । तत्र 'धातोरिति विहित' इत्यस्य अयमर्थः—यत्र यत्र सूत्रे धातोरिति उच्यते तत्र तत्र तादृशस्य धातोरार्षधातुकमद्या भवति इति बोधः । तथापि 'धातोः कर्मण्य समानकर्तृकादिच्छाया वा' (२६०८—२११७) इत्यत्र धातोरित्याचार्यं विधानात् सन आङ्धातुकत्वम्—इट् च भवति । किन्तु 'गुप्तिङ्किदभ्यः सन्' (२१२३—२११४) इत्यत्र धातोरित्याचार्यं विधानाभावात् सन आङ्धातुकत्वम् इडागमस्य न भवति । अतएव जुगुप्सति तितिचते चिकित्सति इतीङ्गुप्परहिता प्रयोगा सिद्धान्ति इति दिक्] ।

मित्त— । 'तिङ्शित् सार्धधातुकम्' (२१६६—२१७१२) इत्यत्र तिङ्ः शित् च धात्वधिकारीका एतन् सन्नाः सुप्रतिगताम् । अतः इदमर्थादायाति यत्—तिङ्शित्भ्योऽभ्यन्ते धात्वधिकारीकाः प्रत्ययाः लिट् लुडादय आङ्धातुकसन्नाः सुप्रतिगताः । एतेन लुट् आङ्धातुकत्वात्—आङ्धातुकस्वेड् बलादेः' (२१८४—७२१५) इति इट् प्राप्नोति । तदाह—इट् इति । सू ष्ट् ताम् ति इति स्थिते—

२१८८ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥२४॥८५॥

दी— । 'डा' 'रौ' 'रम्' एते क्रमात् स्युः । डित्त्वसामर्थ्यात् अभस्यापि टिलीपः ।

डा रौ रम्—these three come in order in लुट्, in the third person of a root. In other words, these are substitutes for

तिप् तम् भि and त आताम् भ् । So तिप् and त are replaced by डा, तम् and आताम् are replaced by रौ and so on. डा drops ड्, therefore it is a डित् प्रत्यय । So, though it is beyond the possession of भसंज्ञक प्रत्ययः enumerated in the rule “यच्चि भम्”—(231—1. 4. 18), yet the टि (अचोऽन्तादि टि—(79—1. 1. 64)), of the expression (भू इ ताम्) elides by the rule—टिः (316—6. 4. 143) and then we get भू इत् (‘आस्’ is टि) or भू इत् डा or भू इत् आ with डा added to it. Lastly by ‘सर्वधातुकार्द्धधातुकयोः’ we have भो इत् आ = भव् इत् आ = भवित् आ— ।

मित— । डा च रौ च रस् चेति द्वन्द्वः । लुट् इति स्थानषष्ठी । प्रथमस्तेति प्रथमपुरुषस्य । ननु परस्मैपदात्मनेपदभेदेन तिप् तम् भि त आताम् भ् इति षट् स्थानिनः आदेशाः, डारौरसः इति तय एव । तत् कथं यथासंख्यमन्वय इति चेत् । उच्यते—डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भगवत्पतञ्जलिभिर्महाभाष्ये समाहित्वात्—तेन परस्मैपदे च आत्मनेपदे च उभयतैव डारौरसां समावेशः स्यात् । डाभावस्य प्रथमनादेशत्वं ततः प्रत्ययसंज्ञा । तेन ‘वुट्’ इत्यस्याप्रवृत्तिस्ततश्च सर्वादेशत्वम् । एवं ति स्थाने डा, तस्य स्थाने रौ इत्याद्यादेशक्रमो बोध्यः । एवमात्मनेपदेष्वपि तस्थाने डा—आताम् स्थाने रौ इति ज्ञेयम् । डित्त्वसामर्थ्यादिति—डा इत्यस्य डकारो लुप्यते । तेन यस्मात् उत्तरमयं विधीयते सोऽयं डित् इति कथ्यते । इह च प्रकृते भू इ ताम् इति संघातादुत्तरं डा विधीयते । तदयं संघातो डित् भवति । यतश्च अयं डिट् भवति ततश्च डित्त्वलात् अस्य, टिः (११६—६।४ १४७) इति सूत्रानुसारेण टिभागस्य ‘आस्’ इत्यस्य (अचोऽन्तादि टिः—(७९—१।१।६४)) लोपो भवति । अमस्य इति । ‘यच्चि भम्’ (२३१—१।४।१८) इति सूत्राधिकारे डा तद्वि श्रंशो गोपादीयते । ततश्चायनभः भभिन्नः, भसंज्ञको न भवति इत्यर्थः । डित्तु भवति । ततो डित्त्वसामर्थ्यादेव अमस्यापि टिलोपो भवति, तदेतदाह—डित्त्वेति । एतेन भू इताम् डा = भू इताम् आ = (अवादेशः) = भवित् आ (आस् इति टि भागस्य लोपः) इति स्थिते—

२१८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७।३।८६ ॥

दौ— । पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि,
वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तोत्यादावनेकव्यवहितस्येको न
गुणः । 'भवित्' 'आ' अत्रेको गुणे प्राप्ते ।

The इक् (इ उ ऋ ॠ) of an अङ्ग ending in पुक् • (प) and having
a short vowel in the उपधा (अलोऽन्यात् पूर्व उपधा) is gunnated
(or takes the substitute guna) when a सार्वधातुक or an आर्द्धधातुक
प्रत्यय follows. In other words, a पुगन्त or a लघूपध अङ्ग has its इ,
उ, ऋ, ॠ changed into ए, ओ अर् अल् when a सार्वधातुक or an आर्द्ध-
धातुक follows येन etc—a single letter whose intervention (falling
in the middle) is unavoidable, cannot bar the गुण of इक्, for
there is the authority of the Panini's word. The sense is this—
Panini, by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' seeks to assert that the इक्
of a लघूपध root (as द्वि + ता = द्विष्टा) is gunnated, but उपधा
necessitates the existence of a consonant after the इक् (अलोऽ-
न्यात्पूर्व उपधा). Hence if that consonant is only one in num-
ber then its presence between the root and the सार्वधातुक or
आर्द्धधातुक प्रत्यय will not bar the गुण. Thus in the above
instance 'प्' is between द्वि a part of the root द्विप् and ता (आर्द्धधातुक)
and yet the इक् (इ) of द्वि is gunnated and we have द्विष्टा, or
more clearly Panini asserts that a लघूपध root is gunnated when

* पुक् is an angmen'—cp the rule 'अर्त्तिं ङी व्ली री ऋ योऽध्याता
पुग्णौ' २५७०—७।३।३६ ।

तिप् तस् कि and त आताम् भ् । So तिप् and त are replaced by डा, तस् and आताम् are replaced by रौ and so on. डा drops ड्, therefore it is a डित् प्रत्यय । So, though it is beyond the possession of भसंज्ञक प्रत्ययः enumerated in the rule “यच्चि भम्”—(231—1. 4. 18), yet the टि (अचोऽन्त्यादि टि—(79—1. 1. 64)), of the expression (भू इ तास्) elides by the rule—टिः (316—6. 4. 143) and then we get भू इत् (‘आस्’ is टि) or भू इत् डा or भू इत् आ with डा added to it. Lastly by ‘सार्धधातुकाद्घातुकयोः’ we have भो इत् आ = भव् इत् आ = भवित् आ— ।

मित— । डा च री च रस् चिति इन्द्रः । लुट् इति स्थानषष्ठी । प्रथमस्येति प्रथमपुरुषस्य । ननु परस्मैपदानेपदभेदेन तिप् तस् कि त आताम् भ् इति षट् स्थानिनः आदेशाः, डारौरसः इति त्रय एव । तत् कथं यथासंख्यमन्वय इति चेत् । उच्यते—डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भगवत्पतञ्जलिभिर्महाभाष्ये समाहित्वात्—तेन परस्मैपदे च आत्मनेपदे च उभयतैव डारौरसां समावेशः स्यात् । डाभावस्य प्रथममादेशत्वं ततः प्रत्ययसंज्ञा । तेन ‘डुट्’ इत्यस्याप्रवृत्तिसूतस्य सर्वादेशत्वम् । एवं ति स्थाने डा, तस् स्थाने रौ इत्याद्यादेशक्रमो बोध्यः । एवमात्मनेपदेष्वपि तस्थाने डा—आताम् स्थाने रौ इति ज्ञेयम् । डित्त्वसामर्थ्यादिति—डा इत्यस्य डकारो लुप्यते । तेन यस्मात् उत्तरमयं विधीयते सोऽयं डित् इति कथ्यते । इह च प्रकृते भू इ तास् इति संघातादुत्तरं डा विधीयते । तदयं संघातो डित् भवति । यतश्च अयं डिट् भवति ततश्च डित्त्ववलात् अस्य, टिः (११६—६।४ १४७) इति सूत्रानुसारेण टिभागस्य ‘आस्’ इत्यस्य (अचोऽन्त्यादि टिः—(७९—१।१।६४)) लोपो भवति । अभस्य इति । ‘यच्चि भम्’ (२३१—१।४।१८) इति सूत्राधिकारे डा तद्वि श्रंशो नोपादीयते । ततश्चायमभः भभिन्नः, भसंज्ञको न भवति इत्यर्थः । डित्तु भवति । ततो डित्त्वसामर्थ्यादेव अभस्यापि टिलोपो भवति । तदेतदाह—डित्त्विति । एतेन भू इताम् डा = भू इतास् आ = (अवादेशः) = भवित् आ (आस् इति टि भागस्य लोपः) इति स्थिते—

२१८६ । पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ७।३।८६ ॥

दी— । पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात् सार्व-
धातुकार्द्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि,
वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न
गुणः । 'भवित्' 'आ' अत्रेको गुणे प्राप्ते ।

The इक् (इ उ ऋ लृ) of an अङ्ग ending in पुक् * (प) and having
a short vowel in the उपधा (अलोऽन्वात् पूञ् उपधा) is gunnated
(or takes the substitute guna) when a सार्वधातुक or an आङ्गधातुक
प्रत्यय follows. In other words, a पुगन्त or a लघूपध अङ्ग has its इ
उ ऋ लृ changed into ए, ओ अर् अल् when a सार्वधातुक or an आङ्ग-
धातुक follows. येन etc.—a single letter whose intervention (falling
in the middle) is unavoidable, cannot bar the गुण of इक्, for
there is the authority of the Panini's word. The sense is this—
Panini, by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' seeks to assert that the इक्
of a लघूपध root (as हिक् + ता = हिंटा) is gunnated, but उपधा
necessitates the existence of a consonant after the इक् (अलोऽ-
न्वात्पूञ् उपधा). Hence if that consonant is only one in num-
ber then its presence between the root and the सार्वधातुक or
आङ्गधातुक प्रत्यय will not bar the गुण. Thus in the above
instance 'प्' is between हि a part of the root हिक् and ता (आङ्गधातुक)
and yet the इक् (इ) of हि is gunnated and we have हिंटा, or
more clearly Panini asserts that a लघूपध root is gunnated when

* पुक् is an angmen —cp the rule 'अर्त्तिं ङी व्ली री ऋयीऋत्यातां
पुग्णी' २५००—७।३।३६ ।

a सार्वधातुक or an अर्द्धधातुक प्रत्यय follows. Take द्विप् ता । Here द्विप् is लघूपध and आर्द्धधातुक ता follows. But does ता follow invariably the इक् (इ) of द्वि? No. How then can it have guna? The answer is—you can not dispense with the intervening letter प् for in that case there will be no उपधा and consequently the root will no more be लघूपध but will be लघ्वन्त । Thus to keep in tact the लघूपधत्व of the root the presence of a single letter which is essential is not taken into consideration. This is the authority of Panini.

But in भिनत्ति etc, there is more than one letter present between भि and ति (सार्वधातुक) viz. भि (न दृ) ति and so the इक् of सि is not gunnated (भिदृ is रुधादि so the augment अम् comes in by the rule 'रुधादिभ्यः अम्' and as अम् is मित् or म-eliding so न comes after भि) ।

Now the question is whether in the case in hand (भवित् आ), guna will be substituted or not (for here also भवित् is a लघूपध अङ्ग, त् is the single letter intervening and आ is the आर्द्धधातुक affix following)—

मित— । अङ्गस्येति अधिकृतं वर्त्तते । 'मिदं गुणः' (२३४६—७:३:८२) इत्यतो गुण इत्यनुवर्त्तने । गुणश्च इक एव भवति 'इको गुणद्वयी' इति परिभाषासूत्रात् । 'सार्वधातुकाद्धधातुकयो' (२१६८—७:३:८४) रित्यस्य सर्वधातुकाद्धधातुकयोरिति अनुवर्त्तते । तदेतद् सर्वमभिप्रेत्याह—अङ्गस्येत्यादि । पुक् 'आगमः' अन्तो (अन्तावयवः) यस्य तत् पुगन्तम् (बहुव्रीहिः) । लघ्वी उपधा यस्य तत् लघूपधम् (बहुव्रीहिः) ; पुगन्तश्च लघूपधश्च गन्तलघूपधम् (समाहारद्वन्द्वः) तस्य 'पुगन्तलघूपधस्येति अङ्गस्य विशेषणम्—तदाह पुगन्तस्येति लघूपधस्येति च । तदर्थं

स्पर्शार्थः—(१) सार्वधातुके आङ्धातुके वा प्रत्यये परतः पुगन्तस्य अङ्गस्य इकारो-
कारादेशुं षो भवति यथा—‘ङ्गी’ इति धातुलंज्जाया वृत्तंते । तस्य ङिचि पुगागमे
ङ्गेपि इति भवति । ततः श्पन्तिपीगुणय । ङ्गेपयति । एवमन्ववापि वीहाम् ।
“अन्तिङ्गीव्लोरीक्त्वीक्याय्याता पुक् षी” (२४७०—७१३६) इतिपुक्—(२) सार्व-
धातुके आङ्धातुके वा प्रत्यये परतो लघुपधस्य अङ्गस्य इकारोकारादेशुं षो भवति
यथा—द्विष ति=द्वेष्टि, द्विष ता द्वेष्टा ।

ननु सार्वधातुकाङ्धातुकयोः इत्याच्यते न च तौ परतो भवतः अला
व्यवधानात् । तथाहि ‘अलोऽन्त्यात् पूर्व्वं उपधा इति अन्त्यादल. पूर्व्वं तर्था उपधा-
सञ्चको भवति । तत् अन्त्यान अला व्यवहितत्वात् इक्षः सार्वधातुकपरत्वमाङ्धातुक-
परत्व वा कथं भवति—तत्परत्वाभावाच्च परनिमित्तको गुणोऽपि कथं भवेत् ? अथाहुः—
वेन अला (वर्णेन) नाव्यवधानम् न अव्यवधानम् किन्तु व्यवधानमेव अविवर्जनीय-
रूपेण व्यवधानमित्यर्थः । तेन व्यवहितेऽपि मध्यपतितत्वेन विच्छिन्नेऽपि सार्वधातुके आङ्-
धातुके वा प्रत्यये परतः परनिमित्तको (सार्वधातुकाङ्धातुकपरनिमित्तक इत्यर्थः) गुणः
भवत्येव । तथाच द्विष ता इत्यत्र षकारेण ता इति आङ्धातुकः प्रत्ययो व्यवहितः ।
षकारमुत्याय्य ता इत्येतत् अव्यवहितं कर्तुं शक्यते किन्तु तद्यत्वे सोपधत्वमेव नास्ति ।
निरुपधत्वे—पुगन्तेति स्वरूपं पानिनेराचार्यस्य वचनमेव विद्वन्तेति । तत्
यथान्यासमेवास्तु । अत आङ्—वचनप्रामाण्यादिति ।

ननु तर्हि यथा. एकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको गुणो भवति तथा अनेकवर्ण-
व्यवहितेऽपि स्यात् इति चेत्—तत्राह—तेनेति । एकाधिकवर्णव्यवधाने परनिमित्तको
गुणादेशो नाश्वेति भावः । तदेव दर्शयति भिनत्ति इत्यादाविति—आदिपदेन छिनत्ति
इत्यादि याज्ञम् । तथाहि भिनत्ति इत्यत्र भिद् इति रौधादिको ध तु (भिदिर
विटारणे) । तत्र ‘रुधादिभ्यः ञम् इति—ञम् विधीयते । ञमय भित्त्वादन्त्यादच. परो
नकारो विधीयते तेन भिनद् इति ज्ञातम् । एवञ्च अनेकव्यवहित्वाद् भिद् इत्यस्य इको
(इकारस्य) गुणो न भवति । एव छिनत्ति इत्यादौ ।

ननु प्रकृते भवित् आ—इत्यत्र तु वर्णमात्रमेव व्यवधानं तर्हि तत्र भवित इत्यस्य

इक्तो गुणः स्यात्—इति णडा निराकरिष्यन् आह—गुणे प्राप्ते इति [भवित् आ इत्यत्र डासावभृतस्य आकारस्य स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकतया परनिमित्तकी गुणादेशो भवत्येव तथापि]—

२१६० । दीधीवेवीटाम् ॥१।१।६॥

दी— । दीधावेव्योरिटश्च गुणहृद्धी न स्तः । भविता ।—

गुण and वृद्धि are not sanctioned to the roots दीधी and वेवी and to an इडन्त अङ्ग । Thus भवित् which is an इडन्त अङ्ग cannot have its इक् gunnated and consequently we get भविता, and not भवेता ।

नित— । अस्मात् सूत्रान्—गुणो न । अयं सूत्रार्थः—दीधीङ् दीतिद्विवनयोः (दीवन क्रीडा) ; वेवीङ् वेतिना (वीधातुना) तुल्यः अयं वर्तते । वीधातोश्च— वी गतिप्रजननकान्त्यशनखादनेषु इत्याद्यर्थाः— । दीधी च वेवी च इट चेति इन्द्रः । तिषाम्— । इट् इति इडागमसहितस्य धातोरित्यर्थः । अतएव भवित् आ इत्यत्र गुणो न । 'भविता' इति च सिद्धम्— । भवितारौ—इति पदं साधयितुं प्रक्रमते— ।

२१६१ । तासख्योर्लोपः ॥७।४।५०॥

दी— । तासेरस्तेश्च लोपः स्यात् सादौ प्रत्यये परे ।

When a सकारादि प्रत्यय follows the स of ताम् and अस् elides.

नित— । 'सः स्याद् धातुके' (२३४२—७।४।४६) इत्यतः सि इति अनुवर्तते । तदाह—सादौ प्रत्यये परे इति । "अलोऽन्त्यस्य" इति परिभाषया ताम्प्रत्ययस्य अम् धातोश्च सकारो लुप्यते । ताम् च अस्तिश्च इति तासस्ती—(इन्द्रः) तयोः । तदाह तासेरस्तेश्च इति । अस्ति इति तिषा निर्देशः ।

२१६२ । रिच ॥७।४।५१॥

दी— । रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः ।

भवितामि । भवितास्यः । भवितास्य । भवितामि । भवि-
तास्यः । भवितास्य ।

When a रकारादिप्रत्यय follows, the elision is as before (i. e. the सकार elides). Thus भवि ताम री (तम्) भवितारी । Similarly भवितारः भवितामि etc

नित— । रकारादी च प्रत्यये परे तानः सन्धीपः प्राग्बन्तु, पूर्णं भूते इव इत्यर्थः । अस्मिन्नेह सवध्यते । असंभवात् । तथाहि अस्मात्प्राक्त्वर साधुधातुका एव प्रत्यया प्रयुज्यन्ते रकारादिप्रत्ययास्तु चाधुधातुका एव तन् लुप्तः सध्यः । अस्मिन्नेति भूभावे कृते रकारादिप्रत्यया विधीयन्ते । भू + इट् (चाधुधातुकस्मैश्चत्वादेः) + ताम् (स्यतामी लृट्) + री = भी (गुण) इ ताम् री = भविताम् री (अवादिशः) = भवितारी (सन्धीप) । एवमन्यत । सर्वत्र भविताम् इति साधारणम् ततस्त्वत्परं सिष् चम् प्रत्यया इत्यादयः प्रयुज्यन्ते ।

२१८३ । लृट् शिपे च ॥३॥३॥३॥

टी— । भविष्यदर्थाद्वातोर्लृट् स्यात् क्रियार्थायां क्रिया-
यमसत्त्वां सत्त्वां च । स्यः—इट् । भविष्यति । भविष्यतः ।
भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भवि-
ष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ।

लृट् is attached to a root expressing futurity no matter if there is any क्रियार्थ क्रिया or not. A क्रियार्थ क्रिया means a क्रिया or verb which necessitates the presence of another क्रिया or verb. The प्रत्यय स्य is चाधुधातुक and चत्वादि so the rule 'चाधुधातुकस्मैश्चत्वादे' applies and consequently the augment इट् comes in. Thus भू इट् स्य ति = भविष्यति (by गुण and अवादिशः) = भवि-

यति, स is changed into ष by the rules 'इणकोः' (211—8. 3. 57) and 'आदेशप्रत्यययोः' (212—8. 3. 56). So भविष्यतः etc. भविष्यामि etc ; here the vowel is lengthened by the rule 'अतो दीर्घो यञि' as in भवामि-भवावः etc.

Note the explanation of 'शेषे च'—। The preceding rule is 'तुसुन् ष्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (3175—3. 3. 10) it contains the expression क्रियार्थायाम् क्रियायाम्. Hence शेषे means other than that (cp. उक्तादन्यः शेषः) i. e. the absence of क्रियायां क्रियायाम्। The significance of च in the rule is क्रियार्थायां क्रियायाम् also। Now क्रियार्था क्रिया denotes a क्रिया or verb which necessitates the existence of another क्रिया or verb for its application. Thus शयिष्यते इति स्थीयते—'he stays because he will sleep'—here शयिष्यते is the क्रियार्था क्रिया। The instance of शेष is सोऽत्र शयिष्यते—'he will sleep here.

Now you may say 'let the rule be 'लट्' only and शेषे च be omitted' so that to bring out the sense of शयिष्यते इति स्थीयते we shall say शयितुम् स्थीयते by applying तुसुन् in place of लट् in शयिष्यते। This you cannot say, for grammarians do not sanction the application of तुसुन् in place of लट् cp 'क्लृप्त्तुसुन्थलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति' (for the explanation of वासरूपविधि see the rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्'—(2830—3. 1. 94) and our notes in our Edition of Laghu-Kaumudi—pp 207.

मित—। उक्तादन्यः शेषः। उक्तञ्च क्रियार्थायां क्रियायामिति पदद्वन्द्वम्—'तुसुन् ष्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१७५—३।३।११) इत्यत्र। तस्मादन्यः क्रियार्थायाः क्रियायाः अभावः इत्येवं रूपः शेषः। चकारिण पुनः क्रियार्थायामित्याद्याचिष्यते। तदाह क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति। क्रियार्था (क्रियाप्रयोजना) क्रियः अर्थः

प्रयोजयं यस्या इति विग्रहः । यथा शयिष्यते इत्यत्र स्थितिक्रिया शयनप्रयोजना । अतः शीघातोळ्ट् इति । क्रिया विद्यता वा नवेति तदर्थः । तत्र क्रियार्थाया क्रियायामित्य-
 श्वोदाहरणं—शयिष्यते इति स्थीयते इति । तदितरस्य (क्रियार्थाया क्रियाया-
 ममत्यामित्यस्य) उदाहरणम्—शयिष्यते इति । स्य इति लट्प्रत्यय आर्द्धधातुकः
 वलादिय भवति । तत्र इट् प्राप्नोति । तदाह—स्यः इडिति । एवमत्र प्रक्रिया—भू इट्
 स्य तिप् इति स्थिते सावंधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे सति 'एचोऽयवायाव.' इति अवा-
 देशे च सति भविष्यति इति जाने 'इण्कोः' 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वे भविष्यति इति
 सिध्यति । एवं भविष्यत इत्यादयः । भविष्यामि इत्यादिषु तु 'अतो दीर्घो यञि' इति
 म्वात् भवामि इत्यादाविव दीर्घादेशः स्वरस्य इति संक्षेपः ।

ननु लट् इत्येव सूत्रमस्तु । किमनेन शेषे चेति वचनेन तथा च शयिष्यते इति
 स्थीयते इत्यादौ तुमुना कार्ये साधयामः इति चेतु । उच्यते "कलुाट् तुमुन्खल-
 षेपु वासकृपविधिर्नास्ति" इति निषेधात् न तथा शक्यमिति ज्ञेयम् ।

२१६४ । लोट् च ॥३।३।१६२॥

टी— । विध्यादिव्यर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।

लोट् is used when the root expresses the विधि etc enu-
 merated in the rule 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्रप्रार्थनेषु लिङ्' (2208—
 3. 3. 161).

मित— । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्रप्रार्थनेषु लिङ् इति अश्ववदितपूर्व-
 सूत्रम् । तत्र विध्यादिरिहापि चकारिण अनुवर्त्तते । तदाह—विध्यादिव्यर्थेषु इति ।

२१६५ । आशिषि लिङ् लोटौ ॥३।३।१७३॥

२१६६ । एरुः ॥३।४।८६॥

टी— । लोट इकारस्य 'उः' स्यात् । भवतु ।

लिङ् and लोट् are used to express आशिष् (benediction), च

यति, स is changed into ष by the rules 'इणकोः' (211—8. 3. 57) and 'आदेशप्रत्यययोः' (212—8. 3. 56). So भविष्यतः etc. भविष्यामि etc ; here the vowel is lengthened by the rule 'अतो दीर्घो यञि' as in भवामि भवावः etc.

Note the explanation of 'शेषे च'—। The preceding rule is 'तुसुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (3175—3. 3. 10) it contains the expression क्रियार्थायाम् क्रियायाम्. Hence शेषे means other than that (cp. उक्तादन्यः शेषः) i. e. the absence of क्रियार्थायां क्रियायाम्। The significance of च in the rule is क्रियार्थायां क्रियायाम् also। Now क्रियार्था क्रिया denotes a क्रिया or verb which necessitates the existence of another क्रिया or verb for its application. Thus श्रियिष्यते इति स्थीयते—'he stays because he will sleep'—here श्रियिष्यते is the क्रियार्था क्रिया। The instance of शेषे is सोऽत्र श्रियिष्यते—'he will sleep here.

Now you may say 'let the rule be 'लट्' only and शेषे च be omitted' so that to bring out the sense of श्रियिष्यते इति स्थीयते we shall say श्रियितुम् स्थीयते by applying तुसुन् in place of लट् in श्रियिष्यते। This you cannot say, for grammarians do not sanction the application of तुसुन् in place of लट् cp 'तल्लुट् तुसुन् धल्लेषु वासरूपविधिर्नास्ति' (for the explanation of वासरूपविधि see the rule 'वासरूपोऽस्त्रियाम्'—(2830—3. 1. 94) and our notes in our Edition of Laghu-Kaumudi—pp 207.

मित—। उक्तादन्यः शेषः। उक्तञ्च क्रियार्थायां क्रियायामिति पदद्वन्द्वम्—'तुसुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' (३१७५—३।३।११) इत्यत्र। तस्मादन्यः 'क्रियार्थायां क्रियायाः अभावः इत्येवं रूपः शेषः। चकारिण पुनः क्रियार्थायामित्याद्याच्छिष्यते। तदाह क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति। क्रियार्था (क्रियाप्रयोजना) क्रियायाः अर्थः

प्रयोज्यं यस्या इति विग्रहः । यथा गधिष्यते इत्यत्र ग्धितिक्रिया गद्यनप्रयोजनम् । अतः शोधातोर्लृट् इति । क्रिया विद्यतां वा नवेति तदर्थः । तत्र क्रियाधायां क्रियाधामित्यस्योदाहरणं—गधिष्यते इति स्थीयते इति । तदितरस्य (त्रियाधायां क्रियाधामित्यामित्यस्य) उदाहरणम्—गधिष्यते इति । स्य इति लृट्प्रत्यय आहं धातुकः बलादिय भवति । तत्र इट् प्राप्नोति । तदाह—स्यः इडिति । एवमत्र प्रक्रिया—भू इट् स्य तिप् इति स्थिते साख्यं धातुकाहं धातुकयोरिति गुणे सति '०चोऽग्रवायाव.' इति अवादेणे च सति भविष्यति इति ज्ञाने 'इल्कोः' 'बादिगप्रत्ययोः' इति पत्वे भविष्यति इति सिध्यति । एवं भविष्यत इत्यादयः । भविष्यामि इत्यादिषु तु 'अतो दीर्घो यञि' इति मृवात् भवामि इत्यादाविव दीर्घादेशः स्वरस्य इति संक्षेपः ।

ननु लृट् इत्येव मूवमस्तु । किमनेन ज्ञेये चेति वचनेन तथा च गधिष्यते इति स्थीयते इत्यादौ तुमुना कार्यं साधयामः इति चेत् । उच्यते "कलुट्, तुमुन्खल-
येषु वामरूपविधिर्नास्ति" इति निषेधात् न तथा शक्यमिति ज्ञेयम् ।

२१६४ । लीट् च ॥३॥३॥१६२॥

दी— । विध्यादिष्वर्येषु धातोर्लीट् स्यात् ।

लीट् is used when the root expresses the विधि etc enumerated in the rule 'विधिनिसन्तणामन्तणाधोऽसंप्रत्यप्रार्थनेषु लिङ्' (2208—3. 3. 161)

नित— । विधिनिसन्तणामन्तणाधोऽसंप्रत्यप्रार्थनेषु लिङ् इति अश्ववहितपूर्व-
भुवम् । तद् विध्यादिरिहापि चकारिण अनुवर्तते । तदाह—विध्यादिष्वर्येषु इति ।

२१६५ । आशिषि लिङ् लीटौ ॥३॥३॥१७३॥

२१६६ । एकः ॥३॥४॥८६॥

दी— । लीट् इकारस्य 'उः' स्यात् । भवतु ।

लिङ् and लीट् are used to express आशिप् (benediction), च

is the substitute of इकार of लोट् affixes. Thus तिप् is changed into तुप् and क्ति or अन्ति is changed into अन्तु ।

२१६७ । तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम् ॥७।१।३५॥

आशिषि तुह्योस्तातड् वा स्यात् । अनेकालत्वात् सर्व्यादेशः । यद्यपि 'डिच्च' (४३) इत्ययमपवादस्तथापि अनन्यार्थडित्वेष्वनडादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्-प्रयोजनडकारे तातडि मन्यरं प्रवृत्तः परिणवाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् । भवतात् ।

To express आशिप् (benediction) तातड् (तात्) is the optional substitute for तु and हि । तातड् is अनेकाल् (containing more than one अल् or letter) and so it replaces तु and हि in full i. e तु and हि are dismissed and तातड् (तात्) is employed in their place. Now you may rejoin 'why तातड् is not substituted for the last letter only by the rule डिच्च (43—1. 1. 53) which being a special rule (अपवादसूत्र) bars the application of the rule 'अनेकाल् शित्सर्व्वस्य' (45—1. 1. 55) ? To answer this rejoinder, he (भट्टोजि) says—Though the rule डिच्च as an अपवादसूत्र bars the application of the rule अनेकाल् शित्सर्व्वस्य here, yet it is to be noted that डित् has its scope in the case of अनड् etc * in 'अनड् सौ' (See 248—7. 1. 93) where

* Cp—'अनड् सौ'—Here अनड् replaces the last letter only of सखि giving सखन्. ड is attached to अन so that it may replace a part and not the whole of the word सखि ।

the ड of अनङ्, has no other necessity than अनङ्शिव (being a substitute for the लs' letter only) In other words, if the सूत्रकार had said 'अन मी' instead of 'अनङ् मी' then अन being अनेकान् (containing more than one letter) would have replaced the whole of मृत्वि, but that is contrary to his intention so he attached ड to अन that it may replace the last letter only of मृत्वि and not the whole of it But the necessity of adding ड to तात् is multifarious, viz it has been attached that it may bar गुण (गुणप्रतिषेध), वृद्धि (वृद्धिप्रतिषेध) and that it may enjoin सम्प्रसारण etc Instance of गुणप्रतिषेध —The rule 'पुगल्लघू पधस्य च' enjoins गुण to द्विप् but as तातङ् is डित् so by the rule किङ्ति च (2217—1 1 5) it bars gunnation of द्विप् and consequently we have द्विप् तातङ्=द्विष्टात् and not द्वेष्टात् । Instance of वृद्धिप्रतिषेध —टुष् (स्तुती) + तातङ् here the rule उत्तोवृद्धिभुक्ति हनि (2 4 43 —7 3 89) enjoins वृद्धि to स्तु but तातङ् is डित् so it bars वृद्धि by किङ्ति च' and the result is स्तुतात् and not स्तौतात् Instance of सम्प्रसारण—वश (कालौ 'इच्छायाम्) + तातङ् here because तातङ् is डित् so the rule गृह्णियावयिष्यधिवष्टिविचतित्त्रयतिपृच्छतिभृज्जतीनां डिति च (2412—6 1 16) applies and वश gets सम्प्रसारण (इग्यण सम्प्रसारणम्) giving वष्टात् and not वष्टात् ।

Thus ड has so many diverse necessities, so the rule डित्च has a very loose hold (मन्यर प्रवृत्त) upon तातङ् and consequently (because its hold has been loosened इद्वत् शिथिलयद्वात्) it has been overruled by the परसूत्र 'अनेवालशित् सञ्चस' for though there runs the परिभाषा 'परनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तर वलीय ' yet here

the उत्सर्ग or general सूत्र 'अनेकाल्—'and the अपवाद or special सूत्र 'डिञ्च' have equal force. Thus by सर्व्वादेश we have भवतात्—

मित— । तुह्योः+तातड्+आशिषि+अन्यतरस्याम् इतिच्छेदः । तुञ्च हिञ्च तुहो (इन्द्रः) तथो. (षष्ठी—द्विवचन) । तुह्योरिति स्थानषष्ठी—तातड्, इति आदेशः । अन्यतरस्याम् इति विकल्पवचनम् । तेन अयमर्थः—तुस्थानि हिस्थानि च तातड्, इति विकल्पेन आदिष्यते आशिषि । तातड् इति चानेकाल्—तेन अनेकाल्शित् सर्वस्य इति परिभाषावलात्—सर्व्वादेश ; तुशब्दस्वरूपं हि-शब्दस्वरूपं च उल्याप्य तत्तत्स्थानि—तातड् (तात्) प्रतिनिर्दिश्यते इत्यर्थः । ननु तातड्, इति डिन्दन्तोऽयमादेशः । तत् 'डिञ्च' इति परिभाषामाश्रित्य—कथम् अन्त्यादेशत्वं तातडः न भवति अपवादसूत्रत्वेन 'अनेकाल्' इत्याद्यपेक्षयास्य वलीयस्वात् इति चेत् । तत्र उत्तरमाह— यद्यपीति । सत्यम् 'डिञ्चेति' सूत्रम् अनेकाल्शित्सर्वस्य इत्यस्य अपवादत्वेन पठितम्— किन्तु प्रयोजनापेक्षं हि सूत्रानामुत्सर्गोपवादत्वम् । तथाच यत्र डिञ्चस्य अन्त्यादेशत्वं विहाय प्रयोजनान्तरं नास्ति तत्रैव डिञ्चेति अनेकाल् इत्यस्य अपवादो भवति । यथा 'अनङ्सौ' (२४८—७१।१६३) इत्यादिषु । अत्र अनङः डित्करणस्य अन्त्यादेशवर्जं प्रयोजनान्तरं नास्ति । तेन अनङि डिञ्चेति सूत्रम् चरितार्थम् भवति । तदाह—अनन्यार्थडिञ्चेषु इत्यादि— नास्ति अन्यः अर्थः येषां ते अनन्यार्थाः (वहव्रीहि) । तादृशाः डितः (कर्मधा) । तेषां भावः ; तेषु । अनङादिषु इत्यस्य भेदकमेतत् । तातडि तु डित्करणस्य—फलान्तरं विद्यते । तथा च कुत्रचित् गुणः प्रतिषिध्यते (किञ्चित्चेति सूत्रवलात्), यथा—द्विप्तात् इति द्विष्ठात् भवति, नतु पुगन्तलघूपधस्य चेति गुणेन द्विष्ठादिति । कुत्रचित् वृद्धिः प्रतिषिध्यते (किञ्चितीत्यस्मादेवसूत्रात्) यथा स्तु तात् इत्यत्र स्तुतात् इति, न तु उतोवृद्धिलुंकि हलि' (२३४४—७३८६) इति वृद्ध्या स्तुतादिति । कुत्रचित् च सम्प्रसारनायार्थं डकारस्य प्रयोजनम् यथा—उष्ठात् इत्यत्र वश कान्तौ इत्यस्य तातडि—ग्रह्णिज्या-वधिष्वधिष्वष्टि—(२४१२—६।१।१५) इति वकारस्य सम्प्रसारणं भवति । आदिपादेन ब्रूवडिति ब्रूतादित्यत्र ईडभावः । एतानि तातडि डित्करणस्य—प्रयोजनानि । तस्मात् केवलमन्त्यादेशत्वरूपप्रयोजनवत् डिञ्चेति सूत्रम् एतादृशवहुविधप्रयोजनवति तातडि

सद्यः शिथिलप्रवृत्तम् । डिङ्त्वदर्शनेन प्रवृत्तमपि अप्रवृत्तवद् भवति प्रयोजनान्तरभूयिष्वात्वादस्य (डिङ्त्वस्य) । अतः परेण स्रव्वादेशेन (अनेकालशित्—इत्यनेन) बाध्यते । ननु 'अनेकालशित् सर्वस्य' इत्युत्सर्गः, डिङ्चेति चापवादः । ततः परनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः 'इति अपवादशास्त्रस्य—बलीयस्तु कथं न भवति इति चेत् अपवाद—इहोत—इह (तातड् विषये) उल्लग्नमूलम्—अनेकाल् इति अपवादमूलेण डिङ्चेत्यनेन तु च्य वृत्तंते । कथमिति चेत्, उच्यते—परनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति परिभाषया डिङ्च त बलीयः । प्रयोजनभूयिष्ठत्वात् पुनः सर्वदेशत्वमेव बलीयः । तद्भावेव समबली—। अपवादस्य आत्मापेक्षया हीनत्वमेव परिभवति । अत्र तु समबलत्वात् न तथा शक्तः । अतः सर्वदेशी निर्वाधः । भवतात् इति च सिध्यति । तातड् इत्यस्य डकार इत्— । तात् इत्यस्य शेषतकारादकारस्य उच्चारणाश्लम् । तेन तातड् इत्यस्य तात् इति रूपं सम्पद्यते । तेन भवतात् इति ।

२१६८ । लोटो लड्वत् ॥३४।८५॥

दी— । लोटो लड इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपयः । तथाहि ।

The operation of लोट् is like that of लड् ; i. e. the process of लोट् resembles that of लड् । Hence ताम् etc. are substituted and (in places of तम्, etc.) स clides. As for example—

मित— । लडि यादृशं काथ्यं समादिग्नते तादृशं काथ्यं लोद्यपि भवति । तेन तमादीनां स्थाने तामादयः सु । सलोपयः भवति । इष्टान्तयति—तथाहीति—

२१६९ । तस्यस्यमिषा तातंतामः ॥३४।१०२॥

दी— । डितचतूर्णां तामादयः क्रमात् स्युः ।

ताम्, तम्, त and अम् are substituted in order for these four तस्, घम्, य and विर् of the डित् (ड cliding e. g. लड्, लुड्, लिङ् and लृड्) affixes ; i. e., ताम् replaces तप्, तम् replaces घप् and so on.

मित—। 'नित्यं डितः' इति पूर्वसूत्रम् । ततः डित इत्यनुवर्त्तते । तदाह डित-
अतुष्ठांमिति । तस् च घम् च घ च मिप्च (इन्द्रः) ; तेषाम् । ताम् च तम् च तच अम्
च (इन्द्रः) ते । डितइति—लोट् अपि डित् भवति 'लोटो लङ्त्वत्' इत्युक्तेः । तेन
लोटि, लडि, लुडि, लिडि, लृडि च तस्यस्थाने ताम्, घस्यस्थाने तम् इति क्रमिण-
आदेशः ।

२२०० । नित्यं डितः ॥३।४।६६॥

द्वी—। सकारान्तस्य डिटुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् ।
'अलोऽन्वस्य' (४१) इति सस्य लोपः । भवतास । भवन्तु ।

The (final of the) affixes, ending in सकार, of the first (उत्तम)
of the डित् (लकारः) elide. According to the परिभाषा—'अलोऽन्वस्य'
the last letter स only of the affixes elides ; as वस्=व ; मस्=म ।
भू+तस्=भो अ तस्=भव् अ तस्=भवतस्=भवताम् । भू+भि=भो अ
अन्ति (भ्रान्तः)=भव् अ अन्तु (एकः)=भव अन्त्=भवन्त् (पररूप—by 'अतो-
गुणे'—121) ।

मित—। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (३।४।६७) इति सूत्रमात्रव्यवहितपूर्वसूत्रम् ।
ततो लोप इत्यनुवर्त्तते । तदाह—लोपः स्यादिति । डिटुत्तमस्येति लोट् लङ् लुङ् लिङ्-
ल, डामुत्तमपुरुषस्य—सकारान्तस्ययथा—वस् मस् इत्यनयोः । कस्य—लोप इत्यपेक्षायाम्
अलोऽन्वस्य इति सकारमात्रस्य लोप न तु संघातस्य इत्याह । भवताम् भवन्त्विति
आङ् लव्याख्यायां प्रक्रिया प्रोक्ता ।

२२०१ । सेर्हिपिच्च ॥३।४।८७॥

द्वी—। लोटः सेर्हिः स्यात् सोऽपिच्च ।

हि is the substitute for सि (सिप्) of the second person sing. of
लोट् and this हि is अपित् i. e., not पित् । सिप् is पित् हि is
substituted for सिप् । So by स्थानिवद्भावः हि also becomes पित्

because the स्याती सिप् is पित् (pl eliding). But if हि is made पित् then the अङ् will be gunnated ; and forms like स्तुहि etc. will not be obtained. So it is made अपित् that it may become डिदवत् by the rule "सार्धं धातुकमपित्" (2234—1.2.4). भव + हि thus being the case—

मित । 'लोटी लङ्वत् (३।४।५) इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते ; तदाह लोटः सेरिति । सेरिति सिपी निहेश, । सिप् च पिद् भवति । पिच्च गुणो भवति । हिप्रत्ययान्तस्तु गुणो न भवति । सिपः पिच्चाद्धेरपि पिच्च प्राप्तम् तत् प्रतिषिध्यते । तेन अपित् वचनम् 'सार्धं धातुकमपित्—' इत्यनुसारत हि डिदवद् (अगुणो) च यथा स्यात् । तेन स्तुहीत्यादि विडम् । भू शप् सिप् = भो अ हि = भव हि इति स्थिते—

२२०२ । अतो हेः ॥६।४।१०५॥

दो— । अतः परस्य हेर्लुक् स्यात् । भव-भवतात् । भव-तम् । भवत ।

हि, coming after an अकारान्त अङ् elides. भव ends in अकार । Thus हि eliding we get भव । भव + तातङ् = भवतात् । भू + थम् = भव-तम् । भू + थ = भवत by तस्यस्थमिपो ता तं तामः (2199).

मित— । अत इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी, अकारात् परस्य हिरित्यस्य लुक् इति सूत्रार्थे स्यात् । 'चिणो लुक्' (६।४।१०४) इत्यतः लुक् इत्यनुवर्तते । हेरलोपस्तु आग्रहि स्तुहि इत्यादौ । भव इति सिपि परे गुणः, अवादेशः, सिपोहिरादेशः, ततो हिलोपे रूपम् । भवतात् इति 'तुह्योस्ताति'ति तातङ्, गुण, अवादेश इत्यादि सर्व्वं व समानम् । भवतम् इति घञः तमादेशः । भवतेति थस्य तादेशः ।

२२०३ । मेर्निः ॥३।४।८६॥

दो— । लोटी मेर्निः स्यात् ।

नि is the substitute for नि (सिप्) of लोट् ।

मित— । लोटो लड्वदिति वर्त्तते । तदाह—लोट इति । लोट उत्तमस्य—मि
(मिपः) इत्यस्य स्थाने नि इत्यादेशः स्यात् ।

२२०४ । आडुत्तमस्य पिच्च ॥३।४।६२॥

दी— । लोडुत्तमस्य आडागमः स्यात् स पिच्च । हिन्योरुत्वं
न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि । भवाव । भवाम ।

The augment आट् comes in the उत्तमपुरुष of the लोट् and this आट् is पित् i.e., the aug. आट् enjoins गुण to which it is enjoined. हि and नि should not have उकार owing to the authority of the pronouncing of the इकार in हि and नि । The sense is that the सूत्रकार expressly pronounces the word हि for सिप् and नि for मिप् and not like अन्त for भ् where अन्त is changed into अन्तु for इ is in the स्थानी भि ; so thus इ is changed into उ by 'एरुः' ; but here the इ of हि and नि lies in the आदेशस्य themselves and not drawn from सिप् and मिप् । Thus the सूत्रकार intends that हि and नि should not have उत्व by 'एरुः । भू + मिप् = भो अ मिप् = भव मि = भव नि = भव आट् नि (आद्यन्तौ टकितौ इति नेः प्राक्—आट् प्रयुज्यते) = भव आनि = भवानि (by 'अकः सवर्णे—) । भवाव इति भू वस् = भव वस् = भव व (नित्यं डितः) = भव आट् व = भवाव । Thus भवाम । Note that मिप् वन् and मस् change into आनि आव and आम ।

मित— । लोटो लड्वदित्यतः लोट इत्यनुवर्त्तते । तदाह—लोडुत्तमस्येति । लोटि उत्तमपुरुषविभक्तौनाम् आट् इत्यागमः स्यात्— । स च आट् पिद् भवति । पिद्बचनम् स्वानीत्यादौ गुणार्थम् । ननु मिप् इति पिद्देव । तत् पुनरस्य पिद्बचनं व्यर्थम् इति चेत् । न । वस्मसोरपित्वात्तयोरपि मिलं यथा स्यात् । आट् इति टित् भवति । तेन 'आद्यन्तौ टकितौ' इति परिभाषया नि इत्यतः पूर्वम आटोवस्थानम् । भव

चाट् नि भवानि इत्यादि दृशितं प्राक् । भवाव इत्यादौ नित्यं द्रित, इति मन्त्रप । एतेन
निय वसुमन्ता क्रमेण चानि चाव चाम इत्यादय चार्दिगा वाध्या ।

२२०५ । अनद्यतने लङ् ॥ ३।२।१११ ॥

टी— । अनद्यतनभूतार्थग्रन्थेर्धातोर्लङ् स्यात् ।

लङ् is attached to a root expressing past ; ns^a no occurring
to-day

मित— । अनद्यतनेति 'अनद्यतने लृट्' (२१८४—३।३।१५) इत्यत व्याख्या-
तम् । तादृग्भूताद्योतनाय धातोर्लृट् लङ् प्रयुज्यते ।

२२०६ । लुङ्-लङ्-लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट्-लृङ्-लृट् ॥ ६।४।३१ ।

टी— । एषु परेषु अङ्गस्याडागमः स्यात् स चोदात्तः ।

These (लुङ्, लङ्, लृङ्) following, the augment अट् comes
in to the अङ्ग and this अट् is उदात्त ।

मित— । लुङ् च लङ् च लृङ् च (इत्), तेषु इति भावे ऽमो । एषु परेष्विति ।
लुङि लृङि लृटि च परत अङ्गस्य अडागम स्यात् । सोऽट् चोदात्त स्यात् इत्यथ ।
अङ्गस्येति अधिकारवचनम् अतापि अनुवर्तते । अडागमोऽयं अलरङ्ग, नित्य परथ । तेन
यथायथ, तिपि शपि विकरणे, गुणे अर्थादिभ्ये च विकरणविशिष्टस्य अङ्गस्य—अट्
विधीयते । लावस्यायाम् एवाडागम इति तु पदान्तर भाष्ये स्थितम् । तत्रपक्षे प्रागेवात् ।
ततस्त्रिवादय इति बोध्यम् ।

२२०७ । इत्यथ ॥ ३।४।१०० ॥

टी— । डितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत् तदन्तस्य लोपः
स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभवन् । अभवः । अभवतम् ।
अभवत् । अभवम् । अभवाव । अभवाम ।

The इकार of (the affixes of) the परस्मैपदी—डित् लकार elides.
Thus तिप्=त्, अन्ति=अन्=अन् (सयोगातस्य लोप) ; सिप्=स् and so on.

मित—। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (३४२६—३४८७) इत्यतः परस्मैपदेषु इति अनुवर्तते। 'नित्यं डितः' (२२००—३४६६) इत्यतः डित इत्यनुवर्तते। लस्येति च अधिक्तं वर्तते। अतो व्याचष्टे—डितो लस्येत्यादि। अलोऽन्त्यस्य इति शब्दस्वरूपस्य इकारलोपः। तदाह—तदन्तस्येति। तदन्तस्येत्यत्र 'तस्य' इति पाठो दृश्यते तत्त्वबोधिन्याम्। तिप् इत्यादीनां पूर्वोण पलोपः। अनेन च सूत्रेण—इलोप तेन त् इति तिष्ठति। भि इत्यत्र पूर्वं भोऽन्त विधानम्। ततः इलोपे—अन् इति भवति ततः 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यनेन तलोपे अन् इति भवति। एवमन्यत्वापूह्यम्। इयं प्रक्रिया। भू + लङ् तिप् = अट् भो शप् त् = अभव् अत् = अभवत्। अभवताम् इति तसः तामादेशः। (तन्मध्यस्यनिपां तांतंतामः)। अभवन् इति अन्ति इत्यस्य अन् भावे जाते रूपम्। एवमन्यत्वापि साधनीयम्। अभवाव इत्यादौ—'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घादेशः। ततः 'नित्यं डितः' इति सकारलोपे रूपम्।

२२०८। विधिनिमन्त्रणासन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ॥
३३।१६१॥

दौ—। एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात्। विधिः प्रेरणं, मृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्त्तनम्। निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यके आह्वयभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्त्तनम्। आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा, अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः। 'प्रवर्त्तनायां लिङ्'—इत्येव सुवचम्। चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम्।

When these senses are expressed or implied, लिङ् is used. विधि means command or sending away to do something i.e., ordering the inferior ones as servants to do some task. निमन्त्रण means to employ i.e., ask the daughter's son etc. to partake of in an exigent ceremony like *shradh* etc. आमन्त्रण means to request some one to do something at his will. अधीष्ट means to request respectfully some superior person to do something as 'माणवकं भवान् अध्यापयेत्' 'sir' please take up the task of teaching the boy.' संप्रश्न means the ascertaining of a thing by judgment

‘whether this is or is not to be done as कि भो व्याकरणं भवान् अधीयीत’
‘should you read Grammar (or anything else) ’ प्रार्थना—means
‘begging as भवान् अन्नं मे दद्यात् ‘Please give me a dish of meal’

The rule is better expressed thus ‘प्रवर्तनायां लिङ् ।’ ‘लिङ्’
is used in the sense of ‘mild inducement or command’ The
acceptance i.e. the mention of the four viz—विधि, निमित्तत्व, आमन्त्रण
and अधीष्ट is to make a clear expression (or to express in an
exhaustive way)

मित— । लडादिभिरिव लिङा अपि कदादय एव अधीयन्ते न विध्यादय ।
तथा सति पुरुषव्यवस्था न स्यात् । कदादीनामथ द्वि पुरुषव्यवस्था न तु विध्यादी
नाम् । अत्र उक्तम् एष्वर्थेषु द्योत्येषु—इति । यत्र वाच्येषु क्लृप्तम् तत् विधिनिमित्तत्वा
दिभिः कदादीनामभेदविवक्षया इति बाध्यम् । अत्र तत्त्ववाधिनो —

द्योत्येषु वाच्येषु वति । पदद्वयस्याप्याकरे स्थितत्वादिति भावः । अत्रापि तु इत्य
सुपपत्ति—विध्यादीनां प्रत्ययाश्रयत्वमनुचितम्— । तथाहि सति कदादीनामथानां
लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोऽथा बाधकाः स्याः । तथा च लिङ् कदाद्यभि-
धायकत्वं न स्यात्, ततश्च द्विवचनवद्बचनं न स्याताम् अत्रादय न स्याः पुरुषव्यवस्था
च न स्यात् अभिहितत्वप्रयुक्तभ्रूतीयादिविरहश्च न सिद्ध इति । द्वितीये लित्य
सुपपत्ति—विध्यादिभिः कदादयो न बाध्यन्ते परस्परविराधाभावात् । तथा च ‘न
कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः (२१५२—२१४६८) इत्यत्र ल इति बहवश्चानिर्द्देशेन
सञ्च लकाराणां सङ्गत्वात् लिङादीनामपि कदादयोऽप्या भवयुः । किञ्च कदादयोऽपि
निरवकाशाः । न च लडादयोऽवकाशाः । न्यायमाय्यन विध्यादिवद्वर्तमानत्वभूत
त्वादेरपि—तत्तल्लकारवाच्यत्वात् इति । विध्यादीनां मर्थान् स्वयमेव व्याचष्टे—विधि-
प्रेरणामिति नियोगकरणस्य प्रवर्तनायत्वेऽपि प्रेरणार्थत्वं वारयति—आवश्यकं इति—
तथाचीकम्—‘वीथिं यात्रे’ पवित्राणि दौहित्रं कृतपाप्मानं इति । पूर्वत्र विधी ब्रह्म
भवान् चालये दित्यदाहरणमत्र निमित्तत्वे तु—‘इह यात्रे भवान् भुञ्जीतिति । आमन्त्रणं’

यथा—यथेष्ट' कुर्वीत भवानिति । सत्कार इति सम्मानवचनम् । यद्यपि—सर्व्वं तैव उत्-
 क्रष्टेण निरुद्धस्य प्रवर्त्तनं विधीयते तथापि—सम्मानप्रदर्शनपुरःसरं प्रवर्त्तनमेवाव विशेषः ।
 उदाहरणं यथा मानवकं भवान् अध्यापयति इति । संपन्नः 'संप्रधारणं विचारः यद्वा कर्त्त-
 व्यमिदं न वेत्यादिरूपः' इति नागेशः । इत्येवमुच्यते—एवं वक्तुं युक्तमित्यर्थः । सर्व्व-
 तैव प्रवर्त्तनार्थत्वात् लिङ् इति । चतुर्णामिति—विधिनिमित्तणामन्तर्गोष्ठानामित्यर्थः ।
 प्रपञ्चार्थमिति—विस्तरेण वक्तुमित्यर्थः । उपादानमित्यानेन ग्रहणमभिधीयते । ए'
 प्रकृते—भू शप्—तिप् इत्यत्र गुणेन अवादेशे 'इत्यश्नेति' इ लोपे च भवत् इति स्थिति—

२२०६ । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो लिङ्च ॥ ३।४।१०३ ॥

द्वौ— । लिङ्ः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो
 लिङ्च । लिङ्गोक्तेर्ज्ञायते 'क्वचिदनुबन्धकार्य्येऽप्यनल्लिधाविति
 प्रतिषेधः' इति । आदेशस्य शानच्ः शिच्लसपोह लिङ्गम् ।

The augment यासुट् comes in to the परस्मैपद विभक्तिस of लिङ्
 and it (यासुट्) is उदात्त as well as लिङ् । It is inferred from the
 saying of the लिङ्च of यासुट्,—that the प्रतिषेध i.e., prohibition (of
 स्थानिवत्त्व by the rule 'स्थानिवदादेशोऽनल्लिधौ'(49) applies in some cases
 of अनुबन्ध also. The sense is this—यासुट् replaces लिङ् and लिङ् is
 लिङ् (ड—eliding) so by स्थानिवद्भाव यासुट् also is लिङ् । Thus there
 is no need of लिङ्चविधान towards यासुट् । But the परिभाषा—runs
 —लाश्रयमनुबन्धकार्य्ये नादेशानाम्" i. e., the operation of an अनुबन्ध as ड
 etc. which is enjoined in the matter of ल (tenses) is not to come
 in the case of their आदेश as well. Here the अनुबन्ध (ड) rests in
 लिङ् and it cannot extend to यासुट् also. Hence the specification
 'लिङ्च' । Take for instance the word वक्ष्यमाणा—which is formed by
 the rule 'लटः सहा' which substitutes शानच् in place of लट । Now

the substitute जानच् by प्प्रनिवहण should have been टित् and उदित् for the ए of लृट् is one of the उक् letters and consequently we should have वल्यमादी—(प्रीच् and नृ टाच्) in the rule “टिट्ठाच् etc.” (470—4. 1. 15) But the ट् of लृट् which is a प्प्रनी is but an अच् (letter) and the अच् or एच् prohibits the similar अनुवहत of जानच् which is an आदेश—। Here we get वल्यमादी and not वल्यमादी । Similar is the process in यामुट् ।

आदेशम्—etc :—The rule ‘इच् प्र. जानच् दी’ (2557—3 83) directs जानच् in place of प्र । Thus प्र is the प्प्रनी and जानच्— is the आदेश (substitute) ; so by प्प्रनिवहण प्र being जित् its substitute also must be जित् but the substitute जानच् also is again made जित् । Why is this arrangement ? The reason is that the सूत्रकार—hereby shows that the operation (कार्यं) due to an अनुवहत with reference to लृ (tense) does not extend to its (लृकार) आदेश (substitute). Cf. “लाप्रथमनुवहतकार्यं नादेशानाम्” । It is a पाठभाषा ।

मित्—। परम्येपदानामिति परम्येपदविभक्तौशामिन्यद्येः । आदानेपदानां तु मी-
युट्—इति उभयेषां भेदः । यामुट्ः टकारो मृष्यत् । उकार उभाषणार्थं । याम् इति
शियन्ते । ‘आगमा अनुदात्ता’ इति अनुदात्ते प्राप्ते उदात्तवचनम् । यागुटी डिच्
तदङ्गत्वाद्येन मसुदाये आचिष्यन्ते । डिञ्चोक्तैरिति—मज्ज निङ्ः यामुट्तागमो विधीयते
निङ् च डिटिव । ततः ‘व्यानिवहणदेशोऽनलुविधी’ (80) इति यामुट् अपि डिच् एव
तर्हि पुनः ‘डिञ्चोति’ यामुटो डि वविधान व्यर्थम् इति चेत्—न । आपकम् एतत् डिङ्-
वचनम् । किम् एतेन ज्ञायते ? इदम् एतेन ज्ञायते—‘अनलुविधी’ इति प्रतिषेधः न किञ्चं

उग्रट् and जानच् are termed as मृत् ; Cf. the rule ‘तौ मृत् (3106)’
And जानच् replaces लृट् which is both उदित् (उ—इत्) and टित्.

धातुशब्दादिपरः किन्तु अनुवन्धाश्रितोऽपि । शब्दाश्रितोऽनल्विधिर्यथा—‘दिवउत्’ इत्यत्र
 वकारेत्यल्मात्रमाश्रित्य उत् विधोयते । ततश्च ‘हल्झाव्भ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्’
 इति ह्योरित्यस्य सुलोपो न भवति उत्तुविधेरल्मात्राश्रितत्वात् इति शब्दगतोऽनल्विधिः ।
 अनुवन्धगतौ—यथा इहेव लिङ् इत्यत्र । अत्र लिङः ङकारानुवन्धः क्रियते ; तं लिङः
 ङकारम् आश्रित्य यासुटः ङकारानुवन्धकत्वं यथा न भवति इत्येवमर्थं यासुटः पुनः
 डित्त्ववचनम् । अस्ति च परिभाषा—“लाश्रयमनुवन्धकार्थं नादेशानामिति ।
 एतस्यापि—चैतदेव यासुटः डित्त्ववचनं ज्ञापकम् । एतेनापि अपरितुष्यन्
 पुनराह आदेशसीति—“हलः अः शान्जक्षौ” (२५५७—३१।८३)
 इत्यत्र अ इति स्थानी—शानच् इति आदेशः । यदनुवन्धकः स्थानी भवति तद-
 नुवन्धकः तदादेशोपि भवति । अ इति शित् भवति । तर्हि तत् स्थाने यत् आदिश्यते
 तदपि शिदेव भवति । तर्हि शानजिति पुनः शित्करणं व्यर्थम् । शानजित्वेव वक्तव्यम्
 इति चेत् ? मैवम् । अस्ति शित्त्वस्य पुनः करणेन प्रयोजनम्— । लिङ्गं (ज्ञापकं) यथा
 स्यात्— । कस्य च ज्ञापकं भवतु ? कश्चिदनुवन्धकार्थेऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेधं इत्यस्य ।
 तेन वक्ष्यमाणा—इत्यत्र ङीप् न भवति, किन्तु टाप् एव भवति । कथञ्च ङीप्प्रति-
 षेधः कथं वा टाव्विधानमिति चेत् ? उच्यते—‘लटः सदृवा’ इति वच् + लट् इत्यत्र
 लटः स्थाने शानच् आदिश्यते । लट् इत्यस्य च ऋकारटकारौ इत्यनुवन्धौ इतौ भवतः ।
 ऋकारश्च उग्—उ ऋल इतेषां मध्यं (ऋकारः इत्यर्थः) भवति । तेन ऋलोपात् टलोपाच्च
 उगित्त्वं टित्त्वं च भवति शानचः स्थान्यादेशत्वात् । ततश्च ङीवपि प्राप्नोति । तदेतत्
 प्रतिषिध्यते । कथम् ? शानचष्टित्वमुगित्वं च न भवति ।- कथं ज्ञायते ? आप्रत्य-
 यस्य शानचः पुनः शित्त्वकरणात् । तेन टाव्वेव भवति न ङीप् इति । तदेतदाह—
 आदेशेऽस्येति । आदेशस्य—इति शानचो विशेषणम् । आ इति प्रत्ययः (ऋणादिभ्यः
 आ इति स्रवात्) ; तस्य स्थाने यः आदेशः शानच् इति तस्येत्यर्थः । प्रकृते भव याम् त्
 इति स्थितं—

२२१० । सुट् तिथोः ॥ ३४।१०७ ॥

दौ— । लिङ्स्तकारयकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट्

न वाच्यते । लिङो यासुट्, तकारथकारयोः सुट्, इति विषय-
भेदात् ।

सुट्, (स्) is the substitute for the तकार and the थकार of
लिङ् । By सुट्, यासुट्, is not barred. For each has a separate
task to perform. Thus चासुट्, is directed to लिङ्, whereas सुट्,
is concerned with the तकार and the थकार (of the same).

मित— । 'लिङ्, सोयुट् (२२५५—३।४।१०२) इत्यतः लिङ्, इत्यनुवर्त्तते ।
तदाह—लिङ् इति । तिथोरित्यस्य अर्थे विभजने—तकारथकारयोरिति । ति इति
तकारे डकार केवलमुच्चारणार्थः । तिथ थथ—(इन्द्रः) ; तथोरिति विग्रहः । तकार-
स्थाने—थकारस्थाने—च सुट् (स्) इत्यागमः विधीयते । यासुडिति पूर्वः ; सुडिति
परः । तर्हि परेषु पूर्वस्य बाधः स्यात् । अत आह—सुटा यासुडिति । कारणमाह
लिङ् इति । विषयभेदात् इति—यासुडिति लिङ्,विषयकम्—सुडिति तु तकारथकार-
भावविषयकम् इति—परस्पर भेदः ।

२२११ । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ॥ ७।२।७६ ॥

दो— । मर्वाधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति
सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं
तु तत्राप्यात्मनेपदे ।

The अनन्त्य (not occurring at the end) स of the सार्वधातुक
लिङ्, (विधिलिङ्) elides. Thus both the सकार disappear (at a
time) But the सुट्, is heard in आशीर्लिङ्, and it is distinctly
or clearly heard in the atmanepada form of the आशीर्लिङ्, i e in
सेविषीष्ट etc.

मित— । 'पन्ने भवः अनन्त्य' । न तथा अनन्त्यः । तस्य । 'रुदादिभ्यः सार्वधा-
तुके' (२४७४—७।२।७६) इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तते । सार्वधातुकलिङ् इति

धातुशब्दादिपरः किन्तु अनुवन्वाश्रितोऽपि । शब्दाश्रितोऽनल्विधिर्यथा—‘दिवउत्’ इत्यत्र वकारेणल्लमावमाश्रित्य उत् विधोयते । ततश्च ‘हल्लभाभ्यो दीर्घात् सुतिस्वपृक्तं हल्’ इति ह्योरित्यस्य सुलोपो न भवति उत्तुविधेरल्लमावाश्रितत्वात् इति शब्दगतोऽनल्विधिः । अनुवन्वगतौ—यथा इहैव लिङ् इत्यत्र । अत्र लिङः ङकारानुवन्वः क्रियते ; तं लिङः ङकारम् आश्रित्य यासुटः ङकारानुवन्वकत्वं यथा न भवति इत्येवमर्थं यासुटः पुनः ङित्त्ववचनम् । अस्ति च परिभाषा—“लाश्रयमनुवन्वकार्यं नादेशानामिति । एतस्यापि—चैतदेव यासुटः ङित्त्ववचनं ज्ञापकम् । एतेनापि अपरितुष्यन् पुनराह आदेशस्येति—“हलः अः शान्जभौ” (२५५७—३१।८३) इत्यत्र अ इति स्थानी—शानच् इति आदेशः । यदनुवन्वकः स्थानी भवति तदनुवन्वकः तदादेशोपि भवति । अ इति गित् भवति । तर्हि तत् स्थाने यत् आदिश्यते तदपि गित्देव भवति । तर्हि शानजिति पुनः शित्करणं व्यर्थम् । शानजित्येव वक्तव्यम् इति चेत् ? सैवम् । अस्ति शित्त्वस्य पुनः करणेन प्रयोजनम्— । लिङ्गं (ज्ञापकं) यथा स्यात्— । कस्य च ज्ञापकं भवतु ? ‘क्वचिदनुवन्वकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध’ इत्यस्य । तेन वक्ष्यमाणा—इत्यत्र ङीप् न भवति, किन्तु टाप् एव भवति । कथञ्च ङीप्प्रतिषेधः कथं वा टाव्विधानमिति चेत् ? उच्यते—‘लटः सदृवा’ इति वच् + लट् इत्यत्र लटः स्थाने शानच् आदिश्यते । लट् इत्यस्य च ऋकारटकारौ इत्यनुवन्वौ इती भवतः । ऋकारश्च उश्—उ ऋल इतिषां मध्ये (ऋकारः इत्यर्थः) भवति । तेन ऋलोपात् टलोपाच्च उगित्त्वं टित्त्वं च भवति शानचः स्थान्यादेशत्वात् । ततश्च ङीवपि प्राप्नोति । तदेतत् प्रतिषिध्यते । कथम् ? शानचटित्वमुगित्त्वं च न भवति । कथं ज्ञायते ? आप्रत्ययस्य शानचः पुनः शित्त्वकरणात् । तेन टात्रैव भवति न ङीप् इति । तदेतदाह—आदेशस्येति । आदेशस्य—इति शानचो विशेषणम् । आ इति प्रत्ययः (ऋादिभ्यः आ इति सूवात्) ; तस्य स्थाने यः आदेशः शानच् इति तस्येत्यर्थः । प्रकृते भव याम् त् इति स्थिते—

२२१० । सुट् तिथोः ॥ ३४१०७ ॥

दी— । लिङ्स्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट्

न वाच्ये । निङा यामृट् तकारद्यकारयोः मृट्, इति विषय-
भेदात् ।

मृट् (म्) is the substitute for the तकार and the दकार of
बिङ् । By मृट्, यामृट् is not barred. For each has a separate
task to perform. Thus यामृट् is directed to बिङ्, whereas मृट्
is concerned with the तकार and the दकार (of the same)

मित— । 'बिङ्ः यामृट् (२२५४—३।१।२०२) इत्यतः बिङ् इत्यनुवर्तते ।
तदाह—बिङ् इति । तिपोविन्दस्य षटे विभक्तौ—तकारदकारयोरेति । ति इति
तकारे दकार द्विवचनस्यारवादेः । तिय दप—(इत्यः) ; तपोरेति विदह । तकार-
प्याने—दकारप्याने—य मृट् (म्) इत्यात्मः विधोवने । यामृडिति पुंसः ; मुडिति
परः । तद्धि परेष पुंस्य बाधः स्यात् । अत आह—मृटा यामृडिति । आत्पमाह
बिङ् इति । विषयभेदात् इति—यामृडिति बिङ्द्विवचनम्—मुडिति तु तकारदकार-
सातविषयकम् इति—परस्परं भेदः ।

२२११ । निङः मन्तोषोऽनन्त्यस्य ॥ ७।२।७६ ॥

टी— । मन्वधातुकनिङोऽनन्त्यस्य मस्य लोपः स्यात् । इति
सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । मृट्ः अयणं त्वागोर्निङि । स्फुटतरं
तु तत्राप्यात्मनेपदे ।

The अनन्त्य (not occurring at the end) स of the मन्वधातुक
बिङ् (विधिलिङ्) elides. Thus both the सकार, disappear (at a
juncture) But the मृट् is heard in चागोर्बिङ् and it is distinctly
or clearly heard in the atmanepada form of the चागोर्बिङ् i e in
सेविषीष्ट etc.

मित— । अस्ते भवः अनन्त्यः । न तथा अनन्त्यः । तस्य । 'हदादिभ्यः साम्बधा-
सुके' (२४०४—७।२।७६) इत्यतः साम्बधातुक इत्यनुवर्तते । साम्बधातुकलिङ् इति

विधिलिङ्च्यते । सकारद्वयस्यापीति—हन्तगतफलद्वयन्यायेन युगपत् निवृत्तिः लोपः इत्यर्थः । तर्हि सुटो विधानं किमर्थं यासुटा एव कार्यमिद्वैरिति समाधत्ते—सुटः इति भूयास्तामित्यादौ न्यूने । तत्र सकारो न लुप्यत इति भावः । तत्रापि स्फुटतरं विति— तत्र सकारद्वयस्यापि श्रवणमित्यर्थः । यथा सेविपीष्ट इत्यादौ— । तत्र यासुटः अभावान् सलोपविरहाच्च सुट एव सकारस्य पृथक् स्पष्टं श्रवणम् इति भावः । प्रहने भव यात्, सत् इत्यस्य सकारद्वयलोपे भव यात् इति जाते—

२२१२ । अतो येयः ॥ ७।२।८० ॥

दौ— । अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य 'या' इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । 'सार्वधातुके—' इति किम् । चिकीर्ष्यात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि "अतो लोप" एव बाधते । भवेदित्यादौ तु दीघः स्यात् । भवेताम् ।

इय् is the substitute for या, a part (अवयव) of the सार्वधातुकलिङ् coming after a short अकार । Now गुण comes in by the rule 'आदगुणः' (69—6. 1. 87). (Thus भव यात् = भव इय् त् = भवेयत्). Then य् elides by 'लोपो व्योर्वलि' (873—6. 1. 66). (Hence भवेयत् = भवेत्). Why say सार्वधातुक (in सार्वधातुकावयवस्य या etc)? Witness चिकीर्ष्यात् । (Here the root is चिकीर्ष (कृ + सन्). And this is आर्षधातुक for the affix सन् is आर्षधातुक । So इय् is not substituted for 'या' though चिकीर्ष ends in short अ (अत्), and we get चिकीर्ष्यात् and not चिकीर्षत् । If we did not add 'sarvadhātuka' etc here, then according to the maxim of मध्येऽपवाद the rule "अतोलोपः (2308—6. 4. 48) would have been

* It is a portion of the परिभाषा—'मध्येऽपवादा पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नीत्तरान्, i.e., "Apavadas that are surrounded (by rules which

barred (and not the rule "अतो दीर्घो यञि" (2170—7 3 101) which follows, not precedes it) And if अतोभ्योप is barred, you get चिकीर्ष्यात् (अ of चिकीर्षं not being elided) Then, though it is an साञ्जधातुक, by अतो विय you would have चिकीर्षेत्, so we have added the word 'साञ्जधातुक' here and चिकीर्षं (in चिकीर्ष्यात्) not being a साञ्जधातुक the rule अतोविय does not apply and you get चिकीर्ष्यात् ।

N B —A clear exposition of the maxim of मध्यापवाद is this— An apavada rule, which rests in the middle of two rules, supercedes (or bars) the former and not the latter The first पूर्व rule in Panini's order is अतोभ्योप (6 4. 48) the middle (मध्ये) rule is अतो विय (7. 2 80) and the last or subsequent (उत्तर) rule is अतो दीर्घो यञि (7. 3 101) [The object of Bhattoji in mentioning the मध्यापवादनाय here is to show that it does not apply here and consequently we must have to draw the word साञ्जधातुके from the rule 'रुदादिभ्य साञ्जधातुके' 7 2 76 and add the same into this rule so that we may safely defend the use चिकीर्ष्यात्] । Again if we did not add the word साञ्जधातुक in our explanation, then भवेत् etc could not have been formed For the rule अतो दीर्घो यञि is परः (following), so by the परिभाषा 'विरतिषेधे पर कार्यम्' we are to accept the rule अतो दीर्घा etc and dismiss

---

teach operations that have to be superceded by (Apavada-operations), supercede (only) those rules that precede, not those that follow them ' (Kielhorn) The rule अतो विय is an अपवाद सूत्र and it rests in the middle of "अतोभ्योप" and "अतो दीर्घो यञि" ।

the rule अतो येयः here । Then भव यात् would have been भवायात्, consequently भवा not being अकारान्त, अतो येयः would not apply and भवेत् would not have been formed. Hence the necessity of drawing the word सार्वधातुक to this rule (अतो येयः). भव याम् म् तम् = भव या तम् = भव याताम् (तस्यस्यनिपां तांतंतामः) = भवेताम् (अतो येयः) ।

नित— । अत इति पञ्चमी । तदाह—अतः परस्येति । या इति लुप्तपद्योक्तं पदम् । तदाह—या इत्यस्येति । 'सदादिभ्यः सार्वधातुके' (२४७४—७२।७६) इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्त्ता प्रयोजनवशात् अवयवपट्टा विपरिणम्यते । तदाह सार्वधातुकावयवस्य इति । प्रयोजनञ् अनुपदमेव स्फुटीभविव्यति । इय—इत्यव अकार उच्चारणार्थः । तदाह इय् स्वादिति । गुण इति—भव यात् इत्यव यामावस्य इयादिषु भव इयत् इति स्थिते 'आद्गुणः' (६८—६।१।४७) इति गुणे सति 'लोपो व्योर्वलि' (८७३—६।१।६६) इति थकारलोपे च भवेत् इति लभ्यते । इदानीं सार्वधातुकानुवृत्तिरिह कथमिति पृच्छति—सार्वधातुक इति किमिति । उत्तरमाह—चिकीर्षादिति । यदि हि सार्वधातुकानुवृत्तिरिह न क्रियेत, तर्हि चिकीर्षादिति पदं न सिद्ध्यत् इति तर्कः । कथं क्त्वा चिकीर्षादिति न सिध्येदित्यत्र युक्तिं दर्शयति—'मध्येऽपवादन्यायेन हीमन्नि' । इयं हि परिभाषा 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् वाधन्ते नोत्तरान्' इति । सूत्रव्यतिरेक्यं परिभाषा । अत्रापि सूत्रव्यं वर्त्तते । यथा—

'अतो लोपः' इति षष्ठस्य चतुर्थपादगतं सूत्रम् (६।४।४८) ।

'अतो येयः' इति सप्तमस्य द्वितीयपादगतं सूत्रम् । ७।२।८० ।

'अतो दीर्घो यजि' इति सप्तमस्य—तृतीयपादगतं सूत्रम् । ७।३।१०२

तत्र 'अतो येय' इति मध्यगतसपवादसूत्रम् । तच्च मध्येऽपवादन्यायेन पूर्वसूत्रमतोलोप इतीदमेव वाधेत न तु परवर्त्ति 'अतो दीर्घो यजि' इति सूत्रम् । यदि च अतो लोप इति वाध्यं तर्हि चिकीर्षं यात् इत्यव चिकीर्षं इत्यस्य—आर्द्धधातुकत्वेऽपि अकारलोपो न स्यात् । तेन अतो येय इत्यनेन चिकीर्षं इयत् इति स्थिते 'लोपो व्योर्वलि' इति यलोपे च 'चिकीर्षत्' इत्यनिष्ठं प्रसज्येत । तस्मात् सुष्ठूक्तं सार्वधातुकावयवस्येति । एवमतिव्या-

निदोष दृश्येत्वा अस्यामिदोष दृश्यमि—भवेदित्यादी तु इति— । अतो येय इति, अतो दीर्घो यञि इति—चानयो अतोदीर्घो यञि इति सूत्रम्—विप्रतिषेधे पर कार्यम् इति परिभाषया अतो येय इति सूत्रम् बाधित । ततश्च भव यात् इत्यत्र अतो दीर्घो—इत्येतन्न भवायात् इति स्यात् । एवञ्च अत परत्वाभावात्—अतो येय इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् । तथाचास्यामिदोषः स्फुट एव । अतः साबंधातुकावयवस्येति सम्यगुक्तम् । भवेताम् इति तस्य तामादेशे इषम् अन्यत् समानम् ।

२२१३ । भिर्जुस् ॥ ३४।१०८ ॥

दो— । लिङो भिर्जु_ स्यात् । ज इत् ।

जुम् is the substitute for the भि of लिङ् । अ elides and उम् only is retained

मित— । लिङि क्तिष्याने जसादेशो विधीयते इति अन्तापवाद । जुष' जकारो लुप्यते उम् इति शिष्यते ।

२२१४ । उस्यपदान्तात् ॥ ६।१।६६ ॥

दो— । अपदान्तादवर्णादुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इतिप्राप्ते । परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येय' (२२१२) इति प्राञ्च । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात् पररूपं न्याय्यम् । तथापि 'याम्' इत्येतस्य 'इय्' इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । 'अतो येय' (२२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्थः । भवेयुः । भवेः । भवेतम् । भवेत । भवेयम् । भवेव । भवेम ।

The form of the latter (पररूप) is the single substitute (एकादेश) (for the two vowels) when उम् follows an अवयवं which is not a पदान्त । This being the case i.e पररूप being due (we look ahead) —old grammarians say that the rule 'अतो येय'

(2212—7 2, 80) will supercede it as a 'both rule' (सर्व) and persistent (निवृत्त). [Observe that उपपदान्त्वात् in the 7th chapter and अतो विय is in the seventh chapter of Panini's grammar, so अतो विय is subsequent (पश्चात्) to उपपदान्त्वात्. The rule अतो विय is also निवृत्त (persistent) for the rule उपपदान्त्वात्. उपपदान्त्वात् comes in or not. Thus in अथ यद् इत्, उपपदान्त्वात् is in this view, यद् is not replaced by इत् इत् (for अतो विय); and then comes in पररूप then अथ यद् नि=अथ यद् इत्=अथ इत् इत् इत्=अथ इत् इत्=अथ इत् इत्. But this does not hold the place, for उपपदान्त्वात् is the अतिभाषा—परनिबन्धनः उपपदान्त्वात् अतो विय—पररूपेण च उपपदान्त्वात् must have earlier application. So we solve the difficulty by explaining it as—अथयि etc.—]

Though, to speak properly, being an अत्यन्तव्यतिथि उपपदान्त्वात् is due, yet the विय of the rule 'अतो विय' should be explained thus— 'इत्' is the substitute for यम् and not for य'. In this explanation, इत् will supercede अतो विय enjoined by 'निवृत्त. सन्निवृत्तः उपपदान्त्वात्'. 2211. The अन्विम विय (याम् + विय) of the rule अतो विय is to be treated as an आर्षप्रयोग (archaic).

---

* According to Nagesha 'Antaranga' is a rule the causes of the application of which lie within (or before) the sum of the causes of a Bahiranga rule ; and Bahiranga is a rule the causes of the application of which lie without or beyond the sum of the Antaranga rule'. But this is against Kaiyat for which see 'Tika below.

N B—According to the परिभाषा 'अभिहं बहिरङ्गम् अन्तरङ्गे' which means—'That which is Bahiranga is regarded as not having taken effect (or—is not existing), when that which is Antaranga (is to take effect) (Kielhorn) Here उस् is अन्तरङ्ग (an internal विधि) and इय् is बहिरङ्ग, for the former (उस्) replaces भि which is an important part of the root भू and the latter (इय्) replaces या which being an augment is an external part of the same Thus उस् has precedence over इय्, but if उस् comes earlier and इय् later then भव या उस् would be भवयुस् and as there is no या the injunction (विधि) of इय् fails, consequently, we do not get भवेयु । (So Bhattoji defends his point by saying तथापि etc)—In the rule 'अतो विय' it should be said that इय् replaces 'याम्' and not 'या' । Then इय् will supercede सलोप directed by the rule 'लिङ् सलोपोऽनन्वस्य (२२११) for इय् must have an execution (अतिरिच्यता) । Thus इय् coming before सलोप् we have भव याम् उस् = भव इयस् उस्, then by सलोप—भव इय उस्, then by पररूप (which is an अन्तरङ्गविधि) we have भव इयुस्, lastly by आदेशेण भवेयु । It may be rejoined 'where did you get याम्' ? For Panini has said अतो विय (या इय) and not अतो या इय (याम्+इय) To answer this he says अत etc—Take the Sandhi in विय as an आर्ष श्लेष (an error coming from a sage or archaism) Nagesha says that the भाष्यकार reads 'अतो या इय in the rule 'आने मुक्' but this reading is wanting in the present edition of the भाष्य । भूप् तिप् = भो अ सिप् = भव सिप् = भवयास् स् (इत्येति इलोप) = भव या स् :211 = भव इयुस् = भवेयुस् = भवे (य लोप* by ल्येपो व्योर्बलि) । Similarly

भवेतम् (यस is replaced by तम् cp.—तस्यस्थमिपां तांतंतानः) etc. भवेयम् (म्पि is replaced by अम्) भव इय् अम् = भवेयम्). भवेव भवेम (स लोप by नित्यं डित्तः—2200)

मित—। 'आद्गुणः' (६६—६।१।८७) इत्यतः आद् (अवर्णात्) इति अनुवर्तते । तच्च 'अपदान्तात्' इत्यनेन विशिष्यते । तदाह—अपदान्तात्—अवर्णात् इति । उप् इति जुसः ज-वर्जम् उप् सः सप्तम्यन्तं रूपम् (भावे ७मो), तदाह उप् परेति । 'एकः पूर्वपरयोः' (६८—६।१।८४) इत्यधिकृतम् । 'एङि पररूपम्' (७८—६।१।८४) इत्यतः पररूपमिति चानुवर्तते । तदाह—पररूपमेकादेश इति—पूर्वपरयोः पररूप एव शिष्यते इति च तदर्थः । इति प्राप्ते इति—भव या उप् इत्यव पूर्वपरयोराकारोकारयोः 'आद्गुण' इति गुणं वाधित्वा एकस्मिन् पररूपे प्राप्ते इत्यर्थः । प्रथमं प्राचां स्वाख्याननुपन्यस्यति परत्वादित्यादिना—। इति प्राप्ते इत्यस्य 'इति प्राञ्जः इत्यनेन अन्वयः । 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपविषयकशाम्बापेक्षया 'अतो येयः' इति शान्तं परं नित्यम् । कृतेऽपि—पररूपे—प्राप्नोति अकृतेऽपि—। तत्र प्रथमं कृते पररूपे भव या उप् इत्यव भव युम् इति स्थिते एकदेशविकृतन्यायेन य् इत्यव्य भवत्येव इयादेशः—ततश्च यथापूर्वं गुणे सति च भवेयुरिति सिध्यति । तदेतत् प्राचीनमतं 'परनित्यानन्तरङ्गापयादागामुत्तरोत्तरं वलीयः इति 'असिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति च परिभाषाद्वयविरुद्धम् । तेन भट्टोजिरपरितुष्यन् आह—यद्यपीति—पररूपमङ्गानपेक्षत्वात् अन्तरङ्गम्—। इयादेशस्तु प्रकृतिप्रत्ययीभयसापेक्षत्वाद्—वहिरङ्गम् । अतः पररूपमेव न्याय्यं बलवत्तरमित्यर्थः । तथा सति भवेयुरिति न सिध्यति, किन्तु भवयुरित्येव भवति अन्तरङ्गे पररूपे प्राप्ते वहिरङ्गस्य इयादेशस्य—असिद्धत्वात् (अभावात्) अप्राप्तेरिति यावत् । तदेतत् परिहरति तथापीति—'अतो येयः' इति सूत्रे इत्यर्थः । अतः यास् इय' इति सन्धिविच्छेदः । यास् इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । ततश्चायमर्थः पर्यवस्यति—अतः परस्य यास् इत्येतस्य—'इय्' इत्यादेशः स्यादिति । ततश्च भव यास् उप् इति स्थिते पूर्व इय

❧ यद् बहु अपेक्षते तद् वहिरङ्गम् । यत्बलुपं तदन्तरङ्गमिति हि कौयटवचः-सारः । एतच्च असिद्धवत् सूत्रे कौयटे स्पष्टम् !

आदेश सलोपविधायकम् 'लिङ् मनोपोऽनन्त्यम्—' इति शाब्दं बाधियते सामर्थ्यात्
—तदाह एवञ्चेति । याम् इत्यस्य हि इयादेशो विधीयत । तत् यदि सकारो लुप्यते
तर्हि इयादेशो निर्विषय स्यात् । तस्मात् इय इति सलोप बाधियते ।
अन्यथा—भवेद्यम् उम् इति जाते 'इयम्' इत्यस्य अकारान्त्वाभावात्—परदप न
प्रवर्तते । एवञ्च भवेद्यम् उम् इति गुणे सति सलोपे च भवेद्य इति जाते परदात्—
पररूपेण भवेद्युरिति सिद्धम् । ननु 'याम् इय' इत्यत कथं सन्धिः । सकारस्य रुत्वे
(विमर्गत्वे), भो भगी—इति यत्ने, लोपः शाकल्यस्येति यलोपे च 'अतो या इय'
इति स्यात्— । आदगुणे कर्मस्ये सलोपस्य अभिद्वत्वाद् इत्यत्राह—सन्धिरार्थं इति ।
महर्षिपाणिनिहृतय व्यवस्था इति सर्वं सोढव्यमित्यर्थं । आनेमुक् इति मृतभाष्यत्
'अतो—या इय' इत्याव दृश्यते इति नागेश । तच्च अप्याभिनं दृष्टम् । इति विधि-
लिङ् प्रक्रिया ।

२२१५ । लिङाशिपि ॥३१४११६॥

टी— । आशिपि लिङस्तिङाङ्घातुकसंज्ञ. स्यात् ।

The तिङ् of लिङ् in आशी is termed आङ्घातुक । e the affixes
तिप तस etc upto महिङ् are designated as आङ्घातुक in आशीर्लिङ्
—in short आशीर्लिङ् is आङ्घातुक ।

नित— । 'तिङ्शित् सार्वधातुकम्' इत्यतस्तिङित्यनुवर्तन । आङ्घातुकं शिप
इत्यत आङ्घातुक इति च । लिङ् इति च गुणपद्योक्तम् । तदाह—आशिपि इत्यादि ।
आशीर्लिङ्, आङ्घातुकमित्यचराथ ।

२२१६ । किदाशिपि ॥३१४१०४॥

टी— । आशिपि लिङो यासुट् कित् स्यात् । 'स्को—'
(३८०) इति सलोपः ।

The augment यासुट् is to be treated as कित् (क—chidmg and

not डित् as in 'विधिलिङ्') in आशीर्लिङ् । The object of making it कित् is to direct सम्प्रसारण to यञ् etc in आशीर्लिङ् by the rule 'वचिस्वपियजादीनां किति' (2409—6. 1. 15.) whence we get इज्यात् which would not have been formed, had यासुट् been डित् । Now भू यासुट्, सुट्, तिप्, gives भू यास्, च्, त् (सुट् is by 'सुट्तिघोः' 2210 and तिप् drops इ by 'इत्तश्च' 2207). N. B.—आशीर्लिङ् being आर्द्ध-धातुक you cannot attach ञप्, and consequently no गुण or अवादेश । The two सकारs in भू यास्, च्, त् slide by the rule (स्तोः संयोगाद्योरन्ते च' (380—8. 2. 29), and we get भूयात् । Now to bar गुण and वृद्धि sanctioned by the rule 'सार्वधातुकाद्धधातुकयोः' (2168—7. 3. 84) Bhattoji reads the special rule—

मित्— । 'लिङः सीयुट्' (२२५५—३।४।२२) इत्यतो लिङित्यनुवर्त्तते । 'यासुट् परस्मैपटेपूदात्तो डिञ्' (२२०६—३।४।२०३) इत्यतो यासुडिति च ; तदाह लिङी यासुडिति । ननु आशीर्लिङि अपि यासुडयं डिदेव भवतु कौडयः कित्कर-त्वेन । यथैव किति गुणनिषेध एवं डित्यपि । तथा च भूयादित्याद्यपि—डित्कारणेऽपि सिध्यति । तस्मात्—लाघवार्थं डिदेव उच्यताम् इति चेत् ? न । 'वचिस्वपियजादीनां किति' (२४०६—६।१।१५) इत्यत्र सम्प्रसारणेन उच्यदित्यादिमाधनायं कित्करणस्य सप्रयोजनत्वात् । भू यासुट्, सुट्, तिप् इति स्थिते इदमत्र सम्प्रसार्यम्—यत् आशी-लिङ् आर्द्ध धातुकत्वात् भुवो गुणावादेशौ न भवतः । ततश्च भूयास् स् त् (इतश्चेति तिप् इकारलोपे—त्-मावं तिष्ठति) इति स्थिते ('स्तोः संयोगाद्योरन्ते च' ३८०—८।२।२६) इति द्वितीय सकारस्य—पदान्तसंयोगादित्वात्—लोपः । ततः प्रथमसकार-स्यापि—पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । एवं च सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । 'लिङः सखीपोऽनन्त्यस्यं' (२२११) इति तु सार्वधातुकसकारलोपविषयकमिति विभावनी-यम् । एवं सकारद्वयलोपे—भूयात्—इति लभ्यते । ननु भूयात् इत्यत्र भू धातो-रार्द्धधातुकप्रत्ययपरत्वात् तस्य डेकः (ऊकारस्य) कथं न गुणः इति चेद् उच्यते ।

२२१७— । किङ्ति च ॥१॥५॥

दी— । गित् किन् डिन्निमित्ते इगुलजणे गुणवृद्धौ न स्तः ।
भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त ।
भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ।

The इक् (इ ल ष ष्ट्) of a root neither have गुण nor have वृद्धि, when a ग्—cliding, क्—cliding or ष्—cliding निमित्त (cause) exists Here यासुद् is ऋक्—cliding निमित्त Hence there is no question of गुण or वृद्धि । भू यासुद् सुद् तिप् = भू याम् स् त् = भूयात् । भू यासुद् सुद् तम् (सुद् comes by 'सुद्तिथौ) = भू याम् स् ताम् (by तस्यस्यनिर्वा तांताम्) = भू या स्ताम् (The न् of यासुद् only elides by 'स्त्री etc' (380) and not सुद् = भूयास्ताम् । भू यासुद् ऋक् = भू याम् कुम् = भूयाम् सम् (Here the न् of यासुद् does not elide because it is not संयोगादि) = भूयासु (by उच्यपदान्तात् 2214) भू यासुद् सिप् = भूयाम् स् (सिप् drops इ by 'इतय') = भूया (यासुद् drops स् by 'स्त्री. etc) भू न यासुद् यम् (here सुद् comes in because यकार follows) = भू याम् स् तम् (तम् is replaced by तम्) = भू याम् तम् या सुद् drops स् by 'स्त्री') = भूयास्तम् । भूयास्त (here त् replaces थ) भूयासम् (निप् is replaced by, यम्—तस्यस्यनिर्वा तांताम्) भूयास्व भूयास्म (वस् and मस् drops स् by 'नित्य ङित 2200)

मित— । गकारलोपिनि, ककारलोपिनि, ङकारलोपिनि च निमित्ते सति इको (इकारस्य—उकारस्य चकारस्य) गुणो वृद्धिर्वा न भवति । 'इको गुणवृद्धौ' (४४—११२) इत्यत 'इक' इति 'गुणवृद्धौ' इति चानुवर्तते । 'न धातुलोपे आर्द्धधातुके' (२६५६—१११४) इत्यतो 'न' इति च । 'किङ्ति' इति च निमित्त सप्तमी । तदाङ्—गित् किन्किङ्निमित्ते इत्यादिना । अथ चत्वेन गकारोऽपि प्रक्षिप्यते

not डित् as in 'विधिलिङ्') in आशीर्लिङ् । The object of making it कित् is to direct सम्प्रसारण to यञ् etc in आशीर्लिङ् by the rule 'वचिस्वपियजादीनां किति' (2409—6. 1. 15.) whence we get इज्यात् which would not have been formed, had यामुट् been डित् । Now भू यासुट्, सुट्, तिप्, gives भू यास्, च्, त् (सुट्, is by 'सुट्तिथोः' 2210 and तिप् drops इ by 'इत्थ' 2207). N. B.—आशीर्लिङ् being आर्द्ध-धातुक you cannot attach शप्, and consequently no गुण or अवादेश । The two सकारs in भू यास्, स्, त् elide by the rule (स्तोः संयोगादीरन्ते च' (380—8. 2. 29) and we get भूयात् । Now to bar गुण and वृद्धि sanctioned by the rule 'सार्धधातुकारेधातुकयोः' (2168—7. 3. 84) Bhattoji reads the special rule—

मित्— । 'लिङः सौयुट्' (२२५५—३।४।१०२) इत्यतो लिङित्यनुवर्तते । 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो लिङ्' (२२०९—३।४।१०३) इत्यतो यासुडिति च ; तदाह लिङी यासुडिति । ननु आशीर्लिङि अपि यासुडयं लिङेव भवतु कौऽयं कित्कर-त्वेन । यदैव किति गुणनिषेध एवं डित्यपि । तथा च भूयादित्याद्यपि—डित्करणेऽपि सिध्यति । तस्मात्—लाघवार्थं लिङेव उच्यताम् इति चेत् ? न । 'वचिस्वपियजादीनां किति' (२४०९—६।१।१५) इत्यत्र सम्प्रसारणेन उच्चादित्यादिमाधनायं कित्करणस्य सप्रयोजनत्वात् । भू यासुट्, सुट्, तिप् इति स्थिते इदमत्र सम्प्रसार्यम्—यत् आशी-लिङ् आर्द्ध धातुत्वात् भुवी गुणावादेशौ न भवतः । ततश्च भूयास्, च्, त् (इत्थेति तिप् इकारलोपे—त्, सावं तिष्ठति) इति स्थिते ('स्तोः संयोगादीरन्ते च' ३८०—८।२।२९) इति द्वितीय सकारस्य—पदान्तसंयोगादित्वात्—लोपः । ततः प्रथमसकार-स्यापि—पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । एवं च सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । 'लिङः सजोपो ऽनन्त्यं' (२२११) इति तु सार्धधातुकसकारलोपविषयकमिति विभावनौ-यम् । एवं सकारद्वयलोपे—भूयात्—इति लभ्यते । ननु भूयात् इत्यत्र भू धातो-रार्द्धधातुकप्रत्ययपरत्वात् तस्य डेकः (ऊकारस्य) कथं न गुणः इति चेद् उच्यते ।

२२१०— । किङ्ति च ॥१॥५॥

दी— । गित् किन् किञ्चिन्निमित्ते इगुलक्षणे गुणहर्त्रो न स्तः ।
भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयाम्नाम् । भूयाम्ना ।
भूयासम् । भूयास्व । भूयाध्व ।

The इक् (इ उ ऋ ऌ) of a root neither have गुण nor have ह्रि, when a ग्—eliding, क्—eliding or ङ्—eliding निमित्त (cause) exists. Here यासुद् is a क्—eliding निमित्त. Hence there is no question of गुण or ह्रि । भू यासुद् सुद् तिप् = भू याम् न् त् = भूयात् । भू यासुद् सुद् तम् (सुद् comes by 'सुद्तिप्ते) = भू याम् न् ताम् (by लघ्वस्यनिपां तांताम्) = भू या म्नाम् (The न् of यासुद् only elides by 'क्लो etc' (380) and not सुद् = भूयाताम् । भू यासुद् भि = भू याम् कुम् = भूयात् उम् (Here the न् of यासुद् does not elide because it is not संयोगादि) = भूयासु (by उभ्यपदान्तात् 2214) भू यासुद् सिप् = भूयाम् स् (सिप् drops इ by 'इतय') = भूया. (यासुद् drops न् by 'क्लो; etc) भू + यासुद् यम् (here सुद् comes in because यकार follows) = भू याम् न् तम् (तम् is replaced by तम्) = भू यान् तम् या सुद् drops न् by 'क्लो.') = भूयाताम् । भूयान् (here त् replaces य) भूयाम्नाम् (निपा is replaced by यम्—लघ्वस्यनिपां तां तांताम् :) भूयाम्ना भूयाध्व (वम् and म् drop > स् by 'नित्य डित्. 2200).

मित— । गकारलोपिनि, ककारलोपिनि, ङकारलोपिनि च निमित्ते सति इको (इकारस्य—उकारस्य ऋकारस्य) गुणो ऽङ्गिर्वा न भवति । 'इको गुणहर्त्रो' (४४—११३) इत्यत 'इक्' इति 'गुणहर्त्रो' इति चानुवर्तते । 'न धातुलोपे आर्धधातुके' (२६५६—१११४) इत्यतो 'न' इति च । 'किङ्ति' इति च निमित्तसप्तमी । तदाह—गित् किन्किञ्चिन्निमित्ते इत्यादिना । अत एतेन गकारोऽपि प्रक्षिप्यते

इति तत्त्वबोधनीकारादयः । तत्र चर्त्तस्य अयम् अर्थः । यथा दिग् इत्यस्य—चर्त्तेन दिक् इति भवति (जशत्वेन तु दिग् इति) एवमिहापि ककारात् प्राक् गकारस्य चर्त्तेन निर्देशः । तेनायं सूत्रार्थः—ग् च क् च ड् च इति ग्क्ड् (समाहार इन्द्रः) ग्क्ड् इत् यस्येति (बहुव्रीहिः) तस्मिन् इति सप्तम्यन्तं सूत्रम् । इन्द्रान्ते श्रुयमाणः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धाते इति न्यायात् । इच्छन्दः 'ग्क्ड्' एषां प्रत्येकमभिसम्बद्धाते तेन 'गित् कित् डित्' इत्येवमर्थो भवति । अथ भाष्यम्—'किडिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणम् (वार्त्तिक) । किडिति प्रतिषेधे तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । किडन्निमित्ते ये गुणवृद्धौ प्राप्नुवन्ते न भवत इति नान्वयः । किं प्रयोजनम् । उपधारोर्बोध्यर्थम् (वार्त्तिक) ; उपधार्यं रोर्वीत्यर्थं च । उपधार्यं तावत् । भिन्नः । भिन्नवानिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति । किडतादुच्यते । यत्र किडत्वन्तरो गुणो भविष्यति तत्रैव स्यात् । किडत्वन्तरे । इह नु न स्यात् । भिन्नः । भिन्नवात् इति । ननु च यस्य गुण उच्यते तं किडत्परत्वेन विभोद्यिष्यामः । पुगन्तलघुपधस्याङ्गस्य गुण उच्यते तस्मात् डित् परम् । पुगन्तलघूपधस्येति नेवं विज्ञायते पुगन्ताङ्गस्य लघूपधस्य चेति । कथं तर्हि पुकि अन्तः पुगन्तः लघ्वो उपधा लघूपधा । पुगन्तस्य लघूपधा च पुगन्तलघूपधम् । पुगन्तलघूपधस्येति : अक्षर्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । अङ्गविशेषणे सतीह प्रसज्यते । भिन्नसि । रोर्वीत्यर्थं च । त्रिधा बद्धो वृषभो रोर्वीति' इति । तेन किडतीति निमित्तसप्तसौल्यताम् । किति गिति डिति परे सति गुणवृद्धौ नस्त इति च न न्याख्यातम् तथा सति छिन्नः—छिन्नवान् इत्यादि हला (छिट् इत्यस्य दकारित्यर्थः) व्यवधानात् न सिध्यति । न च येनाव्यवधानन्यायेन सिध्यत्येवेति वाच्यम् । तत्र तथा सत्यपि चितः स्तुत्सित्वादितु न सेतस्यतीति दिक् । गित्कारणफलं तु ग्लाजिस्थस्य गन्'रित्यादौ गुणः इत्वं च यथा न, स्यादित्येवमर्थम् । तथाच जिणुरित्यादौ गुणो न भवति । स्यात्सुरित्यादौ च नेत्वमित्यलम्' । भूयात् इत्यादीनां प्रक्रिया आङ्ग्लव्याख्यायां प्रदर्शिता । इति आशीर्लिङ् प्रक्रिया ।

२२१८ । लुङ् ॥३।२।११०॥

दो— । भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लिङ् स्यात् ।

लु is attached to a root, expressing (any) last tense

मित— । धातोरिति अधिष्ठतम् (२२२८—३१३११) । 'भूत्' (२८८४—
३१३८४) इति च वर्त्तते तदाह—भूतादिभोरित्यादि । अद्यतनाद्यन्तभयविधिसाधे
लुङ् स्यादिति धियम् ।

२२१६ । माङि लुङ् ॥३१३१७५॥

दी— । सर्व्वनकारापवादः ।

When the particle (indeclinable) माङ् is used, लुङ् tense
should be attached to the root Thus surpercedes (or over
rules) every sort of लकार (tense)

मित— । यद्वा माङ् (मा) इति अन्य्य प्रयुजाते तदा धातानुङ् एव स्यादित्यय ।
तदाह सर्व्वनकारापवाद इति । माङि प्रयुजामाने लुङ्बन्ने लकारान्तरं न भविष्य
सीत्यर्थः । मित्या मा वद इत्यादी तु 'मा' इत्यन्वयान्तर निरुधयीतकम् । न तु 'माङ्'
इति तिङन्तम् । 'मा' इति तु चोडित्वम् ।

२२२० । स्मोत्तरे लङ् च ॥३१३१७६॥

दी— । स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात् लुङ् च ।

When माङ् is followed by 'स्म' then not only लुङ् but लङ् also
is used

मित— । माङि लुङ् स्यादिति स्थितम् । यदि तु माङ् परत 'स्म' इत्यन्वयं
प्रयुजाते तदा न केवल लुङ् अपितु लङ्पि स्यात् । यथा—माद्य भूत् माद्य
अवदिति ।

२२२१ । ल्लि लुङि ॥३१३१७७॥

दी— । शवाद्यपवादः ।

The affix च्लि is attached to a root in लुङ् । This over-rules शप्, श्यन् etc.

मित— । लुङि धातोः च्लि स्यात्तु शपाश्यानादय इत्याह—शवाद्यपवाद इति ।

२२२२ । च्लेः सिच् ॥३।१।४४॥

दी-- । इचावितौ ।

च्लि is replaced by सिच् which drops इ and च् ।

मित— । 'च्लि' इत्यस्य स्थाने 'सिच्' इत्यादेशः स्यात् । सिचः इकार—चकारौ लोपेते । सकारमात्रं तिष्ठति । इकारचकारलोपयोः प्रयोजनमस्ति । इकार—लोपस्य प्रयोजनम् 'अनिदितां इल उपधाया किङ्कति' (४१५—६।४।२४) इति असंसल इत्यादौ उपधा लोपो यथा न स्यात् । चकारलोपस्तु स्वरप्रयोजनः । एवमन्य-वापि—अनुबन्धाः सप्रयोजना इति चार्त्तव्यम् ।

२२२३ । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥२।४।७७॥

दी— । एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिवतौ गृह्येते ।

सिच् disappears coming after these roots [गा (the substitute of इण् गतौ, स्था, घु (दा and घा), पा (of which the substitute is पिव्) and भू]. Here गा and पा are taken i. e., explained to be the substitute of इण् (to go) and the स्थानी of पिव् i. e., पा to drink respectively.

मित— । गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचो 'लुक्' परस्मैपदेषु (विभक्तिषु परेषु) इति पूर्णं सूत्रशरीरम् । गातिस्थेत्यादि पञ्चम्यन्तम् । तदाह एभ्यः इति । सिच इति षष्मन्तम् । गातिश्च स्याच्च घञ् पाञ्च भूश्च—गातिस्थाघुपाभुवः (द्वन्द्वः) ; ततः पञ्चमी बहुवचनम् । 'इकश्रुपीधानुनिहृशे' (५७५ वार्त्तिक) इति श्रुपा 'गाति' इति निहृ-

श्रुते । गाधातुरित्यर्थः । घृ इति 'दाधाघृदाप्' (२३७६—१११२०) इति घृ-
संज्ञकयोः दाधातोः धाधातोश्च यङ्णम् । 'गां' इति 'इणो गा लङि' (२४५८—
२१४४५) इति गत्यर्थकङ्घ्र धातोः स्थाने आदिष्टः गाधातुः गृह्यते नतु 'गै' इति धातोः ।
'पा' इतनेन च 'पाघ्राध्मा—' इति सूत्रेण यस्य पाधातोः पिवादेशो भवति तस्यैवात्र
यङ्णम् नतु पालनार्थकस्य; तदाह—गापी इह इत्यादि [गाच पाच—गापी (इह) ;
इषादेशश्च पिवतिथ इषादेशपिवती (इह) ; गापी इह इषादेशपिवती इति पदच्छेदः] ।
एवं च भू च्छि तिप् इति स्थिते सिजादेशे भू सिच् तिप् इति जाते सिच इकारचकार-
लोपे तिपय 'इतथे'ति इकारलोपे सति अडागमे च अ भूम् त् इति स्थिते तिपः
पित्वात् 'सार्वधातुकाईधातुकयो रिति गुणे प्राप्ते गुणनिषेधकशास्त्रमुपन्यस्यति—

२२२४ । भूसवोस्तिङि ॥७१३।८८॥

दी— । 'भू' 'सू' एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणी न
स्यात् ।

When the सार्वधातुक तिङ् (तिप् तस् etc.) follows गुण is not
directed to the roots भू and सू । Now to bar the augment ईट्
to अभूत् he brings forward the rule :—

मित— । 'निदेशुणः (२३४६—७३१८२) इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । 'नाभ्यसखा-
चि पिति सार्वधातुके (२५०३—७३१८७) इत्यतः सार्वधातुके इति च ; तदाह—
सार्वधातुके इति गुण इति च । सू इति 'सूङ्' प्राणिगर्भविमोचने इत्यस्य लुग्विकरणस्य
(लुग्विकरण इति 'लुक् विकरणं (लकारादिकं) यस्मिन् विग्रहः) यङ्णम् ।
नतु 'सवति 'स्यति' इति शब्दविकरण—शब्दन् विकरणयोः । अदादिगणोपसधातो-
र्यङ्णम्, नतु भूदिदिवादिगिणोपयो रित्यर्थः । भूत् अत्यत्र तकारस्य ईडागमं
वारधितुमाह—

२२२५ । अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥७१३।६६॥

दी— । 'सिच' च 'अस' चेति समाहारइन्द्रः । सिच्छ-

दस्य सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः
 सौत्रो लुक् । विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल
 ईडागमः स्यात् । इति ईट् न । इह सिचो लुप्तत्वात् । अभूत् ।
 'हलः' किम् ? ऐधिषि । 'अपृक्तस्य' इति किम् ?—ऐधिष्ट ।
 अभूताम् ।

सिच् and अस् (the root अस्) form a समाहार इन्ध compound
 as सिचस् । The word सिच् is a भ संज्ञक one—peculiar to the सूत्र
 [भत्व is directed by 'यचिभम्' ; here, however, सिच् is भसंज्ञक so you
 cannot expect कुल जश्त्व which is sanctioned to पदसंज्ञक words
 by चोः कु (३७८) and 'भलां जशोऽन्ते' (८४)] । This sort of भत्व is
 not to be found in लौकिकप्रयोग—So he says—सौत्रं भत्वम् (this is
 a sutra license)] . This word सिच् is then compounded with the
 word अस्ति which is an अव्यय, in the manner of a कर्मधारय comp-
 ound. Then in a way peculiar to सूत्र only, the पञ्चमी विभक्ति of
 सिच् disappears.

The augment ईट् is enjoined to an अपृक्त (अपृक्त एकाल् प्रत्ययः)
 हल् (consonant—त्), coming after the root अस् and a root-in
 which exists the affix सिच् । Thus we cannot get ईट् (before
 the अपृक्तहल्—त्) because here the affix सिच् disappears and we
 get अभूत् । why say 'हलः' witness ऐधिषि (एध्, आत्मनेपद लुङ् ईट् (३)
 first person—gives ऐधिषि—Here there is no ईट् to the अपृक्त इ
 though it comes after सिच्, for it is not a हल् but an अच् । Why
 say अपृक्तस्य—of an अपृक्त letter—? Witness ऐधिष्ठ (एध् (आत्मने) लुङ् त
 —third person—gives ऐधिष्ठ for the affix त though it follows सिच्,

is not an अपृक्त being a combination of त् and च— । The argument is—In the former case (ऐधिधि),—the affix इट् (इ—first person) is an अपृक्त but it is not a इल् whereas in the latter case (ऐधिष्ठ), the affix त् is a इल् but it is not an अपृक्त । भू सिच् तम् gives चट् (लुङ्लड्लड्लड्लुडात्) भूताम् (तस्यस्यमिषां तांताम्) equal to अभूताम् ; सिच् disappears by गतिस्था—(२२२३)

मित— । सूत्रमिदं द्विधा व्याख्यानमहम् । तत्-प्राचीनमतम्—अस्तिथि सिच इति अस्तिसिच् (समाहारइत्) तस्मादिति प्रथी । ब्रूय इट् (२४५२—०३ २३) इत्यत ईडित्यनुवर्तते । अपृक्ते इति पठार्थे ०मी । तेन—‘अस्तीरडात् सिचथ परस्य अपृक्तस्य ईडागम स्यात् इति काशिका । तदेतत् व्याख्यान न सम्यक् । तथाचास्मिन्व्याख्याने अस्तीर्भूभावे अभूदिति न सिध्येत् । सुभावस्य स्यानिवृत्तावेन अस्तितया तत्र अपृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात् । किञ्च अस्यात् अगात् इत्यादौ गतिस्थेति सिचो यद्यपि लुक् भवति तथापि स्यानिवलेन सिच परत्वाद्दोडागम स्यात् । अत प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—(इदमेव नव्यमतम् द्वितीयव्याख्यानम्) सिच अम् चेति । अम् चेति अम् धातुयेल्यथ (अतापि समाहारइत्त्वात् कथ भेद इति न धर्मितव्यम्—तत्र अस्तिय सिचेलुक्त्वादिति), एव समाहार इन्हे सिचम् शब्देऽति सिच् शब्दस्य अकारस्य कथ न कुलज ग्ले (प्रथम कुल्य ततोऽग्लम्) न भवत इत्याह—सिच्छब्दस्येति—यद्यपि वागधाविव इतीव अतापि पदत्वेन कुल्य जस्तं च प्राप्त तथापि तत्र कुत ' सौत्र भवमिति—नेद पद किन्तु भं भवति तेन कुल्यजग्ले न । तत समाहार इन्हेऽन्तस्य सिचम् शब्दस्य 'अस्ति' इत्यव्ययेन कर्मधारय इत्याह—अस्तीति अस्ति (विद्यमानम्) सिचस अस्तिसिचम् (विशेषण विशेष्येति) समासः । तत्र अस्तीति विद्यमानार्थम् अव्यय विशेषणम् 'सिचम्' इति च विशेष्यम्) । तत पञ्चम्या इति । पञ्चमोविभक्ती स्याो हि 'अस्तिसिचस' इति स्यात् तत् तु न दृश्यन् अत आह लुक् इति । लुका लुप्त इत्यथ । एवमद्वयं सूत्र विभज्य पदार्थं व्यनक्ति विद्यमानात् इति । विद्यमानात् इत्यस्य प्रत्येकं योगः । तेन

अथमर्थः—विद्यमानात् सिचः विद्यमानात् (कृतभूभावादिति तच्चबोधिनीकाराः) अस्तेश्च (असूधातोश्च) परस्य—अपृक्तस्य हल ईडागमः स्यात्—। 'अपृक्त एकाल्प्रत्यय' इति अल्मात्र—स्वरूपस्य । हलः इति—'उतो—इडिलुंकि हलीत्यत्र 'इलि' इत्यस्य षष्ठा विपरिणामः । इति ईट् न ; कथं नेत्यत्राह इहेति—अभूत् इत्यत्र । सिचो लुप्तत्वादिति—'गातिस्थेति सूत्रेणेत्यर्थः । ननु सूत्रे 'हलः' इति आसज्जा कथं व्याख्यातम् ततोचरमाह— ऐधिपि इति—एध (इड्नी) आत्मनेपदी लुङि उत्तमपुरुषे इट् प्रत्यये परे ईडागमो न भवति । इटोऽपृक्तत्वेऽपि सिचः परत्वेऽपि हल्त्वाभावात् । अपृक्तस्य प्रयोजनं विशिनष्टि ऐधिष्ठ इति एधधातोरुंङि प्रथमपुरुषैकवचनमिदम् । एध+लुङ् त—तत्र तकारस्य हलत्वेऽपि सिचः परत्वेऽपि च अपृक्तत्वाभावादीडागमो न । त इति नेकाल् तकाराकारायोः (त् + अ) संधातत्वेन ह्यलत्वात् (ह्यचरत्वात्) इति । भू लुङ् तस् इति स्थिते सिचि तामादेशे अडागमे च अभूतामिति भवति ।

२२२६ । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥३।४।१०६॥

दी—। सिचोऽभ्यस्ताद् विदेश परस्य डित्सम्बन्धिनी-
भेजुँस् स्यात् । इति प्राप्ते ।

जुस् is the substitute of भि, related to (i. e. existing in) an डित् (लङ् लुङ् लिङ् etc.), coming after सिच्, and अभ्यस्त root (जुञ्जित्-
त्यादयः षट्) and the root विद् । This being the case (i. e. भि going to be replaced by जुस्, we look forward):—

मित—। 'भेजुँस्' (२२१३—३।४।१०८) इत्यस्माद् जुस् इत्यनुवर्तते 'नित्यं
डित्' (२२००) इत्यस्माद् डित् इति च । सिच् च् अभ्यस्तश्च विदिश्च (इति
इन्द्रः) तेभ्यः (प्रसी), तदाह—सिच इत्यादि । इति प्राप्ते = इति जुसि प्राप्ते इत्यर्थः ।

२२२७ । आतः ॥३।४।११०॥

दी—। सिज् लुक्त्वाद्न्तादेव भेजुँस् स्यात् । अभूवन् ।
अभूः । अभूतम् । अभूत् । अभूवम् । अभूव । अभूयम् ।

When the affix सिच् disappears, भृच् is the substitute of सिच्—only when सिच् follows an आहाराण् root. Thus भृच् being आहाराण् we cannot have भृच् as substitute for सिच् । अमृचन्—Here भृच् लुप्ते सिच्=भृच् सिच् अमि=भृच् सिच् अन् (by इतश्च and भ्रृषीः) = अच् ('अच् लुप्ते'—etc.) भृच् अन् (by 'गतिष्ठा, etc. सिच् disappears) = अम् अच् = अम् अन् (भ्रृषीः लुप्ते) = अमृचन् । अमृच्—भृच् सिच् सिच् = अच् भृच् + म = अमृच् । अमृचन् अच् भृच् सिच् अन् = अम् + तम् । अमृचन् = अच् भृच् सिच् अन् = अमृचन् । अमृचन्—अच् भृच् सिच् सिच् = अम् + अच् = अम् (भृच्) अच् = अम् अन् (Note that भृच् comes in only when it precedes an अच्—vowel) अमृचन् = अच् भृच् सिच् अन् अमृचन् (य elides by नियं हितः) ; similarly अमृचन् ।

नित— । आत् इति तदन्तदृष्टम् (विभ विधिस्तदन्तेतिव्यायाम्) , तद् व्याचष्टे सिञ्चन्नुक्ति—इत्यादिना—यदा सिच् लुप्ते तदा आहाराणादिषु धातोर्गन्तव्येतिव्याचष्टे । अमृचन् इति । अक्षिः सिचि, सिचो ङीप् 'सिचिणादिभ्यो' भ्रृषीः लुप्ते—तकारस्य ङीप् 'अच्' इति ज्ञाते, अहाराणि, 'भ्रृषीः लुप्ते' इति तुगागमं च अमृचन् इति । एवमन्वतापि । तव—यव एत चक्रादिप्रत्ययः परतो भवति तव ततोश्च तुगागम इति दृष्टव्यम् ।

२२२८ । न माह्योर्गे ङीष् ।

टी—अडाटी न स्तः । मा भवान् भूत् । माह्य भवत् । भूदा ।

The augments अच् and आच् are not enjoined to a root when it is connected with (or preceded by) मा and माह् । Thus मा भवान् etc. In माह्य etc. भवान् is understood.

नित— । लुङ् लङ् लृङ् लृङ् लृङ् इति अच् प्रातः 'आहारादीनामिति आच् च । ताभ्यां मत्वस्य जेपं पूरयति—अडाटी नेति । माह्य भवन् इत्यत्र उभयत्र भवान् इति कर्त्तृपदमूहम् । भवन् इति 'ज्योत्सरे लङ् च' इति लङ् । इति लुङ् प्रक्रिया ।

२२२६ । लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ॥३३१३६॥

दी— । हेतुहेतुमद्-भावाद् लिङ् निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे
लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् ।
अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अ-
भविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम ।

The निमित्त (condition) of लिङ् is हेतुभाव (cause) and हेतुमद्भावः
(effect) i. e. लिङ् is used to express cause and effect and this
is the condition of लिङ् । तत्र i.e. in that sense of cause & effect,
लृङ् is used in the future tense when there is indecision or non-
settlement (अनिष्पत्ति) of action implied in the sentence. As for
instance वृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिचमभविष्यत् also कृष्णं नमिञ्चेत् सुखं यायात् ।
Here the first half of each sentence expresses the cause (हेतु)
and the last half the effect (हेतुमत् = फल-) for सुभिचत्व and सुखप्राप्ति
result from वृष्टि (rain) and कृष्णनमनम् (bowing to Krishna),
अभविष्यत्—भू लृङ् तिप् = भू (स्यतासी लृलुटोः) त् (इतश्च) = भू इट् (आहंभातु-
कसेद्भवलादे) स्य त् = अट् (लुङ्लृङ्लुच्लृङ्दातः) भूइ स्व—त् = अभो (सार्वधातु-
चोयः) इ त् = अभव् इ स्वत् अभविष्यत् (इण्कोः, आदेशप्रत्यययोः) । Thus अभवि-
ष्यताम् etc.

मित— । 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' (२८१३—३१३१५६) इत्यतोऽहेतुहेतुमदित्यनु-
वर्तते । तदाह हेतुहेतुमद् भावादीति । 'भविष्यति मर्यादावचने' (२७६४—३३१
१३६) इत्यतोभविष्यतीति च तदाह—भविष्यत्यर्थे इति । क्रियातिपत्तौ (क्रियायाः अति-
पत्तिः तस्याम्) इत्यत्र अतिपत्तिरित्यस्य अनिष्पत्तिरित्यर्थे-सदाह अनिष्पत्तौ गम्यमानायाः
मिति । हेतुश्च हेतुमात्रं हेतुहेतुमन्ती (इन्द्रः) तयोर्भावः स आदिर्यस्येति विग्रहः ।
हेतुहेतुमद्भावो यथा कृष्णं नमिञ्चेत् सुखं यायात् एवं वृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिचमभविष्य-

इति । तत्र कृष्णमनं सुखप्राप्ते , इष्टमवन च सुमिषत्व एव हेतु । सुखप्राप्ति सुमि-
षत्वच्च हेतुमत् (यस्यहेतुर्विद्यते तत् हेतुमत्—फलमित्यर्थ) । क्रियाया अनिष्पत्तिय उभय-
तैव स्पष्टा । अभविष्यत् इति भू लृङ् तिप् इति स्थिते स्यतासी लृनुटोरिति छड स्यादेशे
भू स्यत् इति सम्पद्यमाने स्य इत्यस्याऽऽधातुकत्वात् वखादित्वाच्च इति प्राप्ते भू इदस्य त्
इति भवति । तत सार्वधातुकाऽऽधातुकयोरिति गुणे अवादेशे अडागमे 'इष्को'
'आदेशप्रत्यययो रिति पत्वे च अभविष्यत् इति सिध्यति । अभविष्यताम्—भू स्य तस्
इति स्थिते इडागमे, गुणे, अवादेशे, तसक्तामादेशे, अडागमे च अभविष्यताम् इति ।
एवमन्वशाप्राप्तम् । यत्थगौरवभिया च नात्र प्रदर्शितमिति बालमनोरमादी अनुसन्ध्य
मिति । इति लृङ् प्रक्रिया । इदानीं प्रसङ्गात् उपसर्गनिमित्तक षत्वपत्वे व्यवस्थापयति—

२२३० । ते प्राग्धातोः ॥१।४।८०॥

दी— । ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ।

The indeclinable particles designated as गति and उपसर्ग,
must be used before a root (and not after or in the middle)

मित— । 'उपसर्गा क्रियायोगे' (२२—१।४।५८) इति 'गतिश्च' (२०—१।४।
६०) इति चाध्यात्तु पूर्व्ववत्ति सूत्रद्वयम् । अतोऽपि 'ते पदेन 'गत्युपसर्गसंज्ञका
सम्बद्धान्ते । अत आह—ने इत्यादि । प्रागेदिति—न परतो नापि मध्ये इत्यर्थ ।

२२३१ । आनि लोट् ॥२।४।१६॥

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य लोडादेशस्थानीत्यस्य
नस्य षत्वं स्यात् । प्रभवान्णि ।

'दुर, पत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्य" (वार्त्तिक)—
दु.स्थिति । दुर्भवानि' ।

"अन्त शब्दस्याड किंविधि—णत्वेपूपसर्गत्व वाच्यम्"
(वार्त्तिक)—अन्तर्धा । अन्तधि । अन्तर्भवान्णि ।

एत्व is enjoined to the न of आनि, substituted for लोट् (उत्तम singular), when it (आनि) comes after an उपसर्ग in which exists the reason (निमित्त of एत्व i.e. र and ष). Thus प्रभवाणि (here र lies in प्र and we get एत्व of आनि) । It should be said that 'दुर्' ceases to be an उपसर्ग (lit. उपसर्गसंज्ञा is prohibited of दुर्) in respect of एत्व and एत्व i. e. the र् (रेफ्) of दुर् is not to be considered as the cause of एत्व or एत्व of a word which it (दुर्) precedes. As for example दुःस्थिति । Here 'एत्व' directed by the rule 'उपसर्गात् सुनीति etc. (2270) is barred ; दुर्भवानि here एत्व is prohibited.

It should be asserted that the word अन्तर् becomes an उपसर्ग in respect of अङ्विधि, किविधि and एत्व । The word अन्तर् is not included in the list of the उपसर्ग—प्र etc. Hence उपसर्गत्वं is enjoined here. अन्तर्धा—अन्तर् + धा + अङ्. then टाप् स्त्रियाम् । अन्तर्धि—अन्तर्—धा + कि । अन्तर्भवाणि—अन्तर्—भू + आनि (लोट्) here एत्व comes in by 'आनि लोट्'—

सित— । रषाभ्यां नी णः ससानपदे' (२३५—८१४१) इत्यतो 'नी णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासोऽपि णोपदेशस्व' (२२८७—८१४१४) इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्यादित्यादि—रकार प्रकारात्मकादित्यर्थः । आनीति लोडिति च लुसषष्ठीकम् ; तदाह लोडादेशस्येति । 'दुःष्वे'त्यादिवाचिकम् । दुर् इति उपसर्गः प्रपरादिषु पठितः । अतः गणसामान्यलिङ्गादुपसर्गत्वे प्राप्तं वचनम् । एत्वएत्वविषये दुर् इतुप्रसर्गो न भवतीति कथयितव्यमित्यर्थः । तथा च 'दुःस्थिति' इत्यत्र 'उपसर्गात् सुनीतीति' सकारस्यप्रकारः 'दुर्भवानि' इत्यत्र च 'आनि लोट् इति नकारस्य णकारी—यथा न स्यात् ॥ 'अन्तः' इत्येतदपि वाचिकम् । पूर्व्वतः दुर्ः उपसर्गत्वं प्रतिषिद्धमत्र तु अन्तःशब्दस्य उपसर्गत्वं विधीयते । अन्तर् इति प्रपरादिगणे न पठितम् । दृश्यते चास्य उपसर्गत्वप्रयुक्तकार्यम् । तेन व्यवस्था । अथसर्थः—अङ्विधौ, किविधौ, एत्व

विषये चेति । विधाविति प्रत्यये इत्यर्थं, अन्तर्धां, इत्यङ् विधि अन्तर—धा + (धातय-
पसर्गे इति) चङ् ततश्चाप् । अन्धि इति किविधि अन्तर—धा + (उपसर्गे षोः
किरिति) किः । अन्तर्भावे इति एत्वम् अन्तर—भू + चानि (चानि छोट इति) ।

२२३२ । शेषे विभाषाऽकरादावपान्त उपदेशे ॥८।४।१८॥

टी— । उपदेशे कारिकादिपान्तवर्जो गदनदादेरन्य-
स्मिन् धातौ परे उपसर्गस्यान्निमित्तात् परस्य नैर्नस्य एत्वं वा
स्यात् । प्रणिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वे-
ऽपि संहिता नित्या, तदुक्तम् ।

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः,

नित्या समासे याव्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ।’

इति । सत्ताद्यर्थनिर्देशयोपलक्षणम् । यागात्सर्गा भवतीत्यादा-
बुत्पद्यत इत्याद्यर्थात् । उपसर्गस्वर्यविशेषस्य द्योतकाः ।
प्रभवति । पराभवति । सम्भवति । अनुभवति । अभिभवति ।
उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विलक्षणायावगतेः । उक्तं च—

‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नोयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥’ इति ।

In उपदेश, when such roots as are not included in the rule गदनद etc and as neither begin with क and ख nor end in ष, एत्वं is optionally enjoined to the न् of the particle नि coming after an उपसर्ग containing the cause or condition of एत्वम् । Thus प्रणि etc. Here though the उपसर्ग are not compounded, yet the conjunction (सन्धि) is compulsory (नित्य) । So it is said (by Bhartrihari)—

'Conjunction is compulsory in a single पद (as वागर्थाविव=नित्य-समास), in a root and an उपसर्ग and in a compound but in a sentence it depends upon the intention (of the speaker).'

And pointing out the sense of 'existence' etc. (in भू सत्त्वायाम् to be) is but an उपलक्षण (general sign i.e. the general meaning) for in sentences like यागात् स्वर्गो भवति, the root भू means to issue (उत्पद्यते). उपसर्गसिद्धिः (helps to bring out) a particular sense. Thus प्रभवति etc. where प्र denotes influence परा denotes defeat etc. सम् denotes possibility etc. अनु signifies feeling etc. अति signifies to overpower etc. उद् implies to issue from etc. where as परि implies turmoil or to vanquish etc. In this way we come to learn that each उपसर्ग implies or helps to bring out a particular sense of भू etc. And it is also said (by Bhartrihari) :—

'By an उपसर्ग, the sense of a root is forcibly led to elsewhere (i.e. the root is caused to indicate a special sense) like ग्रहण etc. The significations are easy to be explained.

Here ends the भूधातु and also The परस्मैपद प्रक्रिया ।

मित— । अथ सन्धिविच्छेदः—विभाषा + अकखादौ + अपान्ते + उपदेशे इति । 'निर्गदनदष्टमेत्यव (२२८५—८४१७) ये धातव उक्ता तैभ्योऽन्यः शेषः ; तस्मिन् परे इति ; तदाह—गदनदादेरन्विति । अकखादौ अपान्ते, इत्यनयोविवरणम्—कादि-खादिषान्तवर्जे इति । कथञ्च कखौ (इन्ः) तौ आदौ यस्वेति (बहुव्रीहिः) न तथा इति अकखादिः (नञ्त्तत्) तादृशि धातौ परे इत्यर्थः । अपान्ते इति पक्षारः अन्तः यद्वा अन्ते यस्य स पान्तः न तथा अपान्तः तादृशि च धातौ परे । उपसर्गस्थात् निमित्तादित्यत पूर्ववदर्थोऽवगन्तव्यः । निरिति—निर्गदनदेत्यतोऽनुवर्तते । ननु एत्वप्रकरणं संहिताधिकारे वर्तते । तस्मात् यदा संहिताविवक्षा तदैव एत्वसंन्यया त निति किमत्र 'विभाषा'—

यद्वेत् इति वेत्—एत इति—इह अक्षरस्येति भातुरसर्गोः परस्पर समभा-
भावेति मदिता कायेति भावः ।

तत्र अभिप्रेक्षितं भवात्तन्नास्तिवति—तत् (तत्काल) एतम् इति (भक्तुं इति—
शब्दः) । अत एकपदं इत्यनेन 'अथपि पदं विवक्षितम् । अथप्यतएव पदं भवति-
एतत्तन्म तया शभोवतोऽर्थात् एतोगुणे इति मया परस्पर एकादिः पदं न स्यादिति
वाच्यमनोरमा । विवक्षाभिति वस्तुभिन्नायमित्यर्थः । अथपि वाचयति । तदा च
वाचयत्या मदिता (मदिः) प्रयोगकृतुः (वस्तु) इत्याद्येनेति कथितम् ।

भू मृगायामित्येव इत्येतेतिहोः । उपलक्ष्यम् साम्प्रत्यक्षम्—मृगायामेव अथ
प्रकाशनात्तमित्यर्थः न त्वयमक एव मृगायामेव इति विवक्षितम् । तत्र हेतुमुपलक्ष्यम्—
यागादिति । नद्यात् भवतात्यनेन एतेपदम् मृगाविवक्षते इत्यर्थः किन्तु उपलक्ष्यते मृगायामे
इत्येवमिवायं । ननु भवतिः मृगायामेव मृगायामेव इति—इतिवेत् ?
न । नहि धातुपठे भवता वाच्यता मृगायामेव धातुनामर्था विविध प्रीक्षा, अथवा-
वात्, उक्तम्—'अनेकायां हि धातवः' इति । 'अनेकायां अपि धातवो भवन्ति' इति
भाष्यमप्यत्र मानमितिदिक् । ननु यदि धातव मर्थात् अर्थात् अभिदर्शित तर्हि प्रभव-
तोत्यादो प्राट्प्रमर्गा व्ययां अत आह—उपमर्गा इति । उपमर्गाभावत्वापि व्ययां भापि
तत्तदर्थविशेष्य वाचकाः किन्तु योतका, माहायका एवेत्यर्थः । अदाहति—प्रभवतोत्यादि
विलक्षणार्थावगनेरिति विविष्टाश्लेषाभादित्यर्थः । तथाच—प्रत्येक्य प्रकाशयत्तदादि-
योतकत्वम्, परत्येक्य पराभवादिनिपरीताद्यप्रकाशकत्वम् ; एवमनुभवतिमश्रवतोत्यादवपि
यथायथ बोध्यम् । अथापि—हरिप्रोक्तमिव प्रमाणत्वेन निदिशति उपमर्गेति ।

वलादिति प्रमर्गित्यर्थः । अन्येति अन्यस्मिन् अर्थे इत्यर्थः । 'वलादन्तः प्रतीयते'
इति आठमेटोऽपिइत्यर्थः । अर्थमेतन्मु नास्ति च । प्रहारेत्यादौ—अर्थ, मुगमः स्वच्छः इति ।
इति मृगायामकिया सामर्थ्येन—भूमीनां परमोपदमक्रिया च कथिता ।

अथ अत्रादौ आत्मनेपदप्रक्रिया ।

‘एध ह्रस्वौ’ । कत्यान्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तैः ।

The root एध means to increase. Here are (collected) thirty-six अनुदात्तैः roots (those that leave their low pitch) ending in क्त्य ।

२२३३ । टित आत्मनेपदानां टेरि ॥३।४।७६॥

द्वी— । टितो लस्य आत्मनेपदानां टेरित्वा स्यात् । एधते ।

एत्वं i.e. एकार is enjoined to the टि (अचोऽन्यादि टि—79) of the आत्मनेपद substitutes i.e. to the verbal affixes of such लकारs as drop their टs (as लट्, लोट् etc.). Thus एध् + लट् = एध् शप् ते (here the अ of त (त् + अ) is regarded as टि by व्यपदेशिवद्भाव cp.— एकाचो द्वे प्रथमस्य 2।75 । एध् + अते = एधते ।

मित— । टितः + आत्मनेपदानाम् + टिः + ए इति छेदः । ‘लस्य’ (२१५३—३।४।७७) इत्यधिकारसूत्रम् । टित इति विशेषणम् । तदाह—टितो लस्येति । यस्य यस्य लकारस्य टकारः इत् भवति तस्य तस्य आत्मनेपदानां विभक्तीनाम् त आताम्—भादीनाम् टिभागस्य (अचोऽन्यादि टि—७९) एकारत्वं भवति । यथा एध् शप् त = एध् अ त = एध् त इति स्थिति ‘व्यपदेशिवदेकस्मिन्’ इति परिभाषया एकस्मिन् तकारे अकारस्य टित्वा कल्प्यम् एकह्रस्विन्यायात् (‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इत्यत्र एतत् प्रपञ्चितमिति तत्रैव द्रष्टव्यम्) ; तेन तकारादकारस्य एत्वं सति एध ते = एधते इति लभ्यते । ननु तडानावात्मनेपदम् (२१५६—१।४।१००) इति आत्मनेपदशब्देन ज्ञान इत्यपि गृह्यते । आनञ् शानच्कानचोः संज्ञा तथाचैवं शानच्प्रत्ययान्ता यजमान-सेवमानादयो न सेत्स्यन्ति तत्रापि टेरित्वादिति चेदत्राहुः । ‘आत्मनेपदेनाव प्रकृताः तड एव (तातां भू... इट् वृहिसिद्धिः) गृह्यन्ते तेन आनस्य (गृह्यन्) नेति भाष्ये स्पष्टमिति’ इति शब्देऽनुशेखरकाराः । एवञ्च टितस्तडानं टेरि इत्येव वक्तुमचितमिति तत्त्वबोधिनी-काराः । एधधातुरकर्मकः । तत्रायं संग्रहश्लोकः—

“बृहच्चयभयजीवितमरण लज्जासत्तास्थितिजागरणम् ।

शयनक्रीडाकचिदीर्घार्थ धातुगण तमकर्म्मकमाहुः” ॥—शब्द-न्दुशेखरः ।

२२३४ । सार्व्वधातुकमपित् ॥१।२।४॥

दी— । अपित्ःसार्व्वधातुकं डिद्वत् स्यात् ।

A सार्व्वधातुक affix, which is not a पित् i.e. which has no प् for its indicator (अनुबन्ध), is to be treated as डित् (an affix which has ड् for its indicator) In other words an अपित् सार्व्वधातुक is अगुणो ।

मित— । ‘गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णित्डित्’ (२४६१—१।२।१) इत्यतोऽनुबन्धिलभ्य डित् सूत्रानुसूल विधाय व्याचष्टे डिद्वत् इति । धे ये सार्व्वधातुका. पितो (पकारलोपिनो) न भवन्ति त त डिद्वत् (गुणञ्ङित्तरहिता इत्यर्थे) । तित्, सित्, मित्, तुप् आनित्, आवप्, आमप्, ऐप्, आवहैप्, आमहैप्, लड्.—त्प्, सप्, अम्प् । शप् । एतद्व्यतिरिक्ता सर्व्वे सार्व्वधातुकप्रत्यया. तस् मि—इत्यादय. डिद्वत् भवन्ति इति विवेकः ।

२२३५ । आतो डितः ॥७।२।८१॥

दी— । अत. परस्यडितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेति । एधन्ते ।

इय् is substituted for the आ (in आत्मनेपद) of the डित् affixes (आताम्, आयाम्) coming after an अ । Thus एध्+शप्+आताम् = एध्+अ+इयताम् = एध्+इयताम् = एध् इयते—here ए replaces आम् (b)—2233) एधेयते (by आद्गुण) = एधेते (य् elides by लोपोव्योर्बलि । एध्+अ = एध्+अन्त (by भोऽन्त —२१६९) = एध्+अन्ते (२२३३) = एधन्ते (b) अतो-गुणे—१९१) ।

मित—। अतो वियः (२२१२—७।२।८०) इत्यतो 'इतः' इति 'इय्' इति चानुवर्तते (अतः इति पञ्चम्यन्तम् इय् इति लुप्त प्रथमाकम्) । ङित इति अवयवघटी । तदाह—अतः परस्य इत्यादि । पूर्वसूत्रात् 'आतां भृ इत्यादयो ङितः । तेनः एध् शप् आताम् इति स्थिते ततः २२३३ सूत्रेण एध् अ आते इतिजाते एतेन सूत्रेण एध् इय्ते इति भवति । पश्चात् आट्गुणे, य—लोपे च एधेति इति । एधन्ते इति आङ्लव्याख्यायाम् द्रष्टव्यम् ।

२२३६ । यासः से ॥३।४।८०॥

दो—। टितो लस्य यासः से स्यात् । एधसे । एधेथे एधध्वे । 'अतोगुणे' (१६१)—एधे । एधावहे । एधामहे ।

से is the substitute of याम् of a ल (लकार as लट् etc.) that drop its ट् । Thus—एध् शप्+याम् = एध् + से = एधसे । एध्+आयाम् = एध इय + धे = एधेय्थे—एधेथे (here आ is replaced by इय् and आम—is replaced by ए 'by टित आत्मनेपदानां टेरे') ; similarly अम् of धम् is replaced by ए whence we get एधध्वे । एध् + इट् (ङ) = एध् + ए (2233). Now by the rule 'अतो गुणे (191) we get एधे । एधावहे एधामहे—Here दीर्घ comes in by the rule—अतो दीर्घो यङि ; and वहि, महिङ् are changed into वहे महे by 'टित आत्मने—' ।

मित—सूत्रमिदं टित आत्मनेपदानां टेरे इत्यस्वाव्यवहितपरवर्ति, तदाह—टितो लस्यत्वादि । एधसे इत्यादि—शपि यासः से आदिशे च सति रूपम् । एधेथे—शपि, आधामः आकारस्य इयादिशे, आट्गुणे, यलोपे, यामः 'आम्' इत्यंशस्य 'टित आत्म'—इति एकारादिशे च रूपम् । एधध्वे इत्यादीनामपि अयं क्रमः । एधे इत्यत्र विधेः साह 'अतोगुणे' इति एध इति स्थिते एले एध ए इति नाते 'अतोगुणे इति पररूपे' एधे इति लभ्यते । एधावहे इत्यादौ 'अतोदीर्घ'— इति दीर्घः । अथ एधधातो-लिं ट—प्रक्रिया आरभ्यते ।

२२३७ । इजाटिग गुरुमतोऽनृच्छः ॥३१॥३६॥

दी— । इजादियों धातुर्गु रमाटृच्छत्वन्व्यस्तत आम् म्या-
त्तिटि । 'आमो मकारस्य निस्त्वम्' । आम्कासोराभिधानाञ्-
ञ्चापकात् ।

In ङिट्, आम् is enjoined to a root of which the first letter is one of the इच् प्रत्याहार (इ छ च्छ ए ष्ट षी र्थी) and a long one (as ई क्क etc.) and which is other than अच्च् । In other words when a root begins with a long vowel except आ it gets आम् attached to it in ङिट्—but अच्च्, though it satisfies this condition, will not get आम् । The म् of आम् does not elide, for we have a चापक (inference) in the आम्विधान (enjoin- ing of आम्) to आम् and काम् । The drift of the saying is this—आम् is enjoined in ङिट्, to the roots आम् and काम् by the rules 'काम् प्रत्ययादाममन्त्रे ङिटि' (2606—3 । 35) and 'द्वयायासय' (2824—3 । 37) Then had मकार of आम् been मित्, it (आम्) would have been attached after the final आकार of काम् by 'मिदधोऽन्यात्पर' । Then by 'अक सवर्णे दीर्घ' we would have का आम्स् । Hence the same thing would have been repeated and the object of enjoining आम् would have failed Thus it is expressed that आम् is not मित् or म् eliding

मित— । अथ सन्धिविच्छेद —(इच् + आदि —समास) + च गुरुमत + (न + अच्च् —समास) इति । 'काम्प्रत्ययादाममन्त्रे ङिटि' इत्यत (२३०६—३११३५) आम् इति 'ङिटि' इति चानुवर्तते । तदाह—इजादिरिति । इच् इति प्रत्याहार-
अकाराकारौ विहाय सर्वान् स्वरवर्णान्गृह्णाति । इच् आदि (आदिभ्यत्,) यस्य

सः (बहुव्रीहिः) । गुरु + अन्वये मत्पु = गुरुमान् । इ जादिर्गुरुमांश्च योधातुर्भवति तस्माद्-
त्तरं लिटि आम् प्रत्ययः स्यात्—किन्तु 'ऋच्छ' धातुर्यपि इजादिगुरुमान् च भवति
तथापि तस्मादात् न स्यात् । इजादिर्गुरुमानित्यनेन—ई, ऊ, ए, ऐ, ओ औ—कारादय
एवादिवर्णत्वेन गृहीताः । ईहांचक्रे ईंचाञ्चक्रे 'उषाञ्चकार कामाग्निर्दंशवक्त्रमहर्निशम्'
(भट्टिः) इत्यादयश्च उदाहरणानि । आम् इति मित् भवति नन्वेत्यत्राह—आमो
मकारस्य नेत्वमिति=अस्य मकारो न लुप्यते इत्यर्थः । तत्र ज्ञापकन्यायमूलंहेतुमाह
आस्कासोरिति । अयमर्थः—कास्प्रत्ययादासमन्त्रे लिटि' इति कास्धातोः, 'दद्यायास'
श्चेति (२३२४—३१।३७) आस् धातोश्च उत्तरं लिटि आम्प्रत्ययोविहितः । तत्
यदि आम् इति मिदभविष्यत् तदा 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इति परिभाषया अयं (आम्-
प्रत्ययः) कास्धातोरासधातोश्च अन्यादचः आकारात् परोऽभविष्यत् । का आम्
स् इति आ आम् स् इति च स्थिते मित्वान्मलोपे—का आ स् इमि आ आ स् इति
च जाते अकः सवर्णे दीर्घ इति सूत्रेण सवर्णदीर्घं कास् आस् इत्येवाभविष्यत् ततः
पुनराम्बिधानं व्यर्थं स्यात् । तस्मादस्माभिरेतज् जायते यदामो मकारस्य नेत्वमिति ।
मतान्तराय अस्माकं लघुकौमुदीव्याख्या द्रष्टव्या । गुरुमान् किम् ? इषधातोर्लिटि इवेष ।
ऋच्छंस्तु आनच्छं इति । एवञ्च एध् आम् लिट् इत्यत्र एध् आम्-लि इति स्थिते ।

२२३८—। आसः ॥२।४।८१॥

दी—। आसः परस्य ले (?) लर्लुक् स्यात् ।

लि elides coming after आम् ।

मित—। 'मन्त्रे घसह्वरगोत्यादि' (३४०२—२।४।८०)—तः लिरिति 'खल्वन्वि-
यार्धञ्जित' (१२७६—२।४।५८) इत्यतो लुगितिचानुवर्तते तदाह—लेर्लुगिति । लिरिति
ञ्चिरित्यस्य प्राचां संज्ञा । अत्र तु लिडेव शाब्दः । अत्र च्लेरभावात् तत्त्वबोधिन्यां
'आसः परस्य लुक् स्यादित्येव वृत्तिं दृश्यते उक्तञ्च तत्रैव लिरितीह नानु वर्त्तनीयमिति ।
एवञ्च लेर्लोपे एधाम् इति स्थिते अनन्तरसूत्रमाह—

२२३९ । लञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ॥३।१।४०॥

दी— । आमन्तालिट्पराः क्त्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्-
प्रत्ययवत् क्त्वोनुप्रयोगस्य' (२२४०) इति सूत्रे क्त्वग्रहण-
सामर्थ्यात् अनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन 'क्त्वस्ति-
'योगे' (२१२७) इत्यतः 'क्त्वो द्वितीय' (२१२६) इति जका-
रेण प्रत्याहाराश्रयणात् क्त्वस्तिलाभः । तेषां क्रियासामान्य-
वाचित्वादात्प्रकृतोनां विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदान्वयः सम्प-
दिषु प्रत्याहारोऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थत्वान्न प्रयुज्यते । क्त्वस्तु
क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते ।

(Invariably) after a root, ending in (the affix) आम् are
placed or used the roots क्त्व भू and च्च्स् all followed by लिट्,
(affixes) —In other words, the लिट् forms of the roots क्त्व, भू and
च्च्स् (as चकार चक्रे, बभूव बभूवे, आस आसी etc) are used invariably
after those roots that are आमन्त, i. e. to which आम् has been
attached. It is understood, on the authority of enlisting the
root क्त्व (डक्त्व करणे) in the aphorism 'आम्प्रत्ययवत् &c (2240—
1 § 63), that the अनुप्रयोग (subsequent attaching) is allowed to
other roots also [When you say give me the 'Bombay mango'
(बीम्बाइ आम) then your pronouncing the word 'Bombay' leads
us to think that there are varieties of mangoes, otherwise
had there been only one mango you must have had said
'give me the mango, similarly अनुप्रयोग is surely sanctioned to
other roots also otherwise Panini would not have pronounced
the word क्त्व in the rule आम्प्रत्ययवत् etc and would have said

‘आमप्रत्ययवदनुप्रयोगस्य’ and not आमप्रत्ययवत्कञोऽनुप्रयोगस्य—This is the authority or significance of the word कञ् in the rule.] Hence we get क भू and अस् by forming a प्रत्याहार—(प्रत्याहाराश्रयणात्) beginning from the rule ‘कञ्वस्त्रियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः’ (2117—5.4.50) and ending in the rule ‘कञो द्वितीय तृतीयशम्बवीजात् कषौ’ (2129—5.4.58). [Note that in Panini’s order ‘कञ्वस्त्रि’ etc. is the 50th. sutra and ‘कञो द्वितीय’ etc. is the 58th. sutra. Here we are quoting below the rules in the order of Panini—

- (50) कञ्वस्त्रियोगे सम्पद्यकर्त्तरि चिः (2117) 5.4.50.
 (51) अरुर्मनश्चक्षुश्चेतिरहोरजसां लोपश्च ।
 (52) विभाषा सति कान्तं क्त्रि ।
 (53) अमिविधौ सम्पदा च । (2124—5.4.53).
 (54) तदधीनवचने (2125)
 (55) देवे वा च । (2126).
 (56) देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्चोभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम् (2127).
 (57) अव्यक्तानुकरणाद्वाजवरार्धादनितौ डाच् । (2128).
 (58) कञो द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कषौ (2129) 5.4.58.

Thus it is evident from the rules above that the ‘क’ of ‘कञ्वस्त्रि’ in the 50th. rule and the ‘ञः’ of ‘कञः’ in the 58th rule form the प्रत्याहार । This sort of forming a प्रत्याहार is openly sanctioned by Patanjali himself in his महाभाष्य—which see under this rule १.

क भू and अस् being क्रियासामान्यवाची (expressing verbs in general) and आम्प्रकृति roots (i.e. roots ending in आम्) being क्रियाविशेषवाची (expressing a particular verb), there is no

distinction in relation between them. But the root सम्पद्, though it lies within the प्रत्याहार, is not made use of (after the आत्मन् roots)—its sense having no relation with that of those (आत्मन्) roots. The meaning of (तेषाम् क्रिया . प्रयुज्यते)—is this :—

The roots कृ, भू and अस् signify more additional senses than what they have got for their own viz डुकृञ् 'करणे,' भू 'सत्तायाम्' etc * may also be expressed as स्नान करोति भोजन करोति etc. But the root सम्पद् has got nothing more in addition to what is assigned to it. Thus कृ भू and अस् are general and सम्पद् is special. And, as a rule, a relation exists between the genus and the species and not between two different species. Here भू, अस् and कृ are general and एधाम् is special, thence the former roots are identified with the latter one for they can express any senses (क्रियासासान्यवाची) as in एधाञ्क्रे (increased), कृ expresses the sense of एधः । But as the root सम्पद् cannot so express, itself being special, it is not used after आत्मप्रकृतिक roots.

Now परस्मैपद being due to the root डुकृञ्—only when the fruit of the action rests upon (by the rule स्वरितञित—2158) one other than the agent, we look forward —

नित— । कृञ् (डुकृञ् करणे) + च = कृञ्च । काम्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (२३०६—३११३५) इत्यत आमित्यनुवर्तते । स च 'येनविधिसदन्तस्ये' ति तदन्तत्वेन गृह्यते । तत प्रथोजनवशात् पञ्चम्यां विपरिणम्याह आत्मन्तात् इति । लिटि इत्यस्य विवरणम्—लिट्परा इति—लिट्कृभ्वस्तथ इति अर्थः । ननु सूत्रे कृञ् एव दृश्यते

* Hence they are general verbs—as स्नाति, भुङ्क्ते etc.

तद् भूधातोस्त् धातोश्च कुतोयहणमिति चेत् तत्राह—आम्प्रत्ययवदिति । 'आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य (२२४०) इति सूत्रे कृजोऽपि आत्मनेपदं स्यादित्युक्तम् । यदि केवलम् कृज एकस्यैव अनुप्रयोगः स्यात् तर्हि 'आम्प्रत्ययसूत्रे' कृज् ग्रहणं व्यर्थं भवेत् । यतः 'आम्प्रत्ययवदनुप्रयोगस्य' इत्युक्ते लघुना आधासेन कार्यसिद्धिः स्यात् 'आम्प्रत्ययवत्' इत्यस्य उच्चारणमात्रेणैव कृज् आक्षिपेत् धात्वन्तरस्य अनुप्रयोगाभावात् । घेनुं चारय इत्युक्ते गम्यते एकैवास्य घेनुरिति किन्तु कृणां चारय इत्युक्ते गम्यते यत् वर्णान्तरोपलक्षिताः सन्त्यस्य गाव इति । एवमतापि कृज् ग्रहणेनैव अनुप्रयोगोऽन्यास्यापीति लभ्यते । एतदेव च कृज्ग्रहणस्य सामर्थ्यम्—शक्तिः । तेन भुवोरन्नेश्च ग्रहणमिति भावः । उक्तञ्च—“सामर्थ्ययोगान्नहि किञ्चिद्व पश्यामि शान्त्रे यदनर्थकं स्यात्” (भाष्यकाराः) । ननु कर्षकारं सामर्थ्यमित्यपेक्षायामाह—तेनेति । 'कृभस्त्रियोगे-सम्पद्यकर्त्तरि च्विः' (२२४०) इत्यतः 'कृ' इत्यारभ्य—'कृजो द्वितीय-द्वितीय-शम्भवीजात् कृषी' (२११७) इति सूत्रस्यस्य—कृजः जकारेण 'कृज्' इति प्रत्याहारः आश्रीयते = 'क्रियते' । तेन च करोतेः, भुवः, अस्त्रिय ग्रहणं भवति । एष च भाष्यसंवादः—तथा च भाष्यम् :—

“कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि (सू) । किसर्थमिदमुच्यते । अनुप्रयोगी यथा स्यात् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आमन्तमव्यक्तपदार्थकम् (अव्ययमित्यर्थः), तेनापरिचमातीऽर्थे इति कृत्वानुप्रयोगो भविष्यति । अत उत्तरं पठति—'कृजोऽनुप्रयोगवचनमस्तिभुवोः प्रतिषेधार्थम्' (वार्त्तिकम्) । कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते । अस्तिभुवोरनुप्रयोगी भा भूदिति । आत्मनेपदविध्यर्थे वा । आत्मनेपदविध्यर्थे च (वा ?)—कृजोऽनुप्रयोगवचनं क्रियते, आत्मनेपदम् यथा स्यात् । उच्यमानेऽपि तस्मिन् अवश्यमात्मनेपदार्थं यत्रः कर्त्तव्यः । अस्ति-भू-प्रतिषेधेनापि तावन्नार्थः (न प्रयोजनमित्यर्थः) । इष्टः सर्वानुप्रयोगः (वार्त्तिक ?)—सर्वेषामेव कृभस्त्रियोगानुप्रयोग इष्यते । 'किमिष्यते एव आहोस्वित् प्राप्नोत्यपि । इष्यते च प्राप्नोत्यपि । काथम् । कृज् इति नेदं धातुग्रहणम् । किं तर्हि । प्रत्याहारग्रहणम् । कृ सन्निविष्टानां प्रत्याहारः । 'कृभस्त्रियोगे' इत्यतः प्रभृत्याकृजो ('कृजोद्वितीय'—सूत्रस्य) जकारात् ।”

ननु भवतु कृञ्जघणसामान्यात् कृभ्वस्तीना लाभः । तेषाम् एधामित्यनेन कुतो-
 ऽन्वयः (सन्वन्धः), उभयेषां विभ्रायकत्वादिति प्राप्ते आह—तेषामिति ।
 कृभ्वस्तयो हि क्रियासामान्यवाचिनः । डुकृञ् करणे, भू सत्तायामित्यादिरुपविशिष्टा
 र्थका अपिते अन्वेषामपि घातूनामर्थं प्रकाशयन्ति । तद् यथा स्नातीत्यत्र स्नानं करोति,
 गच्छतीत्यत्र गमनं करोतीत्यादि । तेन एते क्रियासामान्यवाचिनः 'क्रियाः सामान्येन
 वाचयन्ति' इत्यर्थः । यस्य यस्य घातोः (क्रियायाः) अन्तु प्रयुज्यन्ते तस्य तस्यैवार्थस्य
 उपकरोति इति स्पष्टार्थः । अतएव एषाम् एधामित्यनेन अभेदेन (ऐकीयान्) अन्वयः
 (सन्वन्धो व्यवहारोवा) । कुत इति चेत् ?—सामान्यविशेषान्वयन्यायेनित्याहुः । सामान्य-
 विशेषयोः सन्वन्धस्य सर्वानुभूतिविषयत्वादिति । तत्र कृञ्जादयः सामान्यार्थका एधामित्या-
 दयस्तु विशेषार्थका इति बोध्यमिति सूत्रेण ।

ननु योऽयं प्रत्याहारः प्रोक्तस्तव 'अभिविधीसम्पदा च' (२१२४) इत्यपि अन्तर्भूतम्
 सूत्रम् । तत्र च सम्पद इति (सम्—पद) घातुर्ह्ययते । तत कृभ्वस्तीनामिव तस्यापि
 आत्मन्तात् कुतोऽनानुप्रयोग इत्यत्रोह—सम्पदिदिति । अन्वितार्थत्वादिति । कृभ्वस्तीना-
 मिव सम्पद घातोरेधाम् इत्यनेन अन्वयो नास्ति विशेषवाचित्वात् । उभयोरपि न हि
 विभ्रान्तार्थकस्य विभ्रान्तार्थकेन सह अभेदान्वयः 'ऐक्यत्वा—सन्वन्धः' सम्भवति । क्रिया-
 सामान्यवाचिन एव क्रियाविशेषवाचिभिरभेदेन अन्वीयन्ते न तु क्रियाविशेषवा-
 चिनोऽपीति निष्कर्षः । अयमप्यंशी भाष्यादुपासः विस्तरभयात्त्वेषां विभ्रान्तार्थलोचितम् इति ।

अत्र इदमप्यवधेयम्—'कृञ्घानुप्रयुज्यते इति । व्यवधाने कृञ्जादीनामनुप्रयोगो
 भवति न वेति विचार्यते । तत्र चोपदेशः "भूसकृन्वामः" इत्याह । अस्यथाख्ययां रामा-
 नन्दाचार्यः—अनुग्रहणं उपसर्गक्रियाविशेषणव्यवधानेऽपि तदनुप्रयोगज्ञापनार्थमिति
 विदितवान् । तस्माद् व्यवधानेऽनुप्रयोग इति मीमंशवैधिकाः ॥ विषयेऽस्मिन् नीरवो
 दुर्गमिहः । 'सप्रादिकृभ्वस्तिभिय' इति क्रमदीश्वर—सूत्रम् । तस्य वृत्तावपि नीरवो
 जूमरीन्दुः । परं मीमांसितवान् श्रीमद्गोपीचन्द्रः । 'प्रादिसहितैः कृभ्वस्तिभियानु-
 प्रयोगो भवतीति अथवायं असाधुरिति यो यथा बुध्यते स तथा व्याचष्टे इति सन्दिग्ध-
 मीरवोपपत्तमिति । अर्थात् कृञ्घानुप्रयुज्यते इति सूत्रस्य व्याख्यायां सर्वे प्रसुग्धा अभवन्

यस्य यन्मतम् स तदेव लिखितवान् । केचन भौत्या दुर्गाद्याः किमपि नीचुः । स एव सन्देहः सूत्रनागेषु प्रदर्शित आचार्येण श्रीमता क्रमदीश्वरेण इति गौयीचन्द्रमत-
निष्कर्षः । वस्तुतस्तु पाणिनीये शास्त्रे व्यवधाने अनुप्रयोगासिद्धिः विपर्यासनिवृत्त्यर्थमिति
वार्तिकविरोधात् । यथाह श्रीमद्वज्रटीश्वरः क्लृप्तानुप्रयुज्यते इत्यनुशब्दस्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थ-
त्वात् इति । ननु 'उच्चात् प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' (भट्टि) 'प्रभ'शयां यो नहुषं चकार'
(रघु)—इत्यत्र प्रव्यवधानेऽपि कथमनुप्रयोग इति चेत्—नगरस्य उच्चां कथं प्रचक्रुः (?),
मार्गान् इत्यस्य क्रियान्तरान्वयित्वात् । 'उच्चान् प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' इत्यपि पाठस्तत्र
नगरस्य मार्गान् उच्चान् उच्चायुक्तान् सेकयुक्तान् प्रचक्रु रित्यन्वयः । उच्चाशब्दात् अर्थ
आदिभ्योऽचि उच्चाशब्दस्य मार्गविशेषणस्य द्वितीयाया बहुवचनम् । एतदेव गौयीचन्द्र-
मतम् । यथोक्तं तेन 'यि उच्यन्ते ते उच्चाः । तान् सिक्तान् प्रचक्रु रितिव्याख्याया
गम्यकाराः सनादधरे इति ।' इति केचित्—शब्देन्दुशेखरकाराच्च—

“आमन्तादिति निर्द्दिश्यमानपरिभाषया प्रशब्देन च अव्यवहिते एव
प्रयोगः । अनुशब्दात् पञ्चादेवेति च वीङ्गमित्याहुः ।” एवं च “प्रभ'शयां
यो नहुषं चकार” (रघु—१३—३६) “तं पातयां प्रथमनास पपात पञ्चात्”
इत्यादयः प्रयोगाः प्रामादिका एवेति बहवः—भट्टोजिरपि मनोरमःयामिवमाह ।
पचान्तरे हरदत्तस्त्वाह—‘कथं भट्टिकाव्ये उच्चां प्रचक्रुः नगरस्य मार्गान्, प्रभ'शयां यो
नहुषं चकार इति—वार्त्तिककारः पृच्छतां यः पठति विपर्यासनिवृत्त्यर्थं
वाच्यं व्यवहितनिवृत्त्यर्थञ्च’ इति । इति दिक् ॥ अत्र भाष्यनपेयवम्—तथा च—‘अनु-
प्रयोगः किमर्थम्—‘विपर्यासनिवृत्त्यर्थम् (वा)—विपर्यासनिवृत्तिर्घास्यात् ईहाञ्चक्र-
—चक्रे ईहामिति नाभूत् । ‘व्यवहितविवृत्त्यर्थञ्च’ (वा) ईहाञ्चक्रे व्यवहितस्य
नाभूत्—ईहां देवदत्तञ्चक्रे’ इति ।

क्लृप्तस्तु क्रियाफले इति ‘खरितजितःकर्त्तृभिप्राये क्रियाफल’ इति सूत्रेण क्रियाफलं
यदा कर्त्तारं नाभिप्रेति तदा डुकञ् इति जित्वात्क्लृप्तातोः परस्मैपदित्वमेव । अनु-
प्रयोगदशायां तु नाथं नियन्त इति दर्शयति—

२६४० । आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्य ११३६३

दी—। आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणमंविज्ञानो वच्-
ब्रोहिः । आम्प्रत्यया तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽप्यात्मनेपदं
स्यात् । इह पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु—तद्विपरोतमिति । तेन
कर्तृगेऽपि फले इन्द्राञ्चकारत्वादी न तद् ।

The word आम्प्रत्यय forms an अतद्गुणसंविज्ञानवद्ब्रोहि—the breaking up of the words being आम् प्रत्ययो यस्मात् (after which the affix आम् is attached) [Meaning of अतद्गुणसंविज्ञान—वद्ब्रोहि is of two kinds तद्गुणसंविज्ञान and अतद्गुणसंविज्ञान । The former is illustrated when the constituent members have any connection (अन्वय) with the verb, as सुकेशीमानय 'Bring a woman of excellent hair'—when this is said a woman of bad hair should not be presented Hence it is obvious that not an ordinary woman is wanted but a woman possessing of beautiful hair, so hair also is connected with the verb आनय । This is तद्गुणसंविज्ञान । The latter (अतद्गुणसं) is instanced when the constituent members are not connected with the verb but the possessor alone is meant to be connected with the verb Thus चित्तगुमानय—Bring me a man possessing spotted cows Here cows are not presented before the speaker but only the man possessing the cows. Hence the cows have no connection with the verb] Similarly in this case, आम्प्रत्यय—the affix आम् has nothing to do with वृत्ति, which is affixed to a root, followed by आम् । Hence the root followed by आम् is meant.

Atmanepada is enjoined to the root कृञ् also, which is used invariably after (आम्) like the root, possessing or being followed by the affix आम्. (Thus it is shown that the root कृ will take आत्मनेपद, when it follows एषाम् or the like no matter if the fruit of the action accrues to the person other than the agent (कर्त्ता). Now to show that the root कृ preceded by an आमप्रकृतिक root will take परस्मैपद terminations even when the result rests with the agent, he says that here in the rule आम्प्रत्ययवत्—” we should draw the word ‘पूर्ववत्’ from the preceding rule ‘पूर्ववत्सनः’ (2735—1.3.62) so that there will be two (different) sentences —(1) आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य and (2) पूर्ववत्कृञोऽनुप्रयोगस्य । The latter then means that कृ will be आत्मनेपद or परस्मैपद according as its predecessor (पूर्व) एष, इन्द्र etc, are आत्मनेपद or परस्मैपद and not otherwise. Thus even when the fruition rests with the agent, तङ् i.e. त आताम् and the like आत्मनेपद terminations are not to be attached to कृ in इन्दाच्चकार etc. Hence though the root इदि or इन्द (with नुम्) is parasmaipadi it will act as an atmanepadi not being changed into इन्दाच्चक्रे । Now in the present case the form standing एषाम् + कृ + त—

मित— । ‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ (२१५७—३।१।२२) इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्त्तते । सूत्रे ‘आम्प्रत्ययवत्’ इति दृश्यते । न च आम्प्रत्ययस्य आत्मनेपदं भवति । तत् कस्य आत्मनेपदमित्यपेक्षायां प्रथमं तमेव शब्दं विभज्य तस्य वृत्तिं दर्शयति—आम्प्रत्यययोश्चादिति । अतद्गुणसंविज्ञान इति । तद्गुणसंविज्ञानातद्गुणसंविज्ञानभेदेन हि बहुव्रीहिसिद्धिं धा विभज्यते । तत्र यदा वृत्तिस्थपदस्य क्रियायामन्वयः स्यात् तदा तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः यथा सुसुखामानय इत्युक्ते न तावत् दुर्मुख

आनीयते किन्तु सुमुखा एव । तस्मात् सुमुखाया च्येव इव सुपुत्रापि क्रियया चन्वयो न घटते तदा अतदगुणमविद्वानोऽय वदुर्ग्रीहि । यथा—चित्तगुणानय' इत्यादि न खलु गाव शिवा आनीयन्ते किन्तु यस्य ता स एव , एवमगपि आम्प्रत्ययो यथादधातो कृत्तर विधीयते तन्मैवात्मनेपद न त्वाम इति । आम्प्रत्ययवदिति द्वितीयान्ताधुल्याधे वति इत्याह आम्प्रकृत्यातुन्यमिति । तत अनुप्रयोगस्य इत्यत 'अनुप्रयोग' इति कर्मणि घञोरुपम् (अनुप्रयुञ्जन्त्यमिति), तदाह अनुप्रयुज्यमानात् इति योऽनुप्रयुज्यते तस्यादित्यथ । आत्मनेपद स्यादिति—क्रियाफले परगामिन्यपि अनुप्रयुज्यमानात् कृञ् (कृ धातो) आत्मनेधादिधातुवत् आत्मनेपदमेव स्यात् न तु 'स्वरित' (२१५८) इति प्रात परस्मैपदमित्यथ । एवमप्रातस्य—आत्मनेपदस्य प्राप्तिविधिंता इदानीं प्राप्तस्य आत्मनेपदस्यविधि वारयिष्यन्नाह—इति । अग्निन आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनु प्रयोगस्वेति सूत्रे 'पूर्ववत्सन (२०१५—१।३।१२) इति सूत्रात्—पूर्ववदिति पदमनुवर्ष्य अनुकृत्य वाक्यमर्देन विभिन्नवाक्यत्वेन कृञ्द्वारात् आनीयते अध्याभिरिति शेष भाष्यकारप्रवृत्त्यनुसारादितिभाव । तथाच सूत्रमिदं वाक्यद्वयात्मकम्—'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनुप्रयोगस्ये त्येक वाक्यम् । 'पूर्ववत्कृञोऽनुप्रयोगस्ये'त्यन्यत । तत पूर्वस्याद्यं प्रागेव व्याख्यात । द्वितीयस्य त्वयमथ पूर्वेषु ष्ठादिधातुना तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽपि आत्मनेपद स्यात् । ननु च प्रागपि (आम्प्रत्ययवदित्यत) एवमेव प्रीकृन्तत् कोऽव विशेष इति चेत् नियमार्थोऽयमारम्भ इत्याह—पूर्ववदेवात्मनेपद न तु तद्विपरीत मिति । नियमफलमाह—ननति (इदि ष्यथे इति धातु परस्मैपदी । इदितोऽनुम् धातोरिति तुम्—तत आमि निञि रूपम्)—अत्र आत्मनेपद इदिधातो परस्मैपदित्वेन अनुप्रयुज्यमानस्य कृञ् द्विचप्रयुक्त स्वरित (२१५८) ति सूत्रप्रात आत्मनेपद प्रतिषिध्या फल कृत्तरमेव अभिप्रैति, धातुय जिदेव भवति तथापि (हेतुद्वयसङ्घे- ऽपि) कृञोऽव (इन्दाञकार इत्यत) परस्मैपमेव भवति । अवाय सत्तेप—'आम्- प्रत्ययवतोऽनुप्रयोगस्य' इत्यनेन परगामिन्यपि फले—आत्मनेपद विहितम्—(परस्मैपदं निविद्धम्), पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्य इत्यनेन तु कर्तृगामिन्यपिकले—परस्मैपदमेव विहितम् (आत्मनेपद निविद्धमिति नियमद्वयम्) ।

अथ भाष्यम्—‘आम्प्रत्ययवदिति । कृञ्ग्रहणं नियमाद्यम् । इह माभूत्
 ईहासात् । कथं चाक्षरगुप्रयोगो भवति । प्रत्याहार ग्रहणं हि तत्र
 विज्ञायते । कथं पुनर्विज्ञायते तत्रप्रत्याहारग्रहणमिति । इह कृञ्ग्रहणात् ।
 अथेह कस्मान्न भवति । उट्प्रभाञ्कार । उट्प्रजाञ्कार । ननु चाम्प्रत्ययवदित्युच्यते ।
 ननु चाच्चात् प्रत्ययात् आत्मनेपदं पश्यामः न वृसोऽनेनिति । किं तर्हि । स्वरितञितः
 कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीति । नैप दोषः । इदं नियमाद्यं भविष्यति ।
 आम्प्रत्ययादेवेति । यदि नियमाद्यं विधिर्नप्रकल्पते । ईहाचक्रे । ज्ञाचक्रे ।
 विविञ्च प्रकल्पतः । कथम् । पूर्ववदिति वर्त्तते । आम्प्रत्ययवत्—पूर्ववच्चेति’ ।

एवं प्रकृते लिटि एधाम् क्त त इति स्थिते—

२२४१ । लिटस्तभयोरेशिरेच् ॥३॥४॥८१॥

दी—लिडादेशयोस्तभयोः ‘एष्’ ‘इरेच्’ एतीस्तः ।
 एकारोच्चारणं ज्ञापकं—‘तडादेशानां टेरेत्वं ने’ति । तेन डारौ-
 रसां न । ‘क्त’ ‘ए’ इति स्थिते ।

‘एष्’ and ‘इरेच्’ replace respectively त and भ्, the substitutes
 for (affixes of) लिट । The pronunciation of एकार in एष् and
 इरेच् indicates this—that एत्वं i.e. एकार is not enjoined to the टि
 (अचोऽल्त्यादि-) of the substitutes for तड् (आत्मनेपद affixes), [derived
 by the rule ‘टित आत्मनेपदानां टेरे’ (२२३२)] । Hence डा, रौ and रस्
 the substitutes for third person triad of लुट्, which is, a टित् (ट-
 eliding), have no एत्वं (एकार) in their टि portion. Now the
 form being एधाम् + क्त + ए—[Note that एष् is शित्, and therefore
 it replaces the whole affix त (and not अ only of it) by the परिभाषा
 —‘अनेकाल् शित् सर्वस्य (45.)—इरेच् also being अनेकाल्—containing
 more than one अल् or letter replaces the whole of भ्] ।

मित—। तथ भ्वात् 'तभो' (इन्धः), तयोः (स्थानपक्षी) स्थाने एष्, इरेच् च क्रमात् स्यात् । यस्थाने एष् भ्वास्थाने इरेच् इति विवेकः । 'टिग आत्मनेपदानां टेर' (२२३३) इति सूत्रेण लिङादेशतभयोष्टिभागस्य एत्वं (एकारः) स्यात् लिट्-द्वित्वात्—तथापि यत् 'अभ् इरेच्' इत्यनुज्ञा 'एष् इरेच्' इति एकारत्वेन निर्द्देशः क्रियते तेन प्राप्यते यत् तडादेशानां तडाभात्मनेपदविभक्तीनां स्थाने ये आदिश्लोके तेषां टैः टिभागस्य एत्वं एकारत्वं न भवतीत्यर्थः । किञ्चित्तद् आपकफलमित्यपेक्षया-माह तेनेति—लटः त, आताम्, क इत्येषां स्थाने डा, रौ, रस् इत्येते विधीयन्ते । अत्र लुटद्वित्वेऽपि तदादेशानां डारौरसां टेरित्वं न भवति । अथ प्रकृते एधाम् क इति स्थिते ('अनेकाल् शित् सञ्चयेति परिभाषया एशः शित्वात् इरेचश्च अनेकाल्-त्वात्—सञ्चान्देशः) ।

२२४२ । असंयोगाल्लिट् कित् ॥१।२।५॥

दो—। असंयोगात् परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् । 'कृडिति च' (२२१७) इति निषेधात्—'सार्धधातुकार्धधातुकयोः' (२१६८) इति गुणो न । द्वित्वात् परत्वाद्यणि प्राप्ते ।

An अपित् लिट्, coming after a non conjunct letter (single letter), becomes (is to be treated as) कित् and not डित् by the rule 'सार्धधातुकरूपित्' (2234) for लिट् substitutes are आर्धधातुक । Here त (the आत्मनेपद affix) has no प् after it hence it is अपित् and thus the rule applies. According to the prohibition enjoined in the rule 'कृडिति च' (2217) the ष्ट of कृ is not gunnated by the rule 'सार्धधातुकार्धधातुकयोः' (2168) for ए (here) is कित् । After the root कृ is first reduplicated by 'लिटि धातोरनभ्यासश्च' (2177), the यदादेश (र) being due by the subsequent rule 'इको यण् चचि' (47—6. 1. 77)—(एधाम् कृ कृ ए) we look ahead —

मित—। असयोगात् + लिट् कित् इतिच्छेदः । 'सार्वधातुकमपित्' इति पूर्वसूत्रम्—तस्मादपिदित्यनुवर्त्तन् आह, असंयोगादिति—असंयोगात् (हलोऽनन्तराः संयोगः इति) संयोगसंज्ञावद्भिर्भूताद् वर्णात्—परः परवर्त्ती यः अपित् लिट् 'लिडादेशः स कित्=अगुणी' स्यात् । ततः 'सार्वधातुकाङ्घातुकयोरिति गुणे विहितेऽपि—अव लिटः किच्चात् 'किङ्तिचेति' निषेधात् न गुणः । ततः एधाम् क्त क्त ए इति क्तते द्वित्वे (लिटि धातोरनभ्यासस्य इति सूत्रेणेत्यर्थः) 'इको यणचि' (४७—६।२।७७) इति सूत्रस्य परवर्त्तित्वात् ऋकारस्य यणादेशेन रेफे प्राप्तं विशेषमाह—(यदि तु प्रथमं यणादेशः म्रियेत तदाः'क्त' इत्यस्य 'क्त' इत्येवंरूपे जाते एकाच्चाभावात् लिटिधातोरिति न-प्रवर्त्तत द्वित्वं च नो भवेदित्युक्तं—द्वित्वादित्यादि)—

२२४३ । द्विर्वचनेऽचि ॥१।१।५६॥

दी- : मित्तेऽचि परे अच आदेशो न स्यात् द्वित्वे कर्त्तव्ये ।

When an अच् (vowel) due to which reduplication is enjoined (to what precedes) follows, then the substitution for a vowel (अच्) is prohibited—if (i.e. on condition that) reduplication has to be done. Here in एधाम् क्त ए—क्त has reason to be duplicated owing to the existence of (लिट्) 'ए' after it, for the substitute ए for त is आङ्घातुक (लिट्) by स्थानिवद्भावः । Again this ए being an अच् the ऋ of क्त must be replaced by यण् (र्) । Thus we are between the horns of a dilemma. But this rule 'द्विर्वचनेऽचि' solves this difficulty with the help of the exposition 'द्वित्वे कर्त्तव्ये अच आदेशो न स्यात्'—'substitutions for vowels are not enjoined when duplication has to be done.' Thus द्वित्व or duplication comes in first and then follows यणादेश though the

rule 'इको यचचि' (17—6. 1. 77) follows upon the द्वित्वविधायक rule 'निठिधातीर्नभ्यासस' (2177—6. 1. 8). Note that the terms द्वित्वनिमित्त etc.—has special significance. What is the significance of द्वित्वनिमित्त ?—Witness दृष्ट्वापति । Here in दिव् (दिवुकोऽयाम्) + उठ मन् तिप्—ऊर् is not a द्वित्वनिमित्त ; hence by ऊर् we first get द्वा and then we duplicate द्वा and the form is दृष्ट्वापति , but if the duplication would have been first adhered to we would have got द्विद्र्वापति and not दृष्ट्वापति which is the correct form. For the significance of चचि and चचः see the 'मित'—Tika below. The form yet remaining एधाम् कृ कृ ए—

मित—। 'स्यानिवदादेशोऽनन्विधौ' (४८—१।१।५६), 'चचः परस्मिन् पूर्वविधौ' (५०—१।१।५०), 'न पदान्तरिर्वचनवरेयभोपस्वरसवर्णांस्तार दोषं जयविधिषु' (५२—१।१।५८) 'द्विवचनेऽचि इति पाणिनेः मूलश्रमः । तदयं द्विवचनेऽचि इत्यत 'स्यानिवदादेश' इति 'परस्मिन्' इति 'पूर्वविधावि'ति 'न' इति आनुवर्तते । द्विवचने इत्यस्य च द्विरच्यते येन परनिमित्तेन तत् द्विवचनम् (बहुव्रीहिः) इति विषयः = द्विवचन—निमित्तमिति लभ्यते ; अथवा द्विः वचनम् द्विवचनम् (सुपसुपा) तदस्ति अभ्य इति अर्थे आदिभ्योऽच्—ततः द्विवचनञ् द्विवचनञ्त्वैकशेषः । अथाप्यनुलमपि द्विवचननिमित्तमिति गम्यते आसुर्छ'तम् इत्ययं यथा—आसुषो निमित्तम् छतमिति बोधः । तदेतत् सर्वे मत्वाह—द्वित्वनिमित्ते इत्यादि । द्वित्वे कर्त्तव्ये इति चच पूर्वत्वेन द्वित्वे द्वित्वस्य विधौ कर्त्तव्ये मतीत्यर्थः । एवं कृ ए इत्ययं द्वित्वे कर्त्तव्यम् । तेन 'इको यच् अचोत्य' नीन इकः (प्रचः—उकारस्येति यावत्) स्याने यच् (रिफः) प्राक्—न कर्त्तव्यः । प्रथमं अजादेशे तु क् इति भवति । ततो रूपान्तरदेशपञ्चाशये यद्यपि 'क्' इत्यसुमेव स्यानिवत्—मत्वा द्विरुच्चार्यं 'चक्' इति लभ्यते तथापि 'प्रधानमाहि पदस्य दूराद-स्पर्शनं वरमि'ति न्यायात् प्रथमं द्वित्वं कर्त्तव्यं ततोऽजादेशः कर्त्तव्यः लाघवात् इति भावः । किञ्च रूपान्तरदेशपञ्चाशये दोषान्तरमेपि भवति । 'क्' इतीदं स्यानि

वन्मत्त्वा यदि द्वित्वं विधीयते तर्हि—‘क्ले’ इत्यत्र (कर्ण) रेफोऽपि म्यानिवन्नायात्
 ऋकार एव भवति ततश्च एकाच्त्वं न भवति किन्तु ह्यच्कत्वमेव ततः कृतो द्वित्वमतः
 —सुष्ठुक्त्वं द्वित्वे कर्त्तव्ये प्राक् अजादेशो नकर्त्तव्य—इति । प्रथमं कृ कृ ए इति
 कर्त्तव्यं तत उत्तरखण्डस्य (द्वितीय ‘कृ’ इत्यस्य अभ्यासभिननेसोत्वर्षः) यणादेशो
 विधातव्यः । द्वित्वनिमित्ते इति किम् ? दृष्ट्वापत्ति । द्विव् (दिवुकीडायाम्) + सन्
 इति स्थिते ‘च्छोः ‘शुडनुनासिके च’ (२५६—६।१।१०) इति वकारस्य ऊट्टि
 द्विव् + ऊ + सन् इति जाति ऊकारस्य न द्वित्वनिमित्तत्वं किन्तु सन् एव तस्य च
 व्यवहितत्वात् परत्वं न भवति तेन प्राक् ऊट्ट—कार्ये कृतं दृश सन्
 इति सम्प्रदायानि द्वित्वं ततो हलादेशेण—दृष्ट्वापत्ति इति लभ्यते, प्राक् द्वित्वे कर्त्तव्ये
 तु दिष्ट्वापत्ति इत्यनिष्टं प्रसज्येतेति बोध्यम् । अचि किम् ? जेप्रीयते । देधीयते ।
 जेप्रीयते इत्यत्र प्रा + यञ् इति स्थिते ‘ईप्राभोः’ (२६४—७।१।३१) इति ‘प्रा’
 इत्यस्य ईकारान्तत्वे विहिते ईकारस्य द्वित्वनिमित्तकयडो निमित्तत्वं, न तु द्वित्वनिमित्ताज्-
 निमित्तकत्वमिति प्राक् इत्वं ततो द्वित्वम् । एवं देप्रीयते इत्यत्र । अचः किम् ?
 असृषुपत् । स्वापि (स्वप् + णिच्) + चङ् + तिप् इति स्थिते चङि (२३१५—६।१।११)
 इति चङो द्वित्वनिमित्तं ‘स्वापेश्चङि’ (२५८४—६।१।१८) इति स्वापेः सम्प्रसारणम् ।
 तेनाव कार्य्यद्वयं वर्त्तते । स्वापेश्चङिनिमित्तकं कार्य्यम् । तस्य च सम्प्रसारणमित्यपरम् ।
 तदनयोः कतरत् प्रथमं क्रियताम् इति कार्य्यसन्देहे “सम्प्रसारणं तदाश्रयकार्य्यञ्चबलव-
 दि”ति परिभाषया—प्रथमं सम्प्रसारणमेव कार्य्यं ततो द्वित्वं स्वापे वकारस्य यत्
 सम्प्रसारणम् ‘उ’ इति यावन् (इग्यणः सम्प्रसारणम्) तस्य अजादेशत्वाभावात् । अर्थ
 स्पष्टार्थः—स्वापेवकारस्य—उत्वं विधीयते । तदत्र व इति स्थानी उ इति आदेशः ।
 व इति तु अज् न भवति । किन्तु हलीव, तेन उकारस्य अजादेशत्वं नास्ति (अचः
 आदेश इति अजादेशः) किन्तु हलादेशत्वमेव । तेनाव निर्वाचं सम्प्रसारणमेव प्राग्
 भवति ततो द्वित्वम् (सन्वच्चदोर्धत्वषत्वाणि च) इति । सम्प्रसारणेन सुप् इति जाति
 सुप्सुप चङ् इति स्थिते लुङादेशत्वादडागमे अट् सुपसुप् अ तिप् इति सम्प्रदायानि
 ‘दीर्घो लघोः’ (२३१८) इति अभ्यासदीर्घे असृषुपत् इति लभ्यते (आदेशप्रत्यययोरिति

चलम्) । [अत भाष्यम् 'दिवंचनेऽचोति—आदेशे स्यानिवदनुदेशा तदतोदिवंचनम्
(वाचिक) । आदेशे स्यानिवदनुदेशतदतः, किञ्चतः । आदेशवतो दिवंचनं
प्राप्नोति । तत्र को दोषः । तताभ्यासदपम् (वाचिक) । तताभ्यासदपं न सिध्यति ।
चक्रतुदक्रुरिति । 'अङ्गुह्यं तु आपकं दपस्यानिवद भाष्य, (वाचिक) । यदयमङ्-
गुह्यं करोति तद् आपयत्याचार्यो यददपस्यानिवद भवतीति । कृत्वा आपकम् ।
अङ्गुह्यस्तेतत् प्रयोजनम् । इह मा भूत् । जेघीयते दीघीयते । यदि च दपं स्यानि—
वद भवतीति ततोऽङ्गुह्यमदं वदभवति । अथदि कायंम् । नादोऽङ्गुह्येन ।
भवतीत्याव दिवंचनम् । तत्र गाड्प्रतिषेधः (वाचिक) । तत्र गाड्ः प्रतिषेधो बलव्यः ।
अधिजगि । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति । न बलव्यः । गाड् निटोति हिलकारकी
निर्देश । निटि लकारादाविति । कृतेऽजन्तदिवादि नामधातुष्वभ्यासदपम् (वाचिक) ।
कृतेऽजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासदपं न सिध्यति । कृति । अचिकीर्णत् । एजन्ता
जन्ते—मन्त्रे । दिवादि । दृष्ट्वाति । सुष्युषति । नाम धातुः । भवन्मिच्छति भवनीयति
भवनीयते, मन् विभवनीयति । एवं तर्हि प्रत्यय इति वत्यामि । प्रत्यय इति चेत्
कृत्येजन्तनामधातुष्वभ्यासदपम् (वाचिकम्) ।

'प्रत्यय इति चेत् कृतेऽजन्तदिवादिनामधातुष्वभ्यासदपं न सिध्यति । दिवादय एके
परिहृताः । एवं तर्हि दिवंचननिमित्ते अचि अजादेशः स्यानिवदिति वत्यामि । स
तर्हि निमित्तगच्छ उपादेयः । नह्यन्तरेण 'निमित्तगच्छ' निमित्तार्थो गम्यते । तद्
यथा । दधि वपु (दक्षा इति भाषायाम्) संप्रत्यक्षो ज्वरः । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते ।
लङ्गुलोदकं पादरोगः । (लङ्गुलोदकमिति पूष्यादिगन्धविशिष्टं दूषितं अलमित्यर्थः)
पादरोगनिमित्तमिति गम्यते । आयुधृतत् । आयुषोनिमित्तमिति गम्यते । अथवा
अकारो मत्वर्थीयः । दिवंचनमध्विप्रति सोऽय दिवंचनः दिवंचने इति । एवमपि न
शायते कियन्तमसौ काल स्यानिवदभवतीति । यः पुनराह दिवंचने कथेभ्ये इति ।
कृते तस्य दिवंचने स्यानिवद भविष्यति । एवं तर्हि प्रतिषेधः प्रकृतः । सोऽनुवर्षिष्यते ।
क प्रकृतः । न पदान्दिवंचनेति । दिवंचननिमित्ते अचि अजादेशो न भवतीति ।
एवमपि न शायते कियन्तमसौकालमजादेशो न भवतीति । यः पुनराह दिवंचने

कर्त्तव्ये इति कृते तस्य द्विवचने अजादेशो भविष्यति । ए' तर्हि उभयमनेन क्रियते । प्रत्ययश्च विशेष्यते द्विवचनञ्च । कथं पुनरनेन यत्नोभयं लभ्यम् । लभ्यमित्याह । कथम् । एकशेषनिर्द्देशात् । एकशेषनिर्द्देशोऽयं द्विवचनञ्च द्विवचनञ्च द्विवचने । द्विवचने कर्त्तव्ये द्विवचने अचि प्रत्यये इति ।]' ॥ एवं प्रकृते एषाम् क क ए इति स्थिते ।

२२४४ । उरत् ॥७४॥६६॥

दी— । अभ्यासऋवर्णस्य (?) अत् स्यात् प्रत्यये परे ।
रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (२१७६) । 'प्रत्यये' किम् । वत्रश्च ।

The ऋकार of the अभ्यास is replaced by अत् when a प्रत्यय or affix follows. अ of अत् is followed by a र् (by the rule उरत्परः 70—1. 1. 51.). This र् disappears by the rule—हलादिः शेषः (2179). Why say प्रत्यये परे? Witness वत्रश्च । वत्रश्च (ओत्रश्च कुंदने) + लिट्णल् (अ) = वत्रश्च वत्रश्च (द्विव) अ = वत्रश्च (लिट्प्रभ्यासस्त्रोभयेषाम्—2408) इति (सम्प्रसारणम्) = वत्रश्च = वत्रश्च (उरत्) वत्रश्च = वत्रश्च by हलादिः शेषः । Here the अभ्यास 'व्र' is first changed into वृ by सम्प्रसारण then into वर् by उरत् (अत्)- Hence, because अत् (अ) in वर् is the substitute of ऋ, which is a सम्प्रसारण (इत्यणः सम्प्रसारणम्), has to be treated as स्थानिवत् i. e. like the स्थानी 'ऋ'. Thus व् of वर् is not allowed to have सम्प्रसारण, for it is followed by a सम्प्रसारण अ (स्थानिवत्) cp. the rule 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (363—6. 1. 27). Thus the rule न सम्प्रसारणे etc is valid here. But had the word 'प्रत्यये' not been mentioned (in the हृत्ति of Bhattoji), the i.e. अ (अत्) of वर् would not have been treated as स्थानिवत् (ऋवत्), there being no परनिमित्त cp. the rule 'अचः परस्मिन् etc' (50—1. 1. 57). And अ (अत्)

not being a स्तानिबन्त), the rule न् 'रने etc does not apply (for there is no संप्रसारण following). Thus the अभ्यास 'र' of वप्रथ is going to have सम्प्रसारण but in that case you cannot get वप्रथ, but you are to get ओवप्रथ. Thus it is clear that the expression 'प्रत्यये परतः' should be mentioned in the वृत्ति ।

मित्त—। उः + चत् इतिच्छेदः । उरिति चकारस्य वृत्ता, रूपम् 'मातृपितृ' इत्यस्य यथा । 'अव भोषोऽभ्यासस्य' (२६२०—३।४।५८) इत्यस्योऽभ्यासस्य इत्यनुवर्तने । 'आमन्त्रमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः' इति भाष्यवचनात् अङ्गरीत्यधिकृतं वर्तते । तदाह—अभ्यास-चवर्तस्य इत्यादि । प्रत्यये परे इति । 'अङ्गस्य' इत्यनेन प्रत्ययः आदिष्यते एव अन्यथा प्रत्ययपरत्वभावेन तस्य अङ्गसंज्ञालभ्यैव अभावात्—उक्तं हि भगवता सूत्रकारेणैव—'यद्वात् प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गमिति' (१८८) । अत उक्तं प्रत्यये परे इति । रपरत्वमिति—'उरण् रपरः' (००—१।२।५१) इति सूत्रेण 'अत्' इत्यस्य अकारः रपरः सन्नेव प्रवर्तते इत्यर्थः । ततश्च 'ङ्' कृ ए इत्यस्य 'कृ' कृ ए इति स्थिते 'ङ्नादिः शेषः' (२२००) इति सूत्रेण—रभोप इत्याह—ङ्नादिरिति । एवञ्च क कृ ए इति स्थितम् ।

स्वव्याख्याने प्रत्यये इति पदं कथमनुभुङ्क्ते इति कारणं फलञ्च निर्दोष्यन् पृच्छति, प्रत्यये किमिति । उत्तरमाह—वन्नर्थेति । ओवप्रथुच्छेदने इति धातुः । तस्य लिटि णि रूपम् । तदित्यं प्रक्रिया । प्रथ् लिट् णन् (अ) इति स्थिते द्वित्वम्, निश्चयभ्यासस्योभयेषाम्, (२४०८) इति अभ्यासस्य संप्रसारणम्, 'उरत्' इति अभ्यासस्य षकारस्य अकारादेशः, रपरत्वम्, ङनादिः शेषः (प्रथ् प्रथ् अ=इथ् प्रथ् अ=वरथ् प्रथ् अ=वप्रथ्) ; अथ अभ्यासस्य 'प्रथ्' इत्यस्य सम्प्रसारणेन य षकारो भवति (इथ्) स स्थानी । तस्य स्थाने पुनरुदित्यनेन योऽकारो विधीयते स च 'अचः परधिन् पूर्वविधा' वित्यनेन स्थानिवत् । षकारोऽर्थं इत्यर्थः सम्प्रसारणं मित्यनेन सम्प्रसारणसंज्ञकमित्युक्तं भवति । तस्मात् तत् स्थाने य आदिगते अकार इति सोऽपि स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणसंज्ञकमेव भवति । ततथासुमकारमाश्रित्य 'न संप्रसारणे संप्र-

सारणम्' (३६३) इति निषेधः प्रवर्त्तते वकारस्य उत्वं च न भवति वव्रश्चेति च सिद्धयति । किन्तु यदि अत्र 'प्रत्यये' इत्युक्तं नाभविष्यत् तर्हि परतः प्रत्ययाभावात् अकारस्य स्थानिवत्त्वमपि नाभविष्यत्, प्रत्यये परतः नत्येवहि अद्भसंज्ञाविधानात् । तत्र स्थानिवत्त्वाभावेन सम्प्रसारणत्वस्याप्यभावात् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति निषेधोऽपि न प्रावर्त्तिष्यत । तेन च वकारस्य सम्प्रसारणेन 'वव्रश्च' इति रूपमपि दुरूपपाटमभविष्यदिति सुष्ठूक्तं 'प्रत्यये परे' इति ।

२२४५ । कुहोश्चुः ॥७।४।६२॥

दी— । अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः स्यात् । एधाच्चक्रे ।
एधाच्चक्राते । एधाच्चक्रिरे ।

चवर्ग (चकृजभज) replaces both कवर्ग (कखगघङ) and हकार existing in an अभ्यासे । Thus the क of ककृए is replaced by च and then by यणादेशः ('इको यणचि) we get चक्रे । Then एधाम् चक्रे = एधाच्चक्रे ।

मित— । कुरिति कवर्गः । चुरिति चवर्गः । ह् इति हकारः ।
कु च ह् च कुहो (इन्द्रः) तयोः (स्थानषष्ठी) । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यास-
स्येति अनुवर्त्तते तदाह—अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेश इति । अत्र कवर्गीयवर्णानां
हकारस्य च समष्ट्या षट्त्तय चवर्गीयानाञ्च पञ्चतया यथा संख्येन नान्वयः । किञ्च
यद्यपि उभयोः (कवर्गहकारस्य चवर्गस्य च) मध्ये प्रयत्नभेदोऽप्यस्ति तथापि सूतारम्भ-
सामर्थ्यात् आदेशो बोध्य इति । एवञ्च प्रकृते एधाम् च-कृ ए इत्यत्र एधाम् च कृ ए
इति जाते यणादेशे 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण' (१२४ —८।४।५८) इति परसवर्णे च
एधाच्चक्रे इति लभ्यते । एधाच्चक्राते इति 'टित आत्मनेपदानां टेरे' इत्यातामित्यत्रैवे
रूपम् । एधाच्चक्रिरे इति भास्य इरेजादेशे रूपम् ।

इदानीं 'घासः से' (२२०६) इति घासः 'से'भावे सकारस्य वलादित्वात् आर्द्धधातु-

काम्पेड्यम्पदेरिति इडिह कथं न भवति इति दर्शयितुमिदं निषेधपरं एवम-
वतारयति :—

२२४६ । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । ७।२।१०॥

दी— । उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य वना-
देरार्धधातुकस्य इट् न स्तात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । एकाच
इति किम्—यङ्लुग् व्याहृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि—ग्रितपा
शपानुवन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाजग्रहणं चैव पक्षैतानि
न यङ्लुकि ।—इति । एतच्च इहैव एकाजग्रहणेन ज्ञाप्यते ।
अथ इत्येव एकत्वविवक्षया तद्वतोग्रहणेन च सिद्धे एकाग्रहण-
सामर्थ्यादनेकाचकोपदेशो व्यावर्त्तयति । तेन वधेर्हन्तुपदेशो
एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाचत्वात् । अनु-
दात्ताद्यानुपदमेव संग्रहोच्यन्ते । एधाञ्चक्षये । एधाञ्चक्राये ।

The augment इट् is not enjoined to a वनादि-आर्धधातुक which follows a root that is mentioned to be अनुदात्त and एकाच् (having a single vowel only) in उपदेशे (i.e. धातुपाठ) । The word 'उपदेशे' is related with both 'एकाच,' and 'अनुदात्तात्', why say एकाच ?—It (i.e. the word एकाच;) is enlisted in the rule so that इडिविधि may be barred to एकाच roots in यङ्लुक् । In other words एकाच is included with a view to prohibiting the augment इट् to एकाच roots in यङ्लुक्—cp.—the saying (of old Grammarians) :—

Rules, in which the roots have been taught in these five sorts or ways, viz—by affixing सिप् (ति), शप् (च), अनुवन्धे, by taking up the whole class (गण) and by pronouncing the qualifying word एकाच् beforehand, will cease to have, in यङ्लुक्

(the operations which they exercise upon the simple roots in लट् लिट् etc.).

[1. शित्पा—(By शित्प) :—The rule 'भरतेरः' (2181—7.4.32) contains the root भू ending in शित्प or ति and enjoins अ (अकारान्तत्व) to the reduplicate or अभ्यास in लिट् consequently भू is replaced by भ । But this rule will not apply to the same root भू in यङ्लुक्— thus भू + यङ् लुक् लिट् अ = वोमवाञ्चकार and not वभवञ्चकार (for formation see under the rule 'यङो वा' 2651). Similarly the rule 'नेर्गदनट् etc. (2285) directs शत्व to नि (प्रसिद्धन्ति) but as हन् is expressed by adding शित्प (हन्ति) after it, the नि cannot have, by this rule, the शत्वविधि in यङ्लुक् as प्रण्यजङ्घनीत् ।

2. शप्—By शप् :—(This शप् is a Vikarana). The rule 'सनीवन्तर्धभस्जदभ्मुश्चिखूयूर्णभरञ्जपिसनाम्' (261—7.2.49) enjoins the augment इट् optionally to the roots mentioned here. But as ऋ is pointed out with the affix शप् attached to it (ऋ + शप् = भर) it will not have, in its यङ्लुक् form, the augment इट् । Thus वर्भर्त्ति, वरिभर्त्ति, वरीभर्त्ति are without इट् ।

3. अनुवन्धेन—By an अनुवन्ध or an indicatory (as the eliding word—क् in क्त and क्तवत् or ल् उ in लुट् &c.) : Direction by अनुवन्ध is possible in two ways (1) by स्वरूप i.e. by attaching an अनुवन्ध such as ड to the root itself and (2) by an इत्सञ्ज्ञकपद or word :—

(1) By स्वरूप is illustrated in the rules 'शीडः सार्वधातुके गुणः' (2441—7.4.21) and 'दीडो युडचि' (2507—6.4.63)—शेशितः—देधितः—(शी + यङ् लुक् तस्)—(दीङ् यङ् लुक् तस्) where शी and दी are gunnated in the अभ्यास by the rule 'गुणो यङ्लुकोः' (2630—

7.4 82) and not by the rules cited above ('शोक, माधे'—and दोहो युञ्चि)

(2) इत्संज्ञकपद is exemplified in the rule 'चमदाभित्ता आयात् पदम्—(2157—1 3 12) Now the root चर्च्, in चमदाभित्ता and the root शोच् is चित् but they will cease to be so (आत्मनेपद) when यङ्मुक् follows—पापञ्छति, जेषयीति (चर्च् + यङ्मुक् + तिप् — शो + यङ्मुक् + तिप्) ।

4 गलेन—By a गण—a class or group — This is illustrated in the rules 'रधादिभ्य ञम्' (2543—1 1 78) and 'दिवादिभ्य ञम्' (2505—3 1 69) etc, But सिद् (a root of the रधादि class) in सिद्द् have no ञम् (ञ) and ञम् (य) in their यङ्मुक् forms—सिन्दितीति देदिषीति ।

5 यवेकाञ्चनम्—By the mention of एकाञ्—It is illustrated in the present rule एकाञ् उपदेशीदृशदानम्—which prohibits the augment इट् to क्वादि आदेशानुक्त affixes with reference to एकाञ् (single अच् or vowel-consisting) roots, But names निर्दिता [सिद् + यङ्मुक् ता (म्)] and सिद्धिता [सिद् + यङ्मुक् ता (म्)] where this rule does not hold good and we have the उप in इट् prefixed to क्वादि आदेशानुक्त—ता ।

In this verse शिन्वा यवा etc, take the word यद् in यद् एवञ्च च to mean यत्र—where (in which rule)

It is thus explained by prof Kielhorn in his valuable and faithful translation of परिभाषा—

P. CAX, 3 (परिभाषा—120 (२) page 517)

“(Of operations which concern primitive roots there are)

five (that do) not (take place) in case (those roots) are followed by च् ञक् ; they are :—(a) and (b) an operation that may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with (the termination) ति or with (the Vikarana) ञ् (c) (an operation that may be taught in a rule) in which (the primitive root) is put down with an Anubandha or Anubandhas attached to it as well as an operation which is stated (to concern generally all primitive roots) that have a particular; Anubandha or particular Anubandhas (attached to them). (d) (an operation) that may concern a whole class (or group of primitive roots); and (e) (an operation that may be taught in a rule) in which the word एकाच् mono-syllabic has been employed.”

Examples are nearly the same as we have given above.

N. B.—(This परिभाषा—is not adopted by the भाष्यकार hence Nagesha gives a different explanation and एकाच् in the rule is taken up to be related with the rule च् ञक् किति (2381—7.4.11). See the शब्देन्दुशेखर— ‘under this rule beginning with परित् etc. and also the परिभाषेन्दुशेखर under this परिभाषा No. 120—(ग) P.—105)].

एतच्च etc.—The existence of this परिभाषा (गित्पा श्पा etc.) is inferred from Panini’s using the word एकाच् in the rule (except this rule ‘एकाच् उपदेशेऽनुदात्तात्’ there is no other ज्ञापक rule where—by we can come to a conclusion that Panini admits the authority of this परिभाषा) । Hence भट्टोजि says इदमेव etc. (In this very rule

etc.) Had Panini used the word 'अचः' only in place of एकाच then this अचः would have been sufficient to give the sense of एकाच (consisting of only one vowel) hence through the authority and significance of एक in the rule, roots having more than one vowel (अनेकाक्ष्णोपदेश) have been excluded (व्यावर्तते) ।

तेन etc —Now in reply to the rejoinder 'why the augment इट् is prefixed to the वलादि आर्द्धकधातुक (in लुङ्) affix (तिप्) coming after the root वध which is the substitute of हन् which istaught to be एकाच् (monosyllabic), he says तेन etc. It is true that the root हन् is replaced by the root वध in लिङ् and लुङ् (cp.—'हनो वधलिङि' (2.4.33—2.4.42) and 'लुङि च्' (2.4.34—2.4.43)). But it (वध) ought not to be considered एकाच् or monosyllabic by स्यामिबच्च for in the rule 'हनोवध etc'—वध is taught to be अनेकाक्ष्ण or having more than one vowel. Hence the rule एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्—will not hold good there and cosequently वध will have the augment इट्—giving अवधीत् (in लुङ्) though the prohibition of the augment इट् applies to हन् which gives हन्तुम् and not हनितुम् ।

[N. B —Here we quote the opinion of Nagesha as to the authority of this परिभाषा ।

"एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्—(७।२।१०) इति सूत्रे एकाञ् यद्व्येन एकादेशानु-
मत्या एषा (परिभाषा) प्राप्यते । अन्यथा उपदेशेऽनेकाचाऽनुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्व्येयघां
स्पष्टमेवेति तदपि न भाष्यानुकृत्वादेकाञ् यद्व्येयस्य वधिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च । न
च वधिः स्यान्व्युपदेशे एकाजिबति वाच्यम् । साक्षादुपदेशसंभवेन एतद्विषये स्यान्व्य-
पदेशायद्वेषाद् उपदेशलावच्छेदेन एकाजिव्यर्थाच्च । किञ्च उत्तरार्धम् एकाञ् यद्व्येयम् ।

अतएव आगरितवान् इत्यादी उपदेशे उगन्त्वसादाय 'शुक्रः किति' (७२।११) इति इट् निषेधो न । ततोपदेशे इत्यनुवृत्तिय न्निगन्तित्यादौ प्रग्निसंधाय प्रत्याकरे (= महाभाष्ये) स्पष्टम्' । इत्यादि—

परिभाषेन्दुशेखर Page—150.

Translation :—'(The existence of) this (परिभाषा) is indicated by the word एकाचः in the rule P. VII. 2. 10., the employment of which proves (that at any rate) part of the Paribhasha must have been adopted by Panini ; (had the Paribhasha) on the other hand (not exist) then एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10.), would clearly be superfluons, because (the roots) which in the original enunciation (उपदेशे) are not monosyllabic, are all *Udatta*.

'All this (can) likewise not (be admitted to be correct), for the above Paribhasha has not been given in the Bhashya and the word एकाचः (in the rule P. VII. 2. 10., which was supposed to indicate the existence of it because it would otherwise be superfluons) is necessary (in that rule) to exclude (from it) वध, (the substitute of हन्) । Nor can one object that, as the original (हन्) is monosyllabic in the original enunciation, (its substitute) वध may (likewise be regarded as) monosyllabic, (and that it therefore cannot be excluded from P. VII. 2. 10. by the word एकाचः) ; for when it is possible (for the expression एकाच उपदेशे in P. VII. 2. 10) to denote something which is actually enunciated as monosyllabic, (that expression) cannot, so far as regards the (prohibition

ought in that rule), be taken to denote something which (though it is itself actually enunciated as dissyllabic or polysyllabic), is substituted for something else which is enunciated as monosyllabic , besides (the words उपदेशे एकाच्) denote that which in *any and every* original enunciation is monosyllabic . Moreover the word एकाच् (of P. VII 2 1 is necessary) for the subsequent (rule P VII 2 11 ,) it is (namely) for the validity of एकाच् in P VII. 2 11 that (the addition of) इट् is not by that rule forbidden in (the formation जागरितवान्) etc notwithstanding that (जाय्) in the original enunciation does end with one of the vowels (contained in the Pratyahar) उक् । उपदेशे 'in the original enunciation' however, is valid in the latter rule in order that that rule may forbid the addition of इट् in the formation of forms like स्त्रीर्षं (from मृ) etc . All this is clear from भाष्य etc —Kielhorn's परिभाषेन्दुशेखर P—519—20]

अनुदात्ता etc—We shall later on collect the roots that are अनुदात्तः । Thus एधाम् + क् + यास् = एधाम् + क् क् से = एधाम् चकसे = एधाञ् चकसे । आयाम् = आये by टित आत्मनेपदानां टेरे' ।

मत— । चरत इडातो ' (२३६०—७।१।१००) इत्यतो धातोरित्यनुवर्षत । नेड्वशि कृति' (२६८१—) इत्यतो न इति च । 'एकाच्' इति 'अनुदात्ता इति च पञ्चम्यन्तम्—धातोर्विशेषणम् । तदाह—उपदेशे यो धातुरित्यादि । उपदेशे इति पानिणीये धातुपाठे इत्यथ । एक अच् यथेति बहुव्रीहिर्न कश्चिदधाय व्याख्या नात् । आर्धधातुकस्यति । इड्विधान आर्धधातुकाधिकारे विहितम् नान्यत्र, तेन स्वेऽनुक्तमपि अनुवर्षणलक्ष्यमपि अथवलादिद् लभ्यते इति । उपदेशे इत्युभयान्वयोति । उपदेशे इति पदम् मध्यवर्तिनात् 'मध्यमणिव्याधिन—'द्विहलीदीपन्याधिन पूर्वान्तराभ्या

संबध्यते' इति तु तत्त्वबोधिनीकाराः—'एकाच्' इत्यत्र 'अनुदात्तादि'त्यत्र च अन्वेति । यदि 'उपदेशे' इति 'एकाचः' इत्यत्र अन्वितो नामविषयतर्हि कर्तुमिष्यत् इण्निषेधो नामविषयत् । कृधातीरुद्दन्तैरित्यादिना—अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि तुमुन्-प्रत्यये कृते जित्वादिर्णित्यम् (३६८६—६११८७) इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि च उपदेशे इति पदम् अनुदात्तादित्यत्राप्यन्वितो न स्यात्—तर्हि एधाञ् कृपे इत्यादौ इण्निषेधो न स्यात्—नहि हित्वे कृते कृञ् एकाजुदपदेशत्वं सम्भवति किन्तु अनेकाच्—त्वमेव । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादौ इण्निषेधः फलम् । नित्स्वरिण सम्प्रत्युदात्तत्वात् । पिपचति (पच् + चन् ति) सविभित्सति (भिट्सन्ति) इत्यादौ इण्निषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलम् । हित्वेकृते अ-एकाच्त्वादिति तत्त्वबोधिनी ।

एकाच् इति किमिति—सूत्रे यदि 'एकाचः' इति पदस्य ग्रहणं क्रियते तर्हि उपदेशे इति पदेन तस्य अन्वयः अवश्यं स्वीकर्तव्यः । तस्मादेकाचः इति पदस्य ग्रहणं नास्तु केवलं 'उपदेशेऽनुदात्तादित्येव सूत्रमस्तु का चतिरिति चेत् न । यङ् लुकि इट निषेधस्य व्याहृत्यर्थं व्यपोहाद्यं यथा स्यात् । यङ्लुकि एकाचां धातूनाम् पचिभिव्यादीनाम् अनेन (२२४६) सूत्रेण इण्निषेधो यथा न प्रवर्तते (किन्तु इङ्निषेधोऽयं एव) इत्येवमर्थमिङ्ग्रहणम् । अयं स्पष्टतरोऽर्थः—अनेन सूत्रेण सनि एकाचः धातवः पचिभिव्यादयः (पिपचति विभित्सति इत्यादयः) इटं न लभन्ते । किन्तु यङ्लुकि एत एव धातवः अनेन सूत्रेण इटं न, लभन्ते इति न किन्तु इटं लभन्त एव तत्र इङ्निषेधोऽयं एव । कृत इति चेत् सूत्रे एकाज्यग्रहणसामर्थ्यादिति ब्रूमः । कथं कृत्वा ज्ञायते इति चेत् । एकाजित्येतेनैव । किञ् च तत्र मानम् । अत्राह अरन्तिहीति पूर्वोच्चार्या इत्यर्थः ।

'यत् (यत्र) श्रितापा, शपा, अनुबन्धेन गणेन च निर्दिष्टम् धातुपदमित्यर्थः यत्र च एकाज् ग्रहणं (क्रियते) एच—एतानि पञ्च यङ्लुकि न भवन्ति—(विध्यर्थकानि सूत्राणि विधिपराणि निषेधार्थकानि च सूत्राणि निषेधपराणि न भवन्तीत्यर्थः) । यत्र सूत्रे श्रितापा इति प्रत्ययेन (इक् श्रितापो धातुनिर्देश इति वार्तिकत्वात्) निर्दिष्टः कश्चिद् धातुर्दिद्यते स धातुस्तेन सूत्रेण विहितं गुणवृद्धिनिषेधादिकं कार्यं यङ्—

लुकि न लभते । यथा—नेर्गदनदपतपदघुमासतिहन्निघातिवातिद्रातिष्ठातिवपतिवहति-
शाम्यतिचिनोतिदिग्धिषु च' (२२८५—८४१०) इति सूत्रेण गदनदादेः प्राक्
स्थितस्य 'नि'रित्युप-सर्गस्य प्लवं विधीयते—तथा च प्रणिहन्तोत्यादिद्वयं भवति ।
परन्तु यदा 'हन्ति' इति हन्धातुः श्रितपा श्रि तप्प्रत्ययेन (हन् + श्रितप् = हन् + श्रि)
निर्द्दिष्टः अतः हन्धातोर्धङ्लुकि तथ्यादपूर्वस्थितं निरित्यस्य 'अनेनेव' सूत्रेण प्लवं
न लभते ; तथाच प्रत्यञ्जङ्घनीदित्यादि द्वयं सिध्यति ।

अथा निर्द्देशो यथा 'सनीवन्धंभसृजदन्धश्रिस्त्रयुष्मत्प्रपिसनाम्' (२६१८—७१२
४८) अत्र भ्वातोः सनि इटविकल्पः प्राप्तः यथा—विभरिपति सुभूर्यति इति किन्तु
अथा निर्द्दिष्टत्वाद् यङ्लुकि नित्य एव इणनिषेधः—यथा वभंसि वरिभंसि वरोभंसि
('रुयिको च लुकि' २६५२ तथा—स्यतय २६५३) इति रुकि रिकि रीकि च रूप-
वयम् । तत्त्वबोधिन्यां तु 'तेन विभंसिः सनि विभरिपति' इत्यत्र 'सनीवन्धं'
इति इङ्लुकिव्यो न, किन्तु नित्यमेवेद् इत्युक्तं ; तच्चिन्यम् 'सुभूर्यति' इत्यस्यापि
धियतेः पाञ्चिकत्वादिति द्विक ।

अनुवन्धेन (अनुवन्धो यथा क् इति क्तवन्तोः, ल् उ च लुटि) निर्द्देशो द्विधा,
स्वरूपेण इत्संज्ञकेन पदेन च । तत्र स्वरूपेण यथा—'शीङः सार्वधातुके गुणः'
(२४४१—७४१२) 'दोडो युडचि किडति' (२५००—६१४६३) इति च । अत्र
एकेन शीङो गुणो विधीयते अनेन दोडो युट् । यङ्लुकि परे तु तदेतत्पूर्ववयमपि
व्यर्थम् यथा—शिशितः दीवितः (यङ्लुकि "शीङोर्दीडय तसि रूपम्), इत्संज्ञकेण
पदेन यथा—'अनुदात्तडित आत्मनेपदम्' (२१५०) तदेतत् सूत्रं यङ्लुकि न
प्रवर्तते, यथा शीङोर्धङ्लुकि शिशयीति इति परस्मैपदित्वमेवेति द्रष्टव्यम् ।
गणेन निर्द्देशो यथा—वेभिदीति (भिद् + यङ्लुक् तिप्) अत्र भिद्धातो रूधाटित्वेऽपि
'रूधादिभ्यः अ'मिति श्रम न । एकाजगहणेन निर्द्देशो, यथा अत्रैव ; 'तेन वेभिदिता
(भिद् यङ्लुक् लुट् ता) चेच्छिदिता (किद् यङ्लुक् लुट् ता), इत्यादिषु इणनिषेधो
नास्ति ।

एतच्चेति—एतत् श्रितपाश्रपेति परिभाषाशास्त्रमित्यर्थः । इह अस्मिन् सूत्रे एकाज्-

ग्रहणेन 'एकाचः' इति पञ्चम्यन्तपदस्य ग्रहणेन ज्ञाप्यते अनुमीयते । एकाजिति श्लोकांश-
मात्रग्रहणेन एकदेशानुमत्या—(यो हि कस्यचिद् विषयस्य एकांशमपि गृह्णाति
स तेनैव ग्रहणेन कृतञ्चमपि विषयं गृह्णाति इति एकदेशानुमतेरर्थः—परिभाषेयं
यदि पाणिनेरभिमतता नाभविष्यत् तर्हि एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यत्र—एकान्ग्रहणं
नाकारिष्यत् किन्तु 'अच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्येवमसूत्रयिष्यत् इति फलितार्थः)—कृत-
ञ्चापि परिभाषा गृह्यते इति भावः ।

न च शितपाशपायंशे कथमितं ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम् । एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र
ज्ञापनस्य 'उपपदमतिङ्' इत्यादौ दृष्टत्वात् । अतएव तत्र 'गतिकारकोपपदानां
ह्रस्विः सह समासवचनं प्राक् सुवृत्पत्तेः' इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्याथैः स्यति-
हन्तिभरेत्यादिभिः शितपादिभिरिव ज्ञापनसंभवाच्च । 'अपरस्पराः'—इति सूत्रे सातत्य-
ग्रहणेन एकदेशानुमत्या 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इत्यादि पूर्वाचार्यश्लोकी ज्ञापित इति
तु तत्रैवावोचाम । मनोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाया
ज्ञापनस्य—'गतिकारकोपपदानामित्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तम् । तदयुक्तमिति नव्याः । 'गति-
कारकोपपदानां—' इत्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषा । न च तज्ज्ञापनं तत्रैव
दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति तत्त्वबोधिनी (३४८ पृष्ठे) । ननु 'हनो वध लिङि' 'लुङि
च' (२४३३—२४३४) इत्यत्र वधधातोरनेकाचकत्वोऽपि एकाचो हन्धातोर्देशत्वात्
'स्थानिवदादेश' इति सूत्रेण तस्यापि (वधधातोरपि) एकाच्त्वादिष्निषेधोः स्या-
दिति प्राप्त आह—अचः इति । एकाच उपदेशे इति सूत्रे अकृतेऽपि 'एक'ग्रहणे
केवल'मचः' इत्येवोक्ती सति (अच उपदेशेऽनुदात्तादिति सूत्रे सतीत्यर्थः) तद्वतः
एकत्ववतः (एकत्वसंख्यां बोधयतः' इत्यर्थः) ग्रहणे सिद्धे यतः पुनरेकग्रहणं करोति
तदेकग्रहणसामर्थ्याज् ज्ञाप्यते—यत् उपदेशे सर्वत्र एकाजिव न तु कस्मिंश्चिदुपदेशे
अनेकाजित्यर्थः । अतएव अनेकाचकोपदेशो धातुर्वावर्त्तते—अस्मात् पृथक् क्रियते—
एकानुपदेशस्याविषयो भवतीत्यर्थः । फलितमाह—तेन वधेरिति वधधातोर्हन्त्युपदेशे
(यदायम् उपदेशे हन् धातोः स्थले आदिश्यत इत्यर्थः तदा) एकाचोऽपि न निषेध
इडागमस्येत्यर्थः । तत्र कार' दर्शयति—आदेशोपदेशे इति—हनोवध लिङि इत्यत्र

आदेशस्य वधेरनेकाचत्वेन (वध = व् + अ + ध् + थ) निर्देशादित्यर्थः । अतएव भवधीदित्यत्र इट्भवतोर्विति भावः ।

['वधेरिति—यस्तु तद्वाहृतये (वधिव्याहृतये) अनिट्कारिकासु अदन्तपर्युदास-
-उक्तौ व्याप्नसूतिना स एव प्राचा अनुसृतः । 'अदृदृदन्तरुखुषु शीयुगुक्षुश्चिडीड्त्रिभिः ।
इड्इञ्भ्यां च विनेकाचः स्वरान्ता धातवोऽनिटः' ॥ स चादन्तपर्युदास इहोपेक्षितः ।
मृदाननुगुणत्वात् । तथाहि 'सर्वे' सर्वपदादेशा इति न्यायेन कृ इत्यादिः करित्या-
द्यादेशस्य यथा म्यानुपदेशं गृहीत्वा कर्त्ता हर्त्तेत्यादी निषेधः प्रवर्त्तते तथैव वधा-
देशेऽपि प्रवर्त्तमानः केन वार्यताम् । अदन्त पर्युदाससामर्थ्यादिति चेत् । न । सूत्र-
कारिणापर्युदासत्वादिति भावः ।' —इति तत्त्वबोधिनौ ३४८ पृष्ठे]— ।

इत्तौ 'एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचकोपदेशो व्यावर्त्तते इति यदुक्तं न तत्राग्रेयसम्मतम् ।
तथाच तद्वचनम् :—'परे त्वेकाज्यग्रहणव्यावर्त्तोऽत्र वधरेव । किञ्च उत्तरार्थनेकाज्य-
ग्रहणम् । अतएव जागरितवानित्यादी उपदेशे उगन्तमादाय युक्त इति इणनिषेधो न ।
तवोपदेशानुवृत्तिय स्तोत्रमिल्यादी इणनिषेधाय इत्याकरे स्पष्टम् । शिष्य शपा—इत्यादि
नाम्भे व, भाष्यानुक्तत्वादि'त्यादि ।

लघुशब्देन्दुशेखरे—३६९ पृः ।

[N. B.—अत्र भाष्यम्—'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । १० ॥

एकाज्यग्रहणं किमर्थम्— । एकाज् ग्रहणं आगर्त्तार्थम् । एकाज्यहनं
क्रियते । आगर्त्तेरिट्प्रतिषेधो मा भूत् । जागरिता जागरितुम् । नैतदपि
प्रयोजनम् । उपदेशेऽनुदात्तादित्याच्यते । आगर्त्तार्थोपदेशे उदात्तः । न व्रुः, इहा
जागर्त्तार्थम् एकाज्यग्रहणं कर्त्तव्यमिति । किं तर्हि? उत्तरार्थम् । श्रुतः
कितौतीट्प्रतिषेधं वत्यति स आगर्त्तेर्मा भूदिति । जागरितः जागरितवान् इति ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आगर्त्तेर्गुण इत्याच्यते । इद्विविधे—प्रतिषेधः
विषये च स बाधको भविष्यति । तत्र गुणे कृते रपरत्वे अनुगन्तत्वात्
इट् प्रतिषेधो न भविष्यति । ननु च उपदेशाधिकारान् प्राप्नोति । उपदेशग्रहणं
निवर्त्तयिष्यते । यदि विवर्त्तते । स्त्रीत्वां पूर्वा । इत्त्वोच्चयोः हतयोः रपरत्वे

चानुगन्तत्वादित्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यात् सिद्धमेतत् । नावाकृतै-
 इत्प्रतिषेधे इत्वोक्त्वे प्राप्तुः । किङ्कारणम् । न क्ता सेडिति किञ्चप्रतिषेधात् ।
 इदं तर्हि प्रयोजनम् । आस्तीर्णं निपूर्ताः पिण्डाः । इत्वोक्त्वयोरपरत्वे चानुगन्तत्वादित्-
 प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । इत् सनि वेति सनि विभाषा ; यस्य विभाषेति
 प्रतिषेधो भविष्यति । इहार्थमेवतर्हि वध्यर्थमेकान्ग्रहणम् । वध इत्प्रतिषेधो मा भूत् ।
 वधिषीष्टेति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वै एकाञ्ग्रहणे वध
 इत् प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति । किङ् कारणं वध इत् प्रतिषेधः ।
 सन्निपात एकाच्त्वात् प्रकृतेश्चानुदात्तत्वात् । सन्निपाते चैव हि वधरेकाच्-
 श्रूयते प्रकृतेश्चानुदात्ता । किं पुनः कारणमे' विज्ञायते उपदेशेऽनुदात्तादेका-
 चः श्रूयमाणादिति । यङ्लोपार्थम् । यङ्लोपे मा भूदिति । वैभिदिता वैभिदितुम्
 चेच्छिदिता चेच्छिदितुम् । एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्प्रदेशवचनमनुदात्तविशेषणं
 चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य (वार्त्तिक) । एकाच
 उपदेशेऽनुदात्तादित्प्रदेशवचनम्—अनुदात्तविशेषणं चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानु-
 पपत्तिः । किङ्कारणम् । अप्राप्तत्वात् प्रतिषेधस्य । द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्ता-
 देकाचः श्रूयमाणादितौट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । असति इत्प्रतिषेधे नियमो नोपपद्यते ।
 असति नियमे को दोषः । तत्र पचादिभ्य इङ्वचनम् (वार्त्तिक) । तत्र पचादिभ्य-
 इङ् वक्तव्यः । पेचिव शेकिव । सनश्चेत्प्रतिषेधः (वार्त्तिक) । सनश्चेत्प्रतिषेधो
 वक्तव्यः । विभित्सति चिच्छित्सति । द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूय-
 माणादितौट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । इह च नौत्तः (नि-दा + त्त) । तत्त्वेऽनच्क्त्वादित्-
 प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्यां सिद्धमेतत्— । नात्र कृते इत्प्रतिषेधे
 तत्त्वं प्राप्नोति । किङ्कारणम् । ति कितौत्युच्यते । यदपुत्र्यते एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्यु-
 पदेशवचनमनुदात्तविशेषणमिति चेत् कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात् प्रति-
 षेधस्य इति । मा भून्नियमः । ननु चोक्तं तत्र 'पचादिभ्य इङ्वचनत् इति । नैष
 दोषः । उक्तं तत्रथल्यग्रहणस्यप्रयोजनम् । समुच्चयो यथा विज्ञायेत । यलि च
 सेटि किङ्गति च सेटीति । यदपुत्र्यते सनश्चेत्प्रतिषेध इति । उभयविशेषणत्वात्

मिदम् । उभयसुपदेशस्यैव विभक्तिप्रियाः । उपदेशानुदात्तादुपदेशे एकाच इति । यङ्लोपे कथम् । यङ्लोपे च तदन्विष्यताम् । सन्पदत्वस्य स्यात् द्विवचनम् । तव सम्प्रसृज्यत्वात् प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यः स एकाच् उपदेशे अनुदात्तः । अद्यापि द्विः प्रयोगो द्विवचनम् एवमपि न दोषः । न च्छन् (आचार्यस्य) मिदुपदेशे उपदेशः । किं तर्हि विभक्तिप्रदेशे उपदेशः । अद्यापि मिदुपदेशे उपदेशे एवमपि न दोषः । अकारेण व्यवहितत्वात् भविष्यति । ननु च लोपे कृते मान्नि व्यवधानम् । ध्यानिवद्भावादप्यवधानमेव । न सिद्ध्यति । पूर्वविधी ध्यानिवद्भावः । न चायं पूर्वजादपि विधिः पूर्वविधिः । कः पुनरुपदेशो स्यात् । यः कृत्यम् । कथं कृत्यम् । य उभयोः । यदि तर्हि य उभयोः स कृत्यम् स च स्यात् । वध इत् प्रतिषेधः प्राप्नोति वधिषीष्टेति । नैष दोषः । आदात्तनिपातम् करिष्यते । स निपातस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमपि उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यद्येव हि स निपातस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरस्य बाधेत । आवधिषीष्टेति । नैष दोषः । आहंघातुकीयाः सामान्येन भवन्त्यनवस्थितेषु प्रत्ययेषु । तताहंघातुक— सामान्ये वधिभावे कृते अतिशितत्वात् प्रत्ययस्वरो भविष्यति ।]—महाभाष्यम्—८।२।१

किं अनुदात्ता इत्यपेक्षायामाह—अनुदात्तायेति—अनुपदमेवेति अन्तरमित्यर्थः । एधाञ्चकृते—कृत्रो द्विलम्, उरदत्वम्, रपरत्वम्, हलादिः शेषः, तुलम्, घासः, सेलम् ततः, षत्वम् । एधाञ्चक्राथे—आथाम् इत्यस्य 'टित आत्मनेपदानां टेर' इति णत्वम् एधाम् + चकृ + षे इति स्थिते—

२२४७ । इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥८।३।७८॥

दी— । इणन्तादङ्गात् परेषां षीध्वं लुङ्लिटां धस्य सूर्ध्वन्यः स्यात् । एधाञ्चकृत् । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकृवहे । एधाञ्चकृमहे । एधाम्बभूव । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भभावो

न । अन्यथा हि 'क्रश्चानुप्रयुज्यते' इति 'ह्रस्वू—' इति वा
ब्रूयात् ।

The ष of षीध्वम् and of (i.e. coming after) लुङ् and लिट् become cerebral (ढ) when this षीध्वम्, also लुङ् and लिट् follow an इण— ending इणन्त अङ्ग or root (इण is a प्रत्याहार constituting all the letters from the beginning up to लण except अ ।) Thus एधाम्चक्रध्वं = एधाम्चक्रध्वं (by टित आत्मने etc.) = एधाञ्चक्रध्वं । एधाञ्चक्र इट्—of first person singular (उचमपुरुष, एकवचन) has been replaced by ए by टित आत्मनेपद—etc ; similarly वहे, महे etc.

मित—इण इति प्रत्याहारः । अनेन अइउण् इत्यस्य सूत्रस्य इकारात् आरभ्य लणसूत्रावधि—वर्णाः संगृह्यन्ते । अनुदित्सवर्णं विहाय पूर्वोणाग्रहणं परेणोणग्रहणमिति भाष्यसिद्धान्तात् । षीध्वम् (आत्मनेपदी आशीर्लिङ्) च लुङ् च लिट् च इति षीध्वं लुङ् लिट्ः (इन्द्रः) तेषाम् । 'धः' इति षष्ठान्तं धस्यत्यर्थः । 'अप दान्तस्य मूर्धन्यः' (२१०—हा३।५५) इत्यतो मूर्धन्य इत्यनुवर्तते । इण् इत्यनेन तदन्तमङ्गमाक्षिपति ; तदाह—इणन्तादित्यादि । इण्को (२११—पा३।५४) रित्यनुवर्तमानेषु पुनरिण्ग्रहणम् कवर्गात् परस्य मा भूदित्येतदर्थम् । तेनेहन पचीध्वम् इति तत्त्वबोधिनी । एधाम् चक्रध्वम् इति स्थिते टित—इति एत्वोक्तते एधाञ्चक्रध्वं इति जाते अनेन धकारस्य ढकारादेशे एधाञ्चक्रध्वं इति । एधाञ्चक्र इति । इट्ः एत्वस्, यणादेशः । एधाञ्चक्रवहे महे—टित इत्येत्वमिति ।

'अस्ते भूर् रि'ति सूत्रबलात् अनुप्रयोगकालेऽपि अस्ते भूर्भावे कृते एधामास इत्यादि परं न लभ्यते इति सत्वाह—अनुप्रयोगसामर्थ्यात् इति । यतः अयम् असधातुराम्प्रकृतिक—धातुमनुप्रयुज्यते अतः अस्य भूभावी न । कथं जानीमः इति चेत् । उच्यते । अन्यथा—हीति 'क्रश्चानुप्रयुज्यते लिटि' इति 'ह्रस्वूनुप्रयुज्यते लिटि' इत्येव वा उच्येत सूत्रकारिण, ननु कञ्चित्यादि । क्रस् इति—कृ + अस् । क्रस् इत्युक्ते अस्तिना भूभावी लभ्यते । ननु कञ् इत्युक्ते लाघवमस्ति इति कृत्वा एवं पठ्यते इति चेत् । न । तत्र प्रत्याहार-

केशो दुष्प्रयत्नश्च दुर्वारमिति दोष एव । तर्हि कथं क्रस्वानु इत्यादि नोक्तमिति चेत् ;
अनुप्रयोगे अस्ति भूभावो यथा न स्यात् इत्येवमर्थं न तद्योक्तम् । अतएव—‘अनुप्रयोगे
तु नास्तिरवाधनमिष्यते’ इति ‘अतउत्सार्वधातुकसूतस्य’ भाष्यं सङ्गच्छते ।
अथछेदं शब्देन्दुशेखरे इति दिक् ।

२२४८ । अत आदेः । ७।४।७॥

दी— । अभ्यासस्यादिरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः ।
एधामास । एधामासतुरित्यादि । एधिता । एधितारौ ।
एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ।

दीर्घ (आ) is the substitute of अभ्यास of a root having
अत् (अ) for, its beginning letter. This overrules पररूप directed
by अतोःगुणे (-191—6 1. 97). Thus अस् + लिट् अ = अस् अस् अ
= अ अस् अ = आ अस् अ = आस (by अतः सवणे 85—6. 1. 101). Then
एधाम् + आस = एधामास । Similarly एधामासतुः etc. [Note that as a
primitive root अस् will not have the form आस in लिट्. In that case
it will be वभूव by the rule ‘अस्तिभूः’ but here it is आस be-
cause it follows an आत्मप्रकृतिक root. Note also that neither
अस् nor म् like क् will have आत्मनेपद conjugation ; for भाष्य says
that कृञ् occurring in the rule आत्मप्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य (in the active
voice) is not the result of प्रत्याहार (see भाष्य on—कृञानु etc. 2239)
but it is the primitive root कृ.

एधिता etc—एध् + लुट् ता = एध् इट्ता (by आह्वं धातुकासीद् etc) =
एधिता । Similarly in तारौ तारः । एध् + इट् + ता + घाम् = एध् + इ + ता +
से (by घास से) = एधितासे । For further clear explanation see
Sanskrit Tika below.

मित— । अतः + आदेरितिच्छेदः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य (२६२०—७४४५) इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते । दीर्घ इणः किति (२४५६—७४४७) इत्यतो दीर्घ इति च । तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । पररूपापवाद इति—'अतो गुणे' (१६१—६११६) इत्यनेन विहितं यत् पररूपं तस्येदं वर्त्तनसूत्रं बाधकम् इत्यर्थः । नित्यत्वात् परत्वाच्चेति भावः । 'कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च' (२६६५) इत्यत्र अद्वाचरति अति इत्यत्रास्य नामधातोः 'अ'-रूपस्य लिटि भट्टोजिना यदुक्तं तदेतेन विरुद्धात् इत्याहुस्तत्त्वबोधिनीकाराः । [तथाच तदुक्तिः—

'पररूपापवाद इति— । अपवाद इत्ययं गन्थो नामधातुप्रक्रियास्थस्वगन्थेण सह विरुध्यते । तत्र हि अद्वाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकानिलुक्तेर्नाम् । औ अतुः उः । द्वित्वम् 'अतो गुणे' 'अचं आदेः' इति दीर्घः । णल औ वृद्धिगुणत्वात् । ह्लादि—शेषात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदे'रिति दीर्घे ह्यते तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्ति इति चित्त्योऽयं गन्थ इति नव्याः' इति । (तत्त्वबोधिनी पृ—३४८-४९)] । एधितेति—एध + लुट् त इति स्थिते 'स्यतासी लुटो'रिति श्रवणादस्मात् । ततः एध् + तास् + त इति स्थिते, लुटः प्रथमस्य डा रौ रसः' इति डादेशे—एध् + तास् + डा इति डित्सामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि—आङ् धातुकस्येट् इति इटि च प्राप्तं—एध + इता इति भवति ; ततः एधिता । दीधीवधीटामिति लघूपधगुणो न । एध + तास् + आतास् = एध + इट् + तास् + रौ = एधितारौ—रि चेति सलोपः । एध + इट् + तास् + ऋ = एध् + इट्—तास्—रस् = एधितारः ; रि चेति तासेः स लोपः । ततो रसः सकारस्य रुत्वं विसर्गत्वमिति । एधितासे इति अत्राप्यसाविव प्रक्रिया यासः से इति लघिकम् । एधितासाथे 'टितआत्मने—' इति आथामित्यस्य आथे जाते रूपम् ।

२२४६ । धि च ॥८१२२५॥

दी— । धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ।

When an affix beginning with a धकार follows, the सकार

elides. Thus एध्—इट् ताम्—ध्व=एधिताम् ध्वे=एधिताध्वे (टित आत्मने
etc—enjoining ए to ध्व).

मित—। “सम्यार्द्धधातुकेः” इत्यतः सम्येत्यनुवर्तते तासस्योर्लोप इत्यतो लोप इति
च । धि इत्यनेन च तदादिः प्रत्ययो लट्यते । तदाह धादाविति—एधिताध्वे इति—
एध्+इट् ताम् ध्व=एध इ ता (सलोप) ध्वे (टित आत्मने) इति एत्वम् ।

२२५० । 'ह एति ॥७॥५२॥

दी—। तासस्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे ।
एधितास्वहे । एधितास्महे । एधियते । एधियेते । एधि-
यन्ते । एधियसे । एधियथे । एधियध्वे । एधिये । एधि-
प्यावहे । एधिप्यामहे ।

हकार is the substitute of सकार of the affix तास् and the root
अस् when an एकार follows. Thus in the first person sing.
'एध्+इट्+तास्+इट् (इट् वद्धिमद्धिङ्)=एध् इ ताह् इ=एध् इ ताह् ए (by टित
आत्मने etc)=एधिताहे । एधितास्वहे एधितास्महे here by 'टित'—वद्धि and
मद्धि are changed into वहे and महे, and ताम् has not dropped
its स् because no र् or ध् follows.

एधियते etc—एध् इट् स्य त (इट् by क्नादि, स्य for लट्) एधियते (पल
and एकारः by इण्को; and टित etc') एधियेते—एध् इट्स्य आताम्=एध्
इ स्य इयताम् (by आतोडितः 2235)=एध् इ स्य इयते (by टित etc)=
एधियेयते (by आद्गुणः)=एधियेते (यलोप by लोपो ब्योर्धलि) एध् इट्
स्य क्=एध् इ स्य अन्=एध् इ स्य भन्=एधियन्ते (by अतोगुणे cp भवन्ति
etc) एधियसे by घास से । एधियथे=एध्+इट्स्य आयाम् (same as
एधियेते ; एधियध्वे like एधिताध्वे) । एधिये—एध् इट्स्य इ (ए). एधिप्या-

मित— । अतः + आदेरितिच्छेदः । 'अत लोपोऽभ्यासस्य (२६२०—७१४५८
इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते । दीर्घं द्रव्यः किति (२४५६—७१४७९) इत्यतो दीर्घं
इति च । तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । पररूपापवाद इति—'अतो गुणे'(१९१—६।१।६९
इत्यनेन विहितं यत् पररूपं तस्येदं वर्त्तमनसूत्रं बाधकम् इत्यर्थः । नित्यत्वात्
परत्वाच्चेति भावः । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (२६६५) इत्यत्र अइवाचरति अति
इत्यत्रास्य नामधातोः 'अ'-रूपस्य लिटि भट्टोजिना यदुक्तं तदेतेन विरुद्धात् इत्याहु-
स्तत्त्वबोधिनीकाराः । [तथाच तदुक्तिः—

'पररूपापवाद इति— । अपवाद इत्ययं ग्रन्थो नामधातुप्रक्रियास्यस्वग्रन्थेण
सह विरुध्यते । तत्र हि अ इवाचरति अति । प्रत्ययग्रहणमपनीय कास्यनेकाजि-
त्युक्तेर्नाम् । औ अतुः उः । द्वित्वम् 'अतो गुणे' 'अच आदेः' इति दीर्घः ।
एष औ वृद्धिरित्युक्तत्वात् । हलादि—शेषात् प्रागेव परत्वात् 'अत आदे'रिति दीर्घे हते
तु पररूपशङ्कापि तत्र नास्ति इति चिन्त्योऽयं ग्रन्थ इति नव्याः' इति । (तत्त्व-
बोधिनी पृ—३४८-४९)] । एधितेति—एध + लुट् त इति स्थिते 'स्यतासी लुटो'-
रिति शवपवादस्तास् । ततः एध् + तास् + त इति स्थिते, लुटः प्रथमस्य डा रौ रसः'
इति डादेशे—एध् + तास् + डा इति डिल्लसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपि—आर्द्धधातुकस्येद्'
इति इटि च प्राप्ते—एध + इता इति भवति ; ततः एधिता । दीधीवेधीटामिति
लघूपधगुणो न । एध + तास् + आताम् = एध + इट् + तास् + रौ = एधितारौ—रि चेति
सलोपः । एध + इट् + तास् + भ् = एध् + इट्—तास्—रस् = एधितारः ; रि चेति
तासेः स लोपः । ततो रसः सकारस्य रुत्वं विसर्गत्वमिति । एधितासे इति अवा-
प्यसावेव प्रक्रिया यासः से इति लघिकम् । एधितासाथे 'टितआत्मने—' इति
आधामित्यस्य आथे जाते रूपम् ।

२२४६ । धि च ॥८।२।२५॥

दी— । धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे ।

When an affix beginning with a धकार follows, the सकार

clides. Thus एध—इट् ताम्—ध्व=एधिताम् ध्वे=एधिताध्वे (टित आत्मने etc—enjoining ए to ध्व).

मित— । “सग्याइंधातुकेः” इत्यतः समेत्यनुवर्तते तामन्तोर्लोप इत्यतो लोप इति च । धि इत्यनेन च तदादिः प्रत्ययो लक्ष्यते । तदाइ धादाविति—एधिताध्वे इति—एध् इट् ताम् ध्व=एध इ ता (मलोप) ध्वे (टित आत्मने) इति एत्वम् ।

२२५० । 'ह एति ॥७॥४॥५२॥

दी— । तामस्त्वोः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्त्रहे । एधितास्महे । एधियते । एधियेते । एधियन्ते । एधियसे । एधियेथे । एधियध्वे । एधिये । एधियावहे । एधियामहे ।

हकार is the substitute of सकार of the affix ताम् and the root अस् when an एकार follows. Thus in the first person sing. एध्+इट्+ताम्+इट् (इट् बहिमहिङ्)=एध् इ ताह् इ=एध् इ ताह् ए (by टित आत्मने etc.)=एधिताहे । एधितास्त्रहे एधितास्महे here by 'टित'—बहि and महि are changed into बहे and महे, and ताम् has not dropped its स् because no र् or ध् follows.

एधियते etc—एध् इट् स्य त (इट् by वनादि, स्य for लृट्) एधियते (एत् and एकारः by इण्कोः and टित etc') एधियेते—एध् इट्स्य आताम्=एध् इ स्य इयताम् (by आतोडितः 2235)=एध् इ स्य इयते (by टित etc)=एधियेयते (by आद्गुणः)=एधियेते (यलोप by लोपो व्योर्बलि). एध् इट् स्य भ=एध् इ स्य भन्त=एध् इ स्य भन्ते=एधियन्ते (by अतोर्गुणे cp. भवन्ति etc). एधियसे by घास' से । एधियेथे=एध्+इट्स्य आयाम् (same as एधियेते ; एधियध्वे like एधिताध्वे) । एधिये—एध् इट्स्य इ (ए). एधिया-

वहे—एध् इट्स्व वहि,स्य = स्या by अतो दीर्घो यङि and वहि = वहे by 'टित
etc. Similarly एधिष्यामहे ।

मित—। हः+एति इतिच्छेदः । सस्याद्ध धातुके इत्यतः सस्येत्यनुवर्तते ।
तासस्योर्लोपि इत्यतः तासस्योरिति च । तदाह तासस्योरिति । अलोऽस्यस्येति
तासस्याः सकारमात्रस्यैव हकारादेशः । हकारस्य अकार उच्चारणार्थः । एतीति
एकारस्य ग्रहणम् । एकारस्य च अश्ववहितपरत्वं बोध्यते तेन 'एधितासहे' इत्यादौ
एकारस्य अश्ववहितत्वात् सकारस्य हकारादेशो न । एधिताहे इत्यादि—एध् + इट् +
तास् + इट् (उत्तमैकवचनम्) = एध इ ताह् ए (टित—इति उत्तमैकवचनस्य एत्वम्) =
एधिताहे । एध् इट् तास् वहि = एध् इतास् वहे = एधितासहे । एवम् एधितासहे ।
छटि एधधातो रूपमाह एधिष्यते इति एध् इट्स्व (वलादित्वादाद्धधातुकत्वाच्चेट्)
त = एध् इष्यते (टित इत्येत्वम्) = एधिष्यते (इण्कोः, आदेशप्रत्ययधीरिति षत्वम्)
एधिष्यते—अत्र आताम् इत्यस्य आकारस्य इयादेशः (आतोऽङित) आम् इत्यंशस्य
एत्वम् तत एधिष्य इयते इति स्थिते आद्गुण इति एधिष्येयते इति जाते लोपो व्योर्वलि
इति यलोपे रूपम् । एवम् एधिष्येये इत्यत्र । एधिष्यन्ते—अस्य अन्तादेशे एत्वे अतो गुणे
इति पररूपे च पूर्ववत् । एधिष्यसे—अत्र घासः से अन्यत् समानम् । एधिष्यध्वे
इट्त्वषत्वैरत्वानि । एधिष्ये उत्तमैकवचनस्य इकारस्य एकारादेशे पररूपे पूर्ववत् ।
एधिष्यावहे एधिष्यामहे अत्र उभयत्र इट्त्वषत्वदीर्घत्वे (अतो दीर्घो यङि) त्वानि ।

अधुना एधधातो लोटि रूपमाह—

२२५१ । आसितः ॥३४॥६०॥

दी—। लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् ।
'एधन्ताम् ।

आम् replaces एकार of लोट् विभक्ति । Thus एध + शप् + ते, (by टित
etc.) = एध + अ + ताम् = एधताम् । एध् + शप् + आति = एध् + अ + आताम् = एध
+ आताम् = एध + इय ताम् (by आतो ङित—२२३५) = एधेयताम् (by आद्

गुणः) = एधेताम् (by लीपो ष्टोर्वादि) ; एधनाम् अथ अ = एधे = एधनाम्—then पररूप by 'अतोऽनुपे' ।

मित— । आम् + एत इतिच्छेदः । 'भोटो लङ्वात्' (११८८—१।४।८५) इत्यतो भोट इत्यनुवर्तते । तेनाह—भोट इत्यादि । भोट इति पठान्तमिति द्रष्टव्यम् । एनेकान् मित् मध्येति मध्येतिमः । एधमाह—एधताम् इति । एध् + शप् + त् (टित इत्येत्वम्) = एध् + अताम् ततो इदम् । एधेताम् अथ इप्, इयादिमः, गुणः, यलोपः (एध् + शप् इट् आताम् (इयाताम्)) । एधनाम्—अथ एनादेरे एत पुनरागा-
दंगे पररूपे च इदम् ।

२२५२ । सवाभ्यां वामी ॥३।४।६१॥

दो— । सवाभ्यां परस्य लोटितः कृमात् 'व' 'अम्' एतौ स्तः । एधस्व । एधेयाम् । एधध्वम् ।

'व' and 'अम्' come, in order, in the places of व coming after 'स' and 'व' in लोट् । In other words, से is changed into स (वाम् = से = म् + व = स + व) and ध्व is changed into ध्वम् (ध्व = ध्वे = ध्व + ए = ध्व् + अम्) । Thus एध् + शप् + से = एध् + अ + स = एधस्व । एधे-
याम् (गुणः by आतोडित (2235)) । एधध्वम्—एध् + अ + ध्वे = एध् + अ + ध्वम् ।

मित—भोटो लङ्वात् इत्यतः अतापि भोट इति पठान्तमनुवर्तते, आर्भत इत्यतः एत इति च । सवाभ्यामिति च पद्यन्तम्—स्य वय मधौ (इत्यः) ताभ्यामिति । एध् आम् चाव भी अतापि इत्यः । यथासंख्यमन्वय , तदाह—सवाभ्यां पररूपेति । भोटितः इति भोट, एकाग्रस्य इत्यर्थः । तथाचार्य क्रम,—यासः से इति यः से इति भवति तस्य एकारस्य स्थाने वः भवति तिसां 'स्व' भवति । एवम् ध्वमित्यस्य लोटि 'टित आत्माने' इत्येत्वे कृते पुनरे तेन सूत्रेण तस्यैकारस्य 'अम्त्वम्' विहितं तेन ध्वमेव भवति ।
उदाहरणञ्चाह—एधस्व इति—एध् + शप् + धाम् = एध् + अ + से = एध + स्व = एधस्व ; एवमध्वमित्यम् । एधेयामिति—एधेताम् इतिवत् द्रष्टव्यम् ।

२२५३ । एत ऐ ॥३।४।६३॥

दी— । लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । आमोऽपवादः ।
एधै । एधावहै । एधामहै ।

ऐ is the substitute of ए of the first person singular, dual & plural. This bars आम् directed by 'आनेवः' (2251—3. 4. 90.) Thus एधै etc—एध्+शप्+इट्=एध्+अ+ए=एध+ऐ=एध+आट् (by आडुत्तमस्य—2204—3. 4. 92)+ऐ=एध+आ+ऐ=एधै .(by आटञ्च 269—6. 1. 90) and वृद्धिरेचि—72-6. 1. 88). In एधावहै, एधामहै—ध is transformed into धा by अतो दीर्घो यङि; and वहि-महि =वहे-महे =वहे-महे ।

मित— । एतः+ऐ इतिच्छेदः । अत्रापि लोटो लड्वत् इत्यतः लोट इत्यनुवर्तते । आडुत्तमस्य इत्यत उत्तमस्य इति च । तदाह लोडुत्तमस्येति । लोट उत्तम—पुरुषस्य इत्यर्थः । आमोऽपवाद इति आनेतः (२२५१) इति सूत्रविहितस्य आम इति भावः । एधै इति—एध्+शप्+इट्=एध्+अ+ए=एध+ऐ=एध्+आट्+ऐ (आडुत्तमस्येति सूत्रात्)=एध्+ऐ (आटञ्चेति (२६९) वृद्धिः=एधै (वृद्धिरेचि (७२—६।१।७८) इति पुनवृद्धिरेकादेशः) । एधावहै एधामहै इत्युभयत्र अतो दीर्घो यङीति दीर्घः । अन्यदविशिष्टम् । एधधातोर्लिङि रूपमाह—

२२५४ । आडजादीनाम् ॥६।४।७२॥

दी— । अजादीनामाट् स्याल्लुडादिषु । अटोऽपवादः ।
'आटञ्च' (२६६) । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधेथाः ।
ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ।

The augment आट् comes in before the roots beginning with a vowel in लुड् लड् and लङ्. This overrules अट् direct-

ed by 'सुङ्लङ्लृङ्लृङुदागः (2206—6. 4. 71). [The object of prohibiting the augment एट् from being prefixed to आदि roots is to bar पररूप enjoined by अतो गृचे in which case the form would have been एधत् and not ऐधत्]. The rule आट् , (269—6. 1. 90) comes in and enjoins the single इहि substitute in place of the augment आट् , (आ) and the following एध or vowel. [We could have the इहि substitute here by the rule इहिरिचि (72—6. 1. 88) also, but as forms like ऐधत् (इध् + लृट् + त) 'cannot be obtained without this rule (आट्) so it has been laid down here.] Thus ऐधत् etc— $\text{एध् + लृट् + त} = \text{एध + ङ + त} = \text{आट् + एध् + च + त} = \text{आएधत्} = \text{ऐधत्}$ । $\text{ऐधेताम्} = \text{एध् + शप् + आताम्} = \text{आट् + एध् + च + आताम्} = \text{आ + एध + आताम्} = \text{आ + एध + इयाताम्}$ (आतोऽितः 2235) आएधेयताम् (by आदगुणः) = आएधेताम् (यतोप by नीपो व्योङ्मि) = ऐधेताम् (इहिः) ; $\text{ऐध् + शप् + ङ} = \text{एध् + च + ङन}$ (by भ्रोज्ञेः) = च + एध ङन = आ + एधन by पररूप like भवति etc) = ऐधन (इहिः) ; लृट् not being टित् , the rule टित् etc does not apply. $\text{एध + शप् + घाम्} = \text{आ एध् घाम्} = \text{ऐधघाः}$ । So ऐधध्वम् । $\text{ऐधे} - (\text{एध + इ by आदगुण })$. $\text{एधावहि} - \text{महि}$ (by अतोदीर्घे etc.)

मित ।—'इहिरिचि' (32—6. 1. 88) इति इहि' बाधित्वा अतो गृचे (141—6. 1. 141) इति परत्वात् पररूपे प्राप्ते आट्—आडिति । आट् + आजादीनाम् इति ऋदः । आजादिरिति अच् आदिर्येणामिति त्रियङ्ः । सुङ्लङ्लृङ्लृङुदाग इत्यतः परमेव आङजादीनामिति सूत्रम् । तन्—सुङ् लृङ् लृङ् इत्यादि सर्वमनुवर्त्तते । तदाच्च सुङ् लृङ् इति । अतोऽपवाद इति—वार्त्तिकज्ञता तु 'इहिरिचि' इति सूत्रबलात्—अटोव ऐधतेत्यादि सिद्धमिति एतत् (आङजादीनामिति सूत्रं) प्रत्याख्यातम् । न च इहिरिचीत्यनेन ऐधतेत्यादि सिद्धावपि 'ऐन्दत्' 'आप्तम्' 'आसन्' इत्यादि कथमटा

सिद्धं दिति वाच्यम् 'उपसर्गादिति-धातौ' इत्यतो धातावित्यपक्वञ्च अजादी धातां व्याख्यानात् । आस्तामित्यादौ च अन्तरङ्गत्वात् प्रागेव अडागने कृते ह्रस्वी कृतायां पञ्चसोरङ्गोपस्य अप्रसक्तेरित्यादि ३४९ पृष्ठे तत्त्वबोधनीयन्त्ये स्पष्टम् । आटयति—व रित्यर्थः; यद्यपि उक्तप्रकारेण ह्रस्वरेचीति एत्येघतुगट्स्त्रिति वा ह्रस्वी सत्यामिदं ऐघतेत्यसिद्धं तथापि स्वमते ऐचत ऐन्ददित्यादि न सिध्यदिति न्याय्यत्वादिहापि उपन्यस्त ऐघतेति—एघ् + शप् + त = आट् + एघ् + अ + त = आ एघ त । तत—आटयत्ये ह्रस्वी रूपम् । आडित्यस्य टित्त्वादायन्तो टगिताविति धातोः प्राक् प्रयोग इति स बोध्यम् । ऐघेताम् इति—आताम् इत्यस्य आकारस्य इयादेशे, गुणे, यलोपे, डि-देत्वाभावे च रूपम् । ऐघन्त भस्य अन्यादेशे—पररूपे च पूर्व्ववत् । ऐघधा लङो टित्त्वाभावात् 'धासः से' (२२३६) इति धासः सेभावाभावे पूर्व्ववद्रूप ऐघेथामिति ऐघेतामितिवत् । ऐघध्वम् श्वाद्यः पूर्व्ववत् । ऐघे इति शपि आड गुणे च रूपम् । ऐघावहि ऐघामहि इति । अत्र उभयत्र शपि, आडादेशे 'अतो यडि' इति दीर्घादेशे एत्वाभावे च यथोक्तं रूपं सिध्यति । इति लङ् प्रक्रिया ।

एघधातोः लिङ्प्रक्रिया—

२२५५ । लिङः सीयुट् ॥३४१०२॥

दौ-- । लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात् । सलोप ऐघेत । एघेयाताम् ।

The augment सीयुट् comes in before the आत्मनेपद affixe; the लकार—लिङ् । सलोप etc.—The स of सीयुट् disappears by rule लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य (2211—7. 2.79), the उकार is for fac in pronunciation and the टकार stands as an indicatory ('करणार्थम्'). Thus एघ् + शप् (this is विधिलिङ् which is a सार्वध and therefore शप् comes in) + सीयुट् + त = एघ् + अ + सीयु + त =

सोदृत् = एध् + इत् (मन्वीप by 2211) = एध् + इत् (चादगुः) = एधेत (यन्वीप by मन्वीपो व्योर्बन्धि (873—5. 1. 65). एधियाताम् = एधेय् चाताम्, here there being no letter of the इत्प्रत्याहार the preceding य् does not elide by मन्वीपो व्योर्बन्धि and we have एधियाताम् ।

मित— । यद्यपि इति चात्मानपदानां टरे इत्यन्तान् परं परस्मैपदानां इत्यन्तान् व्यादिना परस्मैपदमपि प्रकृतं तदापि व्याख्यातयो विज्ञेयप्रतिपत्तिरिति व्यापत्तु चात्मानेपदमेवात एतेन प्रकृत्यते व्याप्यतात् योष्यतामिति बोध्यम् । तदाह लिङ्गात्मनेपदभेदिति । मन्वीप इति । लिङ्गः मन्वीपः अन्वयसंज्ञान्नेन (१२११—२२१०८) इतिभावः । सोदृष्टि—उकार छत्रास्याद्यं टकारश्च टिन्कृत्यादम् । तत्रच सोदृ इति तिष्ठति । ईय् इत्यप्यापि पुनर्बन्धि परं यन्वीपो भवति, अतएव कलापादी ईत्, इयाताम् ईरन् इत्यादि पठितम् । एधेत इति एध् + गप् + सोदृत् + त इति ङिति पूर्वदमितप्रकारेण एध् + इत् इति ङिते चादगुयि यन्वीपे च इत् । एधियाताम् इति अत्रापि पूर्ववत् एधेय् चाताम्—इति ज्ञाने 'चाताम्' इत्यस्य आकारस्य बलप्रत्याहारस्यत्वाभावात् यन्वीपाभावे यद्योक्तं रूपं सिध्यति ।

२२५६ । भस्य रन् ॥३॥४॥२०५॥

दो— । लिङो भस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेयाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ।

रन् is the substitute of भ of the लिङ् (in चात्मनेपद) Thus एधेरन् etc एध् + गप् + सोदृत् + भ = एध् + य + ईय् + रन् = एध् इयरन् = एधेरन् (यन्वीप and the न् has not become cerebral (मूर्द्धन्व) by इण्कोः for it is a पदान्त witness the rule पदान्तस्य (198—8. 4. 37). एधेया—एधे + थाम् (गणः यन्वीपः and थाम् becoming थाः) एधेयाथाम् like एधेयाताम् । एधेध्वम्—एध् + इय् ध्वम् (यन्वीपः) .

मित— । 'लिङः सोदृट्' इत्यतो 'लिङः' इत्यनुवर्तते ; तदाह लिङ् इति ।

एधेरन्नति एध् + शप् + सीयुट् + ङ् इति स्थिते 'लिङ्ः सलोपेति' सलोपे 'आद्गुणः' इति । 'लोपो व्योर्बलि' इति यलोपे रन्नादेशे च रूपम् । एवमन्यत्र ।

२२५७ । इटोऽत् ॥३।४।१०६॥

दी— । लिङादेशस्येटोऽत् स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ।

अत् replaces इट् the substitute of लिङ् (in first per. sing.)
Thus एध् + शप् + सीयुट् + इट् = एध् + अ... ईय + अत् = एध् + इय् अ (त् elides) = एधेय् अ = एधेय । Similarly एधेवहि एधेमहि— (here, after गुण the यकार elides by लोपोव्योः—)

मित— । 'लिङः सीयुट्' इत्यतोऽवापि—लिङ् इति सम्बद्धति ; तदाह लिङादेशस्येति । इट् वहिमहिङ् इत्यत्रतस्य इटः अदादेश इति बोध्यम् । 'अत्' इत्यत्र त्-कार उच्चारणार्थ इति शब्देन्दुशेखरे 'अच्चवेः' इति 'दिवश्रीत्' इति चानयोः सूत्रयोर्व्याख्यानावसरे निरूपितम् । इत्संज्ञकमेतदित्यन्ये । उच्चारणार्थं वा भवतु इत्त्वाद्यं वा भवतु त्-कारस्तु उभयवापि लुप्यते । तदेवम्—एध् + शप् + सीयुट् + इट् इति स्थिते पूर्वदर्शित-प्रकारेण—एध् + ईय् + अत् इति जाते एधेय् अ इति भवति । तत एधेय इति । एवमन्यत्रापूह्यम् ।

दी— । आशीर्लिङि आर्द्धधातुकत्वाल्लिङः सलोपो न ।
सीयुट्सुटोः प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयाताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि ॥ एधिष्ठ । एधिष्ठाताम् ।

(Now in connection with आशीर्लिङ forms he says that—as

आगोलिङ् is आहं धातुक so the सकार of सोयुट् does not glide by 'लिङ्: सलीपोऽनन्त्यस्य' (2211) which concerns विधिलिङ् or साभंधातुक लिङ् । The सकार existing in सोयुट् and सुट्, (see सुट्तिथोः 2210) becomes cerebral (सूहंन्), being a part of the affixes or augments सोयुट् and सुट् cp. 'आदेश—' (212) । Thus एधिषीष्ट etc, एध्+आगोलिङ्-त=एध्+सोयुट्+सुट्+त (note that here शप् does not come in for आगोलिङ् is आहं धातुक) =एध्+इट्+सोयुट्+सुट्+त (the augment इट् comes because the स of सोयुट् is बलादि आहं धातुक) =एध्+इ+सोय्+स्+त=एधिषीय् स् त=एधिषीष्ट (य glides by 'लोपो व्योर्धलि'(873—6.1.60); पत् of both the सs is by the above way (प्रत्ययाप्यबलात्) and the तकार at the end becomes ट by 'एना टुः' (113—8. 4. 43); एध्+इट्+सोयुट्+आ सुट् ताम्—(Note that the ruleसुट्तिथोः directs सुट् before त (ताम्) and not before आ hence it (सुट्) stands in the middle) एधिषीय् आस्ताम्=एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् here ऋ is replaced by रन् (by ऋस्य रन्)¹ and ऋ being other than तकार or चकार there is no सुडागम । एधिषीष्ठाः=एध्+इट्+सोयुट्+सुट्+घास्=एध्+इ सोय् स् घास्—य is changed into ष by—एना टुः (113) । एधिषीयास्याम् like एधिषीयास्ताम् (here the स of 'स्ताम्' is not cerebral for it is intervened by आ). एधिषीध्वम्—easy.

एधिषीय—इट् (first per. sing.) is changed into अत् (च) by 'इटोऽत्' (2240). एधिषीवहि एधिषीमहि—easy. ऐधिष्ट etc :—These are the लुङ् forms—एध्+लुङ् त=एध्+क्लि+त=एध्+सिच्+त=एध्+इट्+सिच्+त=आट् (आडजादीनाम् (2248))+एध्+इट्+सिच्+त=आ+एध्+इ+स्+त=आ+एधिष्ट (पत् and टत् as before)=ऐधिष्ट (here

वृद्धि comes in by 'आटश्च' (२६९)). एध् + इट् + सिच् + आताम् = आट् + एध् + इट् + सिच् + आताम् = आ + एध् + इ + स् + आताम् = ऐधिषाताम् (षत्व + वृद्धिः) । Now to bar the अन्नादेश of झ (in आ—एध्, णिच् + झ) he reads :—

मित—। आङ्घातुकत्वादिति—'लिङाशिषि' (२२१५—३।४।११६) इति सूत्रादाङ्घातुकत्वमित्यर्थः । आङ्घातुकत्वादेव च सीयुटः सलोपो न, 'लिङः सलोपोऽनन्यस्य' (२२११) इत्यस्य सार्वधातुकमात्रविषत्वादिति ध्येयम् । सीयुट्, सुटो रिति सकारस्य इत्यर्थः । प्रत्ययस्य सीयुटः सुटश्च अवयवत्वादेशत्वात् षत्वमिति आदेश—प्रत्यययोरिति सूत्रात् (२१२—८।३।५९) । एधिषीष्ट इति—एध् + इट् + सीयुट् + सुट् + त (आङ्घातुकत्वेऽवलादेरितौट्) = एध् + इ + सीय् + स् + त = एधिषीय् त् (षत्वविधिरुक्ता) = एधिषीष्ट (ष्टुनाष्टुरिति तकारस्य टकारादेशः = यलोपः प्राग्वत्) । एध् + इट् + सीयुट् + सुट् + आताम् = एध् + इट् + सीयुट् + आ + सुट् + ताम् (सुट् तिथोरिति तकारात् प्रागेव सुट् ननु आकारात्प्रागिति द्रष्टव्यम्) = एध् इ षीय् आस्ताम् = एधिषीयास्ताम् (आकारव्यवहितत्वात् सुटः सकारस्याव षत्वाभावः षत्वाभावाच्च तकारस्य टुत्वं न) । एधिषीष्ठाः इति पूर्व्ववत् इट्—सीयुट्—सुट्—षत्वटुत्वानि ; अन्यसकारस्य रुत्वविसर्गौ चेति । एधिषीयास्याम् इति एधिषीयास्तामितिवत् । सुटः षत्वाभावात् घकारस्य च टुत्वाभावः । एधिषीध्वम्—एध् + इट् + सीयुट् + ध्व = एध् इ षीय् ध्वम् = एधिषीध्वम् ('लोपो व्योर्वलि' (८७३—६।१।६६) इति यलोपः) ; अत्र 'षीध्वम्' इत्यस्य—इणः इणप्रत्याहारस्यात् यकारात् परत्वेऽपि 'इणः षीध्वं लुङ्लिट्ठां षोऽङ्गात्' (२२४—८।३।७८) इत्यादिना धकारस्य टकारादेशो न भवति सूत्रे अङ्गादित्यनेन तस्य (इणः) अङ्गविषयकत्वात् इट् इकारस्य च प्रत्ययमात्रविषयत्वेन सक्तत्वात् 'गीणमुख्ययोर्मुख्ये कार्य्ये संप्रत्यय' इति न्यायाच्चेति विवेचनीयम् । एधिषीय इति । एध् + इट् + सीयुट् + इट् (उक्तमैकवचनम्) = एध् इ सीय् अत् (अ)—ततः षत्वं यथोक्तं रूपञ्चेति । एधिषीवृद्धि—महीति स्पष्टम् ॥ इदानीमिधधातोरुङ्गिरूपमाह—ऐधिष्ठ इति—एध् + लुङ् + त = एध् + च्चि + त = एध् + सिच् + त = आट् (आडजादीनामित्य-

नेनाट्) + ण् + इट् ('सिच्'—पाठंभुक्तत्वादित्) + सिच् + त = पा एध इ म् +
 पा ण्पिठ (एवं ट्, लघु) = षिठि (पाठयति (२११) इडि) ; षिपाताम्—ण् +
 सिच् + पाताम् = पा + एध् + इट्, सिच्, पाताम् = पा षि पाताम् = पा एधि
 पाताम् = षि पाताम् । अथ गद्य चनादिके प्राप्ते त वाग्यप्राद—

२२५८ । आत्मनेपदेष्वनतः ॥७१॥५॥

टो— । अनकारात् परस्यात्मनेपदेषु भ्मस्य 'अत्' इत्या-
 देगः स्यात् । ऐधिपत् । ऐधिठाः । ऐधिपाधाम् । 'इणः षोर्ध्व'
 'सुङ्निटांघोऽङ्गात्' (२२४७) । ऐधिष्टवम् ।

इड्भिन्न एव इणिह गृह्यते इति मते ऐधिध्वम् । टधयोर्वस्य
 मस्य च द्वित्वविकल्पात् षोडशरूपाणि । ऐधिपि । ऐधिष्वहि ।
 ऐधिष्वहि । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः ।
 ऐधिष्यथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधि-
 ष्यामहि । उदात्तत्वाद् वलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते ।

अत् is the substitute for भ् (of भ्), coming after a letter
 other than अ in the आत्मनेपद । Thus ऐधिपत्—एध् + सुङ् + भ् = एध्
 + चिञ् + भ् = एध् + सिच् + भ् = एध् + इट् + सिच् + भ् = पाट् + एध् + इट् + सिच्
 + भ् = पा + एध् + इ + स् + अत् + अ (N. B—अत् replaces the भ् only
 and not भ् (along with अ (भ् = भ् + अ)—पा + ऐधिपत् + अ = पा
 ऐधिपत् = ऐधिपत् । Why do you say आत्मनेपदेषु ? Witness अदन्ति
 here भ् comes after an अनकार (other than अ) letter but the
 root is परस्मै—, hence (भ् is not replaced by अत् । Why say अनतः ?
 Witness एधन्ते इवन्ते etc—here, एध् (एध् + शप् = एध् + अ = एध् is
 आत्मनेपदी but भ् is not replaced by अत् because there is an

अकार (of शप्) in एध so the rule does not apply. ऐधिटाः—आट्, + एध् + इट् + सिच् + घास् । ऐधिषायाम् easy. एध् + इट् + सिच् + ध्वम् = आट् + + एध् + इ + स् + ध्वम् = आ एध् इस् ध्वम् (here स् elides by the rule 'धि च' (2249) and इ stands in place of the elided सिच् ; so इ has been a part of सिच् and consequently ऐधि forms an इन्नन्त अङ्ग ; hence the rule 'इणः षीध्वं लुङ् लिटां धोऽङ्गात्' applies and we get by ढत्व = ऐधिढ्वम्.) (In case of ऐधिषीध्वम्—observe that इट् was not thus connected with षीध्वम् and hence no ढ for ध) ।

Here there are two different opinions :—

(i) Some (along with दीक्षित also) say that the इण् प्रत्याहार of the rule इणः षीध्वम् etc, suggest that any इ (e. g. the इ of इट्) is concerned with षीध्वम्, लुङ् and लिट् and (अङ्गभूत) will change the following designating itself as an अङ्ग अकार therein, to ढ । Thus ऐधिढ्वम्—

(2) Others hold that the इण् प्रत्याहार of the rule इणः षीध्वम् etc does not so suggest, so that the ध coming after such an इकार will not be transformed into ढकार—thus ऐधिध्वम् is the correct form in their opinion. (The latter is not instituted in the भाष्य while the former is).

ढधयोर्वस्य मस्य च etc—There are sixteen forms in all due to the duplication of ढ, ध, व and स. Thus—when the form is ऐधिढ्वम् then because the ढ which is a यर् letter follows an अच् and precede another letter (व्) which is not an अच् (अनच्) therefore by the rule 'अनचि च' (48—8. 4. 47) it (ढ) is optionally doubled, hence this gives *two forms*—two ढस् (ढ् ढ्) and one (ढ्). Similarly

उधिष्वम् gives *two forms*—two व्स् (वृष्) and one (ष्). Again by the Vartika 'यथो मथो ह वाथो' under the rule 'संयोगान्नस्य भौवः' (51—8. 2. 23), we have *two forms* more in उधिष्टम् (once two व्स् and then one ष्). Similarly उधिष्वम् gives *two forms* more (once two व्स् and at another time one ष्). Thus these *two forms* are fourfold and therefore give $2+2+2+2 =$ eight forms. In each case again the last letter म् will once be doubled and at another time remain as it is ; thus eight $\times$ two = sixteen forms in all. उधिवि etc.—एध् + लुङ् इट् = चाट् + एध् + मिष् + इ = उधिवि । Similarly उधिष्वदि etc. Now he gives लृङ् forms—उधिष्यत्—एध् + लृङ् त = चाट् + एध् + स्र त = चा + एध् + इट् + स्र त = चा एधिष्यत् = उधिष्यत् (पत्व and इटि). ऐधिष्येताम्—चाट् + एध् + इट् + स्र + चाताम् = चा + एध् + इ + स्र + इट्ताम् (by चातो ङितः—2235) = ऐधिष्येताम् (यलोप) । उधिष्यन् (by पररूप by चतो गुणे), ऐधिष्यथाः easy. उधिष्येद्यान् like उधिष्येताम् and उधिष्यष्वम् easy. ऐधिष्ये—(by चाट् गुणः 69—6 1. 87). उधिष्यावदि and उधिष्यामदि (दीर्घं by चतो दीर्घो यङि—2170—7. 3.101) Though the root एध is अनुदात्तेत् yet when the अनुदात्त pitch disappears, (इम्), it becomes उदात्त' and hence its इनादि आङ्घातुक affixes take the augment इट् and consequently the rule 'एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) does not apply. By the by, we give a list of अनुदात्त roots —

मित—। आत्मनेपदेशु + अनतः—इतिच्छेदः । न अत् = अनत् (मवृत्तात्) तस्यादिति पञ्चमी । क्लितमाह—अनकारात् इति—अकारभिन्नादिति भावः । 'भोऽन्तः' इत्यतः ऋ इति षष्ठ्यात् अनुवर्तते । आत्मनेपदेश्विति च षष्ठ्याद्यथोक्तिका सप्तमी । आत्मनेपदावयवस्य भ्रकारस्थिति चार्थो भवति । 'अदभ्यसात्' (२४०९

—७।१।४) इत्यतः अत् इत्यनुवर्त्तते । तदेतत् सर्व्वमनसि कृत्वाह—भस्य अत् इत्यादेश इति । भस्य = 'भ + अ' इति मंघातरूपः । तस्य भकारस्य अदादेशे अवशिष्टेन अकारेण मिलित्वा—'अत्' इति भवति इति विभावनियम् । उदाहरण—माह—एधिषत् इति । एध् + लुङ् भ इति स्थिते लुङ्शिल्लस्य सिच् तस्य-वलादाहर्घं घातुकत्वादित् = आडजादीनाम् (२२५४) इति आडागमः भस्य च पूर्व्वदर्शितनियमेन 'अत्' इत्यादेशः—ततः आदेशप्रत्यययोः (२१२) इति षत्वम् तेन—आ + एध + इ + स् + अत् = एधिषत् । एधिष्ठाः—आट् + एध् + इट् + स् + थास् = आ + एधिष्ठास् = एधिष्ठाः वृद्धिः—षत्वम्, धकारस्य ष्टुनाष्टुरितिष्टुत्वम् च । एधिषाथाम्—सुगमा प्रक्रिया ।

इणः षौध्वमि—(२२४७) त्यत्र मतद्वयमप्यस्ति । तदेकेन सतेन अनेनैव सूत्रेण इट् इकारस्य लुप्तसिज्भक्ततया सिजन्तस्य अङ्गस्य अन्तर्भूततया इणन्ताङ्गत्वं सम्भवति तेन धकारस्य ढत्वं तथाच—एध + इट् + सिच् + ध्वम् = आ एध् इस् ध्वम् = आ एधि ध्वम् (धिचेति सलोपः) = एधिध्वम् (ततो धकारस्य ढत्वम्) । अपरेषाम् मतमाह इड्भिन्नएवेति—'विभाषेतः' इति परवर्त्तिसूत्रेण इटो विशिष्य-ग्रहणाद् गोवलीवर्द्धन्यायेन इड्भिन्न एव इण् इह गृह्यते तेन इणन्ताङ्गत्वं न सम्भवति अतो ढत्वाभावे एधिध्वमिति रूपम् । अयं स्पष्टार्थः—यथा 'गौरितुक्ते' तद्विशिष्यस्य वलीवर्द्धस्यापि प्रत्यायने सत्यपि वलीवर्द्धशब्दस्य कथञ्चिद् विशेषविवक्षामादाद्यैव प्रयोगः तद्वदत्रापि 'इणः षौध्वमित्यनेनैव गतार्थत्वेऽपि 'विभाषेतः' इति इड्वचनं विशेषविवक्षावशादेव तेनेटो इणन्ताङ्गत्वं न सम्भवति इति । ढधयोर्वस्य मस्यचेति—षोडशरूपाणीति— । मतमेदेनेति शेषः । तथाच 'एध्—इ—ट्—वम्' इत्यत्र इकारस्य अचत्वम् ढकारस्य यर्त्वम् वकारस्य च अनचत्वं तेन 'अनच्चिच' (४८—८।१।४७) इत्यनेन सूत्रेण ढकारस्य विकल्पेन द्वित्वम् । तदेकदं द्विडमिति रूपद्वयम् । मतान्तरेतु धकारस्यापि विकल्पेन द्वित्वे एकधं द्विधमिति रूपद्वयम्, एवं चत्वारि रूपाणि । किञ्च यणो मयो इे वाच्ये (५४-) इति वार्त्तिकात् वकारस्यापि प्रत्येकं द्वित्वे एकत्वे च रूपद्वये सति पूर्व्वचतुर्भेदेन सह गुणनेन—(४ × २ = ८) अष्टौ रूपाणि ; किञ्च अननैव

वाचिंश्चैव मकारस्यापि पाचिद्वित्वादिं कम् रिमिति पुत्रा वपरदम् । तिन
 पूत्रांश्चभेदेन सङ्गुचिते मति (८ × २) षोडश रूपानि । मम्पदमे । षिपिपि इति
 एधधातोर्मुञ्चि उत्तमैकवचने दपम्—वा+एध्+इ+म्+इ इति—(इडिपत्वे) ।
 षिपिपि—महि—मुग्गी । षिपित इति । एतानि मूढि उदाहारणानि । वाङ्मनादीना-
 मिति अवापि चाट् । तदित्यं प्रक्रिया—चाट्+एध्+इट्+म्+त (इडिपत्वे) ।
 षिपिपि तामिति । चाट्+एध्+इ+म्+आताम्—वा+एधिम्+इएताम् (आतो टित
 (२२२५) इति आकारस्य इप् चाट्सः) । ततोमुत्पद्यन्तीवसङ्गु इति षोडशम् ।
 षिपिपत्त इति । भ्रूय अनादिने परदपे च दपम् । षिपिपत्ताः स्पष्टम् । षिपिपेदाम्
 इति षिपिपेतामिति वत् । षिपिपत्तम् स्पष्टम् । षिपिपे इति चाङ्गुच इति गुचः ।
 षिपिपिपि—महि—अतो दीर्घो यटि इति दीर्घादेशः । उदात्तत्वादिति—एधधातोर्मु-
 षिपेत्वे 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादि'ति इटो निषेधे प्राप्ते वचनम् यद्यपि एधधातोर्मुदा-
 त्तेत् तयापिबन्मुदात्तस्य इति लोपे मति परिशिष्टो नानुदात्त किल उदात्तस्य ।
 तेन आङ्धातुकस्येह्वलादेशरिति मूलप्रवृत्त्या अट्—मृट्, मृडादिषु इट्—विहितमिति
 भावः । प्रवृत्तादिति । अत प्रतिज्ञानुष्करणं प्रवृत्तः । उच्यते पूत्रेण—एकाच
 उपदेशे' इति मूलव्याख्यानान्न 'अनुदात्ताद्यानुपपदमेव भंगहीयन्ते' इति तदिदानीति
 संगृह्यन्ते—

दी— । ऊट्टदन्तैर्यौतिरुच्छा, ग्रीड्, सुनु, सुग्विडोड्, त्रिभिः ।

वृड्, वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

Of the अजन्त roots (ending in vowel)—all the एकाच् roots having only one vowel are remembered (treated) as अनुदात्त (निहत means अनुदात्त) except the ऊकारान्त, अकारान्त, यु, रु, षु, ग्रीड्, सु, तु, सु त्रि, डोड्, त्रि, वृड्, and वृञ् (ड् and अ elides hence they are also अजन्त).

मित— । एते संगृहीतधातवः पाणिनिना अनुदात्तत्वेन उच्यन्ति इति

विभाव्यम् । तत्र प्राक् प्रजन्तान् आह—अजन्तेषु जदन्तैः (जकारान्तैः) ऋदन्तैः (ऋकारान्तैः) च धातुभिर्विना यु रु च्च शीङ् ऋ नु च द्वि ङीङ् त्रि एभिय चातुभिर्विना वृञ् वृञ् आभ्याञ्च धातुभ्यां विना सर्व्व एकाचो धातवः निहताः अनुदात्तासृताः पाणिनिशिष्यपरम्परया ज्ञाता इत्यर्थः ।

दी— । शक्त् पच् मुचिरिच वच् वचिच् सिच प्रच्छित्यजनिजिर्भजः ।
अङ्गभुज् भ्रसृज् मत्सृज् यज् युज् रुज् रुञ्च विजिखञ्चिसृज् सृजः ॥२॥

अद् जुद् क्षिद् तुदिनुदः पद्य भिद् विद्यति विन्दद् ।
शद् सदी सिद्यति स्कदिद्दी क्रुष् जुधिवुध्यती ॥३॥

वन्धिर युधिरुधी राधिव्यधशुधः साधिसिद्धति ।

मन्यहन्नाप्चिपृक्पितृप्तिपः तृप्यतिदृप्यती ॥ ४ ॥

लिप् लुप् वप् शप् खप् सृपि यम् रम् लम् गम् वम् यमो रमिः ।
क्र शिदंशिदिशी दृश् शृश् रिश् रुश् लिश् विश् स्पृश् कृषिः ५॥
त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष्य पिष् विष् शिष् शुष् श्लिष्यतयोघसिः ।
वसतिर्दह्दिहिदुहो नह् सिह्, रुह् लिह् वह्निस्तथा ॥ ६ ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ॥ ६॥ ॥

Of the हलन्त roots ending in consonants the under-mentioned one hundred and two are known as अनुदात्त beginning from शक्त् in the 2nd verse and ending in वह्नि in the sixth verse.

नित— । अथ हलन्तेषु अनुदात्तान् धातून् परिगणयति । ते च संख्यया द्व्यधिकं,—शतम् (१०२) इत्याह—शक्त् इति शक् (अनुबन्धरहित एव भाष्ये पाठः), इत्येक एव कान्तेषु अनुदात्तः ।

शान्तिपु—वप्, गुप्, विप्, वप्, विप्, निप् इति चतुर्दश एव चण्डिपट (सम्यक् चतुर्दशानां शान्तिपट एवात्र पठ्यते इति दुर्गाचण्डिपट इति चं दम्) ।

शान्तिपु—वप् इति च । इति इति चतुर्दशानां चण्डिपट इति चं दम् ।

शान्तिपु—मङ्, निष्ठा (निष्), मङ्, मङ्, मङ्, मङ्, मङ् (मङ्) इति चतुर्दश (निष्ठा विहित्वादिषु इति चतुर्दशानां चण्डिपट इति चं दम्) ।

शान्तिपु—वद्, वद्, विद्, विद्, वद्, वद्, वद् (वद् इत्यत्र इत्यादि चण्डिपट) ।
 विद्, विदति (विद् इत्यत्र इत्यादि चण्डिपट, मङ् मङ्गलिकारणो विद्, विदति) ।
 विद् (विद् इत्यत्र इत्यादि चण्डिपट, मङ् मङ्गलिकारणो विद्, विदति) ।
 विद् (विदति इति मङ्गलिकारणो विद्, विदति चण्डिपट) ।
 मङ्, मङ्, मङ् इति चतुर्दश ।

शान्तिपु—मङ्, मङ्, मङ् (मङ्गलिकारणो विद्, विदति चण्डिपट) ।
 मङ्, मङ्, मङ्, मङ्, मङ्, मङ्, मङ् (विद्, विदति) इति चतुर्दश ।

शान्तिपु—मङ्, मङ् इति द्वौ चण्डिपटौ इति मङ्गलिकारणो ।

शान्तिपु—वाप्, विप्, वप् (मङ्), मप्, निप्, वप्, वप्, विप्, वप्, वप्, मप्, मप्, मप् इति मङ्गलिकारणो चण्डिपट इति चं दम् एवमङ्गलिकारणो ।

शान्तिपु—वम्, वम्, वम् इति त्रयः ।

शान्तिपु—वम्, वम्, वम्, वम् इति चत्वारः ।

शान्तिपु—मङ्, मङ्, दिम्, वम्, मङ्, विम्, वम् निम् (निम् चण्डिपटौ विद्वादिः), विम्, मङ् इति दश ।

शान्तिपु—मङ्, विप्, मङ्, विप्, वप्, वप्, विप्, विप् (विष्णु मङ्गलिकारणो), मङ्, मङ्, मङ् इति एकादश ।

शान्तिपु—वम् (वम् चण्डिपटौ) वम् इति द्वौ ।

शान्तिपु—वद्, विद्, वद्, मङ् (मङ्गलिकारणो) विद् (विष्णु), वद्, विद्, वद् इति चण्डिपटौ । चण्डिपटाः (चण्डिपटः) ।

एवं समस्ता (एकः + वद् + एकः + वद् + एकः + वद् + एकादश + द्वौ + मङ्गलिकारणो + वम् + चण्डिपटौ) इति चण्डिपटौ इति चण्डिपटौ । मङ्

पच्सुचीत्यादिषु सर्व्वेव इत्समासेन निर्द्देशः । कन्दोरचार्यं क्वचित्श्लिपा, क्वचित्
श्यनेत्यादिभिर्निर्द्देशः क्त इत्यपि विभाव्यम् । हृपति हृपति इत्यत्र तु 'हृप् हृप्'
इति धातुद्वयम् केचित् तुदादौ चुरादौ च पठन्ति । तत्र तुदादित्वं वारयितुं श्यना
इह निर्द्देशः क्त इत्याह तुदादाविति—

दी— । तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥७॥

तृप् हृपी तौ वारयितुं श्यना निर्द्देश आहृतः ॥ ७ ॥

The roots हृप् and हृप्, through difference of opinion, are read as तुदादि and चुरादि in the धातुपाठः ; but we prefer them to be read in the दिवादि class ; so, to bar their तुदादित्वं and चुरादित्वं they are here read by adding श्यन्विकरण and not without विकरण ।

मित— । यौ हृप् हृपी मतभेदेन तुदादौ चुरादौ च स्थितौ (धातुपाठे इत्यर्थः) तौ (कर्म) वारयितुं श्यना श्यन्विकरणेन दिवादित्वनेत्यर्थः आहृतः (अमुपगतः) अन्नाभिरिति शेष इत्यन्वयः । कथमेवं विहितमिति चेदवाहुः— दिवादित्वादेव 'शिसुचादीनामितिसूत्रभाष्ये 'हृपितो हृपित' इत्युदाहृतं सङ्गच्छते' इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टमित्यलम् ।

दी— । किञ्च—, खिद्यपद्यौ सिध्यवुध्यौ मन्यपुष्यश्लिषः श्यना ॥८॥

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्द्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।

णिजिर्विजिर्ग्लृ इति सानुबन्धा अस्मी तथा ॥ ९ ॥

Moreover, to exclude other विकरणs from खिद्, पद्, सिध्, बुध्, मन्, पुष् and श्लिष—they are read by attaching the विकरण श्यन् to them, वस् with शप् and यु with लुक् (लुक्विकरण which is an indicatory of अदादि class). And also (for the same purpose),

निञ् विञ् and शक् are directed by adding the indicators (इर् and लृ).

मित— । ननु स्त्रियतीत्यादि कथं ग्यना निर्दिष्ट इत्यवाह—किञ् इति = अत्र श्रुति तदर्थः । अन्यनिष्ठतये अन्यस्य इतरस्य विकरस्य निष्ठतये वारणाय भिद्, पद्, सिध्, बुध्, मन्, पुप्' त्रिष इत्यादयः ग्यना ग्यन्विकरणेन दिवादिश्लेन निर्दिष्टा उत्रिखिताः । तथा वमिः वम् धातुः शपा (शक्विकरणेन) निर्दिष्टः कथितः अस्माभिरिति शेषः । तथा—किञ्, अन्यनिष्ठतये इत्यत्रापि योजनीयम् । निञ्, विञ्, शक् एते तयोऽपि अनुसन्धेन इर् इत्यनेन लृ इत्यनेन च सप्त निर्दिष्टा इति वचन = विपरिधामेनान्वयः ।

दी— । विन्दतिश्चान्द्रदीर्गादेरिष्टो भाष्ये ऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्यादयश्च नं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥ १० ॥

रञ्जिमस्जी अदिपदी तुद् चुध् शपिपुषी शिपिः ।

भाषानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसम्मतैः ॥ ११ ॥

The root विद् is seen to be enlisted in the तुदादि class in the grammars of Chandra, Durgasinha (Kalap) and others and also in महाभाष्य; but व्याघ्रभूति and others did not read it here.—This is the custom.

The nine roots रञ्ज्, मस्ज्, अद्, पद्, तुद्, चुध्, शप्, पुप् and शिप्, though clearly not stated in the महाभाष्य, are enlisted here at the instance (lit. according to the opinion) of व्याघ्रभूति and others.

N. B.—These nine roots though not expressly mentioned in the महाभाष्य—yet they are not rejected by the भाष्यकार ।

मित— । विन्दतीति—विदन्त्वामि इति 'लृ'-अनुवन्धकः विदधातुः । चान्द्र-

दीर्गादेशिष्ठः तैः तुदादौ पठित इत्यर्थः । चान्द्र इति चन्द्रनिर्मितव्याकरणम्, दीर्ग इति दुर्गसिंहो नाम ब्रह्मापव्याकरणव्याख्याता । किञ्चायं विदधातुर्भाष्येऽपि तुदादाव् पठितः । व्याघ्रभूतिप्रभृतयस्तु वैयाकरणा इमं धातुं इह तुदादौ न पेटुः न परिगणया-
न्नासुत्वियेः ।

रञ्जिमस्जीति—रञ्ज्, मस्ज्, अद्, पद्, तुद्, जुध्, शुध्, पुष, शिष्, एते नव धातवः भाष्ये नुक्ता धातुपाठेऽनन्तर्भूता न तु प्रत्याख्याता इति बोध्यम् । अतएव नास्ति भाष्येण विरोधः । व्याघ्रभूत्यादिभिस्तु पठिता इति तदनुरोधादिह अनिद्—कारिकायासुक्ता अस्माभिरिति शेषः ।

दी—‘स्पर्ध संघर्षे’ । संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोप-
संग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ।

स्पर्ध् means to challenge (to overpower). It is intransi-
tive for the object is implied in the meaning because to
challenge means ‘to call some one to fight.’

मित—‘टित आत्मनेपदानां टेर’ (२२३३) इत्यव एधधातो रूपप्रदर्शनावसर-
‘कत्यान्ताः षट्विंशदनुदात्तेतः’ इत्युक्तम् तदिहोक्तः स्पर्धधातुः तस्यां गणनायां
द्वितीयः । अनुदात्तेत्वात् ‘अनुदात्तञ्जित आत्मनेपदम्’ इति आत्मनेपदम् । स्पर्ध
इति—संघर्ष इति । परेषाम् अभिभवः पराजयस्तस्य तद्विषयिनी इच्छति विग्रहः ।
धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति । अत्रेयं युक्तिः—यदि सकर्मकः स्यात् तर्हि ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ
—शब्दकर्मकर्मकाणामाणिकार्त्ता स शौ’ (५४०—१।४।५२) इति सूत्रेषु ‘द्विदत्ता
यज्ञदत्तं स्पर्धयति’ इत्यादौ अणिकृतुर्णो कर्मत्वं न स्यात् । अकर्मकत्वाभावात् ।
यदि चाकर्मकः स्यात् तर्हि—धातोरस्य अर्थ एव भिद्येत नहि कश्चिदनुद्दिश्य स्पर्धा
सम्भवति । तस्मात् कर्मत्वं नास्ति इति न किन्तु तद्धातोरर्थ अन्तर्भूतं सद् विद्यते
न वहिः प्रकटनितिभावः । सुप आत्मनः क्यजिति (२६५७) सूत्रभाष्ये च ‘धात्वर्थ—
वहिभूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वम् इति विस्तरेण प्रतिपादितम् । तच्चवोधिनी-

काराम्—‘पत केचित् । पभिरिष्टा धात्वन्तादा च स्वर्धादङ्ग मत्प्रकृता
 दृश्यते—‘काङ्क्षा मिरावमरावती दा’ इति । उदाहरिष्यते च ‘स्वर्धायाभाट’—
 (२००४—१।१।२१) इत्यत स्वर्धिव ‘हृषदापूरमाहयते स्वर्धने इत्यर्थः इति ।
 श्रीहर्षोत्पि प्रायुङ्क्त—‘तन्नामस्यपुगाभा वा सिधा स्वर्धितुम्’ इति । अतोऽप्य मकर्मकत्वा
 न्नाप्यम् इत्याहुरिति । इत्यन्तन्त एतद्विरोधो न । तत स्वर्धधातोरेभिभव-
 पूर्वकाङ्क्षाने ऽपेरिति । उक्तञ्च—

‘धातोर्धात्वने ऽपेधात्वैर्धोपसंघात् ।

प्रतिष्ठीरिविषयातः कर्मघोऽकर्मिका क्रिया ॥’ इति दिक् ।

२२५६ । शर्पूर्वाः खयः ॥ ७।४।६१॥

दी—अभ्यासस्य शर्पूर्वा खयः शिषान्ते । ‘ह्लादिः शेषः’
 (२२७६) इत्यस्यापवादः । पस्पर्धे । स्पर्धिता । स्पर्धिपते ।
 स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धेत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धि-
 पत । ‘गाष्ट ४ प्रतिठानिष्पयोर्ग्रन्थे च’ । गाधते । जगाधे ।
 ‘वाष्ट ५ लोडने’ । लोडने प्रतिघातः । वाधते । ‘नाथ ६
 नाष्ट ७ याच्ञोपतापैश्वार्यागीःपु’ ।

“आशिपि नाथ इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । अस्याशिपरे-
 वात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते । ‘दध ८
 धारणे’ । दधते ।

Of the अभ्यास (reduplication) the खय letters (खफह.....
 कुप्य्) only, which are preceded by शर letters (शवस), are re-
 tained and the शर letters (श्, ष् and स्) elide. Thus here the
 खय् letters are retained and the beginning ones are dropped
 so this rule (शर्पूर्वाः खयः) overrules ह्लादिः शेषः (२१७७—७.४.६०)

where the beginning letters only are retained. Thus by 'लिटिधातोर्नभ्यासस्य—(277—6.1.8.) स्पर्ध् + लिट् त = स्पर्ध् स्पर्ध ए (by 'लिटस्तञ्भयोर्लिटिरेच' 2241—3.4.81) = प स्पर्ध् ए = पस्पर्धे । स्पर्धिता —स्पर्ध् + लुट् ता like एधिता । स्पर्धिष्यते—स्पर्ध् + लृट् ते । स्पर्ध्ताम् in लोट् । अस्पर्धत in लङ् । स्पर्धेत in विधिलिङ् । स्पर्धिषीष्ट in आशीर्लिङ् । अस्पर्धिष्ट in लुङ् and अस्पर्धिष्यत in लृङ् ।

N. B.—The order of conjugation is—

लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ्, आशीर्लिङ्, लुङ्, and लृङ्.
(This order should always be kept in mind in our Kaumudi).

गाघृ means प्रतिष्ठा (establishment), लिप्सा (hankering) ग्रथ्य (collection)—गाघते etc. वाघृ means लोड़न (obstruction) नाघृ and नाघृ means begging etc. Vartikakara says that it should be stated that the root नाघ (नाघृ) is used in the आत्मनेपद only in the sense of आशीः (blessing) Thus नाघते—elsewhere नाघति (परस्मै—). The root दध means to hold दधते—

मित— । 'शर् पूर्वो धेभ्य' इत्यतदगुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरः (शषस इत्येषां) न शेषः किन्तु खयाम् (खफळ्ठथचटतकपाम्) एव शेषः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (२६२०—७।४।५८) इत्यतीऽभ्यसस्येत्यनुवर्त्तते । तदाह अभ्यासस्येति । शर इति शषसा इति । खय इति खफळ्ठथचटतकपाः इति । हलादिः शेषः इति स्पष्टम् । हलादिः शेषः इति सूत्रात् शेषपदमनुवर्त्य शिष्यन्ते इत्युक्तम् । अत्रादि—रित्यप्यनुवर्त्तते । तत्र शर्व्यतिरिक्तवर्णापेक्षया धाल्वादिभूता इत्यर्थः । तेन वत्रश्चेत्यत्र चस्य न शेषः । नन्दाः संयोगादयः (२४४६—६।१।३)—इति निषेधस्याप्रवृत्तेः प्रचेरिफस्यापि द्वित्वम् । द्वितीयैकानवयवस्यैव तन्निषेधात् इति बोध्यम् । पस्पर्धे इति स्पर्ध् + लिट् त = स्पर्ध् स्पर्धत स्पष्स्पर्ध ए (लिटस्तञ्भयोः—(२२४१) इति एतादेश) पस्पर्धे । स्पधितेत्यादीनामयं क्रमः—(लट् लिट्) लुट्, लृट्, लोट्,

नङ् विधिलिङ्, आशीनिङ्, लुङ्, लृङ् इति सर्वत्र ऋचम् । एषां (स्पष्टिंशो-
न्यादीनाम्) रूपस्य एषधातुवद् बोध्यम् ।

गाघ्र इति प्रतिष्ठा—आप्यट्, व्यापन, अथप्यापन वा प्रतिष्ठा । एकत्र प्यापनं
सन्दर्भोवा । यय (यय् + अच्) । प्रतिघातो बाधनम् । गाघ्रनाघ्र इति । अत
वार्तिकमाह—आशिपीति । अस्याघमाह अस्याशिपि एव आत्मनेपदं मान्यतेति । उदा-
हरति नयातीति । दधधारणे इति । लिटि रूपं वत्यशाह—

२२६० । अत एकहल्मध्ये ऽनादेशादेर्लिटि ॥६॥४॥२२०॥

दो— । लिट्निमित्तादेशादिकं न भवति यटङ्गं तदवय-
वस्यासंयुक्तहल्मध्येस्यस्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति
लिटि ।

When in लिट्, a कित् (क eliding) affix follows, then
एकार is the substitute of the short अ (अत्) existing between—
two non-conjunct (असंयुक्त --simple' as द (अ) ध्) consonants
which अकार or short अ is a part of a verbal stem (अङ्ग)
that (the अभ्यास or the reduplicate of which) is not preceded
by an आदेश or substitute (due to लिट्, and also the redupli-
cate (अभ्यास) elides Thus दध् + लिट् त = दध् + दध् + ए (लिट्स-
ङ्गयोरेश्दरेच् (2241)) = दध् + द (अ) ध् + ए = ० + द (ए) + ध् + ए (Here
by this rule the reduplicate or the अभ्यास elides and अ is
replaced by ए) Thus we have द्धि । This कित् is instructed in
the rule अशयोगात् लिट् कित् (2242—1 2 5)

नित— । 'अत + एकहल्मध्ये + अनादेशादे + लिटि' इतिच्छेदः । अत
इति इष्टी । एकहल्मध्ये इति सप्तम्यन्तमपि षष्ठान्त द्रष्टव्यम् । 'एक' शब्दस्यासहाय-
वचन । 'एके सुन्यायकीवला' इत्यमरात् । एकमात्र हलित्यर्थ । अतएव वृत्तौ

असंयुक्तहल् मध्यस्थस्य इत्युक्तम् । अनादेशादेरिति च 'अत' इत्यस्यैव विशेषणम् । तदिह
 अत इत्यस्य विशेषणद्वयम्—एकहलमध्ये (असंयुक्तहल् मध्यस्थस्य) इत्येकम्—
 अनादेशादेः (लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गम्) इत्यन्यत् । 'धुमोरेद्धाव-
 भ्यासलोपश्च' (२४७१—६।४।११८) इत्यत 'एदिति 'अभ्यास लोपश्चेति चानुवर्त्तते ।
 तदाह 'अकारस्यैकारः अभ्यासलोपश्चेति' । 'गमहनजनखनवृर्त्ता लोपः
 किङ्कल्यनङि' २३६३—६।४ ८८) इत्यतः 'किति' इत्यनुवर्त्तने ननु 'ङिति' इत्यपि—
 असमवात् 'असंयोगान्निट कित्—(३२४२—१।२।५) इति किङ्कलनाज् ज्ञापकान् ।
 तत् फलितसाह—किति लिटीति । 'एकहलमध्ये' इत्यस्य व्याख्यानम् 'असंयुक्तहल्-
 मध्यस्थस्येति—एकौ असंयुक्तौ हलौ एकहलौ (कर्मधारयः)—तयोर्मध्यम् (६ष्टोत्) ।
 तस्मिन् तिष्ठतीति तत्स्थः, तस्य । व्यञ्जनान्तरेणासंयुक्तव्यञ्जनद्वयमध्यवर्त्तन इत्यथेः ।
 अनादेशादेरिति—आदेशः आर्द्धस्येति (बहुव्रीहिः) । न तथा अनादेशादिः तस्य ।
 अङ्गस्येति धिक्कृतं वर्त्तते 'आसप्तमाध्यायपरिमसप्तोरेङ्गाधिकारः' इति भाष्यवचनात् ।
 लिटीति परनिमित्तकसप्तमी अनादेशादेरित्यस्य एकदेशे 'आदेशे' इत्यत्र सम्बन्धने ।
 अतो व्याचष्टे—लिखिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गमिति । लिडेव निमित्तम्
 लिङ्गमित्तम् । तस्मात् आदेशः स आर्द्धि यस्येति वृत्तौ लिखिमित्तेति विग्रहः ।
 समासान्तः । क्प्रत्ययः एवञ्च अङ्गमित्यस्य विशेषणमिति विज्ञेयम् । तदयमस्य सूत्रस्य
 स्पष्टार्थः । लिटं निमित्तं (हेतुं) अवलम्ब्य यस्य अङ्गस्य आदौ आदेशः (वैदृष्य-
 सम्पादकः 'विकृतिविधायनी' वर्णविशेषः यथा—चकणतुरित्यत्र चकारः ककारस्य
 वैदृष्यसंपादकः रूपान्तरप्रतिपादकः तद्वत् कश्चिद्वर्णः) न विद्यते (अभ्यासे
 इत्यर्थः) तस्य तादृशस्य (अङ्गस्य—यस्मात् प्रत्ययविधिसंज्ञादि प्रत्ययेऽङ्गम्—१८८—
 १।४।१३) असंयुक्तहलद्वयमध्यस्थस्य अकारस्य (तस्यैवाङ्गस्यावयवस्य) एकारादेशः
 स्यात् किति लिटि परे इति । किञ्च न केवलमकारस्य एकारादेशः किन्तु अङ्गात्
 प्राग्वर्त्तितोऽभ्यासस्यापि लोपः स्यात् किति लिटीति इति । 'द्वेषे' इत्यादाहरणम् ।
 दध् + लिट् त इति स्थिते द्विने क्ते लिटस्तन्भयोरेण्डरेच् इति (२२४१) एणादेशे
 द्विले च दध् + दध् + ए इति जाते पूर्वखण्डे (अभ्यासे दध् इत्यत्र) न कश्चिद् विरूपता-

विधायकः वषंः आदिगते । ततः उत्तरखण्डस्य (अडस्य) दध्, (द (घ) ध्,) इत्यस्य—अकारस्य एकारादेशे कृते दध् + द एध् + ए इति सम्प्रदायानि अभ्यासलोपेन ० + देध् + ए = देधे इति सिध्यति । एवं दध् + लिट्, आताम = दध् + दध्, आते ('टित आत्मनेपदानामिति एत्वम्) = ० + देध् + आते = देधाते । अनु सूत्रे 'लिटि' इति सकृदेव उक्तम् अतो तु 'लित्तिमितेति' 'किति लिटि' इति च द्विरनुबध्यते । तदसदितिचेत् । न । इष्टानुरोधेन लिटौत्यावर्ण्य आदेशविशेषणमित्यस्य निमित्तमत्र क्रियते इति विभावनीयम् । किति किम्—मनाद—(यत्नः पिप्वादेश्चाभ्यासलोपो न) । लिटि किम् । पापच्यात् (यङ् लुक् विधिनिङ्) । यत्नः किञ्चाभात् पूर्वमन्वेषा-
प्राप्तौ 'यलित्ते'ति सूत्रमवतारयति ।—

२२६१ । यलि च सेटि ॥६।४।१२१।

दी—प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्री-
यते । शसिदद्योः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिय-
च्चरां तेषु सत्स्यपि एत्वाभ्यासलोपी स्त एव । देधे । देधाते ।
देधेरे । 'अतः' किम् ? दिदिवतुः । 'तपरः' किम् ? ररासे ।
'एक—' इत्यादि किम् ? तत्सरतुः । 'अनादेशादेः' किम् ?
चकणतुः । लिट आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिथ । सेहे ।

'स्तुदि आप्रवणे ।' आप्रवणमुत्प्लेवेनमुद्धरणं च ।

The fore-going explanation applies here (also). In other words, when in the perfect (लिट्), the affix यल्, having the augment इट follows, then ए is the substitute of the short अ existing between two non-conjunct or simple consonants—this short अ being a part of the verbal stem or अङ् that is not preceded by an आदेश or substitute due to लिट्, and—

also the अभ्यास or reduplicate elides. Here (in the rule 'अतएकहलमध्य' etc) by the term 'आदेशः' of the expression 'अनादेशादेः' we are led to think that a consonant which is dissimilar in form is meant. This we infer from the prohibition of एत् and अभ्यासलोप to शस् (शस) and दद् (दृद्) in the rule 'न शस-दृद्वादिगुणानाम्' (2263—6, 4. 126). Hence, though in the अभ्यास of दध, पत etc. there are प्रकृति जश् (natural ज, व, ग, ड and द् i.e. unchanged third letters) as well as प्रकृति चर् or unchanged चर् (first letters—च, ट, त, क, प, श, य, स,), there must be एत् of the अ of the अङ्ग and the elision of the reduplicate (अभ्यास)—in as much as the first letters of the अभ्यास of such roots are not deformed in the least. Thus the prohibition 'अनादेशादेः'—has nothing to do with देधे, पेततुः etc. To put it in a fuller way :—It is stated in the rule 'अभ्यासे चर्च' (2152—8, 4. 54) that 'प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः' i. e. जश् letters are replaced by जश् letters and चर् letters by चर् letters. This is the case in दध, पत etc and शस् दृद् । As in the लिट् form of दध (दध दध ए) there is no change (वैहृष्य) in the first letter of अभ्यास so also there is no change in the लिट् form of शस् (शस शस् अ) and दृद् (दृद् दृद् ए). Hence if एत् and अभ्यासलोप were enjoined to all लिट् forms alike then the rule 'न शसदृद्—' becomes meaningless. Therefore it is concluded that एत् and अभ्यासलोप are enjoined to those लिट् forms alone where the अभ्यास has no dissimilar or deformed (विहृष्य) letter i.e. where the first letter of the अभ्यास is not

changed into another form and not where it (the first letter) is changed into another letter as in जगत् जहसत्, etc. where ग and ङ are changed into ज । Thus ग् and द् have no एत्व and अभ्यासलोप for they are specially prohibited from having them (एत्व etc.), whereas दधत् etc have एत्व and अभ्यासलोप, though they have प्रकृति जग (द) and प्रकृतिचर (प) letters in the आदेशादि or अभ्यास, for there is no prohibition expressed by the rule 'अतद्वलएकमध्ये—' and it is therefore that लिट् forms like दीधे and -पेतत्, etc are valid. And consequently the expression 'आदेशार्थे ह..... एवाश्रीयते' is rightly guessed. दीधरे—दध् + दध् + क्त = दध् + इरेच् (by तभ्यो, etc) = दीध् + इरे । Why the rule reads अत, (in अतएकहलमध्ये etc) ? Witness दिदिवत्, (where there is इ (in दिव) and not अ so एत्व and अभ्यासलोप are not enjoined to it). Why अतः (of अत) is made तपरः (which is followed by a स्) i. e. why do you take the short अ only and not the long one (आ) also ? Witness ररासे (रास शब्दे + लिट् ए) । why the expression एकहलमध्ये (in the rule) ? See that तत्सरत् (स्र् छन्नगतौ to creep—सर + लिट् अतुस्) has no एत्व and अभ्यासलोप for the स्र् of स्र् is not a simple (एक) consonant but it is a conjunct (संयुक्त) consonant, hence the rule does not apply here. And why अनादेशादिः (of one having no आदेश or deformed letter in the beginning) ? Witness चकवत्: (कव —शब्दे + लिट् अतुस्) where the verbal stem (चक्) has a deformed (विरूप) letter (च) for its आदेश in the अभ्यास, so the rule अत etc does not apply and consequently there is no एत्व and अभ्यासलोप ।

also the अभ्यास or reduplicate elides. Here (in the rule अतएकहलसन्धि etc) by the term 'आदेशः' of the expression अनादेशादेः we are led to think that a consonant which is dissimilar in form is meant. This we infer from the prohibition of एत्वं and अभ्यासलोप to शस् (शस) and दद् (दद) in the rule 'न शस-दद्वादिगुणानाम्' (2263—6, 4. 126). Hence, though in the अभ्यास of दध, पत etc. there are प्रकृति जश् (natural ज, व, ग, ङ and ट i.e. unchanged third letters) as well as प्रकृति चर् or unchanged चर् (first letters—च, ट, त, क, प, श, य, स,), there must be एत्वं of the अ of the अङ्ग and the elision of the reduplicate (अभ्यास)—in as much as the first letters of the अभ्यास of such roots are not deformed in the least. Thus the prohibition अनादेशादेः—has nothing to do with देवै, पेतंतु, etc. To put it in a fuller way :—It is stated in the rule 'अभ्यासे चर्च' (2182—8, 4. 54) that 'प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः' i. e. जश् letters are replaced by जश् letters and चर् letters by चर् letters. This is the case in दध, पत etc and शस् दद् । As in the लिट् form of दध (दध दध ए) there is no change (वैकल्प) in the first letter of अभ्यास so also there is no change in the लिट् form of शस् (शस शस् अ) and दद् (दद दद् ए). Hence if एत्वं and अभ्यासलोप were enjoined to all लिट् forms alike then the rule 'न शसदद्—' becomes meaningless. Therefore it is concluded that एत्वं and अभ्यासलोप are enjoined to those लिट् forms alone where the अभ्यास has no dissimilar or deformed (विरूप) letter i.e. where the first letter of the अभ्यास is not

changed into another form and not where it (the first letter) is changed into another letter as in जम्भत् जहम्भत्; etc. where ज and ह are changed into ज्ञ । Thus जम्भ and जह् have no एत्व and अभ्यासलोप for they are specially prohibited from having them (एत्व etc.), whereas जह पत् etc have एत्व and अभ्यासलोप, though they have प्रकृति-जग् (ह) and प्रकृतिचट् (प) letters in the आदेशादि or अभ्यास, for there is no prohibition expressed by the rule 'अतएकहलमध्ये—' and it is therefore that लिट् forms like देधे and -पेतत्; etc are valid. And consequently the expression 'आदेशार्थे ह.....एवाश्रीयते' is rightly guessed. देधिरे—दध् + दध् + भ् = दध् + इरेष् (by तभ्योः etc) = दैध् + इरे । Why the rule reads अतः (in अतएकहलमध्ये etc) ? Witness दिदिवत्; (where there is इ (in दिव) and not अ, so एत्व and अभ्यासलोप are not enjoined to it). Why अतः (of अत) is made तपरः (which is followed by a त्) i. e. why do you take the short अ only and not the long one (आ) also ? Witness ररासि (रास शब्दे + लिट् ए) । why the expression एकहलमध्ये (in the rule) ? See that तस्वरत् (स्वरुद्धगती to creep—स्वर + लिट् अतुम्) has no एत्व and अभ्यासलोप for the स्वर of स्वरु is not a simple (एक) consonant but it is a conjunct (संयुक्त) consonant, hence the rule does not apply here. And why अनादेशादिः (of one having no आदेश or deformed letter in the beginning) ? Witness चकथत्; (कथ —शब्दे + लिट् अतुम्) where the verbal stem (चक) has a deformed (विरूप) letter (च) for its आदेश in the अभ्यास, so the rule अत etc. does not apply, and consequently there is no एत्व and अभ्यासलोप ।

लिट् etc.—In the rule अत etc. the word लिटि is taken by Bhattoji twice—once as an adjective to आदेश (लिङ्गिनिच्चादेशादिकं न भवति यदङ्गम्) and next as an adjective to एत्व (अकारस्य एकारो लिटि) । Because लिटि is an adjective to आदेश—also ; so we have एत्व and अभ्यासलोप in the लिट् form of णम् (नम्) प्रहृत्वे (to be modest) and शब्दं च (to make sound), and षह् (सह्) स्र्षण (to endure to tolerate) for the ण is changed into न by 'णो नः' (2286—6.1.65) and ष is transformed into स by 'धात्वादेः षः सः' (2264—6.1.64)—and not by the reason of लिट् following. Hence नेमतुः, नेसुः and नेमिथ and सेहे etc. are valid (नेमिथ—णम् + लिट् घल् = नम् + नम् + इट् + घल् = ० + नेम् इथ and सेहे = षह् + लिट् ए = सह् + सह् + ए = ० + सेह् + ए) ।

The root स्क्रुदि (स्क्रुट्) means आप्रवण (to leap and to extract) :—

मित—सूत्रमिदं “अतएकहल्—” इत्यतः अव्यवहितपरवर्ति ; किञ्च तत् यदुक्तमिहापि तदेव वक्तव्यं तस्मात्तदाह—प्रागुक्तमिति । तथाचायमर्थः—लिङ्गिनिच्चादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्य असंयुक्तहल्मध्यस्थस्य अकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च सेटि (इङ्विशिष्टे) थलि लिटि च इति । ननु प्रकृतिजशां प्रकृतिजश आदेशाभवन्ति प्रकृतिचराश्च प्रकृतिचराः इति ‘अभ्यासे चर्च’ (२१८२—८।४।५४) इति सूत्रे उक्तम् । देधे पेततुः (दध् + लिट् ए—पत् + लिट् अतुम्) इत्यादावेकत् (दध इत्यत्र) प्रकृति जश् (ट्) आदेशः अन्यत्र च (पत् इत्यत्र) प्रकृतिचर् (प्) आदेशः । अस्य आदेशस्य निमित्तञ्च लिडेव । तस्मात् लिङ्गिनिच्चादेशादित्वात्—कुत इह एलाभ्यासलोपौ विहितौ इति चेदवाहुः—आदेश इति । ‘इह’ अस्मिन् अत एकहल् मर्धेऽनादेशादेर्लिटीति सूत्रे इत्यर्थः । वैरूप्यसंपादक इति । वैरूप्यं विरूपता विकृतिर्वर्णान्तरत्वमिति यावत् तस्य संपादकः प्रापकः । ‘आश्रीयते’ स्वीक्रियते सूत्रकारिण इति शेषः । अयमर्थः—यस्मिन् खल्वादेशे विधीयमाने स्थानिनः वर्णान्यत्वं भवति तादृश

एव चादेम इह विवक्षित इति भावः । तुम् एतञ्च ज्ञातमिति विदत्ताह—उभित्योमिति ।
 'न ममदद्वादिदुष्पानाम्' (२२६१—६।३।१७६) इत्यत प्रतिषेधविधानाञ्च ज्ञापकत्वात् ।
 तथाहि यदि विदुषादेत्यानामिष मनुष्यादेत्यानामपि एवाभ्यासभ्रंशो न भवेताम् तर्हि न
 ममदद्वादिदुष्पानामिष्य चानदेम इत्यदिषु, ईडाभावात् । तथाच यदि एवाभ्यास—
 न्नोपो भवतस्तर्हि मनुष्यादेत्यानामिष चहाभ्यासात् तौ भवत, न तु विदुषादेत्यानामप्यहा-
 दोनामिति कथितम् । अतः प्रकृतिप्रत्यय, प्रकृतिप्रत्यय यदा मनुष्यादेत्याः तदस्य विदुषा-
 देत्याः । तत्रान्यनिषण्णपादेत्यानां (प्रकृतिप्रत्यय) यदा—विधिरसं (एवाभ्यासभ्रंशोपो)—पद्यु-
 दाससेन प्रकृतिप्रत्ययत्वमपि एवाभ्यासभ्रंशो भवत एवैत्याह—तेनेति । प्रकृति-
 प्रत्ययं दकारप्रकारादोनाम् । तेषु दकारप्रकाराद्यादेरेषु । मन्मस्यपि यत्प्रमाणेनापि ।
 उदाहरणमाह—तेषु इत्यादि तेषु देधाने इति प्राग्दर्शितम् । तेषु इत्यापि—
 पूर्ववर्तस्वभ्यासभ्रंशोपो ततो भ्रम इरेत्यादेरेण रूपम् । 'अत एकद्वल्मर्थम्—' इति
 भ्रवाभ्यासा यथांना प्रत्येकमुपयोग दर्शयति—अतः किम् इति । दिदिबन्, (दिष्न्-
 लिट् अतुम्) अत दकारस्य स्यानिमनुष्यादेरेण प्रकृतिप्रत्ययं दकारप्रकारयोः एकद्वल्म-
 किन्तु तयोरेकारमध्यत्व नास्ति किन्त्विकारमध्यत्वमिष । अत एवाभ्यासभ्रंशोपाभावः
 इति भावः । तपरः किमिति । अत् इति किमित्यर्थः । ररासे इति । राश (राम्)
 शब्दे इति धातुः । तस्य आत्मनेपदत्वात्तित्तिट् रूपम् । अत र् स् इत्यस्युत्पत्त्य-
 म्भ्यस्य अवर्णस्य इत्याभावात्तित्वाभ्यासभ्रंशोपो नेति बोध्यम् । एक इत्यादि किमिति—
 एकद्वल्मर्थम् इति किमिति इति प्रश्नः । तत्सुरतुरिति । सरश्चरगतौ इति धातुः ।
 तस्य लिटि अतुमि रूपम् । अत अकारस्य मध्यवर्णत्वमस्ति किन्तु तत् इति एक,
 (अस्युत्पत्त्यः) इत् न भवति तेनाय विधिर्न प्रवर्तते इति भावः । अनादेत्यादि, किमिति—
 'आदेत्यादिकं न भवति यदहमिति किमित्यर्थः । अकणतुरिति । कण शब्दं इति
 धातुः । तस्य अतुमि रूपम् । अत ककारस्य विदुषादेरेणकारनेत्वाभ्यासभ्रंशोपो न ।
 सप्रति लिखितमिति आकर्त्ता व्याख्यातस्य फलमाह—मित् आदेरेणविशेषणादिति । 'इह'
 इति नेमित्य इत्यत्र सिद्ध इत्यत्र चेत्यर्थः । अत (मूर्हन्त्यादिः) प्रकृत्ये शब्दे धेति धातुः ।
 तस्य सेटि यलि रूपम् । यह (मूर्हन्त्यादिः) मर्थणे इति धातुः । तस्य मिति

प्रथमैकवचने रूपम् (णम् + लिट्—धल्—पह् + लिट् त = नम् नम् इट् धल्—सह् सह् ए = नेम इ ध—सेह् ए) अत्र णकारपकारयोर्विरूपत्वमस्ति सत्यं किन्तु एतद् विरूपत्वं लिटं निमित्तमवलम्ब्य न भवति किन्तु क्रमेण 'णोनः' (२२८६—६।१।६५) इति 'धात्वादिः षः सः' (२२६४—६।१।६४) इति च सप्तद्वयमवलम्ब्यैव । तेन लिङ्ग-
मित्त्वाभावाद् विरूपादेशयोरपि एत्वाभ्यासलोपौ भवतः ।

स्कुदि (स्कुद्) आप्रवणे । आप्रवणस्याधेनाह—उत्प्रवणमिति । उत्प्लुत्यगमन-
मित्यर्थः—

२२६२ । इदितो नुम् धातोः ॥७।१।५८॥

दी— । स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । 'श्विदि १० श्वैत्ये' । अक-
र्णकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे । 'वदि ११ अभिवादनंस्तुत्योः' ।
वन्दते । ववन्दे । 'भदि १२ कल्याणे सुखे च' । भन्दते ।
बभन्दे । 'मदि १३ स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । मन्दते ।
ममन्दे । 'स्पदि १४ किञ्चिच्चलने' । (अकर्णकः) । स्पन्दते ।
पस्पन्दे । 'क्लिदि १५ परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्णकः ।
क्लिन्दते चैत्रम्—(laments over Chaitra) । चिक्लिन्दे ।
'मुद १६ हर्षे' । अकर्णकः । मोदते । (सुसुदे) । 'दद १७
दाने' । ददते ।

The augment नुम् (न्) comes after an इदन्त (इकारान्त) root, which drops its इत् (इकार) । Thus स्कुदि ends in इकार ; hence it is इदित् । So स्कुद् + लट् ते = स्कुनुम् द् + ते (मिदचोऽन्वात् परः) = स्कुन् इ ते = स्कुन्दते—similarly चुस्कुन्दे (लिट्) ।

मित— । इदितः + नुम् + धातोरितिच्छेदः । प्रथम इत् = ऋसइकारः, द्वितीय इत् = इत् संज्ञा । इत् (इकारः) इत्—(इत् संज्ञकः) यस्य (धातोः) स इदित्

(बहुव्रीहिः) तस्य । तेनायमर्थः—यो धातुरिदित् भवति तस्य तुमागमः स्यादिति । नागेशसु 'इदित इति कर्मधारयेण धातोर्विशेषणम् । तेन इदन्तस्य धातुर्नुम् विधान— वत् चदिङ्ङादौ न दीषः' इत्याह । 'मिदचोऽन्यात् परः' इति परिभाषया तुमागमः 'स्रु दि' इत्यस्य अन्यादचः उकारान् परो भवति—स्रु दि + नद् ते—स्रु नुम् द ते = स्रु न् द ते (नुम् इत्यत्र उकार उकारणार्थः—मकारस्य चेतम्) = स्रुन्दते । एवं लिटि चस्रुन्दे (अत्र द्वित्वं खयशेषत्वम् (ककारशेषत्वम्) कुहोश्चुरिति तुलम् (चकारत्वम्) लिटस्तभयोरिति तकारस्यैत्वे च रूपम्) । वन्दते इति—इदित्वाद्नुम् । मदि इति । कान्तिरिच्छा ॥ दद दाने इति—इदित्वाभावात् ददते इति शपि रूपम् ।

२२६३ । न शसददवादिगुणानाम् ॥६॥४॥१२६॥

दौ— । शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाम्यासलोपी न । ददद । दददाते । दददिरि । 'ष्वद १८ स्वर्द १८ आस्वादने' । अयमनुभवे सकर्मकः (यथा—आम् स्वदते स्वर्दते वा) । रुचावकर्मकः ।

एव and च्छ्वासलोप (the elision of the reduplicate) are not enjoined to the च (existing in the middle of the roots) of शस्, दद, वकारादि roots (having a वकार in the beginning as वम् to vomit) and of that root where the word गुण has been made to operate. In a better way—Neither the च्छ्वास appears nor is ए enjoined in place of the च of such roots—as शस्, दद, वकारादि and that (root) has undergone an operation of गुण (as पू by गुण becomes पर् and thus begets an च in the middle (प् (च) र)). Thus शस्— gives (शस् + अतुम् (कित्)) शशसतुः ; दद gives (दद दद ए = ददद ए) दददे ; वकारादि gives (वम् + लिट् अतुस = वम् वम् अतुम्) ववसतुः and गुण-

शब्देन भावित gives (पृ + लिट् अतुस् = पर् पर् अतुस्) पपरतुः । (Note that पृ, कृ, शृ etc are first changed by गुण (सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः) into पृ अर्, कृ अर् and शृ अर् etc and then the prohibition एत्वाभ्यासलोप)—applies. दददति etc easy.

पृष्ट, स्वर्द्ध to taste ; अयम् etc i. e., पृष्ट and स्वर्द्ध (both) are transitive in the sense of feeling, but they are intransitive in the sense 'to taste as, अपां हि दृष्टाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा (नैषधे) ।

मित— । शस्य ददश्च वादिश्च गुणश्च—एषां इन्द्रः । शसददवादिगुणाः तेषाम् । गुणशब्दे अर्श आदिभ्योऽज् द्रष्टव्यः । तेन गुणवान् इत्यर्थो भवति । तेन लक्ष्यार्थेनाह—गुणशब्देन भावितस्येति—गुणशब्देन विहितो गुणशब्देन भावित इति-बोध्यम् । अतएकहलमध्ये ऽनादेशादेर्लिटि इत्यतः अत इति 'घृस्वरेद्भावभ्यास-लोपश्च' इत्यतः एदिति अभ्यास लोपश्चेति चानुवर्तते—तदाह योऽकार इत्यादि । दददे इत्यादि स्पष्टम् । शस् इत्यस्य उदाहरणम् शशसतुरिति ; वकारादीनाम् इत्यस्योदाहरणम्—ववमतुरिति । गुणशब्देन भावितस्य—पपरतुः चकरतुः इत्यादि । प्वद प्वर्द्ध इति—अयमिति प्रत्यासत्ताभावादपि उभयमनेन विवक्षितम् । प्रत्येकाभि-प्रायं वचनमिति च मनोरमात्त्वबोधिनोकारादयः । सकर्मक इति यथैतत् फलमास्वाद्य अदः स्वदस्तेति । अकर्मकः यथा—अपां हि दृष्टाय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा इति नैषधे ।

२२६४ । धात्वादेः षः सः ॥६।१।६४॥

दी— । धातोरादेः षस्य सः स्यात् । 'सात् पदाद्योः' (२१२३) इति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे । स्वर्द्धते । सस्वर्द्धे । 'उर्द्ध २० सानि क्रीडायां च' ।

The cerebral प occurring in the beginning of a root is

replaced by the dental स. The व in वृत्तवृत्ते is barred by the rule 'सात् पदसोः' (2123—E. 3. 111). उदं to demand respect, to play etc.

मित—। मृते यः इति पकारस्येत्याह—पमेति । धात्वाट्टरिति धातुपदस्य किम्—पट् (अस्य धातुत्वाभावाद् दन्त्यसकारत्व न) । आट्टि किम् । लपति (आदित्वाभावात् न सः) । कथं तर्हि पकारोयति—तस्य नामधातुनेन उपट्टिशालभावात् (धातुपाठान्तगतत्वाभावात्) न सन्तमित्याहुरितिदिक् । उदं माने इति 'मानयित्-समुन्नतिः' इत्यमरः ।

२२६५ । उपधायां च ॥ ८२।७८॥

दी—। धातोरुपधाभूतयो रेफवकारयोर्ह्रस्वपरयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दांचक्र । 'कुर्द २१ खूर्द २२ गुर्द २३ गुद २४ क्रीडायामेव' । कूर्दते । चुकूर्दे । खूर्दते । गूर्दते । गोदते—(गुदधातोः शपि लघूपधगुणः) । जुगुदे (असंयोगादिति कित्त्वान्नगुणः) । 'पृद २५ छरणे' । सूदते । सुपूदे ।

सैक्-सृप्-सृ-सृज-सृ-सृज्याऽन्ये दन्तप्राजन्तसादयः ।

एकाचः प्रोपदेशाः ष्वक्-स्विद्-स्वद्-स्वञ्जि-स्वप्स्मिडः ॥१॥

दन्त्यः केवलदन्तप्रो न तु दन्तोऽपि । ष्वकादीनां पृथग्रहणात् ज्ञापकात् । 'झाद २६ अव्यक्ते शब्दे' । झादते । जझादे । 'ह्लादी २७ सुखे च' । चादव्यक्ते शब्दे । ह्लादते । 'खाद २८ आखादने' । स्वादते । 'पर्द २९ कुत्सिते शब्दे' । गुद-चव इत्यर्थः । पर्दते । 'यती ३० प्रयत्ने' । यतते । येति । ('अत-

एकहलित्वेत्त्वाभ्यासलोपौ) । युत् ३१ जुत् ३२ भासने' । यीतते
युयुते । जीतते । जुजुते । विथृ ३३ वेथृ ३४ याचने' ।
त्रिविधे । विवेधे । 'अथि ३५ श्रैथिल्ये' । अन्यते । 'अथि ३६
कौटिल्ये' ग्रन्थते । 'कथ्य ३७ श्लाघायाम् । कथ्यते । (चकथ्ये)
एधादयोऽनुदात्त तो गताः ॥

अथाष्टात्रिंशत्तवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । अत ३८ सातत्य-
गमने' । (अतएवाततीति = आत्मा—जणादिमनिन्) । 'अत
आदे' (२२४८) । आत । आततुः । आतुः । लुङि 'आतिस्
'ईत्' इति स्थिते ।

The इक् letters (इ उ ऋ ॠ) are lengthened of a root which
has रेफ and वकार, (both of which are) followed by conso-
nants, as its penultimate letters. Here in the root उर्द्—उ is
one of the इक् letters, रेफ which is followed by the consonant ढ
is its penultimate letter ; hence the इक् (उ) is lengthened—
ऊर्द्ते । ऊर्द्दे चक्रते—The root is इजादि and also गुरुमान् hence by the
rule "इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्छः" (2237—3. 1. 36) it gets आम् and then the
अनुप्रयोगः of क्त (क्तञ्चानुप्रयुज्यतेलिटि (2239—3. 1. 401) comes in and
lastly क्त becomes आत्मनेपद (as उर्द्दे is itself आत्मनेपदी) by 'आम्प्रत्यववत्-
क्तञोऽनुप्रयोगस्य (2240—1 3. 63). कूर्द्देते like ऊर्द्देते । चुकूर्द्दे—कूर्द्दे + लिट्
त = कूर्द्दे, ए = कूर्द्दे, ए (हलादिः शेषः (= कूर्द्दे, ए by ङसः—2180—
7. 4. 59) = चुकूर्द्दे (कुहोश्चुः—2245—7. 4. 62). प्रूद्—to drip सूद्देते
(धात्वादेः षः सः—2264).

All monosyllabic सादि (having a स in the beginning) roots
the स of which is such that it is dental as well as invariable-

followed by an अच् (vowel) excluding 'सेक्, सृप्, छ, सृ, सृज्, नृ and स्त्रै and including घृक्, खिद्, खद्, खज्, खप् and मिङ्, are घोपदेश (i. e. instructed or read to be घादि in the धातुपाठ of Panini). By दन्त्य the dental sound—we mean the dental sound only and not such as is dental and at the same time labial. This is inferred from the separate reading of पङ्क etc चाद् etc— from the च in मुखिच it also means ' to make indistinct sound. पद् to eject wind from the गुद् or the anus. कत्य to extol—The thirty-six अनुदात्तेत् roots end here.

Now we shall mention the thirty-eight परस्मैपदौ roots ending in the त्वर्गीय letters :—अत् to move always The अच् of अत् receives a long substitute (becomes आ) by the rule 'अत् आदिः' (7. 4. १०). In लुङ् आतिम् (आ + अत् + इद् + सिच्) ई (the augment ईद् is enjoined here by the rule 'अस्सिचोऽपृक्ते' (2225 —7. 2 96) त्—this being the case we look ahead :—

मित—। 'सिपि धातो रुर्वा' (२४८०—८२१०४) इत्यतो धातोरिति अनुवर्तते ; तदाह धातोरिति । 'उपधायाम्' इति षष्ठ्यै सप्तमी तदाह उपधामृतयो—रिति । 'वोरूपधायो दीर्घ ईकः' । (४३३—८२१०६) इत्यतो वौ (रकारवकारयोः) इत्यनुवर्तते 'हलि च' (३५४—८२१०७) इत्यतो हलीति च, तदाह—रेफवकारयो-रिति हलपरयोरिति च । वोरूपधायो इत्यतः 'दीर्घ ईकः' इति चानुवर्तते—तदाह ईको दीर्घ इति । उदाहरणमाह—ऊर्हते इति (उर्द् + शप् + ते) अत्र धातो रेफवान्त्वामावात् वोरूपधायो इत्यस्य प्राप्तभावः । हलि चेत्यस्य चाप्राप्तिः । ततः उपधायान्तेति वचनम् । रेफवकारयोः किम्—पुष्य विकसने—पुष्यति । अत्र उपधायामुकारो विद्यते किन्तु परतो रेफः वकारो वा नास्ति । हल्परयोः किम्—चिरिष्यति । जिरिष्यति । अत्र उभयत्र रेफात्परतो हल् नास्ति तेन ईको दीर्घाभावः ।-

इकः किम्—अर्वते । नर्दति अत्र इक् नास्ति । ऊर्द्वाच्चक्रो इति इजादेश्च गुरुमतो-
 ऽवृच्छ इति—(२२३७) आम् । कञ्चानुप्रयुज्यते लिटीति कञः अनुप्रयोगः ।
 'आत्प्रत्ययवत् कञोऽनुप्रयोगस्य' इति (२२४०) कञः आत्मनेपदम् । क्रीडायामेवेति ।
 सर्व्वं क्रीडार्थका इत्यर्थनिर्द्देशः । 'धात्वादेः षः सः' इत्युक्तं । इदानीं के धातवः
 षोपदेशा इत्यपेक्षायामाह—षूट् इति सेक्-सृप्-सृ-सृ-सृज्-सृ, ख्यान्ये (ख्यै +
 अन्ये) एकाचः दन्त्याजन्तसादयः (धातवः तथा) ष्वक्, खिद, खद, खञ्जि
 स्वप्—स्मिडः षोपदेशाः इत्यर्थः । सेक्...ख्यै इति इन्द्रः । ख्यै + अन्ये = ख्यायन्ते ।
 कुन्दोरच्चार्यं यकारलोपः कृतः । सेक् इत्यादिभ्योऽन्ये इति चार्थः । दन्त्येति—
 दन्त्यश्च अञ्च—दन्त्याचौ (इन्द्रः) ; तो अन्ती अव्यवहितपरौ यस्य सः (बहुव्रीहिः)
 दन्त्याजन्तः । दन्त्याजन्तश्चासौ सश्च (कर्मधा) दन्त्याजन्तसः, स आदिर्देषां धातूनां
 ते दन्त्याजन्तसादयः (बहुव्रीहिः) । दन्तोच्चारणस्थानकाः अचपरकाश्च ये
 सकारास्तदादयः एकाचो धातवः सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि षादयोविज्ञातव्याः
 'ते पाणिनिना सकारादित्वेनैव उपदिष्टा' इति बोध्या इत्यर्थः । किञ्च ष्वक् खिद इत्या-
 दीनां, दन्त्यपरकत्वाभावे अजन्तरहितत्वेऽपि षोपदेशत्वं समाकलनीयमिति । केवलदन्ता
 इति । केवलं दन्त एव यस्य उच्चारणस्थानम् न तु दन्त्यश्च औष्ठश्च दन्तोष्ठौ (दन्तोष्ठयोः
 समासे वेति पाक्षिकदोषाभावः) तत्र जाते इति विग्रहः । तादृशो नेत्यर्थः
 कृतः । ष्वक्का दीनामिति स्पष्टम् । कुत्सित शब्दे इति अधोवायुनिःसरणे इत्यर्थः ।
 गुदरवे इति—गुदमपानम् गुह्यमित्यर्थः । कौटिल्ये इति कौटिल्यं वक्रोभवनम् ।
 गताः—समाप्ताः । अथेति—तवर्गीयान्ता—तकारघकारदकारायन्ता इति । सातत्य-
 गमने इति—सततगमने इत्यर्थः (सातत्यं—स्वार्थे ष्यञ्) । अत आदेरिति अनेन
 सूत्रेण 'आम्' इतिवत् अत्धातोर्पि आत इति भवतीत्यर्थः । लुङीति । आतिस्
 इति । आट् + अत् + इट् + सिच् + इट् + तिप् (अस्तिसिचोऽपृक्ते (२२२४—
 ७३।२६) इति इट्) = आ—अत्—ईस्—इत् = आतिस् ईत् इति स्थिते
 (आडजादीनाभित्याट्—'क्लि लुङि' 'क्लिः सिच्' इति सिच्—आडधातुकस्येड-
 वलादे रिति इट्—इत्यादयश्च यथायथं बोध्याः)—

२२६६ । इट ईटि ॥८२।२८॥

दी— । इटः परस्य सस्य लोपः म्यादीटि परे ।

“सिञ्जलोप एकादेशे सिद्धोवाच्यः ।” (वार्त्तिक) ।

आतोत् । आतिष्ठाम् । आतिपुः ।

The स which comes after इट् (the augment) disappears if followed by the augment ईट् । Thus the form being आति ईत्, how it be joined in Sandhi as सलोप, instructed in 8. 2. 28, is असिद्ध (invalid by the rule पूर्वतासिद्धम् (12—8.2.1), towards सिच् which is taught in 3 1. 4 (स्तः सिच्): To effect the Sandhi therefore he reads the Vartika—सिञ्जलोपः etc. When there is an एकादेश (a single substitute सन्धि) to be performed the elision of सिच् has to be treated as सिद्धः (valid). Thus—आनीत् by अकः सवर्णे दीर्घः (85—6. 1. 101). आतिष्ठाम्—आतिस्+तच्=आतिष्ताम् (तस्यप्यस् etc—2199). Here there being no अष्टकहल् there is no ईट् and therefore the स does not elide आतिपुः—आतिस्+भि (भेजुंस्—2213) then षत्व and विसर्गः ।

मित— । इटः+ईटि इतिच्छेदः । ‘रात् सस्य’ (३८०—८२।२४) इत्यतः । सस्येत्वनुवर्तते । तदाह—इटः परस्य सस्येति । ‘संयोगात्स्य लोपः’ (५४—८२।२३) इत्यतः लोप इति चानुवर्तते, यदाह लोप इति । ‘इटः’ इति पञ्चम्यन्तम् । ननु एवं ‘आतिस् ईत्’ इत्यत्र अनेन सूत्रेण स—जीपे तस्य असिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घः इत्यत्र आह—सिञ्जलोपे इति—वार्त्तिकमिदम् । सलोप इति यत्स्थे सिञ्ज यद्वचं ‘भलोभलि’ (२२८१—८२।२६) ‘इसादङ्गात्’ (८२।२०) ‘इट ईटि’ (८२।२८) इति च सूत्रत्रयं सिञ्जविषयकमिति प्रापनायम् । तेनेह न—सीमस्तुत् ।

स्रोता । द्विष्टराम् । द्विष्टनाम् । 'धिच' इति सत्वे तु वामनमते सिचो लोपः ।
 भाष्यमते सखेति भेदो बोध्य इति' इति तत्त्वबोधिनोकाराः । मिञ्लोप इत्यादीना-
 नग्रमघं—(चल्लः सिञ्जिति' इति सिञ्जुपदेशः हतोयाध्याये वर्धते, 'इष्टइष्टि' इति
 सलोपश्च अष्टमाध्याये । तेन 'पूर्व्ववासिञ्जम्' (१२) इत्यनेन असिद्धाद् दोषाभावेन
 वचनम् । एकादेशे इति—एकादेशे कर्त्तव्ये सतीत्यर्थः । न मिञ् इति असिद्ध
 इत्यर्थः । तेन आतिस् इत् इति सलोपात्—परम्—सवर्णदीर्घेण आतीत् इति भवति ।
 आतिष्टामिति—तसस्ताःमादेशे (तस्थस्थनिपां तां तंतानः) पत्वे च यथोक्तं रूपम् ।
 आतिपुरिति भिर्जुंसि—रुत्वविभक्तयोश्च कृतयो रूपम् । अवशिष्टरूपाणि—आतीः ।
 आतिष्टम् । आतिष्ट । आतिष्टम् । आतिष्टम् । आतिष्टम् ।

सम्प्रति अत धातोर्लुङि हृद्धिं वारयितुमाह—

२२६७ । वद्व्रजहलन्तस्याचः ॥७।२।३॥

दी— । वद्व्रजहलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने हृद्धिः स्यात्
 सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्तौ ।

The हृद्धि substitute recommends itself in place of the
 अच् (vowel) of the अङ्ग (verbal stem) of the roots वद, व्रज
 and those that are followed by consonants (हलन्त), when सिच्
 occurs in परस्मैपद । (Here it is to be noted that वद and
 व्रज have been specially mentioned that they must not get
 the optional हृद्धि substitute taught by the rule 'अतो हलादेर्लघोः
 (2284) but have नित्यहृद्धिः e. g. अवादीत् अव्राजीत् । हलन्त roots
 like दद, पच् etc by this rule get the नित्यहृद्धि substitute e.g.
 अधाचीत् अपाचीत्) इति—this being the case i.e. अत् being हलन्त and
 thus हृद्धि being due :—

मित— । वद्व्रजहलन्तस्य अच् इतिच्छेदः । अङ्गस्थैत्यधिकृतम् । 'सिचि

इङिः परस्मैपदेषु' (२२६०—७।२।१) इत्यतः सञ्जमप्यनुवर्तते । तदाह—अहस्येति इङ्गिरित्वादि च । 'अचः' इति स्थानपदो ; तदाह 'अचः स्थाने' इति । वदथ व्रजय हलन्नाथ वदव्रजहलन्तमिति (समाहारहल्) तस्येति वियहः । (अवेदं बोध्यम्—'अतो ह्लादेल्लघो' (२२८४—७।२।७) इत्यनेन पाचिकइङ्गिवा—धनाय वदव्रजयोर्विशिष्य गृहणम् । अतएव भ्वादीत् अत्राजीदिति नित्यंइङ्गिः । हलन्तेषु उदाहरणम् अघाचीत् अपाचीत् इत्यादि । 'वदव्रजहलचः' इत्येवसिद्धे अन्तयहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । इति प्राप्ते इति अनेन च अत्घातोर्लुङि वृद्धी प्राप्ताथामित्यर्थः ;—

२२६८ । नेटि ॥७।२।४॥

दी— । इडादी सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतोत् । (माभवन्तौ) अतिष्ठाम् । (मा भवन्तः) अतिषुः । 'चित्ती ३६ संज्ञाने' । चेतति । चिचेत् । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिषुः । 'चुत्तिर ४० आसेचने । आसेचनमाद्गीकरणम् । आडीपदर्थं-भिष्याप्ती च ।

“इर इत्संज्ञा वाच्या—” (वार्त्तिक) । च्योतति । चुच्योत् ।

What is enjoined in the former rule (वदव्रज etc.) does not hold good when the affix सिच् is preceded by the augment इद् । Thus मा भवान् etc अत् + लुङ् तिप् = अतीत् here the augment आट taught by 'आडजादीनाम्' (2254), is not prefixed to the root अत् in accordance with the prohibition 'न माड्योगे' (2228). Hence it is clear to see that here there is no इङ्गि substitute ; (but if it would have been shown without 'मा' the form would have been अतीत् without the इङ्गि also ;) for the addition of the augment आट (आद् + अतीत् = अतीत्ते । It is therefore only to

make the prohibition obvious in case of अत् that Bhattoji has attached the indeclinable 'माङ्' before the root. Similarly अतिष्ठाम् and अतिष्ठुः with the indeclinable 'माङ्' preceding, but without 'माङ्' the forms are आतीत् आतिष्ठाम् etc.

चिति etc—संज्ञानि to know well. चेतति—(चित् + श् + तिप्—गुण comes by पुगन्तलक्षूपधस्य च (2189). चित् + लिट् + णल् = चिचेत्. (reduplication and गुण, णल् being substitute of तिप् which is पित् is itself पित् and not कित् and therefore असंयोगात् लिट् कित् does not apply.) अचेतीत् (चित् + लुङ् तिप् = अट् चित् इट् सिच् ईट् त् = अचेत्इ० ईत् here सिच् elides by इट्: ईटि and वृद्धि is prohibited by 'नेटि') । चुतिर (चुत्) means: 'to wet'—the indeclinable आङ् in आसेचन means a little and pervasion.

इर् etc.—It has to be stated that इर् gets the designation इत् i. e. इर् elides with all its letters at a time, and not one by one (this वार्तिक is introduced here to bar the augment नुम् to चुतिर which if it first drops इ and then being इदित्, should have got नुम् giving च्योन्नति and not च्योतति which is the correct form).

मित—। न + इटि इति छंदः । इटि इत्यत्र पूर्वसूवात् (सिचि वृद्धि परस्यैपदेषु) 'सिचि' इत्यनुवर्त्ता आह—इडादौ सिचि इति । प्रागुक्तमिति 'वदन्नज-हलन्तस्याच' इत्यत्र यदुक्तं तदत्र नैत्यर्थः । उदाहरणमाह—मा भवान् इत्यादि । वृद्धिनिषेधस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् माङ्ग्रहणम् । तथाहि अकृते माङ्ग्रहणे आद् इत्यागमोऽपि (आङ्जादीनामितिसूवात्) अतोपस्थास्यते । तेन च संहितायाम् आट् + अतीत् = आतीदिति स्यात् । तेन च भेदो नोपलक्ष्येत अतोऽत्र माङ्ग्रहणं कृतम् एवम-तिष्ठाम् अतिष्ठुः इत्यत्रापि 'माङ्' इत्यध्याहार्यम्—मा भवन्ती अतिष्ठाम् मा भवन्तः अतिष्ठुः

इति । अत्रते माङ् यदने गूभयत रूपं तुभ्यमिति बोध्यम् । चितो इति (चित् ई) । अत्र ईदित्करणं 'श्रीदितो मिष्टायाम्' (२०२८—७।१।१४), इति इन्विषेथो यथा स्यात् । 'संज्ञाने' इति सम्यक् ज्ञाने इत्यर्थः । शेतति इति चित् + शप + तिप् इति स्थिते चितो लघूपधत्वात् 'ऽगन्तव्यलघूपधत्वात् (२१८८) शिति गुणः । चिचेत् इति । चित् + चिट् चल् इति स्थिते चल्ः तिक्तादेशत्वेन पित्वात् 'अभयोगामिट् कित्' (२२४२) इत्यस्याप्राप्तेः गुणाभावो न । द्वित्वादि पूर्ववत् । अचेतीत् इति । 'लुङ्लङ्' इत्यट् । च्लेः सिच् इति सिच् । 'अन्तिमिचोऽइत्ते' (२२२५) इति ईट् । ततो नेटोति षड्विधिर्यथः—इट ईटि इति मन्वोपे च रूपम् । च्युतिर इति—इत्ति-करणम् अङ् विधिर्यथा स्यात् । आसेचनमित्यत्र आटोऽदंमाह—इयदृष्टे इत्यादि । इर इत्संज्ञेति वार्तिकमिदम् । इर् इति संघातस्यैव इत् (लोपः) इत्यर्थः । अन्वया इर प्रत्येकं लोपे इदित्वात् नुमागमः स्यात् । तथाच च्योन्नति इत्येव भवेत् न तु च्योतति इति भावः । प्रत्येकमित्यंशा तु 'अपदेशेऽजगतासिक् इत्' इति (इकारस्य) 'इलन्ताम्' इति च (रकारस्य) विहितता इति बोध्यम् ।

२२६८ । इरितो वा ॥३।१।५७॥

दी—। इरितो धातोश्चलेरङ् वा स्यात् परस्मैपदे परे ।
अच्युतत्—अच्योतीत् । 'अच्युतिर ४१ चरणे' । च्योतति ।
च्युच्योत । अच्युतत्—अच्योतीत् ।

The affix लि coming after such roots as drop इर्, is optionally replaced by अङ्, when परस्मैपद terminations follow. Thus अच्युतत् (अच् + च्युत् + स्तिल + तिप् = अच्युत् अङ् + त् = अच्युत् अत् = अच्युतत्) । अङ् being डित्, the root च्युत् is not gunnated. And without अङ् अच्योतीत् (अच् + च्युत् + इट् + सिच् + ईट् + त् = अच्योत् + इ + ० + इ + त् = अच्योतीत् here there being no डित् affix च्युत् becomes च्योत् by लघूपधगुण and disappears by इट् ईटि) and then

एकादेशः । अच्युतिर (अच्युत्) means 'to drip' श्योतति by गुण, शप् and तिप् । चुश्रोत by 'शपूर्वाः खयः' (2259) in लिट् णल् । अश्रुप्रतत् with अङ् and अश्रोतीत् with सिच्, गुण—सिञ्जलोप and एकादेश ।

सित— । इरितः ('इर्' इत् येषां ते) + वा इतिच्छेदः । 'धातोरिकाचो हन्नादेः क्रियासप्तभिद्धारि गङ्' (२६२६—३११२२) इत्यतो धातीरिति, 'च्लिः सिच्' (२२२२—३११४४) इत्यतश्चलिरिति, 'अस्यतिवन्क्तिख्यातिभ्योऽङ्' (२४३८—३११५२) इत्यतोऽङिति चानुवर्तते ; तदाह—धातीरिति, श्लिरिति, अङिति च । परस्मैपदे परे इति—'पुषादिद्वातादिलृ दितः परस्मैपदेषु' (२३४—३११५५) इत्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते इति भावः । अच्युतदिति—अङि रूपम्—तथचेयं प्रक्रियां अट् + च्युत् + च्लि + त् = अट् + च्युत् + अङ् + त् = अ + च्युत् + अ + त् ('अङ्' इत्यस्य ङित्त्वाद् गुणाभावे रूपम्) । आच्योतीत् इति—अत्र अङ्भावे सिचि पुगन्तलघूपध-स्यचेति धातोर्युगे वलादाविटि अस्ति सिचोऽपृक्ते इति ईटि, 'इट ईटि' इति सिञ्जलोपे—एकादेशे च यथोक्तं रूपं सिध्यति । अश्रुप्रतिर इति शपि लघूपधगुणे श्योततीति । 'शपूर्वाः खयः' इति चकारमात्रशेषे अङ्गस्य पूर्ववद्गुणे णलि चुश्रोत इति । अश्रुतदिति—इरित्वादिङ्ङि रूपम् । प्रक्रिया अच्युतदितिवत् । अश्रोतीत्—अङ्भावपक्षे सिचि अच्योतीदितिवत् रूपम् ।

दो— । यकाररहितोऽप्ययम् । श्योतति । 'मन्य ४२ विलो-
ङ्गे' । विलोङ्गं प्रतिघातः । मन्यति । ममन्य । यासुटः
'किदाशिषि' (२२१६) इति किच्चात्—'अनिदिताम्—'
(४१५) इति नलोपः । मथ्यात् । 'कुथि ४३ पुथि ४४ मथि
४५ हिंसासंक्लेशनयोः । इदिच्चान्न-लोपो न । कुन्थ्यात् ।
पुन्थ्यात् । मन्य्यात् । शिधु ४७ गत्याम् । सेधति । सिषेध ।
सेधिता । असेधीत् । 'सात् पदाद्योः' (२१२३) इति
पत्वनिषेधे प्राप्त —

The root युत्—Is also read without यकार (०.६. युत्) । विन्धोऽन means hindrance. यासुट् being कित् in चाग्रीर्निङ् by the rule “इदागिपि” (2216) the न of मय् elides by the rule ‘अनिदिता हल उपधाया क्ङिति’ (415). कुपि etc. being इदित् they do not drop (in चाग्रीर्निङ्) their न (which is the result of इदित्करण) in accordance with the rule—अनिदिताम् etc. सिधु (सिध् + १० १०)—सिधति b; लघूपधगुणः ; असेधीत् (सिध् + सुट् तिप् = अ सिध् इट् सिध् ईट् न = असेध् १० इत्) here there being इट् the इङि substitute does not come in. सिध् drops down as before. The prohibition of पत्व (cerebral य) being due to सिध् by the rule—सात् पदाद्योः (2123), we look forward :—

मित—। यकाररहितोऽप्ययमिति—अयमिति इत्युत्पातुरित्यर्थः । उदाहरति—
 योतति इति । विन्धोऽनमिति चास्फालनमित्यपि केचित् । मय् इत्यन नकारात्
 इदित्करणफलाभावात् चाग्रीर्निङि विशेषमाह—यासुट् इति स्पष्टम् । कुप्येति ।
 इदिभ्वादिति—अतएव चाग्रीर्निङि अनिदितामिति न प्रवर्तते । सिधु इति । सिधति, इति
 यपि लघूपधगुणेन रूपम् । निषेध—आदिप्रत्यययोरिति पत्व, पूर्ववद् धातोर्गुण्य ।
 सेधिता—लुटि इहागमि रूपम् । असेधीत्—‘नेटि’ (२२६८) इति हलन्तलघुपाया
 इहरेरिडादी निषि निषेधात् ‘इट ईटि’ (२२६६) इति सिङ्ग्लोपात्
 एकादेशे च रूपम् (इङिनिषेधेन हेतुना पुगल्लघूपधस्य धेत्यस्य प्राप्ते गुणइति
 अर्थम्) । सात्पदाद्योरिति— सिध् धातोः सकारादित्वादिति भावः—

२२७० । उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-स्तौति-स्तोभति—स्था—

सेनय-सेध-सिच-सञ्ज-सञ्जाम् ॥ ८॥ ३॥ ६५ ॥

दी—उपसर्गस्थान्निमित्तादिषां सस्य पः स्यात् ।

The dental स becomes cerebral of these roots (सुनोति =
 शुष् अमिषवे (स्नादि), सुवति = पू प्रेरणे (तुदादि), स्यति = शोऽन्तकर्त्तव्ये (दिवादि),

सूति (= सु), खुम्, स्या, सेनय, सेध (सिध्), सिष्, सञ्ज and सञ्ज) owing to some condition lying in the उपसर्गs preceding them.

मित—उपसर्गादित्यस्य व्याख्यानम्—उपसर्गस्यात् निमित्तादिति । सुनोतीत्यादीनां उनाहारइन्वान्ते षष्ठीवहुवचनम् । सुनोतीति श्रिता निद्देशः यङ्नुग्नित्वर्थ इति प्राञ्च.—स्पष्टार्थमिति तु प्रौढमनोरमायां स्थितम् । अभिपुण्यतीत्यदाहरणम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातुः । अभिपुण्यतीत्यदाहरणम् । 'सेध' इति सिधधातोः श्रपा निद्देशः । तेन सिध्यति इति दिवादिर्न ग्रहणम् । निषेधति । एवमन्यत्र । सखेति—'सहः साडः स' इत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः । पः इति = अपदान्तस्य मूढेन्य इत्यधिकारादित्यर्थः ।

३२७१ । सदिरप्रतेः ॥८३॥६६॥

दी—प्रतिभिन्नादुपसर्गात् सदेः सस्य षः स्यात् ।

The स is cerebral of the root सदृ (सट्), coming after an उपसर्ग, other than प्रति, that has the cause for such change. निषीदति etc., are examples.

मित—। सदिरिति इका निद्देशः—षष्ठार्थे १ना । अप्रतेरिति प्रतिभिन्नादित्यर्थकम् । उदाहरणम्—निषीदति विषीदतीत्यादि । उपसर्गस्थनिमित्ताभावात् "तमाससाद" इत्यत्र, 'प्रसीद देवेश जगन्निवास' (गीता ११३) इत्यादौ च षत्वाभाव एव बोध्य इति । अतः हत्तौ 'उपसर्गात्' = उपसर्गस्यात् निमित्तात् । तथादिशः प्रसिद्धः इति रघौ ।

२२७२ । स्तम्भः ॥८३॥६७॥

दी—। सौत्रस्य सस्य षत्वं स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किञ्च—'अप्रतेः' इति नानुवर्तते । 'वाहुप्रतिष्ठम्भविहङ्गमनुः'—इति ।

The root स्तम्भ also, taught by the rule ('जृस्तम्भ मु चुञ्चु च etc.

—2291—3. 1. 58) changes its स into ष owing to a condition lying in the उपसर्गस. The योगविभाग—breaking up of the योग or a rule i. e. the taking up of स्तम्भ् (here) apart from सद (of the rule 'सदिरप्रतेः' i.e. not enlisting स्तम्भ् with सद so as to make the rule 'सदिस्लभोरप्रतेः') is for the subsequent rule 'अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः' (2273) so that स्तम्भ् alone may be attracted by the चकार (in अवात् च) and not सदि also. Moreover, the term 'अप्रतेः' in the preceding rule does not follow here ; so that applications like बाहुप्रतिष्ठम् etc (cp.—रघु 2nd canto) are safe to have षत्व even with प्रति preceding.

मित—। सौवख्येति—मूत्रोपात्तस्य इत्यर्थः । सूवञ्च इदम्—'जुस्तम्भ्मुत्तुम्भुत्' (२२९१—२११५८) इत्यादि । योगविभागः इति । सदिरप्रतेरिति सूवरूपस्य योगस्य विभाग इत्यर्थः । सदिरिति मूत्रे स्तम्भ्स्नानुक्तिरिति यावत् उत्तरार्थ इति । अवाञ्चति परवर्त्तिम्वार्यः इत्यर्थः । तथाच यदि 'सदिरप्रते' 'स्तम्भेः' इत्यसूत्रयित्वा 'सदिस्लभोरप्रते'रित्येकमेव सूत्रं कियेत तर्हि 'अवात् च आलम्बनाविदूर्ययो' रित्यस्य चकारेण सदिस्लम्भी उभावेवानुक्त्येयाताम् । इत्यते च केवल स्तम्भेरनुकर्षणं न तु सदिरपि । अतः सदिरप्रतेः स्तम्भेः इति प्रथमवचनम् । योगविभागस्य प्रयोजनान्तरमपि दर्शयति—किञ्चित्ति । नानुवर्त्तते इति—तथा सति 'स्तम्भेश्च' इत्येव भूयात् न तु केवलं स्तम्भेरिति भावः । तथाच 'बाहुप्रतिष्ठम्' इत्यादि महाकविप्रयोगा अपि सङ्गच्छन्ते इति ।

['बाहुप्रतिष्ठम्बिद्वज्जमन्थु रभ्यणंमागासूतमस्पृ शङ्घिः ।

राजा खनेजोभिरदृष्ट्यात्नभोगीव मन्त्रोपधिदृढवीर्यः ॥ इति रघु—२।२३]

२२७३ । अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः ॥८।३।६८॥

दी—। अवात् स्तम्भेरेतयोरर्थयोः पत्वं स्यात् ।

The स of स्तम्भ् changes into ष in the sense of 'resting on' .

and 'proximity', when the root comes after the उपसर्ग—अव । Thus 'यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति'—'stands resting on a club' and 'अवष्टब्धा गौः'—'The cow has been tied (and it is here).'

सित— । अवात् + च + आलम्बनाविदूर्यथोरितिच्छेदः) । आलम्बनञ् आवि-
दूर्यञ्चेति (इन्द्रः) तयोः । आविदूर्यम् इति सामीप्यम् इत्यर्थः । आलम्बनञ्
आश्रय इत्यर्थकम् । उदाहरणम्—यष्टिमवष्टभ्य तिष्ठति—आलम्बा इत्यर्थः । अवष्टब्धा
गौः—वद्धा सतौ समीपे तिष्ठतीत्यर्थः ।

२२७४ । विश्वं खनो भोजने ॥८॥३॥६६॥

दो— । व्याख्यां खनतेः सस्य षः स्याद्भोजने ।

The स of खन् becomes ष in the sense of 'eating' when वि and अव precede it (i e. खन) । Thus विष्वनति अवष्वनति—'eats' in such a way as to make a sound.

मित— । वेः + च, खनः + भोजने इति छेदः । चकारिण 'अव' इति पूर्व-
सुवादनुक्त्यते । वीरिति च पञ्चम्यन्तं तदाह—व्याख्यामिति । विष्वनति अवष्वनति
सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । भोजने किम् ? विखनति वीर्या । अव षत्वं न ।

२२७५ । परिनिविभ्यः सेवसितस्यसिबुसहसुट्स्वञ्जाम्

॥८॥३॥७०॥

दो—परिनिविभ्यः परिष्मिषां सस्य षः स्यात् । निषेधति ।

The स is cerebral of these (the root सेव् = षेव् सेवायाम्, words सित and स्य derived from षिञ् वन्वने by adding क्त and अच् respectively, the root सिव् (षिवु तन्नुसन्ताने to weave or sew'), the root सह (सह मर्षणे to bear), the augment सुट्, and the roots स्तु

(हृञ् स्तौ to praise) and स्वञ् (to embrace), when they come after the उपसर्गः—परि, नि, and वि । Thus परिषेवते, निषेवते, विषेवते । परिषित, निषित, विषित । परिषय, निषय, विषय and so on. निषेधति—this is an instance of the rule 'उपसर्गात् सुनोति etc.' (2270)

The roots स्तु and स्वञ् are again mentioned here to form the subject matter of the rule "सिवादीना वाङ्मवायेऽपि" (2359—8. 3. 71.) so that they may obtain the optional पत्व when coming after परि-नि-वि ।

मित—। पग्निविभ्य इति स्पष्टम् । सेवेत्यादीना समाहारहन्तानि षष्ठी—बहुवचनम् । सेव इति षष्ठ सेवायामिति धातुः । परिषेवते, निषेवते, विषेवते इत्युदाहरणम् । सित—सय्—इति शब्दद्वयम् । विञ् वन्धन इत्यस्य निष्ठायां अचि च क्रमेण रूपे । विषित विषय इत्याद्युदाहरणम् । सिवु (सिवु तन्तसन्ताने) परिषीव्यते इत्यादि । सह (सह मर्दणे) परिपहते इत्यादि । सुट् इति आगमः । सुट्कात् पूर्वः (१२५५३—६।१।१३५) इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तु सुट् तिथोः (२२१०—३।४।१००), इत्यस्यापि । परिष्करोति, विष्किर इत्यादि । स्तु (हृञ्) स्तौ = परिष्ठीति परिष्ठाते इत्यादि । 'उपसर्गात् सुनोति सुवति—' (२२७०) इत्येव सूत्रेऽप्युच्यते सिद्धे 'सिवादीना वाङ्मवायेऽपि' (२३५९—८।३।७१) इत्यत्र उपसर्गस्य परिनिविभ्यः परेषामेषा वैकल्पिकत्वविधानार्थमत्र पुनर्युच्यते इत्यमिति विभावनीयम् ।

२२७६ । प्राक्सितादङ्मवायेऽपि ॥८।३।६३॥

दी—। '—सेवसित—' (२२७५) इत्यत्र सितशब्दात्—प्राक् ये सुनोत्यादयस्तु पामङ्मवायेऽपि पत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधोत् । न्यषेधियत् ।

The स is cerebral of those roots that are instructed, hereby, beginning from 'उपसर्गात् सुनोति—सुवति etc' and ending in the

root सेव् (in the rule परिनिविभ्यः सेवसित etc:), even when they are intervened by the augment अट् । Thus fifteen roots in all fall into the jurisdiction of this. न्यपेधत् etc नि-सिध्+लड्, त् = निअसेधत् । न्यपेधीत्—(लुङ्); न्यपेधिष्यत् (लृङ्) ।

लित— । प्राक्सितात् + अड्व्यवाये [अट् + व्यवाये) + अपीतिच्छेदः । प्राक्सितादित्यस्यार्धमाह—सेवमित इति । सितशब्दात् प्रागिति । परिनिविभ्य इत्यत्र सित—शब्दात् पूर्वमित्यर्थः । ये सुनोत्यादय इति—‘उपसर्गात् सुनोति-सुवति-स्यति-स्तीति—’ (२२७०) इति सूत्रोपात्ता इति भावः । तेषामिति—सप्तदश पञ्चदशानामित्यर्थः । व्यवायशब्दो यद्यपि नैद्युनवाची तथाप्यत्र व्यवहितार्थो बोद्धव्यः । अट् इति ‘लुङ् लृङ् लृङ् लृङ् लृङ्’ इत्यत्र विहित आगमः । तदुदाहरति—न्यपेधत् (लृङ्), न्यपेधीत् (लुङ्), न्यपेधिष्यत् (लृङ्) इति । एवम् अभ्यपुनोदित्याद्यपि उदाहरणम् । प्राक्सितादिति—सितशब्दं वर्जयित्वेति क्तं यं तत्र अडागमस्यासम्भवात् ।

२२७७ । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥८३॥६४॥

दो— । प्राक्सितात् स्यादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषिषेध । निषिषिधतुः ।

The roots स्या, सेनय etc preceding the word सित (in the rule ‘परिनिविभ्यः सेवसित etc’ take the cerebral ष, even when they have the अभ्यास (reduplicate) between them and the उपसर्गः । It goes without saying that roots beginning from स्या (in —उपसर्गात्सुनति etc) and ending in सेव् (in परिनिविभ्यः etc) are ten only in number—स्या, सेनय, सिध्, सिच्, सञ्ज, खञ्ज, सद, सनम्, खन् and सेव । षत्व is enjoined to the स of the अभ्यास of these

roots alone and not of सुनोति etc. also. The full import of the rule is this—प्ल is enjoined to the above-mentioned ten roots, coming after the उपसर्ग even when the अभ्यास stand in the middle and also (प्ल is enjoined) to their अभ्यास but not to the अभ्यास of सुनोति etc. Thus निविधेय etc.—here though the अभ्यास 'वि' stands between 'नि' and 'सु', yet सु is changed to वे and वि itself is changed to वि for the sake of नि ।

नित— । स्यादिपु + अभ्यासेन च + अभ्यासस्य—इतिच्छेदः । पूर्वमृगात्—प्राक्क्षितादिति न्यवायेऽपि इति चागुवर्भन्ते । तदाह प्राक्क्षितादित्यादि । मृते चकारस्य, 'अभ्यासस्य' इत्यस्य च अर्धमाह—एवामेव चेति । तेनायमर्थः—उपसर्गेष्वभिहितान्—प्राक्क्षिताद् वर्त्मानेषु स्यादिपु दगसु धातुषु घेसकाराः ते अभ्यासव्यवहृता अपि प्लं लभन्ते, किञ्च ते एव अभ्यासाः . प्लं प्राप्नुवन्ति न तु सुनोत्यादीनामभ्यासा अपीति । तेन निविधेय इत्यादौ अङ्गस्य अभ्यासस्य चेतुभयो-रपि प्लम् । अभिपवितुम् इच्छति अभिसुनूपति इत्यत्र तु सुनोतेरभ्यासस्य प्लंनेति नियमः । (सूत्रेऽत्र वाक्यद्वयं वर्भन्ते (१) स्यादिपुभ्यासेनेत्येकं वाक्यम् (२) अभ्यासस्य चेत्यपरम् । तत्र आद्यं प्लविविध्यर्थम् । द्वितीयं नियमार्थम्—अभ्यासस्यसकारस्य चित् प्लं तर्हि स्यादीनां दशानामेव न तु सुनोत्यादीनामित्येवंरूपो नियमः । अतएव इत्थौ—'एवामेव चे'ति विशिष्योक्तम् ।)

२२७८ । सिधतेर्गती ॥८॥११३॥

दी— । गत्यर्थस्य सिधतेः प्लं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । 'पिधू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च' । शास्त्रं शासनम् ।

When the root सिध् means to go, it does not take प्ल owing to उपसर्ग. Thus गङ्गाम् etc. पिधू (सिध्) etc. शास्त्र here means

शासन 'forbiddance or prohibition and माङ्गल्य means an 'auspicious performance'.

मित—। सेधतेरिति षिधधातोः शित्पा निर्द्देशः। गतौ इति अर्थप्रकाशनम्। तदाह—गत्यर्थस्येति। 'न'इति—'न रपरसृजिमृजि—'(पा३।११०) इत्यतोऽनुवर्त्तते-इतिभावः। विसिधति—गच्छति। षिध् (सिध्) इति। अस्य ऊदित्करणफलम् इड्विकल्पार्थम्। तच्च परवर्त्तिनि 'स्वरनि—'इति सूत्रे स्फुटीभविष्यति। शास्त्र इत्यस्य गन्थो नार्थः किन्तु शासनं नियसनं वारणं वेत्यर्थः। माङ्गल्य इति मङ्गलक्रियायाम्। अत्र उपसर्गवशादेव पत्वं नेति बोध्यम्। तेनेदं सूत्रं उपसर्गात्सुनोतीत्यादेरेव वाधकं न तु आदेशप्रत्यययोरित्यस्यापि। तेन च निषिध इत्यादौ पत्वं भवत्येवेति ज्ञेयम्।

२२७८। स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा ॥७।१४४॥

दी—। स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेराईधातुकस्येड्वा स्यात्।

The augment इट् (instructed by the rule 'आईधातुकस्येड्वलादेः') is prefixed optionally to the वलादि आईधातुक affixes coming after the roots स्वर, सू (अदादि), सू (दिवादि), धू and those roots that drop the indicatory (अनुवन्ध) ऊ (as षिध् is here ऊदित्)

मित—। स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितः (प्रमी १व) + वा इति च्छेदः। आई-धातुकस्येड्वलादेरित्यत इटमनुवर्त्तय आह—वलादेरित्यादि। स्वरति इति 'स्वर, शब्दो-पतापयो'रिति धातुः भ्वादिः—तस्य शित्पा निर्द्देशः। ऊत् (ऊ) इत् (लोपः) येषां ते ऊदितः। स्वरतिश्च सूतिश्च सूयतिश्च धूजू च ऊदितश्चेति, समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकावचनम्। सूति इति लुग्विकरण—(अदादि)—सूधातोर्ग्रहणम् (धूड्-प्राणिगर्भाविमोचने)। सूयति इति दिवादेः सूधातोर्ग्रहणम् (धूड् प्राणिप्रसवे)। न तु

धू प्रेरणे (तुदादिः) इत्यस्यापि । धूञ् इति धूञ् कम्पने (स्वादिः क्त्वादिषु) इत्यथैव यद्बन्धम् न तु धु विधूनने इत्यभ्यापोति श्रेयम् । एवञ्च 'भ्ररतिगूञ्' इति वेत्येव सूत्रेणोत्तां लाघवादिनि न भाष्यम् । तथा सति 'निरनुवन्धकयद्बन्धे न सानुवन्धकस्य'—[परिभाषा (८१)] इत्यनेन अनुवन्धकस्य यद्बन्धे इति तौदादिकस्यैव यद्बन्धं प्रसज्यते न तु सानुवन्धकयोरादादिकट्टेवादिभ्योरिति । न च तद्धि 'गू' इत्यत्र 'धूञ्' इत्यत्र पठ्यतामित्यपि भाष्यम् । तथा हि सति 'लुग्विकरणां लुग्विकरणयोः लुग्विकरणस्य' [परि—, ८०] इत्यनेन अनुवन्धकस्यैवादिभ्योः स्यतेरेव यद्बन्धं स्यात् न तु लुग्विकरणस्य (आदादिकस्य) सूत्रेणोति विभाव्यम् । एवञ्च गूतमिदमुक्तं— परिभाषाद्वयस्यापि ज्ञापकमिति वृत्ताः । धु विधूनने इत्यस्य निवृत्त्यर्थं धुञ्जिति सानुवन्धकः पाठः स्वीकृतः । 'इट्, सनि वा' (२६२५—७२।४१) इत्यत्र गृहीतस्य वाग्यस्यानुवन्धकत्वात्सोपस्थितत्वेऽपि पुनर्वायद्बन्धम् 'निङ्' सिचावाग्यनेपदेशु' (२२००) इत्यस्य विनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् ।

२२८० । भूपस्तयोर्धोऽधः ॥८॥२।४०॥

द्वौ— । भूपः परयोस्तयोर्धः स्यान्नतु दधातिः । जग्त्वम् । सिपेदध—सिपेधिङ् । सेधा—सेधिता । सेत्स्यति—सेधिष्यति । असैत्सोत् ।

त an. ३ च coming after the भूप letters (भूपदध) are 'replaced by ध, but this is not the case when त and च follow the ध of the root in दधाति (इधाञ् धारणपोषणयोः—चदादि) । जग्त्वम् etC = सिध् लिट् च = सिध् सिध् च = सिपेध् च = सिपेदध (by कला जग् भगि (52—8.4.53). सिपेधिच—सिध् being ऊदित् here is इट् optionally. Similarly in सेधा—सेधिता । सेत्स्यति (this is the case in absence of इट्) सिध् + सति = सिध् + सति = सेत्स्यति (by खरिच—121—8, 4. 55). In case of

इट् it is सिधियति । असेत्सीत्—सिध्+सिच्+इट् त् (in the case of absence of इट् i. e. इडभावपक्षः) = अट् सिध्+सिच्+इट् त् (by अत्तिसिचोऽपृक्ते 2224—7. 3.96) = असेत् स इत् (वृद्धि by 'वदन्नजहलन्त्याचः' 2267—7.2. 3) = असेत् स इत् (ध is replaced by त् by 'खरिच' 121—8. 4. 55). Then अट् सिध्+सिच्+तम् (आताम्) :—

मित—। भ्रपः (भ्रमी)+तथोः (दृष्टी २व)+धः (२मा)+अधः (षष्ठी) इतिच्छेदः । तकागदकार उच्चारणार्थः । धः इत्यन्त्याकार उच्चारणार्थः । अध इति उधाञ् धारणपोषणयोरिति धाभिन्नस्य धातोर्विद्यमानदाह—न तु दधातेरिति । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ इति, भावः । जश्त्वम् इति । 'भ्रानां जश् भ्रशि' (५२—४।४.५३) इति सूत्रेण—इत्यर्थः । सिपेद्—सिपेधिय इति—पिध्धातोरुदित्वादिङ्-विकल्पः । तत्र पूर्व्वं इडभावपक्षे । परन्तु इटपक्षे इति विवेकः । सिध्+लिट् थल (सर्ध्वनकावर्चनम्) = सिध् सिध् थ = सि सिध् थ—सिसेध् थ (पुगन्तलघूपधस्य च) = सिपेद् थ (आदेशप्रत्यययोरिति पत्वम्—ततो जश्त्वम्) सिध्+लिट् थल् = सिध् सिध् इट् थल = सिपेध् इ थ = (इट्पक्षे रूपम्) । सेद्धा—सेधिता इति । लुटि पूर्व्ववत् रूपद्वयम् । एवं सेत्स्विति—सिधियति इति । पूर्व्ववत् त्कारः 'खरिचे'ति (१२१—८।४।५५) सूत्रेण । असेत्सीत्—(इडभावपक्षे लुङि रूपम्) अट् सिध् सिच् इट् त् = असेत् (वदन्नजेति वृद्धिः, खरिचेतिचर्त्वम्) स इत् (अत्तिसिच—इतीट्) । अट् सिध्+सिच्+तस् (ताम्) इत्यत्र सिचः सलोपार्थमाह—

२२८१ । भ्रलोभलि ॥८।२।२६॥

दी—। भ्रलः परस्य सस्य लोपः स्याज्भलि । असैद्धाम् । असैत्सुः । असैत्सीः । असैद्धम् । असैद् । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असेधीत् । असेधिष्टाम् इत्यादि । 'खाट्ट ४८

भक्षणे' । ऋकार इत् । खादति । चखाद । 'खद ५० स्थैर्ये
हिंसायां च' । चाङ्गक्षणे । स्थैर्ये अकर्मकः । खदति ।

स, coming after a भल् (भभञ् ..हन्) is dropped, when भल्
letters follow. Thus अ सिध् स् (सिच्) ताम् (तस्) = असैध् ० ताम्
= असैदधाम् (वृद्धि by वदव्रज etc, दकार by भलां जश् etc, सलोप by
this rule and त of ताम् is replaced by ध by भवस्तयो. etc),
असैत्सु — अट् सिध् सिच् + भि = अ सिध् म् जुम् = असैत् स् उस् । असैत्सी ।
अट् — सिध् सिच् ईट् सिप् = असैध् स् इ स् = असैत् सी स् । असैद्धम् — अ सिध्
सिच् थस् = असैध् म् तम् (तस्यस्थमिपा तांततामः) = असैद् ० धम् । असैद्ध — अ
सिध् सिच् थ = असैध् म् त = असैध् ० ध = असैद्ध । असैत्सम् = अ सिध् सिच् सिप्
= असैध् स् अम् = असैत् ('खरिच') स् अम् । And so on. These are all
in the इडभावपक्ष—but in the इट्पक्ष we have असैधौत् — अ सिध् सिच्
ति = अ सिध् इट् सिच् ईट् त = असैध् इस् ईत् (absence of वृद्धि by 'नेटि'
(2268) = असैध् इ ० ईत् (सलोप by इट् ईटि (2266), then there will be
एकादेश) । In the same way असैधिताम् etc. The ऋकार of खाद् is
इत्संज्ञक—the result of this इत्करण will be clear in नान्नीपिशासूदिताम्
(2572—7 42) स्थैर्ये means 'stability' and हिंसा—injury, and
the चकार here implies 'to eat' also

मित— । भल्. (प्रभौ) + भलि इतिच्छेदः । रात् सस्य' (३०८—
५२।१४) इत्यतः सस्येति. 'सयोगान्तस्य लोप' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते ।
तदाह—सस्य लोप इति । असैद्धाम् इति—असैद्धामित्वारभ्य असैत्सु इत्यन्त लुडि
तस् इत्यतः क्रमेण—इडभावपक्षे रूपाणि । सिध् + लुङ् तस् = अट् सिध् सिच्
ताम् (तस्यतामादेशः) = असैध् स् धाम् (वदव्रजिति वृद्धिः, भवस्तयोरिति तकारस्य
धकारः) = असैद्धाम् (जशत्वम्, भलो भलीति सलोप) असैत्सु.—(अत्र प्रक्रिया
पूर्ववत्, अय विशेष.—खरिच्छेति धकारस्य तकारः (चत्वम्) भेजुंस कत्वविसर्गौ

इति । असैत्सीः (पूर्ववत् वृद्धिचर्त्वसलोपेकादेशः—असैत् स् ईट् स् = असैत् सीस्) । असैद्धस्—अट् सिध् सिच् तम् = असैध् स् तम् = असैध् स् धम् = असैध् धम् एवगन्वत्प्राहनीयम् । पञ्चे इति इटपञ्चे इत्यर्थः । अट् सिध् सिच् तिप् इति स्थिते अ सिध् इट् सिच् ईट् त् (तलादेरिट् अस्तिसिच—इति 'ईट्') = असैध् इ स् ईत् ('नेटी'ति वृद्धिनिषेधात् पुगन्तलघूपधस्यचेति गुणः) = असैध् इ ० ईत् (इट् ईटि' इति सलोपः) = असैधीत् ('सिज्लोप एकादेशे सिद्धौ' वाच्यः इति वार्त्तिकेकादेशे रूपम्) । एवमसैध्ठामित्यादि तामाद्यादेशे भविष्यति । कृकार इति । अस्यैत्करणफलन्तु 'नाग्लोपिशास्त्रं दिताम्' (३५७२—७४१२) इत्यत्र स्फुटी— भविष्यति । स्थैर्यं—स्थिरत्वे इत्यर्थः । चकारस्वार्थमाह—चादिति । खट् इत्यस्य लिटि रूपं दर्शयितुमाह—

३२८२ । अत उपधयाः ॥७२॥११६॥

दी— । उपधया अतो वृद्धिः स्यात् जिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद ।

The वृद्धि substitute replaces the penultimate अत् (अ), when it is followed by an affix which drops ज् or ण्—as its indicatory. Thus खट् + लिट् णल् = खट् खट् अ = ख खाद अ = कखाद अ (by अभ्यासे चर्च — (2182—3. 4. 54) = चखाद (by कुहोश्च ;—२२४५) ।

लित— । अतः + उपधयाः इतिच्छेदः । 'सृजैर्वृद्धिः' (७२१११४) इत्यतो वृद्धिरिति, 'अचो जिति' (७२१११५) इत्यतो 'जिति' इति चानुवर्त्तते । तदाह— वृद्धिः स्यादित्यादि । उपधया इति अतो विशेषणम् । चखाद इति णलो णित्वम् अभ्यासे चर्चेति चर्त्वम् कुहोश्चुरिति चुलञ्च । एताभ्यासलोपी तु नात्र भवतः । खट् इत्यत्र आदेशादित्यात् इति बोद्धव्यम् । अतः किम् । तुतोद (तुद + लिट् णल्) । उपधयाः किम् ?—गणयति ।

२२८३ । ण्लुत्तमो वा ॥७।१।८।१०

दी— । उत्तमो णल् वा णित् स्यात् । चखाट्—चखट् ।

The affix ण् of the first person singular is optionally णित् (च—eliding). Hence when it is णित् we have चखाट् by इति otherwise चखट् (without णित्) ।

मित— । णल् + उत्तमः + वा इति ऋदः । उत्तम इति ण् इत्यस्य विशेषणम् । तदाह उत्तमो णल् इति । ण्यत् स्पष्टम् ।

२२८४ । अतो हलादेर्नघोः ॥७।२।३॥

दी— । हलादेर्नघोरकारस्येडादो परस्मैपदपरे सिचि इडिर्वा स्यात् । अखादीत्—अखदीत् । 'वट् ५१ स्थैर्ये पवर्गीयादिः' । वदति । ववाट् । वेदतुः । वेदिय । ववाद—ववट् । अवादीत्—अवदीत् । गट् ५२ व्यक्तायां वाचि । गदति ।

The इडि substitute is enjoined optionally to the च which is लघु (short) and which begins with a ण् or consonant, when in परस्मैपद the affix सिच् with the augment इद् prefixed to it follows. Thus अखादीत् with इडि and अखदीत् without it. पवर्गीयादिः i. e. पवर्गवर्तीयादिः । ववाद—Note that this व (वर्गीय) being different from अनास्य व we cannot expect to have सम्प्रसारण for इगयणः सम्प्रसारणम् directs सम्प्रसारण to अनास्यव only. ववाद—ववट् (this is उत्तम ण्) । अवादीत्—अवदीत् = like अखादीत्—अखदीत् । गट् to speak distinctly :—

मित— । अतः (इष्ठी) + हलादेः (इष्ठी) + लघोः (इष्ठी) इति ऋदः । हलादेरिति लघोरिति च 'अतः' इत्यस्य विशेषणम् । तदाह हलादेर्नघोरकारस्येति ।

‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु’ (२२९७—७।२।१) इत्यतः सिचिति वृद्धिरिति च, नेटि’ (२२६८—७।२।४) इत्यत इटीति, ऊर्णोतिर्विभाषा (२४४९—७।२।६) इत्यती ‘विभाषा’ इति चानुवर्तते ; तदाह इडादावित्यादि । सूते हलः परस्मैत्वेव सिद्धे आदिग्रहणम् स्पष्टार्थम् । किञ्च अत इति तपकरणमपि स्पष्टार्थम् । अखादीदित्यादि षष्टम् । पवर्गीयादिरिति पवर्गद्वितीयादिरित्यर्थः । ववाद इति वर्गीयत्वाद् वकारस्य ‘इग्यणः’—इति सम्प्रसारणं न तस्य अन्तःस्थवकारविषयत्वादिति बोध्यम् । अतः किम् अदेवीत् (दिव् + लुङ्त्) । हलादेः किम्—सा भवानतीत् । लघोः किम् ? अनर्हीत्—अरचीत् । इडादी सिचिति किम् । अपाचीत्—वदत्रनेति पचधातोरनिट्त्वाद् वृद्धिः । परस्मैपदे किम्—अवतिष्ट (यती प्रयत्ने लुङ्) ।

२२८५ । निर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियाति-वाति-द्राति-ष्वातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥८।१७॥

दो । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य—नेर्णः स्याद् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद् । ‘रद ५३ विलेखने’ । विलेखनं भेदनम् । रराद् । रेदतुः ‘णद ५४ अव्यक्ते शब्दे’ ।

The न of the उपसर्ग नि, coming after another उपसर्ग which contains a condition (of णत्वं) becomes cerebral, when roots गद् etc (enumerated in the rule) follow. गद् etc are eighteen in number :—गद्, नद्, पत्, पद्, घृ (दा, धा) मा, सो, हन्, या, वा, द्रा, ष्ठा, वप्, वह्, शम्, चि and दिह । Of these the first four are pronounced by adding ण् to them and the last eleven हन्ति etc, are expressed with the addition of शित्प् with a view to prohibiting णत्वं from this" नि in यङ्लुक्—cp. the परिभाषा शित्पा शपानुवन्धेन—etc under the rule ‘एकाच् उपदेशे—’ (2246). Thus

प्रनिजागदोति प्रनिजघ्नोति etc. are without चत् । In the case in hand, we have प्रणिगदति etc. 'दाधाघृदाप्' (2373—1. 1. 20) teaches that there are four दाs and two धाs ; thus डुदाञ् दाने—प्रणिददाति ; दाष् दाने—प्रणियच्छति, दोऽवखण्डने—प्रणिदति, दैङ् रक्षणे—प्रणिदयते, घेट्पाने—प्रणिधयति, डुधाञ् धारणपोषणयोः प्रणिदधाति । रद् means विलिखन to pierce. षद् means to make an indistinct sound.

मित— । 'रषाभ्यां षो नः समानपदे' (२३५—८।४।१) इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' (२२८७—८।४।१४) इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्त्यं सुवामु-
गुण्येन व्याचष्टे—उपसर्गादस्यात्रिभित्तादिति । प्रणिगदतीत्यादुदाहरणम् । गदादीनां चतुर्णां शपा निर्द्देशः, इत्यादीनां चैकादशानां 'शितपा शपानुवन्धेन—' इति यङ्लुग् व्यावृत्त्यर्थं शितपानिर्द्देशः । एतेन प्रनिजागदोति प्रनिजागदोति प्रनिजघ्नोति इत्यादौ षत् न । घु इत्यनेन पट् धातवो गृह्यन्ते—डुदाञ् दाने—प्रणिददाति । दाष् दाने— प्रणियच्छति । दोऽवखण्डणे=प्रणिदति । दैङ्—रक्षणे—प्रणिदयते । घेट्पाने— प्रणिधयति । डुधाञ् धारणपोषणयोः—प्रणिदधाति । रराद् इति । अत उपधाया इति वृद्धिः । अनादेशादित्येऽपि अकिञ्चादेलाभ्यासलोपी न । रेट्त्वरिति अनादेशा-
दित्वात् किञ्चाच्च एलाभ्यासलोपी भवतः । षद् इति—षोपदेशत्वाद् नविधिमाह—

२२८६ । षो नः ॥६।१।६५॥

दी—धातोरादेर्णस्य नः स्यात् । नदति ।

षोपदेशास्त्वनर्द्धेनाटिनाथनाध्नन्दनकनृन्तः ।-

नाटेर्दीर्घार्द्धस्य पर्य्युदासाद् घटादिर्णोपदेश एव । त्वर्ग—
चतुर्यान्तिनाधतेनृन्त्योश्च केचिस्षोपदेशतामाहुः ।

A च standing at the beginning of a root is changed into ष (dental) । Thus षद् gives नदति ।

All roots are, शोपदेश save and ,except नर्द्, नाट, नाथ, नाध्, नन्द् (टुनदि), नक्क, नृ and नृत् (eight only).

It has to be noted in this connection that there being a पर्युदास (1) in नाट् (अनाट्) which has a long penultimate, the root नृत् 'to dance', which is read in the घटादि class is शोपदेश i. e begins with a ण । Some hold that धकारान्त नाध्, नृ and नन्द् also are शोपदेश (but भाष्य holds that all the eight above are not to be taken as शोपदेश) .

मित— । धातोरिति—स्पर्शम् । शोपदेशास्त्विति—नद शब्द, नट् (चुरादि) नवस्पन्दने, नाथ्, नाध् याच्ञादौ, टुनदि (नन्द्) सञ्ज्ञौ, नक्क नाशने, नृ नये, नृती (नृत्) गावविक्षेपे इत्यष्टौ वर्जयित्वा अन्ये धातवो नकारादित्वेन पठिता अपि शोपदेशा विज्ञेया इति । भाष्ये एतेषामेव शोपदेशरहितत्वेन पठितत्वादिति भावः । 'शोपदेशाः + तु + अनर्द्—नाटि—नाथ्-नाध्-नन्द-नक्क-नृ-नृत्: इतिच्छेदः । अनर्द् इत्यत्र नञः प्रत्येकं योग इति बोध्यम् । तेनाह—नाटिरित्यादि । 'दीर्घाहंस' चुरादौ पठितस्य इति भावः । 'पर्युदासात्' शोपदेशाभावत्वेन पठितत्वात् (पर्युदासश्च प्राक् दर्शितः) इत्यर्थः । घटादिरिति—तत्र पठित नट नृत्याविति धातुरित्यर्थः । तवर्गचतुर्थान्त इति धकारान्तो 'नाध्' इत्यर्थः । केचित् इति मतान्तरोविष्करणम् । यस्य उपदेशो यस्मिन् स शोपदेश इति व्यधिकरण विशयः ।

२२८७ । उपसर्गाद्समासेऽपि शोपदेशस्य ॥८।१४॥

दी— । उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य शोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात् समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । अर्द् ५५ गतौ याचनेच ।' अत आदेः' (२२४८) ।

(I) प्रधानत्वं विधेयत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।

पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥' साहित्यदर्पण-७म. अ. ।

The न of a षोपदेश root, coming after an उपसर्ग containing a condition of णत्व, becomes ण—whether there is samasa or no samasa. In प्रणिनदति there is no णत्व in नदति because it consists of two different words. (Here the word 'समासे' is inferred from the use of अणि in the rule). अर्दं to go and to beg In अर्द + लिट् अ, there दीर्घ being effected of the अभ्यास by the rule 'अत आदे.'—

मित—। उपसर्गस्थान्निमित्तादित्यादीं पूर्वषट्शुद्धिर्बोध्या । असमासेऽपि इत्यत्र अपेरयंमाह—समासऽपीति । 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' (८१३) इत्यत्र 'पूर्वपदात्' इत्यस्य 'रषाभ्या नो णः समानपदे' (८१३) इत्यत्र च 'समानपदे' इत्यस्य च सत्त्वात् समास आक्षिप्त इति नागेशशयः । तच्चर्वाधिभ्यादीं तु 'समासेऽङुलिः सङ्' (८१३०) इत्यतः समासे इत्यस्य यदि अनुवर्तनं क्रियेत तर्हि असमासे न स्यात्—कृते तु असमासग्रहणे समासे न स्वादित्यपेर्गृहणं कृतमिति स्थितम् । प्रणिनदतीत्यत्र 'निर्गदनद—' इति णत्वम् । धातु—नकारस्य तु 'उपसर्गादसमासेऽपी' ति णत्वं न भवति । अट्कुवाङ्मुम्भिन्नेन व्यवधानात् । अत आदेरिति अर्दं—धातोर्भ्यासाकारस्य दीर्घं कृते ।

२२८८ । तस्मान्नुड्ङ्हिहलः ॥७॥४॥७१॥

दी—। द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात् परस्य नुट् स्यात् । आनर्दं । आर्दीत् । नर्दं ५६ गर्दं ५७ शब्दे । षोपदेशत्वाभावात् णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्दं । तर्दं ५८ हिंसायाम् । तर्दति । 'कर्दं ५८ कुक्षिते शब्दे' । कुक्षिते कौञ्चि । कर्दति । 'खर्दं ६० दन्दशूके' । दंशहिंसादिरूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्दं । 'अति६१ अदि६२ वन्धने' । अन्तति ।

आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये । इन्दति ।
 इन्दाञ्चकार । 'विदि ६४ अवयवे' । पवर्गलृतीयादिः
 विन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । 'भिदि' इति पाठान्तरम् ।
 'गडि ६५ वदनैकदेशे' । गण्डति । 'अन्तत्यादयः पञ्चैते न
 तिङ्विषया' इति काश्यपः । अन्ये तु तिङ्मपीच्छन्ति । 'निदि-
 ६६ कुत्सायाम्' निन्दति । प्रनिन्दति । 'टुनदि ६७ समृद्धौ' ।

The augment नृत् is prefixed to the root (itself) contain-
 ing two consonants (at the end and a vowel at the beginning),
 after the अभ्यास of the root has been lengthened (कृतदीर्घ) ।
 Thus आनर्द्—आनर्द्तुः etc. अर्द् + लिट् अ = अर्द्, अर्द्, अ = आ अर्द्, अ = आ
 नृट्, अर्द् अ = आन् अर्द् अ = आनर्द् (of नृट् the उकार is for the faci-
 lity in pronunciation and the टकार elides and being टित् it
 is prefixed and not affixed to the root by the परिभाषा सूत्र—आद्यन्ती-
 टकितौ । Note that the word तस्मात् in the rule is used to be connec-
 ted with the rule 'अत आदेः' which precedes it, hence Bhottoji first
 reads 'अत etc' and then 'तस्मात् etc'. दन्दशुक means 'a snake'
 'दन्दशुको विलशयः'—(Amarakosha). दन्दशुक having meant a snake
 cannot express an action—thus Bhottoji says दंश etc. अन्ति—
 अति being इदित्, नुम् comes in. आनन्त the lit, form of अति which
 becomes अन्त् with नुम् added to it and thus the rule 'तस्मान्नुट्दि
 हलः' applies. इन्दाञ्चकार—Here आम् comes in by the rule
 'इजादेशे गुरुमतोवृक्कः (2237—3. 1. 36)—for इ becomes गुरु by
 the rule 'संयोगे गुरु' (32—1. 4. 11). 'अन्तत्यादयः' etc—the five roots
 अति, अदि, इदि, विदि (भिदि) and गडि do not fall in the category

or jurisdiction of तिङ् affixes according to Kashyapa, but according to others they do प्रथिन्दति etc—एतत्त्व by 'उपसर्गादसमासेऽपि ऋपदेशस्य' : To elide the beginning letter (ट्) here, he reads the rule—

मित— । तस्मात् + गुट् + द्विहल इतिच्छेदः । धातोरित्यधिकृत वृत्तंते । तेन तस्मात् इति द्विहल इति च पञ्चम्यन्तपदद्वय तस्यैव विशेषण । किञ्च तस्मादिति 'अत आदे'रित्यत्र कृतदीर्घादेशाभ्यासाकारादित्यनेन सम्बद्ध्यते । अतएव 'अत आदे'रिति प्राक् पठित्वा व्याचष्टे—द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतादकारादिति । द्विहल् इति ही हली यस्येति विग्रह अत्र द्विहल्युहणमुपलक्षणाश्रमिति—'आनच्छ' पदमाधनावसरे तुदादौ 'विज इत्' (२५३६) इत्यत्र स्वयमेव वक्ष्यति ; तेन तत्र तत्र अनेकहस्तोऽपि गुडागम स्यादेवेति विभाव्यम् । (अजादिद्विहलो धातुरिति तु तत्त्वम्) । गुट् लकार उच्चारणार्थं टकार इत् । टित्त्वादायवयव 'आयन्ती टकितौ' इति सूत्रेण । तेन अह् + लिट् अ इति स्थिते द्वित्वेन अह् अह् अ इति जाते अनेन आ गुट् अह् अ इति सम्पद्यमाने आन् अह् अ इति । 'तत आनह् एवमानह् तुरित्यादि । आहौत इति लुङि । षोपदेशेत्यादि नह् इत्यस्य इत्यर्थः । 'कौचि' कृत्या भव कौचिन् तद्धिन । खर्दं इति । दन्द्यक इत्यस्य संप्रवाचित्वेन विशेष्यत्वात् क्रियावाचकत्वासम्भवाद दन्द्यक-क्रियायामित्यर्थो विवक्षित इत्याह दश इत्यादि । "दर्शिकरी दीर्घपृष्ठो दन्द्यको विले श्य । उरग' पद्मगो भोगी' त्याद्यमरः । अन्ति इति । इदित्त्वात् 'नुम् । आनन् इति । इदित्त्वेन नुम्सत्त्वात् 'अति' इति 'अन्' इति भवति तत्र सप्तम्यान्नुद्द्विहल' इत्यनेन गुडागमे लिटि रूपम् । इन्द्राच्चकार इति—इदि इत्यस्य इदित्त्वात् नुम् । तत्र इन्द् इति भवति । ततश्च 'स योगे गुरु' (३२—१।४।११) इत्यनेन इकारस्य गुरुत्वात् 'इजादेय गुरुमतोऽवृच्छ' (२२३७—३।१।३६) इत्यनेन आम् । ततश्च आमन्त त्वात् ऋजोऽनुप्रयाग । पूर्ववदेवात्मनेपदमित्ताक्तोर्न तद्ध् इदि परस्मैपदित्वादिति त्रिथम । विदि अवयवे इत्यत्र अवयवस्वार्यनाह—अवयव करोति इति । अन्ततीति—अति, अदि इदि विदि (भिदि), गडि इत्येते पञ्चत्यर्थे तिङ् विभक्तीनामविप्रयीभूता इत्यर्थः—काश्यपस्य मतेन । अन्येधा मते तु एते तिङन्ता अपि भवन्तीत्याहान्धे खिति । निदि

(निन्द्) इत्यपि गोपदेश इत्याह प्रणिन्दति इति ('उपसर्गाद् असमासेऽपि' इत्यनेन शत्वम्) । टुनटीति नन्दिष्य प्रजापत्यादिभ्या । अथ 'टु' लोपविधायकसुवमुपन्यस्यति—

३२८८ । आदिर्जि टुडवः ॥१३५॥

दी— । उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः । नन्दति । इदित्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । 'चदि ६८ आह्लादे' । चन्दति चचन्द । 'तदि ६९ चेष्टायाम्' । तन्दति । ततन्द । 'कदि ७० क्रदि ७१ क्त्विदि ७२ आह्वाने रोदने च' । चकन्द । चक्रन्द चक्कन्द । क्त्विदि ७३ परिदेवने । चिक्त्विन्द । शुन्ध ७४ शुद्धौ । शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ।

अथ कवर्गीयान्ता अनुदान्ततो द्विचत्वारिंशत् । 'श्रीक्त् ७५ सेचने । तालव्यादिः । 'दन्त्यादिः' इत्यके । शीकते । शिश्रीके । लोक्त् ७६ दर्शने । लोकते । तुलोके । 'श्लोक्त् ७७ संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रथितुर्वा । आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । 'द्रक्त् ७८ ध्रेक्त् ७९ शब्दनोत्साहयोः' । उत्साहो वृद्धिरीडत्यं च । 'एच इग् भ्रखादेशे (३२३) इति ड्रस्वः । दिद्रेके । दिध्रेके । 'रिक्त् ८० शङ्कायाम्' । रिकते । 'सिक्त् ८१ स्त्रिक्त् ८२ स्त्रिकि ८३ अकि ८४ श्लिकि ८५ गतौ' । तयो दन्त्यादयः । द्वीतालव्यादी । अषोपदेशत्वान्नषः । सिसेके । शकि ८६ शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्के । 'अकि ८७ लक्षणे' । अङ्कते । आनङ्के । 'बकि ८८ कौटिल्ये' । वङ्कते । 'मकि ८९ मण्डने । मङ्कते । 'कक ९० लौल्ये' । लौल्यं गर्भश्चापत्यं च ।

ककते । चकके । 'कुक ८१ हुक ८२ आदाने । कोकते । चुकुकि ।
वर्कते । वहके ।

“ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन” (वार्त्तिक) ।

‘चक ८३ लसौ प्रतिघाते च । चकते । चेके । ककि ८४
वकि ८५ श्वकि ८६ वकि ८७ टौक ८८ त्रौक ८९ ध्वक् १००
वक् १०१ मक् १०२ टिक् १०३ टौक् १०४ तिक् १०५ तौक्
१०६ रधि १०७ लवि १०८ गत्यर्थाः’ । कङ्कते । डुटीके ।
तुव्रीके ।

“सुवधातुष्ठिवुष्वङ्गतोनां सत्वप्रतिय धोवत्तव्यः” (वार्त्तिक) ।
ष्वकते । पष्वक् । ‘अत्र लृतीयो दन्तरादिः’ इत्यक । टेकते ।
टोकते । एवं तेकते । तोकते । लविर्भोजननिवृत्तावपि । ‘अधि,
१०९ वधि ११० मधि १११ गत्याच्चे’ । आच्चेपो निन्दा ।
‘गती गत्यारम्भे च’ इत्यनेन । अङ्कते । आनङ्गे । वङ्कते । मङ्कते ।
‘मधि’ कौतवे च । ‘राष्ट ११२ लाष्ट ११३ द्राष्ट ११४ सामर्थ्ये’ ।
राधते । लाधते । ‘ध्राष्ट’ इत्यपि केचित् । ‘द्राष्ट आयामे’
आयामो देर्ष्यम् । द्राधते । ‘झाष्ट ११५ कत्यने’ । झाधते ॥

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । ‘फक्क ११६ नीचैर्गतौ’ ।
नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क ।
‘तक् ११७ हसनै’ । तकति । ‘तकि ११८ कच्छजीवने’ ।
तङ्कति । ‘वुक्क ११९ भपणे’ । भपणं श्वरवः । वुक्कति ।
‘कख १२० हसनै’ । प्रनिकखति । ओख १२१ राख, १२२ लाख,

१२३ द्राखृ १२४ ध्राखृ १२५ शोषणालमर्थयोः । ओखति ।
 ओखांचकार । शाखृ १२६ श्नाखृ १२७ व्याप्ती । शाखति ।
 'उख १२८ उखि १२९ वख १३० वखि १३१ मख १३२
 मसि १३३ णख १३४ णखि १३५ रख १३६ रखि १३७
 लख १३८ लखि १३९ इख १४० इखि १४१ ईखि १४२
 वल्ग १४३ रगि १४४ लगि १४५ अगि १४६ वगि १४७
 मगि १४८ तगि १४९ त्वगि १५० अगि १५१ श्लगि १५२
 इगि १५३ रिगि १५४ लिगि १५५ गत्यर्थाः । कवर्गद्वितीयान्ताः
 पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु—'रिख' 'त्रख'
 'त्रिखि' 'शिखि' इत्यपि चतुरः केचित् पठन्ति । ओखति ।

These (viz वि, टु and डु) standing at the beginning of a root, read in the धातुपाठ, are to be treated as इत् (i.e. they elide when any operation is carried out on the root). Thus टु eliding, we have (by नुम्) नन्दति etc ; other instances are विस्वप्—स्वापे, विमिदा—स्नेहने etc, and डुपचष् पाके, डुधाञ् घारणपोषणयोः etc. These वि, टु and डु will be required in rules like—'जीतः क्तः' (सुप्तः) ; 'द्वितोऽअधुच्—' (नन्दधुः) and 'द्वितः क्तिः' (पक्त्रिमम्) । टुनदि being इदित् we cannot have नलोप in आशीर्लिङ् (though the augment आसुट् is कित्) by the rule 'अनिदिताम्—(415—6. 4. 24). Thus मन्द्यात् । आह्लादे—to please or feel pleasure. चेष्टायाम्—to be active. परिदेवने—to weep, mourn etc, as 'तत्र का परिदेवना'—(गीता—2) नलोप etc. i. e. by the rule 'अनिदिताम्' ।

Now we enlist fortytwo अनुदात्तेत् roots which end in the

हवर्गाय letters शील or सील as some hold—शीकते being अनुदात्त
 t is आत्मनेपदी similarly in other cases मिशोकि here the अभ्यास
 s ह्रस्व by the rule 'ह्रस्व' (see under वमुव) and एकार comes
 n by तन्मयोरिमिरेच्' । श्लो (श्लोक्) etc सघात means a दय
 collection) and this root श्लो is अकर्मक or मकर्मक according
 s the collection (दय) refers to the thing collected or the
 collector himself i, e. when the thing is collected of itself with
 ut any agency (कर्तृव्यापाररहित) the root (is intransitive
 अकर्मक), but when the thing is collected with the agency (कर्तृव्यापा-
 रित) of some one it is transitive (सकर्मक) । द्रेक प्रेक means
 o make sound (शब्दनम्) and to have exuberant growth (बहि)
 nd to be proud or haughty (भीडत्य) । By the rule 'एच इग् प्रसादेशे'
 323—1 । 48), we have द्रेक+लिट् ए=दिद्रेके (इकार being the
 ख form of ए), similarly दिभ्रिके । रेक means apprehension.
 य etc—सेक, श्लेक and श्रिक (these three) have दन्त्यसकार at
 the beginning and श्रिक श्रिक the two begin with a तालव्यम् ।
 These having not fallen in these घोपदेश class, their सु do not
 change into ष (cerebral) श्रिक (श्रद्ध) means to apprehend, fear
 to , श्रिक (श्रद्) means to make a sign, point out etc. लोभ्य
 means pride and fickleness. कुक and हक (बर्क) mean to
 like कुक्, हक being लघूपध receives गुण by the rule 'पुगन्त
 घूपधस्य च' । चुकुके—बहके—here the root is not gunnated according
 to the rule "असयोगाङ्गित् कित्" ।

चट्टपधेभ्य etc (वाचिक)—पूर्वविप्रतिषेध gives the opposite sense
 f 'परविप्रतिषेध.' । Hence for the sake of the forms like बहके etc

you should read 'विप्रतिषेधे पूर्व' (and not परम्) कार्यम्' । Thus 'असंयोगात्—' (1. 2. 5), though preceding gets greater force than 'पुगन्—' (7. 3. 36), which comes later. Hence 'by पूर्व—विप्रतिषेध, लिट् coming after roots having short लृ for their penultimate becomes कित् after barring the injunction of गुण । चक etc—it means to be satisfied and to obstruct—in the former case it is intransitive and in the latter it is transitive. चके by एत्व and अभ्यासलोप । डुट्टीके, तुवौके are लिट् forms of ट्टीक् and वौक् । The अभ्यास ट्टी and वौ are changed into ट्टु and तु (by ऋस्वः) and by नश्च ट्टु is changed into ट्टु । Now सत्व (i.e. सकारादित्त्व) being due, by the rule 'धात्वादेः षः सः (2264—6. 1.64), to the षृक् which is षोपदेश in the धातुपाठ, the Vartika is laid down here to prohibit the same.

सुवधातु etc—It should be stated that षत्व is forbidden to सुवधातुः (नामधातु as षकारीयति etc), to the root षिव् (षिव् निष्ठीवने) and to षक् etc अत etc तृतीय i e अक्ति is also read स्वक्ति by some. लघि (लङ्) also means 'not to take food (to fast).' Cp.—'दोषाणामिव सा शक्तिर्लङ्घने या सहिष्णुता । न हि दोषद्वये कश्चित् सहते लङ्घनादिकम् ॥' (आयुर्वेदसंग्रह)—where लङ्घन means fasting. अघि etc [all roots that are read in the धातुपाठ (उपदेश) as इकारान्त such as लघि etc become लङ्घ etc by 'इदितो नुम् धातुः'. In गत्याक्षिप the word आक्षिप means निन्दा (slander). Some say that these roots mean 'movement.' 'आनङ्घि—आ by 'अतः आदेः' (2248), and न by 'तस्मान्नुट्—' (२२८८); मघि (मङ्घ) also means 'the conduct of an unfaithful lover.' आयाम् means 'length'. आघि (आघि) means 'to praise oneself.'

अथ etc—Now we are putting down fifty परस्मैपदो roots कद्—
 नोषेनेति means to walk slowly, and to behave in a bad way .
 पद्क—प in the अभ्यास comes in by the rule 'अभ्यासे— (२१८०) तकि
 (तक्)—means 'to maintain with difficulty, भवद्म्—means
 'the barking of a dog—कद् means to laugh' शोष (शोष)
 etc—mean 'to suck up and 'to have plenty of' आग्वाचकृत्—
 शोष being इजादि आन comes in Of the roots सप्त etc
 first fifteen (ending in इच्छि) end in ख् and the next thirteen
 beginning from वल्, end in 'ग' Along with the fifteen खान्
 (ending in ख) roots above some include four roots more such
 as रिख् etc

मित । आदि + जिटुडव—इतिच्छेद । "भूवादयोधातव" इत्यतो धातुरित्यनु
 वक्षते । आदिरिति च आतावेकवचनम्, तदाह—धातोराया इति । तत्र
 टुरित्यस्योदाहरण—नन्दति इति । अन्ययोस्तु जि स्वप् स्वापे—हुपचप् पाके इति—
 एनेषां कलनम् अत आ सुन । द्वितोऽष्टुष्' वेपथु नन्दथु (वेपथुय शरीरे मी
 रोमहर्षथ आयने—गीता १५) । द्वितु क्ति 'क्तेर्मंथित्यम्'—पक्षिमम्
 (विपक्षिमज्ञानमतिमंस्त्री—भट्टि—१५) इत्याद्यथम् । इदित्वादिति 'अनिदिताहल
 उपधाया क्'इति' इति । अनेन आशीर्भिर्दि यासुट किञ्चोऽपि मदीपो नित्यथ ।
 न शोष—अनिदितामित्यनेनेति भाव ।

अथेति—अनुदात्तेत इति आत्मनेपदिन इत्यथ । (अनुदात्तजित आत्मनेपदम्) ।
 इत्येक इति । केषाञ्चिन्मतमित्यथ । शिगीके—'इस्व' इति अभ्यासस्य इस्वादेश ।
 सुलोके इति—अभ्यासे ओकारस्य इस्वादेश उकार (एचइग्घस्वादेशे) । श्लोक्
 इति । सघातस्वार्थमाह—यस्यो यन्वनम् । स च यस्यथेत्यर्थं इह अघिन् धातौ
 यथ्यमानस्य यद्दयथते तस्य व्यापार, ययितु येन प्रथ्यते तस्य वा व्यापार तत्तन्निष्ठा
 क्रिया इत्यथ । आथो यथ्यमानव्यापारे (सद्गीभवने इति यावत्), द्वितीय

ग्रन्थितुषीपारे (सङ्गीकरणे इति भावः) उत्साहस्यार्थमाह—श्रीद्धत्वं प्रागल्भ्यम् ।
 दिद्रेक इति । अभ्यासङ्गस्वविधायकं सूत्रमाह—एचइगिति । अघोप इति—घोप-
 देशत्वाभावादित्यर्थः । शक्ति अकि इत्यादेरिदित्वात् नुमा—शङ् अङ् इत्यादि
 भवति । एवमन्यत्र लघि बघि इत्यादिषु । चुकुकी-वहके इति 'असंयोगाद्भित्कित्'
 इति कित्त्वाद् लघूपधगुणाभावः पूर्व्वं चर्त्तम् च । ऋटुपधेभ्य इति वार्त्तिकमिदम् ।
 ऋकारोपधेभ्यः इत्यर्थः । पूर्व्वविप्रतिषेधेन इति । अत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति
 नावलम्बनीयमित्यर्थः । तेन असंयोगादित्यपेक्षया 'पुगन्तलघूपधस्य च' इत्यस्य
 परत्वेऽपि नित्यत्वेऽपि च गुणात् प्रागेव कित् ततो गुणाभाव इति भावः । ककि
 वकि इत्यादौ पठितस्य 'ष्वक्'इत्यस्य घोपदेशत्वात् सत्त्वं प्राप्ते आह—सुव्धातु
 इति । सुवन्तानां धातूनां (नामधातूनाम्) ष्वक् प्रभृतीनाञ्चैत्यर्थः । अवेति—
 ककि धकि इत्यादौ तृतीयः अकि दन्त्यादि रिति (स्वकि) केचित् पठन्ति । भोजन-
 निष्ठित्तिरुपवासः । लङ् (लघि) इत्यस्य वैयकी एव बाहुलीन प्रयोगः । तथाच
 'दोषाणामेव सा शक्तिर्लङ्घने वा सहिष्णुतेत्यादौ लङ्घने इति = उपवासे इति अर्थः ।

अथेति—फक्तेति अर्थः स्पष्टः । पफक् अत्र चर्त्तेन अभ्यासस्य पकारः ।
 कञ्चजीवने कञ्चरेण महता कष्टेन जीवनयापने इत्यर्थः । प्रनिकाखति इति ।
 शेषे विभाषाऽकखादावधान्त उपदेशे' (२२३२—८११८) इत्यत्र अकखादाविति
 पर्य्युदासत्वेन णत्वं नित्यर्थः । शोषणालमर्थयोरिति । शोषणे इति अलमलमेतेनेत्येवं
 रूपे चार्थे इत्यर्थः । ओषाञ्चकार इति इजादित्वाद् गुरुमत्त्वाच्च आम् । एवं ओषाञ्चकार
 कामार्घिं दशवर्त्तमहनिशमित्यादि भट्टी । कवर्गेति उख उखि इत्यारभ्य इखि ईखि
 इति यावदित्यर्थः । तृतीयान्तेति गकारान्ता अवशिष्टा इत्यर्थः । इह खान्तेष्विति
 उखउखि इत्यादिषु इत्यर्थः । उख इत्यस्य गुणे रूपमाह—ओखति इति ।

२२८० । अभ्यासस्यासवर्णे ॥६॥४१७८ ॥

दो— । इवर्णावर्णान्तस्य अभ्यासस्य इयङुवङौ स्तः असवर्णे
 अचि । उवोख । सन्निपातपरिभाषया 'इजादेः—' (२२३७)

इत्यान् । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन
ग्रहणाद् ङस्वः प्राप्नो न भवति । सक्तप्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वादि
पञ्जन्यवृत्तचणप्रवृत्त्या ङस्वेकते ततो दीर्घः । “वार्णादाङ्गं
वलीयः” इति न्यायात् परत्वाच्च ।

An अभास, ending in इवर्चं (short इ) and उवर्चं (short उ)
is replaced by इवद् and उवद्, when a dissimilar (असवर्चं)
वच् follows Thus उख् + लिट् अ → उ उख्, अ । Now सवर्णदीर्घं
being due by the परिभाषा—वार्णादाङ्गं वलीयः.—(An अङ्गकार्यं is more
powerful than an operation that relates to वर्चं (or letters) comes
in and therefore उख् (being the अङ्ग verbalstem) is first gunnated
by 'पुगललक्ष्मणश्च च and we have उ खीख्, अ । Now यच् directed
by 'इको यणचि is barred by this rule 'अभासस्यासवर्चं' and thus उ is
replaced by उवद् giving उव् खीख्, अ = उवो ख (उवद् being डित्, the
परिभाषा 'डित्' applies) Here the rule 'अचिञ्चुधातुभूता यथोरियदुवडौ'
does not apply for two reasons (i) (in उ खीख्, अ because उ is
an अभास and not an अङ्ग and because (ii) खीख्, following उ is not
a प्रत्यय but an अङ्ग hence the application of the rule 'अभासस्यासवर्चं'
is quite evident. Now the question is —Why the affix आम् will
not be added to उख्, when it is turned into खीख्, by लक्ष्मण
in connection with लिट् । To answer this Bhottoji brings for-
ward the सन्निपातपरिभाषा (सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विधातस्य' (परि
—85)—'An injunction which is the cause of two operations
(सन्निपात) (on a certain thing) is not (cannot be again) the
cause of an injunction which destroys both these operations')

Here in 'उ उख् णल्', णल् being आर्द्धधातुक and पितृ is the cause of द्वित्व (reduplication) and गुण। Again उख् being turned into ओख् and णल् following, the affix णल् cannot be the cause of आस् (because ओख् is not इजादि and गुरुमान्) which affixes itself to a-primitive इजादि गुरुमान् root and not which is derived with any other affix such as णल् etc. Thus आस् necessitates the destruction or disappearance of णल् and consequently of the सन्निपात (द्वित्व and गुण)। जख् :—उ उख् अतुस्—अतुस् being कित् the verbal stem (अङ्ग) उख् is not gunnated and hence the सर्वर्णदीर्घ (अकः सर्वर्णे दीर्घः) applies and not 'अभ्यासस्यासवर्णे'।

इह etc.—in जखतुः, जख् : etc., there is no chance of ऋखादेश directed by the rule ऋस्; because सर्वर्णदीर्घः (उ + उ) खतुः = (ज खतुः) has been effected along with the (taking up of the) अभ्यास (उ), and also because the rule 'ऋस्' has once operated on ('the पूर्वखण्ड i. e. the अभ्यास')। To put it more clearly—having been in the jurisdiction of अङ्ग (अङ्गाधिकार), ऋस् acts first and then comes सर्वर्णदीर्घ according to the परिभाषा 'पर्जन्यवत्क्षयप्रवृत्तिः'—परिभाषेन्दुशेखर page 100—परिभाषा (1111). The परिभाषा means 'As a cloud rains both where the ground is moistened and where it is not, so a rule operates both where the need of operation is nil and where the need exists'. Thus the drift of all this is this :—Though the अभ्यास (उ) of the root उख् is ऋस् by itself and hence may dispense with the rule 'ऋस्', yet according to the पर्जन्यवत् परिभाषा it (ऋस्?) operates first and next there is सर्वर्णदीर्घ; but when सर्वर्णदीर्घ

has operated you cannot, by taking advantage of the दीर्घं क्त in कृत्तुः, bring the rule कृत्तुः to act upon it (कृ) again for it has once (कृत्तुः) operated. And this operation is not groundless for there runs the maxim—'लृत्त्ये' लृत्त्वस्य सकृदेव प्रवृत्तिः 'An injunction (लृत्त्व) operates once only on its proper object (लृत्त्ये).

The operation of a verbal stem (अङ्) being superior to the operation of conjunction (मन्त्रि) and the अङ्कार्य्य being अङ् (subsequent) the above argument is allright.

मित—। अभ्यासस्य + असवर्णे इतिच्छेद । 'अचिञ् धातुभूवा स्वरियडुवडौ' (११४१२०) इत्यतः 'शुभ्रवाम्' इति वज्रं सर्वमप्यनुवर्तते तदाह—इवषोषणा-
नभ्येत्यादि । असवर्णे इति = असमानवर्णे । उवोख इति । उख् उख् एल् =
उ उख् अ = उ ओख् अ = उवद् ओख् अ = उव् ओख् अ = उवोख् । अत्र पूर्व-
द्वित्व इलादिशेषः, ततोऽङ्गस्य—लघूपधगुणः, 'द्विवचनेऽधीति' द्वित्वात्प्राक् अत्रा-
देशस्य निपिडत्वात् । न च गुणात्—प्राक् (उ उख् अ इत्यत्र) 'अक. सवर्णे
दीर्घः' इति—'सवर्णेदीर्घः' शब्दाः, सवर्णेदीर्घस्य (संहिताकार्यस्य) वर्णाश्रितत्वात्
गुणस्य च अङ्कार्य्यत्वात् संहितापेक्षया गुणकार्य्यस्यैव हि वलीयस्त्वम्, उक्ते च
'वाषांदाह' वलीयो भवति' (परिभाषा—५५) इत्यत्र शब्देन्दुशेखरकारिः 'इयाय
इत्यादौ अन्तरङ्गमपि सवर्णेदीर्घे वाधित्वा चनेन वृद्धिरिति' । अभ्यासस्यासवर्णे
इतीयङ् विधायकसूत्रमन्त्रिणवर्णमस्या प्रापकम् । तदीयतुरित्यादौ इयडादिव्या-
हृत्पद्यम् । एतत् परिभाषाभावे तु इयतुरित्यादावन्तरङ्गस्य सवर्णेदीर्घेन वाधा-
त्तदव्यर्थम् । इयडुवडौहि अभ्याससम्बन्धनिमित्तकत्वाद् वृद्धिरङ्गौ इति परिभाषेन्दुशेखर
(५४—५५ पृ) । एवञ्च उ ओख् अ इत्यत्र उकारस्य यणादेशे (इको यणचि) प्राप्ते
'अभ्यासस्येत्वेन उवद् । द्वित्वादन्यावयव । उव् इति तिष्ठति अकारस्य
उच्चारणार्थत्वात् । ननु उ ओख् अ इति जाते ओख् इजादित्वाद्गुरुमत्त्वाच्च आम्

स्वादित्यत्राह—सन्निपातपरिभाषयेति 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्धिघातस्य' इति परिभाषा । अर्थश्चायम्—'सन्निपातो = द्वयोः सम्बन्धः तन्निमित्तोविधिः, तं सन्निपातं यो विहन्ति तस्यानिमित्तम्' । अत्र प्रकृते णलि परतः धातोर्हित्वं गुणश्च विधीयते इति—सन्निपातत्वम् (कार्य्यहयप्रवृत्तिः) । अत्र सन्निपातस्य णल् एव हेतुः पुन—स्तमेव निमित्तं कृत्वा आम् प्रत्ययो न स्यात्—अतएव 'उपजीव्यविरोधस्य अयुक्तत्वमिति' न्यायमूलेपा इति नागेशः । आनि स हि धातोर्णल्परकत्वव्याघातादिति । ऊखतुः, ऊखुरित्वत्विशेषमाह—इहैसवर्णदीर्घ इति । इह ऊखतुरित्यत्र सवर्णदीर्घस्य 'ऊकारस्य' अभ्यासग्रहणेन 'ऊकारग्रहणेन' गृहणात्—(ऋस्वादेशस्येत्यर्थ) (पुनः) ऋस्वः प्राप्नो—विधीय—मानो न भवति, पूर्वमेव विहितत्वात् । कथं कृत्वा पूर्वमेव विहितः इत्यत्राह—सकृत्प्रवृत्तत्वादिति । 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति' न्यायादित्यर्थः । सकृत् प्रवृत्तत्वमपि विशदयति—आङ्गत्वाद्धि इति । अङ्गाधिकारत्वेन 'पञ्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः' (परि—१११) इत्यनेन सर्वं सिध्यति इति भावः । तथा चायमर्थः—यथा पञ्जन्या हृष्टाहृष्टेशनिरपेक्षमेव वारि वर्षन्ति तथा सूवाण्यपि कृताकृतं (लक्षितालक्षितं वा) विषयं वगाहन्ते । तेन चात्र उ इत्यस्य ऋस्वत्वेऽपि ऋस्वविधानमविरुद्धम् । अत्र नागेशः—'ननु उखधातोर्हित्वे खत एव ऋस्वत्वात्—पूर्वमभ्यासऋस्वत्वाप्रवृत्तौ—हलादिशेषे सवर्णदीर्घे च ऋस्वापत्तिरत आह—'पञ्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः । एवं च ऋस्वस्यापि ऋस्वत्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पुनः ऋस्वः । तुदक्तमिकीभल् (१।२।६) इति सूत्रे भाष्ये 'कृतकारि खलूपि शास्त्रं पञ्जन्यवदिति । सिद्धेऽपि ऋस्वादिकारौत्थ्यर्थः । इति । हृत्तौ—ततो—दीर्घ इति सवर्णदीर्घ इत्यर्थः । अयमत्र सिद्धान्तः—उख् इत्ययं धातुदीर्घाच्सम्पन्नो वास्तु ऋस्वाच्सम्पन्नो वास्तु 'ऋस्वः' इति सूत्रोपात्तं ऋस्वविधिं लभते । ततोऽभ्यासाङ्गयोर्निलिवा सवर्णदीर्घः । एवमूखतुरिति लब्धे पुनः 'ऋस्वः' इति सूत्रं न प्रवर्तते लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादित्यर्थः । ननु ऋस्वविधिः क' सङ्गच्छताम् ? 'पञ्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिरिति परिभाषैव तत्र मानमितिदिक् । वार्णादाङ्गमित्याद्युक्तं प्रागेव । परत्वमङ्गकार्य्यस्य वर्णव्यापारापेक्षयेति बोध्यम् ।

दो—उद्धति । वखावु । वयस्वतुः । वद्धति । मेखतुः ।
ममह्व । नखति । नद्धति । रखति । रद्धति । नखति । नद्धति ।
इखति । इद्धति । ईद्धति । वन्गति । रद्धति । लद्धति । अद्धति ।
वद्धति । मद्धति । तद्धति । त्वद्धति । अद्धति । अद्धति ।
इद्धति । रिद्धति । निद्धति । रेखति । तखति । त्रिद्धति ।
शिद्धति । 'त्वगि' । कल्पने च । 'युगि १५६ लुगि १५७ ।
वुग १५८ वर्जने । 'घघ १५८ हसन' । घवति । जघाघ ।
'मघि १६० मण्डने' । मद्धति । 'शिघि १६१ आघानि' । शिद्धति ।

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तत एकविंशतिः । 'वर्च' १६२
दोषो । वर्चते । 'पच १३२ सेचने सेवने च' । सचते । सेचे ।
सचिता । 'लोच १६४ दर्शने' । लोचते । लुलोचे । 'शच
१६५ व्यक्तायां वाचि' । शेचे । 'श्वच १६६ श्वचि १६७ गतो'
श्वचते । श्वञ्चते । 'कच १६८ वन्धने' । कचते । 'कचि १६८
काचि १७० दीप्तिवन्धनयोः । चकश्चे । चकाच्चे । 'मच १७१
मुचि १७२ कल्कने' । कल्कनं दम्भः ग्राव्यं च । 'कथनम्
इत्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चं । 'मचि १७३ धारणोच्छ्वायपूजनेषु' ।
ममञ्चे । 'पचि १७४ व्यक्तीकरणे' । पञ्चते । एच १७५
प्रसादे' । स्तोचते । तुष्टुचे । 'ऋज १७६ गतिस्थानार्ज्जनी-
पार्ज्जनेषु' । अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रीफो हलत्वेन
गृह्यते । तेन द्विहलत्वान्नुट् । आनृजि । 'ऋजी १७७ भृजी
१७८ भर्जने' । ऋञ्जते । 'उपसर्गादृति' (७४) इति वृद्धिः—
पार्ज्जते । ऋञ्जांचक्रे । आर्ज्जिष्ठ । भर्जते । वभृजे । अभर्जिष्ठ ।

एजृ १७८ स्नेजृ १८० भ्राजृ १८१ दीप्तौ । एजाञ्चक्र । 'ईज १८२ गतिकृत्स्नयोः' । ईजाञ्चक्रे ।

अथ द्विसप्ततिव्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः । 'शुच १८३ शोके' । शोचति । 'कुच १८४ शब्दे तारे' । कोचते । 'कुञ्च १८५ क्रुञ्च १८६ कौटिल्याल्पीभावयोः' । 'अनिदिताम्' (४१५) इति नलोपः । कुच्यात् । क्रुच्यात् । 'कुञ्च १८७ अपनयने' । लुच्यात् । 'अञ्चु १८८ गतिपूजनयोः' । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु—अञ्च्रात् । 'वञ्चु १८८ चञ्च १८० तञ्चु १८१ त्वञ्चु १८२ स्तुञ्चु १८३ क्लुञ्चु १८४ स्तुचु १८५ क्लुचु १८६ गत्यर्थाः' । वच्यात् । चच्यात् । तच्रात् । त्वच्रात् । अस्तुञ्चोत् । अस्तुञ्चीत् ।

उड्ढति—उड्ढि being इदित्, तुम् comes in. अथ etc—वर्च means to shine. पच is also read as 'पच समवाये' in the साग्रनभाष्य । नच सुचि कल्कने—कल्कन means pride and cheating. Some read कथने (to speak) in place of कल्कने । एच— to please or praise. पदि (पच्) व्यक्तीकरणे to express clearly. From th we have प्रपञ्च and thence प्रपञ्चयति । एच् being षोपदेश, ष is replaced by स and consequently ट by त । Thus by शप् and लघुपधगुण्, it gives शोचते । ऋञ्च means 'movement', 'accomplishing' and 'earning'. Regarding the attachment of the augment रुट्, one part रिफ् (र्) of the ऋकार is taken as a हल and then it being द्विहल—(अर्ज्), the rule 'तस्मान्नुडं द्विहलः' (2283) applies and we get आनृजे । ऋञ्जाञ्चक्र—आम् by 'इजादेश्च गुरुमतौ-

'इच्छः' and it has been गुरुमान् in connection with छृम् ।
 चाञ्छिञ्—ञृच् form of चाञ्जि (चञ्ज्)—चाट् by चाडजादीनाम् and छिञ्
 by 'चाटश्' ।

अथ etc.—ब्रज्यन्ता i.e. ending in ब्रज गती । छृञ् 'to make a shrill
 cry' कृञ् 'to lead astray' अञ् meaning 'to go' drops its न
 as अथात् but when it means 'to worship' there is no नलोप,
 as अद्यात् by the rule 'नाघेः पुजायाम्' (ante) ; अमुञ्चोत्, अमुञ्चोत्
 the लुङ् forms of अमुञ्च, अमुञ्च ।

मित— । छडति—छत्रि इत्यस्य तुमि नकारस्य च परमवर्णे रूपम् । वडापीति
 वड इत्यस्य लिटि रूपम् । वड्छति इत्यादि वडि इत्यादीनां पूर्वोपानां कवर्गे-
 द्वितीयवर्तीशान्ता क्रमिण रूपप्रदर्शनम् ।

अथेति— । तदेति । 'पच समावाये' इत्यपि मायनभाष्ये दृश्यते । सीचे
 इति 'एकहलमध्ये—'(२२६०) इत्यनेन एत्वाभ्यामलोपी । सुप्त मच इति । कन्कन-
 मित्यस्य सन्ध्यांशकत्वं यथा—महाभारते 'आदिपर्वणि—'तपो न कन्कोऽध्ययनं
 न कन्क. प्रसज्यविष्ठाहरण न कन्कः । कन्कस्तु भावाधीन एव तद्वेत्यादि ।
 पचोति—चुरादौ तु विस्तारि इति पच्यते । छृच इति—चोपदेशत्वात्—सत्त्वं गत्-
 ससर्गाच्च छृत्वं निवर्तते ततो लघुपुधगुणः । ऋञ् इति चाञ्जन सम्पादनम् ।
 तुड्विधाविति—वाञ्छिकमिदम् । चरञ् इत्यस्य दीर्घं—चकारादित्वात्—चाह—
 चकारभ्येकदेशो रिक इति । ततश्च द्विहलत्वात्—'तस्यासुङ् द्विहल' इत्यनेन
 क्ततदीर्घादेशादाकारात् नुटि पूर्व्वत् द्विलि चरदृष्टे, रपरत्वे, हलादिशिषे च
 चाहजे इति रूपम् । चञ्छाचक्षे इति—चञ्जि इत्यस्य तुमागमीन संयोगपरत्वेन
 गुरुमच्चात् इजादिष्वित्याम् । चाञ्छिञ् इति चञ्जिलुङि रूपम् । चाट् चञ्च् इट्सिच
 त इति इडिगुणश्च । वभञ्जे इति भञ्जीत्यस्य लिटि रूपम् ।

अथेति— । ब्रज्यन्ता इति ब्रज गती इत्यन्ता, इत्यर्थः । शब्देवारे सञ्चु तुमलविस्तारि

इत्यर्थः । पूजायानिति—नाञ्चेः पूजायाम् इति सूत्रादित्यर्थः । अम्बुचीत् अम्बुचीत्
इति लुङि बोध्यम् ।

२२८१ । जृस्तम्बुस्त्रुचुम्बुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्चिभ्यश्च ॥३१॥५८॥

दी— । एभ्यश्चल्लेख् वा स्यात् । अम्बुचत्—अम्बुचीत् ।
अम्बुचत् । अम्बुचीत् । 'ग्रु १८७ ग्लुचु १८८ कुचु १८९
खुजु २०० स्तेयकरणे । जुग्रोच । अग्रुचत्-अग्रोचीत् । जुग्रोच ।
अग्लुचत्-अग्लोचीत् । अकोजीत् । अखोजीत् । 'ग्लुञ्च
२०१ षस्ज २०२ गतौ । लुङि अङ् वा । अग्लुचत्-अग्लोञ्चीत् ।
सस्य श्रुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः । सञ्जति । अयमात्मने-
पद्यपि । सञ्जते । 'गुजि २०३ अव्यक्ते शब्दे' । गुञ्जति ।
गुञ्जतात् । 'अर्च २०४ पूजायाम्' । आनर्च । 'म्लेच्छ २०५
अव्यक्ते शब्दे' । अस्फुटे अपशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति मिम्लेच्छ ।
'लच्छ २०६ लाच्छि २०७ लक्षणे' । ललच्छ । ललाच्छ । 'वाक्छि
२०८ इच्छायाम्' । वाञ्छति । 'आक्छि २०९ आयामे' ।
आञ्छति । 'अत आदेः' (२२४८) इत्यत्र तपरकरणं स्वाभा-
विकङ्कस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावान्न नुट् । आञ्छ ।
तपरकरणं सुखसुखार्थमिति मते तु नुट् । आनञ्छ । 'ङ्गीच्छ
२१० लज्जायाम् । जिङ्गीच्छ । हुर्च्छा २११ कौटिल्ये' ।
'कौटिल्यमपसरणमिति मैत्रेयः । 'उपधायां च (२२६५) इति
दीर्घः । हर्च्छति । 'मुर्च्छा २१२ मोहसमुच्छाययोः' ।
मूर्च्छति । 'स्फूर्च्छा २१३ विस्तृतौ' । स्फूर्च्छति । युच्छ २१४

प्रमाटे । मुच्छति । 'उच्छि २१५ उच्छे' । 'उच्छः कनग
 चादानं कनिगाद्यर्जनं गिनम्' इति यादवः । उच्छति ।
 उच्छांचकारः । उच्छो २१६ विवामे' । विवामः ममातिः ।
 प्रायेषायं विपुर्व्यः । वुच्छति । धृज २१७ धृजि २१८ धृज २१९
 धृजि २२० ध्वज २२१ ध्वजि २२२ गर्तो'—धर्जति । धर्जति ।
 धर्जति । धर्जति । ध्वजति । ध्वजति । 'कृज २२३ पय्यते
 गच्छे' । चुकृज । 'धर्ज २२४ धर्ज २२५ धर्जने' । धर्जति-
 धानर्ज । धर्जति । ममर्ज । 'गर्ज २२६ गच्छे' । गर्जति ।
 'तर्ज २२७ भर्तृमने' । तर्जति । ततर्ज । कर्ज २२८ व्ययने ।
 चकर्ज । खर्ज २२९ पूजने च । चर्जति । 'धर्ज २३० गति
 क्षेपनयोः । धर्जति ।

स्त्रि coming after these roots is optionally replaced by
 चद् । Thus with चद्—चमुचत् and without it—चमोचत् (इत्सिभ्
 च्त्) like चनुचत्—चचोचत् ; क्षेपकरणे means to 'steal'. The म
 of चम् first becomes म् by क्षो यत्ता च ; and then becomes ज् by
 "कषा ज् म् क्ति" । मुजि (मुष्) cp. 'न पद्पदोऽनो न जुमुच यः
 कल्पम्' (महि) । चानर्ध—दीर्घादेश of चभ्याग by 'चत चादि', and then मुद्
 by 'तन्मात्रुद्दिङ्' । मिर्षिच्छ—इकार in the चभ्याग is by 'एच इग्प्रभा-
 दीर्घ' । वाहि (वाञ्च्) by मुम् । चायाम् means length. The root
 चाहि (चाञ्च्) does not take मुद् giving the form चामाच्छ is सिद्
 for the rule 'चत चादिः being in relation with natural short
 च् only—on account of the तपरकरणे in चत्, there is no chance
 of दीर्घादेश and the absence of दीर्घादेश bars the मुद् विधि directed

by तस्मान् इद् द्विहलः । But according to those who opine that the तपरकरण (of अत्) is for the facility in pronunciation (सुखसुखार्थम्), the form is आनाच्छ with नुट् । कोटिल्ल means, according to नैवेद्य to move or flee away. सूच्छा means 'to swoon' and to be superior to, to have influence over etc. उक्कि (उक्क्) means to glean. यादव holds that उक्क् means to glean the smallest parts of 'things' whereas शिल्ल means to collect a bunch containing so many parts. उक्काञ्चकार—उक्कि becomes गुरुमान् in connection with नुम् and then आम् comes in. उक्की means to end or to come to a close. It is generally preceded by the उपसर्ग—वि । अज means 'to move or throw into'.

मित— । जृ—सम्भु (सम्भ्) मुचु—ल्लुचु—युचु (युच्)—ग्लुचु—ग्लुच्
—अभ्यः + च इति च्छिद् । एभ्यः इति—स्पष्टम् । च्लिरड्वेति—'चलीः सिच्'
इत्यत इच्छेरिति, 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यतोऽङिति, 'इरितोवा' इत्यतो वेति
चानुवर्त्तते इति भावः । अमुचत्—अङ्पच्चे ; अमोचौत्—सिच् पच्चे इटि ईटि च
प्राते सिज् लोपे च रूपम् । एवमन्यत्र । स्तयकरणम् = अपहरणम् । जुगोच इति—
य चु इत्यस्य लिटि गुणे अभ्यास-ज-त्वे रूपम् । 'पमज् इत्यस्य सस्य जकारपरकत्वेन
सोःश्चुनेति श्चुत्वम् (श) तस्य च श्चुत्वस्य (शकारस्य) 'भलां जश् भशीति'
जशत्वम् । गुञ्जात्—आशीलिङि रूपम् । इदिच्वादिनिदितामिति न—लोपो नेति
वोध्यम् । आनञ्च इति लिटि नुडागमे रूपम् । मिस्त्रेच्छ इति "एच इगिति" ऋस्वा-
देशः । आक्कि इति—आयामो टैर्व्यम् । अत आदेरिति—अत्र मतद्वयमप्यस्ति—
तत्र प्रथमतमाह—तपरकरणं स्वाभाविकं ऋस्वपरिग्रहार्थमिति । एतन्मते अत आदे-
रित्यस्याप्रवृत्त्यातस्मादिति नुडागमो न, तेन आच्छ इत्येव लिटि रूपम् । तपरकरणं
सुखसुखार्थम् उच्चारणसौकर्याय इत्यस्मिन् मते तु, नुडपि भवति तेन आनाच्छ
इत्येव लिटि रूपमिति । सुच्छेति । समुच्छयार्थो यथा—'न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः
शिलोच्चये भूच्छेति मारुतस्य' रघु, रथ सर्गः ।

- स्युष्ति दृष्टितादिवः' इति शब्देः । अमेति—गत्यां घेपदे चन्दर्भः ।

२२८२ । अजेर्वीघञपोः ॥२४॥५६॥

दी— । अजेर्वी' इत्ययमादेशः स्यादार्धधातुकविषये—
घञमर्षं च वर्जयित्वा । 'वलाद्यार्धधातुके वैष्यति' । त्रिवाय ।
विव्यतुः । विव्युः । अत्र वकारस्य ह्रस्वरत्वात् 'उपधायां च'
(२२६५) इति दीर्घे प्राप्ते, 'अचः परस्मिन्—' (५०) इति
स्थानिवद्भावेनाचपरकत्वम् । न च 'न पदान्त—' (५१)
इति निषेधः । 'स्वर-टोर्ध-यलोपेण—लोपाजादेश एव न स्थानि-
वदि'त्युक्तेः । यत्नि' 'एकाचः—' इतीश्विपेधे प्राप्ते—

In respect of आर्धधातुक, the root अज is replaced by (the substitute) वी, except when घञ् and अच् follow. This substitute is optionally enjoined (intended) when a वलादि आर्ध-
धातुक affix follows. त्रिवाय—अज + लिट् षल् = वी षल् = वीवी षल् = विवेष
(अथामकम्बः by 'कम्बः' and अङ्गठि by 'अचो जि'ति' (251—7. . 115)
then आयादेशः) । विव्यतु—वि वी + अतुम् and विव्याः = विवी + उम् । In
विव्यतुः and विव्याः, a long substitute was due to the इ of वि, वकार
(वि व् य् अतुम्) being followed by a य ; but this य् being treated as
vowel by स्थानिवद्भाव (ई being changed into य् due to अतुम्
which follows) by the rule 'अचः परस्मिन् etc' this वि cannot
have a long substitute taught by the rule 'उपधायां च' । And
it cannot be rejoined that the स्थानिवद्भाव of वकार is barred
by the rule 'न पदान्तदिवचनवरीयलोप etc' (51.) ; for there is

the saying (of the Varttikakara) that 'in the matter of स्वर (accent), दीर्घ (lengthening) and यलोप (the elision of य्) only that sort of अजादेश (substitute of an अच्) which elides, is to be treated as not स्यानिवत् । But here the चकार does not elide hence it is स्यानिवत् and consequently the इकार is not lengthened by the rule 'उपधायां च' (2265). Thus विव्यतुः विद्वाः are defended. Now the prohibition of इट् being due to the affix यल् on account of the एकाच्त्व (monosyllabicness) of the root वी by the rule 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (2246) :-

मित— । अजिः + वी + अघञपोरितिच्छेदः । 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम् । घञ् च अप् च घञपौ (इन्द्रः) । न तथा = तयोः, घञि अपि च परतोऽवर्त्तमाने सति अजधातोःस्थाने 'वी' इत्यादेशः स्यात्—आर्द्धधातुकविषये । 'आर्द्धधातुकविषये' इत्यनेनैतज् विज्ञायते यद् 'आर्द्धधातुके' इति यदधिकृतं विद्यते तद् विषयसप्तम्येव न परसप्तमी (परार्थिका सप्तमी) । तेन यद्धि अजिर्वाभावोत्तरं वीवीयते इति सिध्यति । परसप्तम्याश्रयणे तु अजिर्हलादित्वाभाद् यद् न स्यादिति । अघञपोः किम्—समाजः (घञ्) ; 'समुदोरजः पशुपु'—समजः । उदजः । इति अप् । समाजी मनुष्याणां समजः पशूनाम् । इह अघञपोरित्यनूच्यमानेऽपि इष्टसिद्धिः स्यात्—खिति वेल्यनुवर्त्तते । 'इयञ्च व्यवस्थितविनाषा । तेन घञि अपि च न भवति, लुगटि वलादावार्द्धधातुके तु विकल्पः । अन्यत्र तु 'आर्द्धधातुके नित्यमि'ति भाष्यकैयट्—सम्मतम् । 'विवाय इति । अज् + लिट् णल् इतिस्थिते वीभावोत्तरं वीवी अ इति । णलो णित्त्वात् 'अचोञ्जिति' इति वृद्धौ, आयादेशे, अभ्यासङ्गस्वी च रूपम् । विव्यतुः—विव्युः अतुसुसोः शिल्लायभावात् वृद्धभावे 'इकोयणचि' इति यणादेशे रूपम् । ननु यणादेशेन विव्य् अतुम् इति जाते द्वितीय वकारस्य हल्परत्वात् 'उपधायां च' (२२ ६५) इत्यनेन प्रथमवकादादिकारस्य दीर्घः स्यादित्यत आह—अत्र वकारस्येति । अत्रेति विव्यतुरित्यत्र । 'वकारस्येति' द्वितीयवकारस्य । हल्परत्वात्

यकारपरत्वात्, दीर्घे इति प्रथमवकारादिकारस्य । स्यानिबद्धभावेन यच्परकत्वम्
इकारपरत्वमेव न यकारपरत्वमिति भावः । ननु 'न पदानाद्भिर्नघनवरयलोप—
(५१) इति दीर्घविधौ स्यानिबद्धभावस्य निषेधात् कथमच्परकत्वमिति चेदवाह—
न चेति । कारकमाह—स्वरदीर्घेति । स्वरविधौ—दीर्घविधौ यलोपे च विषये
केवल लोपाजादेग एव—योऽजादेग सुप्यने स एव न स्यानिबद्ध इत्युक्ते वार्तिककल्पनेति
शेषः । तेनात्र यलोपाभावात् स्यानिबद्धभावेनाच्परकत्वं भवत्येवेति हृदयम् ।
इदानीं वि बो धन् इति स्थिते बो इत्यस्य एकाचत्वेन 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
(२२४६) इत्यनेन इङ्निषेधे प्राप्ते, भवेन्नवेति समाधित्प्रमाह—यतीति— ।

२२८३ । क्-सृ-भृ-हृ-सृ-दृ-सृ-शुवी लिटि ॥७।२।१३॥

दी— । एभ्यो लिट इत्थ स्यात् । क्रादीणां चतुर्णां ग्रहणं
नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिष्पिषेधः
स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि
भारद्वाज-नियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो
निषेधार्थम् ।

The augment इत् is not prefixed to लिट् affixes coming
after these roots. The acceptance of the four roots (क् सृ
भृ, हृ in the above rule) is in a restricted sense. (And the
restriction is this that) all the cases of the prohibition of (the
augment) इत् in लिट्—whether owing to a प्रकृति (root) or a
प्रत्यय (affix)—are valid in the लिट् of क् सृ भृ हृ only and of
none else (Here क् सृ and भृ these three are अनुदात्त,
Hence the prohibition of इत् here by the rule एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्
is to be regarded as प्रकृत्याश्रय whereas the same prohibi-

ition is to be taken as प्रत्ययान्वय in case of the root वृ by the rule-
 श्रुतः किति' (2381—7. 4. 11). Then the acceptance or men-
 tion of the next four roots (स्तु, द्रु, ऋ, यु) is to prohibit the
 augment इट् from the affix घञ् (following the roots स्तु, द्रु, ऋ, and
 यु) which had the chance of इट् on account of their falling
 beyond the restriction or limit instituted by Bharadwaja stated
 in the rule 'ऋतो भारद्वाजस्य, (2296) and also to prohibit the
 same (the augment इट्) from the affixes like व and म (com-
 ing after these four स्तु, द्रु, ऋ, and यु) which had the occasion
 of इट् owing to their lying beyond the limit expressed in कृ,
 सृ, षृ and हृ above. Thus the rule 'एकाच उपदेशे' etc' does not
 apply in the case of वी and so it gets the augment इट् in
 घञ् । Now to confirm that this aug. इट् to the root वी (which
 is beyond the भारद्वाजनियम) is optional, he (Bhattoji) brings
 forward the three rules 'अचस्तासत्—', "उपदेशेऽल्लत" and "ऋतो
 भारद्वाजस्य :—

मित— । कृसृष्टृस्तुद्रुसृश्रु इत्यष्टानां समाहारश्चः । ततः पञ्चमी ; तदाह
 एभ्य इति । लिटीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी ; तदाह लिटि इति । 'निड्वग्नि कृति' (२२८१—
 ७।२।८) इत्यतः इडिति नेति चानुवर्त्तते । तदाह—इणस्यादिति । क्रादीनामिति ।
 उक्त्वात् करणे इति कृञ् हिंसायाम् इति च, इह 'कृ' इति निरनुबन्धग्रहणात्
 एकानुबन्धदानुबन्धयोर्ग्रहणमेवमग्रोऽपीति बोध्यम् । सृ गतौ, हृञ् संभक्तौ हृञ्वरणे
 च । सूत्रमिदं विभज्य व्याख्याहर्त्तम् । तदाह—क्रादीनां चतुर्णां (कृसृष्टृ) ग्रहणं
 नियमाथेमिति । कोऽयं नियम इत्यपेक्षायामाह—प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वेति । तत्र
 प्रकृत्याश्रयास्त्रयः कृसृष्टृ इति । एषामनुदात्तोपदेशत्वात्, 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
 (२२४६) इति निषेधे प्राप्ते नियमार्थं वचनम् । हृड्वजोस्तु उदात्तत्वात् 'श्रुतः

The augment इट् is not enjoined to the affix यल् coming after a root, which is read as अजन्त or vowel-ending in the उपदेश or धातुपाठ and which is ever अनिट् in तासि । Thus चिचिथ, जुहोथ etc. are the instances.

भित्—अचः + तास्वत् + थलि + अनिट् + नित्यम् इतिच्छेदः । उत्तरसूवात् 'उपदेशेऽल्वतः' इत्यतः उपदेशे इत्यपकृत्यते ; तदाह—उपदेशे इति । धातुरित्याक्षेपलभ्यम् । अधातोऽस्यलभावात् । 'अच' इत्यनेन च 'येन विधिसदन्तस्ये'ति अजन्तस्यैव ग्रहणम् । तच्चह विशेषणम् । तदाह—अजन्तो यो धातुरिति । तासौ इव तास्वत् 'तवतस्येव' (१७७६) इति सप्तम्यन्ताद् वति; तदाह तासौ इति । 'नित्यम्' इति 'अनिट्' इत्यस्य विशेषणम् तदाह नित्यानिट् इति । अनिट् इति अविद्यमानः इट् अस्येति बहुव्रीहिः । 'थलि' इति सप्तम्यन्तमपि पठार्थस्य वाचकं तदाह—थल इति । 'गनेरिट् परस्मैपदेषु' (२४०१—७२।५८) इत्यत इडिति, 'न ह्यङ्गश्चतुर्थ्य' (२२४८—७२।५९) इत्यतोनेति चानुवर्त्तते । तदाह—इट् न स्यादिति । तेनायमर्थः—उपदेशे यो धातुरजन्तः ततः परस्य तासिः यथा नित्यम् इट् न भवति एवम् ततः परस्य थलः अपि नित्यम् इट् न भवति इति । चिचिथ (चि + लिट्, थल्) जुहोथ इत्याट्टादाहरणम् । अच इति किम्—विभेद्विथ । कुरोदिथ । भिद्वरुदो रजन्तत्वाभावादिट् । उपदेशे इति किम्—जहर्थ (हृञ् हरणे + लिट्, थल्) इह परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे चकृते अजन्तत्वाभावात् एतत्सूत्रस्याप्रवृत्तौ इट् प्रसज्यते । अत उपदेशग्रहणं कृतम् । थलि इति किम् । पपिव । पपिम (पाधातोर्लिटि वमयो रूपे) । नित्यम् अनिट् इति किम् ? स्व, गती—सस्वरिथ—सस्वर्थ । नायं नित्यम् अनिट् । 'स्वरतिभृतिस्वयतिषूजूदितो वा' (२२७६) इति इड् विकल्पसदभावात् । तासौ किम् ? लुनुविथ । नायं तास्यनिट् किन्तु सेडेवेति । इह 'तासि च क्लृपः' (७२।६०) इत्यतोऽनुवृत्त्येव तासिग्रहणसिद्धेः पुन 'स्तास्वत्' इति नातीव रमणीयमिति केचित् । वस्तुगत्या तु यस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थलो नेडित्येतन्नाभार्थं तास्वद् ग्रहणमावश्यकमेवेत्यन्ये । तेन 'लित्यन्यतरस्याम्'—(२४२४—२।४।४०) इत्यतोऽदः घसुलभावे 'जघसिथ' इत्यत न निषेधः । घसस्तासौ इडभावात्—इति अद भक्षणे इत्यत स्वयमेव वक्ष्यति ।

२२८५ । उपदेशेऽत्वतः ॥७।२।६२॥

दो—उपदेशे अकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य यत् इट् न स्यात् ।

The augment इट् is not prefixed to the affix यत्, coming after a root which is read as having an अकार (short अ) in the उपदेश or धातुपाठ and which is ever अनिट् in the तासि विभक्ति (लुट् third sing.). Thus शकृत् (शक्)—शकृष्, पच्—पक्ष् etc, are instances hereof. Here इट् was due on account of the क्रादिनियम । That is again barred in case of such roots by this rule.

नित—उपदेशे + अत्वत इतिच्छेदः । अत्वत इति अत् इस्वाकारः यस्य (धातोः) अस्तीति मनुप् अत्वान् । तस्य—अत्वत इति । अइतः—इति जगत्वं न भवति 'तासौ मत्वर्थे' (१८६६—१।४।१८) इत्यनेन तत्वात् । फलितमाह—अकारवत इति इस्वाकारवत इत्यर्थः । 'अचस्तासत् यत्नितो नित्यम्' इति पूर्वसूत्रात् अच इति वज्रं सर्वमप्यतानुवर्तते तदाह—तासौ नित्यानिट इत्यादि । शकृत् (शक्) तस्य यत् शकृष् । पच्—पक्ष् । यच्—इयष्ठ इत्याद्यादाहरणम् । अत्र क्रादिनियमात् इट् प्राप्तः । स प्रतिषिध्यते । उपदेशे इति किम्—'क्षय विलिखने—चकषिथ । अत्वत इति किम् ? विभेदिय भिद्, इति धातुः । अत् इति तपर किम्—राज्ञा । रराधिथ—राध इति धातुः । तासत् इति किम्—चकषिथ । जगहिथ तासौ नैतौ सेट्कौ (कर्हा, यहीता) । सनियद्गुहोयेति सन्धेव नित्यमनिट—(जिष्ठचति) न तु तासौ । नित्यानिटः—किम् ? अत्र आनद्धिथ । भाषा—तु ऊदित्वात्तासौ वेडिल्युक्तम् । तस्य चक्रमिथेत्यादाहरणम् ।

२२८६ । ऋतो भारद्वाजस्य ॥७।२।६३॥

दो—तासौ नित्यानिट ऋदन्तस्यैव यलो नैट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्रसंग्रहः—

अजन्तोऽकारवान् वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राचन्थो लिटि सेड् भवेत् ।

न च सुद्रादीनामपि थलि विकल्पः शङ्करः । 'अच-
स्तास्रत्—' (२२८४) इति 'उपदेशेऽल्वतः' (२२८५) इति च
योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्त्तकः ;
'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ ।
आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय-विवय । विव्यिव ।
विव्यिस । वेता—अजिता । वेथति । अजिथति । अजतु ।
आजत् । अजेत् । वीयात् ।

According to (the grammarian) Bharadwaja, the aug-
ment इट् is forbidden to the affix थल् of those roots alone
that are ever अनिट् in तासि and at the same time end in
ऋकार । Therefore (it is hereby inferred that) other roots
have the augment इट् । Here we collect (in a verse the
instructions of these four rules—ऋदन्त (2293) ..... ऋतो (2296) —

A root which is अजन्त (that is, ends in a vowel other than
अ) or which contains an अकार in it gets the augment इट्,
optionally in थल् provided it is wanting in इट् in the affix
तास् (लुट्, third. sing.) ; (but) a root which is ऋदन्त or ऋ-
ending and is wanting in the augment इट् in the affix तास्,
never gets इट् in the affix थल् and all roots other than क्रादि
(ऋदन्तसुद्र सुथु) always get the augment इट् in लिट् । Here one
cannot apprehend that as on the one hand the rule 'ऋदन्त'

(2293) does not sanction इट्, to (कृत्भृत् and)स्तु द्रु, सु, यु, and as on the other hand the rule 'ऋतो भारद्वाजस्य' (2296) enjoins इट्, to स्तु द्रु, सु, यु, on account of their being non-ऋदन्त so the roots स्तु द्रु, सु, यु, should get the augment इट् in an optional way, for according to the परिभाषा 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' (परि—61)——(A rule, may it enjoin or forbid anything), either enjoins or forbids (only) that which is nearest (to it in some other rule)——, the नियम or restriction of Bharadwaja (by the rule ऋतो भारद्वाजस्य) over rules the prohibition (निषेध) instituted by the two rules 'अचस्तासत् etc' (2294) and उपदेशेऽलतः' (2295) only, and not also the prohibition established by the rule कृत्भृत्स्तुद्वुस्तुवो लिटि' (2293) in as much as 'अचस्तासत्—' and उपदेशेऽलतः' are nearer to 'ऋतो भारद्वाजस्य' than 'कृत्भृत्—' The plain meaning of all this is this :—All the four rules 'कृत्भृत्—' (7. 2. 13), 'अचस्तासत्—' (7. 2. 61), 'उपदेशे—' (7. 2. 62) and 'ऋतः—' (7. 2. 63) prohibit the augment इट् from such and such particular roots. Of these the rules 'अचस्तासत्—' etc downwards are in order of Panini (61 62 63) but the rule 'कृत्भृत्—' stands far remote from 'ऋतो भारद्वाजस्य' । Here the भारद्वाजनियम supercedes अचस्तासत् and उपदेशे and not कृत्भृत् (There are two नियम or regulations, viz. the क्वादिनियम (explained in the rule 'कृत्भृत्') and the भारद्वाजनियम which is expressed by the rule 'ऋतः, etc') Now the भारद्वाजनियम sanctions इट्, to all roots save and except तासौ निव्यानिट्, ऋदन्त roots in घल् । Thus the roots,

taught by the rules 'कृत्स्नम्—', 'अचक्षास्तत्—'. and 'उपदेशे—' also get the aug. इट्—so इट् becomes optional in their cases. But there runs the counteracting परिभाषा—'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा—': 'Sanction (विधिः) or prohibition (प्रतिषेधः) is possible (only) in case of what immediately follows upon or precedes to the rule enjoining or forbidding something'. Thus इट् is sanctioned by भारद्वाजनियम, to 'अचक्षास्तत्—' and 'उपदेशे—' only for they immediately precede to 'कृतः—' and not to 'कृत्स्नम्—' which lies far remote from 'कृतः—'. Hence इट् in cases of कृत्स्नम् is compulsory and not optional and we get तुष्टोय द्रष्टोय सुष्टोय शुष्टोय (without इट्) and it (इट्) is optional in cases of 'अचक्षास्तत्—' and 'उपदेशे—' only and we get पपाथ—पपिथ (पां + थल्) and पपक्ष्—पेक्षिथ. in order (with out and with इट्).

Now in the case in hand the root substitute वी being अजन्त and नित्यानिट्, in तास् it gets इट्, optionally (according to भारद्वाजनियम) giving विविथिथ (वी वी थल्—वि वे इट्, थल्, विवथ् इथ—गुण by सार्वधातुकार्द्ध—' and not वृद्धि for थल् is not षित् or जित्) and विविथि (without इट्). And this वीभाव being optional when वलादि आर्द्धधातुक follows ('वलादावार्द्धधातुकेष्वेथ्यते' (वर्त्तिक—under —2292) another form in थल् is आजिथिथ (with इट्) and this अञ् not being अनुदात्त there is no prohibition of इट् by 'एकाच—2246). विव्यथ्यु (अथुस्) । विव्य (विविथ्) । विवाथ—विवथिथ (optional वृद्धि by शलुत्तमो वा) विव्यिथि—विव्यिथि (इट् comes in by क्रादिनियम cp. 'क्राद्यन्तो लिटि सेड् भवेत्' thus इट् is नित्य here. वी वी इट्, व—वि

य इव—विष्, इव—विब्रिय (यणादेश) । Similarly विब्रियम् । वेता—वी+
 सुट्, +ताम् (गुण) । अजिता—अज्+लुट्, तास्—अज इट्, तास् । अज is
 सेट्, but वी is अनिट्, in तास् । वेथति (वी+सति absence of इट्,)
 अनिथति (अज+लुट्, सति with इट्,) अजतु—(लोट्,)—आजत् (लङ्)
 अजेत्—(विधिलिङ्) । लोट्, लङ्, and विधिलिङ्, not being आङ् धातुक
 there is no वीभाव by the rule 'अजेर्वाचजपो' । वीयात्—(आशीर्लिङ्) ;
 आशीर्लिङ्, being आङ् धातुक अज् is replaced by वी but as it is
 not क्लादि आङ् धातुक so the आशीर्लिङ् form of अज is nil Now
 गुण being due by 'सर्वधातुकार्धधातुकयो' to वी in सिच्—Bhattoji
 lays down the special (इडि) rule for the लुङ् form of इतन् (as
 वी) roots :—

मित— । 'अचस्तासत्—' इत्यत्र 'अच' इतिवज् सर्वमप्यनुवर्तते , तदाह
 तासावित्यादि । नाम भारद्वाजयद्वयं 'गिरिथ सेनकस्येत्यादिवत् पूजार्थं किन्तु मतान्तरा
 विकरणार्थमित्याह—भारद्वाजस्य मतेनेति । अयमेव भारद्वाजनियमः । तदाह
 अदन्तस्येति । तेन ह्यञ् हरणे इत्यादीनां यलि जङ्घ्यं इत्यादि सिद्धम् । ऋकारभिन्ना-
 जन्तस्य तु इट् स्वादेवेत्याह—तेनान्यस्येति । अयमत्र मतनिष्कर्षः—भारद्वाजमते अद-
 दन्ताद् धातोः परस्य यल इट् । अन्येषां मते तु (पाणिनेरपिनते) 'अचस्तासत्
 'उपदेशे—' इति अत्र (अदन्तत्वात्) इट् निषिद्ध. एव । अतो मतविशङ्क्ये न
 इट् विकल्प. । तेन अजन्तेषु (अदन्तेषु) 'पा' इत्यादिषु, अत्वत्सु च 'पच्' इत्या-
 दिषु यलि इड् विकल्प्यात् रूपद्वयम् = पपाथ—पपिथ । पपक्य—पेचिथ इति । अधेदानीं
 'ऋच्छ्रह—', 'अचस्तासत्—' 'उपदेशे—', 'ऋतो—' इति सूत्रघट्टयविषयम् एकात्र
 दर्शयिष्यन्नाह—अयमवेति—य. अजन्त. अकारवान् वा (धातुः) तासौ अनिट्
 (भवति), अयं (सः धातुः) यलि वेट् (विकल्पितेऽङ्क.) भवति इति पूर्वार्द्ध-
 स्यान्वयाः । अजन्तइति अदन्तभिन्नाजन्त इति बोध्यम् । एतच्च 'अचस्तासत्—' इत्यस्य
 विवरणम्, 'उपदेशे = ' इत्यस्य व्याख्यानं तु अकारवान् इति । तेनायमर्थ — अदन्त-

भिन्नाजन्तो धो धातुः यच्च अकारवान् धातुः तासविभक्तौ नित्यानिट् भवति स च धलि
इडागमं लभते । उदाहरणं—पपाद्य पपिद्य, पपक्थ पेचिद्य इति । अथोत्तराङ्गं स्याथः—
ऋदन्तइति—(यः) ऋदन्त ईदृक् (तासौ नित्यानिट्) (स ऋदन्तः धल्यपि) नित्यानिट्
भवति । ज्ञाद्यन्तो (धातुस्तु) लिटि (नित्यम्) सेट भवेत् इति । अयं भावः—
य ऋकारान्तो धातुः तासौतास्रवभक्तौ नित्यमनिट् भवति स यत्नापि अनिडेव भवति
यथा—हृञ् हरणे—हर्ता । जहर्थ इति । यस्तुधातुः क्रादिभिन्नः ‘ऋसृष्ट्वस्तुद् सुश्रु’
इत्यष्टभिन्न एतेषां कौऽपि न भवतीत्यर्थः, स धातुर्लिटि नित्यं सेट् भवति—इटं लभते इति
भावः । ‘अचस्तास्रत्—’ इति पाणिनिमते ‘ऋतो—’ इति भारद्वाजमते च तस्य विहीनेट्-
कत्वादिति विभावनीयम् । सस्मरिव—सस्मरिम । जुहुविव—जुहुविम इत्याद्यादाहरणम् ।
ननु भारद्वाजनियमात् ‘अचस्तास्र —’ ‘उपदेशे’ इत्यनयोरेव ‘ऋसृष्ट्व—’ इत्येत-
स्यापि ऋदन्तभिन्नानां स्तुद्सुश्रुवां लिटि धलि इड् विकल्पः स्यादिति मन्वान आशङ्कते
—न चेति । तत्र युक्तिं दर्शयति अचस्तावदिति । योगद्वयप्रापितस्थिति—सूत्रद्वयंगमितस्य
एव (केवलं) हि (यतः) प्रतिषेधस्य (इत्तिषेधस्य उक्तसुत्रद्वये य इत्तिषेधो विहित-
स्तस्थिति भावः) भारद्वाजनियम ‘ऋतो भारद्वाजस्येति योग इत्यर्थः निवर्त्तकः पक्षे
निवारकः तत्र तत्र योगद्वये तत्तदित्तिषेधं वाधित्वा स्वनियमवलात् पक्षे तत्तत्स्थले इडागमं
विदधातीत्यर्थः । ननु कुत एवंविधा विनिगमनेति चेदत्राह—‘अनन्तरस्येति न्यायादिति ।
परिभाषेयं ‘अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधोवेति’ पूर्णं शरीरम् । अनन्तरस्य
योगान्तरेणाव्यवहितस्य योगस्य विधिः विधानं ग्रहणमिति यावत् प्रतिषेधः निषेधस्य
वा विकल्पेन भवति । ‘अचस्तास्रत्—’ (७.२।६१) ‘उपदेशेऽलत’ (७।२।६२)
इतिचानन्तरं सूत्रद्वयम् । तेन एतयोरेवेत्तिषेध—निवर्त्तकत्वं इट्विधायकत्वमित्यर्थः
भारद्वाजनियमस्य (ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रस्य) । ननु ‘ऋसृष्ट्व—’
इत्यस्यापि ऋतो भारद्वाजस्येति सूत्रं निवर्त्तकं भवेदिति वाच्यं तस्य (७।२।१३)
वहुसूत्रव्यवहितत्वेन प्राप्तभावात् इति । न च तर्हि ऋसृष्ट्व—सूत्रे स्तुद्वादीनां
पाठो नोचित इत्यपि वाच्यम् ; क्रादिनियमप्रापितस्य इटो वसादिषु निषेधार्थं
तेषां ग्रहणस्य आवश्यकत्वादिति ध्येयम् । तेन तुष्टुव तुष्टम, दुष्टुव दुष्टमइत्यादि

सिध्यति । ननु 'अनन्तरन्यायात्' अती भारद्वाजस्येत्यनेन—'उपदेशे इत्यस्यैव वाचि उचित न तु 'अचस्तासत्— इत्यस्यापि सूत्रान्तरेण व्यवहितत्वादिति चेत् । न । अत्रतसु धातुषु अदन्तधातूनामभावेन 'यदि अत्रतां यलि इच्छिधेधकहिं अदन्ताना- मेवेति नियन्तमशकत्वात् । नचैव 'अचस्तासत्—' इत्यनेनैव बाधोऽस्तु तत् कथं— 'योगद्वयमापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य' इत्याद्राहमित्यपि वाच्यम्—'अचस्तासत् उपदेशे— इत्यनयो परस्परमित्तलपि परस्परशब्दोपादानमहिच्छा समानयोगचमत्वेन एकस्यैवत् प्रतीयमानत्वादित्याहुः । एव च 'उपदेशेऽल्लताऽचस्तासत् यलानिटो मित्यम् इत्येक यौगकरणमेव नि शङ्कम् । अन्ये तु 'अचस्तावत्—' इत्यनन्तरमेव अती भारद्वाजस्येति पठनीयमित्याहुः । भार्य तु नेड्वशि कृति इत्यत्र वस्त्रिकाजाद्वसामित्यत्र च 'सामघां योगात् स्तुद्वादोनामिड्वनिषेध सिध्यति इति समाहितम् । सामघाथ इदम्—'नेड्वशि कृति (७१२८) इत्यनेन इण्निषेध प्राक् आरभ्यते तत 'आर्हं धातुकस्येड्वलादे' (७१२३४) इत्यनेन इड्विधिरारभ्यते । किञ्चिदिधायैव हि तन्निषेधो न्याय्य अत्र तु तद्विपरीतम् इत्यत्र रूप सामघांम् ।

तदेव प्रकृते अजिष्यलि वीभावे अजन्तत्वेन तासौ नित्यानिट्कत्वाच्च इड्विकल्प । 'विविष्य (वीवोइट् थ—विवेइथ) इति गुणयादेशरूपम् । विविथ इति (इड्भाव- पचे) । अजिथ इति 'बलादावार्हधातुके विष्यते—' इति वी' इत्यादिभाभावात्— अजघातोरेननुदात्तत्वाच्च इट् । अत आदेरिति सुवर्णदीर्घ विव्यञ्जरिति—वीवी अद्युस्—विवी अथअ—विव्य् अद्युस् एरनेकाचोऽसयोगपूर्वस्येति यथादेश (किञ्चाद् गुणाभावो द्रष्टव्य) विवि अद्युस्—विव्य्यु । विव्यति यस्य अकारावशेषे पूर्ववत् । विवाय—विवय—णलुत्तमो वेति वृद्धिविकल्प । विव्यिष विव्यिम—'क्राद्यन्यो लिटि सेड्भवेदित्युक्तत्वादिट् पूर्ववत् । यथादेश । वेता—अजिता—'बलादावार्हधातुकेविष्यते' इति वैभावविकल्प । वीभावे इड्भाव एकाच्त्वात् । अजिष्यिट् । एव विष्यति अजिष्यति । आजतु—आजत्—अजेत्—नोट् लङ् विधिलिङ्ग रूपाणि साव्यधातुक स्त्वेन वीभावाभावात् । वीयात्—आगौलिङि यासुट् बलादित्वाभावात् केवल वीभाव एव न विकल्प । ततश्च किञ्चाद् गुणाभावे रूपम् । अथ वीभावस्य सिचि गुणे (साव्य- धातुकाद्धानुक्तयो) प्राप्ते इहायमाह—

२२६७ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ॥७।२।१॥

दी—इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरि सिचि ।
 अवैषीत्-आजीत् । अवेष्यत्-आजिष्यत् । 'तेज २३१ पालने
 तेजति । 'खज २३२ मन्थे' खजति । 'खजि २३३ गति-
 वैकलये' खजति । 'एजृ २३४ कम्पने' । एजाञ्चकार ।
 'टुओस्फूर्जा २३५ वच्चनिर्घोषे' । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । 'क्षि-
 २३६ क्षये' । अक्रस्मिक्तः । अन्तर्भावितख्यर्थस्तु सक्रस्मिक्तः ।
 क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः । चिक्षिय ।
 चिक्षियिष । चिक्षियिम । क्षेता ।

An ङङ् (here verbal stem) ending in इक् (इ, उ, ऋ, लृ) takes the वृद्धि substitute when in the परस्मैपद the affix सिच् follows. Thus वी+सिच्+तिप्=अ वी सिच् ईट्, त्=अ वैस् ईत्—अवैषीत् (no इट् the वीभाव being एकाच्) । अज+सिच्+ति=अ अज इस् ईत्=आजीत् by 'अत आदेः'—दीर्घ, सलोप by इट् ईटि' and want of वृद्धि by 'नेटि' । अवेष्यत् etc in लृङ् । एजाञ्चकार—आस् by 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' । टुओस्फूर्जा—टु for द्वितोऽयुच् (स्फूर्जथुर्वच्चनिर्घोषे), ओ for "ओदितश्च" (स्फूर्गं—स्फूर्गवान्) and ऊ in स्फूर्जा is to show the अनित्यत्व of दीर्घ by 'उपाधायां च' (2265).

नित— । 'इको गुणवृद्धिः' इति परिभाषया इह वृद्धिपदेन इगन्तस्योपस्थिति-
 राक्षिष्यते । अङ्गस्येति चाधिष्ठानं वर्त्तते । येन विधिरिति च । तदाह—इगन्ताङ्गस्येति ।
 अवैषीत्—अट्, सिच्, ईट्, तिप् (त्)=अ वैस् ईत् । वीभावस्यैकाच्त्वादिडभावः ।
 आजीत्—अट्, अज्, इट्, सिच्, ईट्, त्=अ अज् इस् ईत्—अजीत्—'अत
 आदे'रिति अभ्यासदीर्घः, 'नेटी'ति हलन्तलक्षणाया वृद्धेरभावः, 'इट् ईटी'ति सलोपश्च ।

न्यत्—आजित्यत् छटि रूपे । अद्यति इति इदित्वात्प्रुम्, परमवचं: । एजायकार—
जादिय गुणमत' इत्याम् । टुभोस्सुर्जा—टुत्करत्तमद्युजर्दम् स्सुर्जुंद्युः । चोदित्करत्तं
शानत्वाद्यम्—स्सुर्जुं-स्सुर्जुंवात् । दीर्घ'ककार: 'उपाधाधाधि'त्वमेव दीर्घादिमस्यानित्यत्व-
पत्ताय । तेन इच्छेति इच्छेति इति इच्छोऽपि भवति इति क्वचित् । अन्तर्भाषितप्यर्थो-
शनार्यः । अद्यति साध्वंघातुकाईकष्टेति गुणः । चिचाय—'चचोदिति' (२५)
तुं इति । विचयिष—चिचेय—भारद्वाजिनियमात्—यनि वेट्कत्वम् । इटि
व्यादेयः । चिचयिष । चिचयिष—क्रादिनियमात् नित्यम् इट् । पूर्ववत् गुणे
इयः । धेता—एकात्त्वादित्तावः ।

:८८ । अकृतसार्व्वधातुकयोर्दीर्घः ॥७॥४॥२५॥

दी—अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद् यादौ प्रत्यये परे, न तु
सार्व्वधातुकयोः । चीयात् । अचीपीत् । 'चिज २३७
यक्त शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिचोज । लज
।८ लजि'२३८ भर्त्सने । 'लाज २४० लाजि २४१ भर्त्सने
। 'यज २४२ यजि २४३ युजे' । 'तुज २४४ हिंसायाम्' ।
जति । तुतोज । 'तुजि २४५ पालने' । गज २४६ गजि
४७ गृजि २४८ गृजि २४८ मुज २५० मुजि २५१ शब्दायाः' ।
गज माने च' । 'वृज २५२ व्रज २५३ गतौ' ववजतुः । 'वद-
ज—' (२२६७) इति वृद्धिः । अब्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्गन्ता अनुदात्तेतः पट् त्रिंशत् । 'अट्ट
२५४ अतिक्रमणहिंसयोः । टोपधोऽयम् । 'तोपध' इत्येके
अट्टते । आनट्टे । 'वेष्ट २५५ वेष्टने' । विवेष्टे । 'चेष्ट २५६
चेष्टायाम्' । अचेष्टिष्ट । 'गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ कटि २५४

वर्षावरणयोः । 'चटे' इत्येके चकाट । सिचि 'अतो हलादे-
र्लघो'रिति (२२८४) वृद्धौ प्राप्तायाम् ।

An अङ्ग (verbal stem), that ends in a vowel takes, the दीर्घ substitute when an affix, beginning with a य, follows ; but it (अङ्ग) does not take a दीर्घ substitute when a यादि-प्रत्यय of क्त (कृदन्त) and सार्वधातुक (विधिलिङ्) follows. Thus चि चये in आशीर्लिङ् (which is आर्द्धधातुक) becomes चीयात् but in क्त—प्रकृ + लप् प्रकृत्य, प्रष्ट ल्यप् प्रष्टत्य and in विधिलिङ् चिणुयात्—शृणुयात् etc without दीर्घ; अक्षेपीत्—अट् चि सिच् ईट् त् (तिप्)—'सिचि वृद्धिः', want of इट् on account of एकाचत्व of चि । कृजिना etc—It is proper to read चीज with कृजि ।

अथ etc.—शाडन्ता i.e. ending in शाडृशाघायाम् । विवाधः means cheating.

अथ गडान्ता etc—स्त्रीट्टु मंडृउन्नादे to go mad—the second ends in a डकार । It is read along with the टान्त (ending in a ट) roots out of similarity in sense like नाधृ नाष्ट याज्ञायाम् । In सिच् (of कटे or चटे) the वृद्धि substitute being due by 'अतो etc' (2284) we look forward.—

मित— । अकृतसार्वधातुकयोः + दीर्घः इतिच्छेदः । 'अचश्च' (३५—१।२।२८) इति परिभाषोपस्थिते; अङ्गाधिकारात् 'येनविधिसूदन्तस्यैत्यस्माच्च आह—अजन्ताङ्गस्य दीर्घ' इति । 'अयङ् यिक्लिङ्ति' (२६४९—७।४।२२) इत्यतो 'यि' इत्यनुवर्त्तते । तेन च अङ्गाच्चिसप्रत्ययो विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह—यादौ प्रत्यये इति । सूत्रे अकृदित्यादि प्रसव्यप्रतिषेधस्तदाह—न तु कृदित्यादि । कृदयकारे सार्वधातुक (विधिलिङ्)—यकारे च परे—अजन्ताङ्गस्यदीर्घो नैत्यर्थः । प्रकृत्य—प्रहृत्य, चिणुयात् शृणुयात् इत्यादुपदाहरणम् । चीयात्—आशीर्लिङ् आर्द्धधातुक-

त्वादिनेन दोषः । अचेषीत्—(अट्, चि सिञ्, ईट्, न्) 'सिचि इङि'रिति इङिरेका-
 ष्ट्वादितोऽभावश्च । कृजिनेति—अयं चोज (चिञ् इत्यपि ह्यग्रते) पठितुं पुञ्ज इति—
 अनेक्यादित्यर्थः ।

अथ टवर्गोऽयान्ता इति । शाङ्गना शाङ् द्वाघायामित्यन्ताः । नञ् गञीति 'गघतु—
 मदिरागट् इम्' । शाङ् (शाङ्) इत्यतो ङल्पोरेकत्वात् 'गालते' इति काग्र्यप्रः ।

अथ गघना इति । द्वितीयो षेड् इत्यर्थः—अयं साम्यात् समानार्थकत्वात्—नाघतोति
 'नाघ् नाघ्' यात्रायामिति यद्येत्यर्थः । षट् इत्य एदिलादङ्घाभाष इत्याह—

२२८८ । घ्नन्तचणश्चसजागृषिग्वे दिताम् ॥७१२५॥

टो— । ह-म-यान्तस्य चणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितेश्च
 षडिर्न स्यादिडादौ सिचि ॥ अकटीत् । 'अट् २८५ पट् २८६
 गतौ । आट । आटतुः । आटुः । पपाट । पेटतुः ।
 पेटुः । 'रट् २८७ परिभाषणे—' । रराट । 'सट् २८८
 वाल्ये' । सलाट । 'शट् २८९ रुजाविशरणगत्यवसादनेषु' ।
 गशाट । 'वट् ३०० वेष्टने' । ववाट । ववटतुः । ववटुः ।
 ववटिथ । 'क्रिट् ३०१ खिट् ३०२ चामे' । केटति । खेटति ।
 'गिट् ३०३ पिट् ३०४ अनादरे' । शेटति । शिशेट । सेटति ।
 सिपेट । 'जट् ३०५ भट् ३०६ संघाते' । 'मित् ३०७
 भृती' । 'तट् ३०८ उच्छ्रयि' । 'थट् ३०९ काङ्चायाम् ।
 'णट् ३१० नृत्तौ' । 'पिट् ३११ शब्दसंघातयोः' । 'इट् ३१२
 दीप्तौ' । 'पट् ३१३ अवयवे' । 'लुट् ३१४ विलोङ्गने' ।
 'टान्तोऽयम् 'इत्येके । 'चित् ३१५ परप्रोषे' । 'वित् ३१६
 शब्दे' । 'वट् ३१७ आक्रोशे' । वशादिः । 'हित्' इत्येके । 'इट्

‘३१८ क्किट ३१८ कटो ३२० गतौ’ । एटति । केटति । कटति । ईकारः ‘श्वीदितो निष्ठायाम्’ (३०३८) इतीणि-
षेधार्थः । केचित्तु इदितं मत्त्वा नुमि क्कते ‘कण्टति’ इत्यादि
वदन्ति ।

अन्ये तु ‘इ’ ‘ई’ इति प्रसिद्धि—अयति । इयाय । इयतुः ।
इयुः । इययिथ-इयेथ । इय । इयाय-इयय । दीर्घस्य तु
‘इजादेश्च—’ (२२३७) इत्यामि अयांचकारेत्यादि उदाहरन्ति ।
‘मडि ३२१ भूषायाम्’ । ‘कुडि ३२२ वैकल्ये’ । ‘कुण्ड’ इति
तु दाहे गतम् । ‘सुड ३२३ प्रुड ३२४ मर्द्दने’ । ‘सुडि ३२५
अल्पीभावे’ । ‘सुडि ३२६ खण्डने’ । सुण्डति । ‘पुडि च’
इत्येके (i. e. some hold that ‘पुडि’ also should be
enlisted herein) पुण्डति । ‘रुटि ३२७ लुटि ३२८ स्तये’ ।
रुण्टति । लुण्टति । ‘रुठि लुठि’ इत्येके । ‘रुडि लुडि’ इत्यपरे ।
‘स्कुटिर ३२८ विशरणे’ । इरित्वाद्ङ् वा । अस्कुटत्-अस्को-
टीत् । ‘स्कुटि’ इत्यपि केचित् । इदित्वान्नुम् । स्कुण्टति ।
‘पठ ३३० व्यक्तप्रायां वाचि’ । पठतुः । पठिथ । अपठीत्-
अपाठीत् । ‘वठ ३३१ स्थौले—’ । ववठतुः । ववठिथ ।
‘मठ ३३२ मदनिवासयोः’ । ‘कठ ३३३ कच्छजीवने’ ।
‘रठ ३३४ परिभाषणे । ‘रठ’ इत्येके (some read it as (रट) ;
‘हठ ३३५ सुतिशठत्वयोः’ । ‘वलात्कारे’ इत्येके ।
हठति । जहाठ । ‘रुठ ३३६ लुठ ३३७ उठ ३३८ उप-
घाते’ । औठति । ‘जठ’ इत्येके । जठति । जठाञ्चकार ।

‘पिठ ३३८ हिंसासंक्लेशनयोः’ । ‘शठ ३४० कैतवे च’ (i. e. in the sense of injury, tormentation and also in deception.) । ‘शुठ ३४१ प्रतिघाते’ । शोठति । ‘शुठि’ इति स्वामो । शुण्ठति । ‘कुठि ३४२ च’ । कुण्ठति । ‘मुठि ३४३ गती’ । ‘चुड्ड ३४७ भावकरणे’ । चुड्ठति । चचुड्ड । ‘अड्ड ३४८ अभियोगे’ । अड्ठति । आनड्ड । ‘कड्ड ३४९ कार्कश्ये’ । कड्ठति । चुड्डादयस्त्रयो दोषधाः । तेन क्विपि चुत् । अत् । कत् । इत्यादि । ‘क्रीड् ३५० विहारे’ । चिक्रीड । ‘तुड् ३५१ तोडने’ । तोडति । तुतोड । तूड्, इत्येके । ‘दुड् ३५२ हड् ३५३ होड् ३५४ गती’ । दुष्यात्—हष्यात्—होष्यात् । ‘रौड् ३५५ अनादरे’ । ‘रौड् ३५६ लोड् ३५७ उन्मादे’ । ‘अड ३५८ उद्यमे’ । अडति । आड । आडतुः । आडुः । ‘लड् ३५९ विलासे’ । लडति । उन-योर्नरयोश्चैकत्वाद्भ्रलतीति स्वाम्यादयः । ‘कड ३६० मदे’ । कडति । ‘कडि’ इत्येके । कण्डति । ‘गडि ३६१ वदनैक-देशे’ । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्तायतुत्रिंशत् । ‘तिष्ट ३६२ तेषु ३६३ छिष्ट ३६४ टेषु ३६५ चरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । चीरस्वामीत्ययं सेडिति वभ्राम । तेषते । तितिपे । क्रादिनियमादिट् । तितिपिपे । तेषा । तेष्यते ।

The इडि substitute is not enjoined to (the चङ् of) those roots that end in इ, म and य, and to चण, षण, जाण, and

to a causative root and to the root च्चि (टुञ्चिगतिवद्भौ) also to those that drop their एकारs (at the end—as कटे चटे etc), when the affix सिच्, preceded by the augment इट् follows. Thus अकटीत्—अट् कटे इट् सिच् ईट् त् = अकट् इस् ईत् (सलोप by इट् ईटि)। आट्—अट् + लिट्, दीर्घ णल् by 'अत आदेः—' (2248). The ईकार of कटी signifies that it will not have इट् in निष्ठा (क्त क्तवतु) by the rule 'श्रीदितो—(3039). Some however read कटि, and thus by 'द्विदितो नुम् घातोः' make it have the augment नुम् giving कण्टति ; while others read here as कटि, इ, ई, (three separate roots) and conjugate इ as अयति (लट् शप् गुणः) इयाय (इ + लिट् अ—णलि वृद्धि by 'अचो जिति' then इयङ् आदेश by अभ्यासस्वासवर्णे (2290) thus—इऐअ = इएअ = इआय्अ = इयङ् आय्अ इय् आय्अ = इयाय), इयतुः (इ इ अतुस् = इ य् अतुस्—यण् by 'परनेकाचो-संयोगपूर्वस्' (272—6.4.82) = इयतुस्), इयुः (similarly) इययिथ—इयेथ optional इट् by 'कृतो भारद्वाजस्' and 'अचस्तासत्—इ इ थल् = इयङ् इ इट् थल् = इय् ए (गुणः) इट् = इय् अय् इ थ (अयादेशः) = इययिथ and in the इडभावपक्ष there is गुण but no अयादेश thus इयेथ—इइथ = इयङ् एथ = इय् एथ = इयेथ इय (इ + लिट् 2nd per. अ), इयाय—इयय (by 'णलुत्तमी वा)-दीर्घस् त् etc—the root ई get आम् in लिट् by the rule इजादेश—giving अयाञ्चकार etc. (the root अय however gives अयाञ्चक्त् with आम् by the rule 'दयायासञ्च—3.137) ; क्त टिर् (क्लुट्) being इरित्, it gets अङ् optionally by 'इरितो वा' (2269) thus अक्लुट् (अङ् like अच्युतत्) अक्लोटीत् (सिच् like अच्योतीत्) in लुङ्। Some read also क्लुटि then by नुम् = क्लुण्टति etc. अपठीत्—अपठीत् (the लुङ् forms 3rd. sing. of पठ्) here वृद्धि is optional by 'अतो हलादेशोः—२२८४)। इति स्वामी i. e चीरस्वामी ; भावकरश्च means to hint at one's intention.

The root लृङ् is also conjugated as लृङ्ति by चौरस्वामी and others owing to the sameness of ङ and लृ (e.g. लृङ् = लृ) and लृ and र ।

अथ पवर्गोद्यान्ता etc—सौभल्यन्ताः—i.e. ending in ङुमु स्तम् (No. 394). आद्यः i.e. तिप् (तिप्) । चौरस्वामी has committed a mistake in making it (तिप्) सेट् i.e. prefixing the ang. इट् to तिप् (for it is read in the भाष्य under अनुदात्त roots which are अनिट् by 'एकाच उपदेशे') तिप् gets इट् in the घासुविभक्ति (से—'थामः से, तिप् + लिट्, से) by the भारद्वाजनियमः । तिप् + आशीर्लिङ् त इति स्थिते :—

मित— । इ, म्, य् अन्ते वेधामिति विग्रहः—छान्ताः । छान्ताश्च अण्यसजागरय णिञ् (णिजन्तः) श्रिय एदितय (एत् (ए इत् वेधामिति बहुव्रीहिः)—इन्द्रः । तेषाम्—इति इन्दात् इष्टी बहुवचनम् । फणितमाह—इत्यान्तस्येति । अण्यदि-रितं अण्यसजागृणामित्यर्थः । खलस्येति । सूत्रे 'षि' इत्यनेन तदन्तस्य ग्रहणमिति भावः—(अथ छान्दसमेतत्खलम् । भाषायो "णिश्चिदुसुभ्य.कचैरि चङ्" इति सिज-पवादः चङ्) । अथतेरिति । श्रिधातोः (टुभोश्चि गतिवृद्धयोः) श्रित्ता निहंश्च । एदित-येति । एतेन कटे इत्यस्य वृद्धाभावः । वृद्धिनं स्यादिति—सिचि वृद्धिः परकौपदेशु—इत्यतः सिचोति वृद्धिरिति, 'नेटो'त्यतश्च नेत्यनुवृत्तेः । अकटीत्—अट् कटे लुङ् (तिप्)—अ कट इट् सिचि इट् त् = अकटीत्—इट् ईटीति—सलोपः । अन्येषां तु—यङ्—अयङ्गीत् । टवम्—अवमीत् । ह्य गती—अह्यीत् । चणु हिसायाम्—अचणीत् । अस प्राणने अशसीत् । जाय निद्राचये—अजागरीत् । खल—अनयति—अनयीत् । श्रि—अशयीत्—इत्युदाहरणाणि । आट इति । अटधातो'रत आदे'रिति लिटि—अभ्यास दीर्घे रूपम् । शटेति—हजारोगः । विशरणम् अवयवविभागयूर्ध्वोभवन वा । अवसादनं विषमभावः । ईकारः—कटी इत्यस्य इत्यर्थः । केचित्तु इति—'कटि' इति इस्त्रान्तं पठतीत्यर्थः । अन्येत्विति तथाच—'कटी' इत्यनेन कटि, इ, ई, इति धातु-द्वय गृह्णन्ति । अयति (इस्त्रेकारान्तस्य 'इ' इत्यस्य—रूपाणि प्रदर्शयन्ते । इयाय इति—लिटि—इ इ णल् इति स्थिते—'अभ्यासस्वासवर्णे' इति इयङ् आदेशे अङ्गस्य वृद्धी—इयङ् ऐ.अ इति जाते आयादेशे रूपम् । इयतुरिति—इ इ अतुः

इति द्वित्वे कृते 'एरनेकाचः—' (२७२—६।४।८२) इति यणादेशे इय् अतुस् इति स्थिते
 संहितया—इयतुरिति भवति । न च अभ्यासस्वावर्णे (२२६०) इतीयङादेशोऽत्र शङ्काः—
 परतः सवर्णसत्त्वात् तदभावात् । नवा'इ'इत्याभ्यासस्य 'इ' इत्यङ्गस्य सवर्णदीर्घत्वं वाच्यम्
 'वाष्पादाङ्गं वलीयः' इति परिभाषया ; तस्याप्राप्तेः यणादेश एवेति दिक् । एवम्
 इयुरित्यत्र द्रष्टव्यम् । इययिथ—इयथेनेति—अत्र भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः
 ('कृतो—' इतीट्,—'अचस्तासत्—' इतीडभावः) । तत्र इट् पक्षे—इट् + थल्
 इति स्थिते द्वित्वम्, इट्, अङ्गस्य गुणः अयादेशः अभ्यासस्य इयङादेशश्च (इ इ इट् थ
 —इयङ् ए इ थ = इय् अय् इ थ = इययिथ) । इडभावपक्षे—अभ्यासस्य इयङादेशे
 अङ्गस्य गुणे अयादेशाभावे च (इ इ थ = इयङ् ए थ = इय् ए थ = इयेथ) इति रूपम् ।
 इय—लिटि मध्यमवहुवचने थंस्य अकारे इयङभावे यणि च रूपम् । इयाय—इयय—
 णलुक्तमो वेति वृद्धिविकल्पः) दीर्घस्य—इं इत्यस्येत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् । क्कुटिर् इति ।
 'इरितो वा' इत्यङ्विकल्पः । अक्कुटत् (अङ्)—अक्कोटीत् (सिच्) । अपठीत्—
 अपाठीत्—'अतो हलादर्लघोः' (२२८४) इति वृद्धिविकल्पः । वलात्कारः परदार-
 चर्षणम् । स्वाभ्यादयः—चौरस्वामी अन्ये चेत्यर्थः ।

अथ पवर्गीयान्ता इति । स्तोभ्यन्ता इति—'ष्टुभु सन्धे' इत्यन्ता इत्यर्थः । आद्यसिष्ट ।
 सेडिति—वस्तुतस्तु भाष्यादौ अनुदात्तत्वेन पाठान्तात् 'एकाच उपदेशे—' (२२४६)
 इत्यनिडेवायमित्यभिप्रायः । क्रादिनियमादिति—'क्रायन्यो लिटि सेड् भवेत्' इत्यस्यात् ।
 तितिपिषे—लिटि 'थासः से' इति से आदेशस्तत्र आदेशवयषत्वादिष्कोरिति
 पत्वम् । द्वित्वमित् । तिष्ठ इत्यस्य आशीर्लिङि रूपमाह :—

२३००— । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ॥१।२।११॥

दी— । इक्समीपाञ्चलः परौ भलादो लिङात्मनेपदपरः
 सिञ्चे त्येती कितौ स्तः । किञ्चान्नगुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सी-
 यास्ताम् । तिप्सीरन् । लुङि 'क्षलो भलि' (२२८१)
 इति क्षलोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अतिप्सत । तिपते ।

तेपिता । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्ट पे ।
 तिष्टेपाते । तिष्टेपिरे । 'तिष्ट ३६५ कम्पनेच' । 'ग्लेष्ट
 ३६६ दैन्ये । ग्लेपते । 'टुवेष्ट ३६७ कम्पने । वेपते । 'केष्ट
 ३६८ गेष्ट ३६९ ग्लेष्ट च' ३७० चात्कम्पने गतो च ।
 सूत्र-विभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण—पठित्वा
 कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात् पुनः पाठः । 'नेष्ट
 ३७१ रेष्ट ३७२ लेष्ट ३७३ गतौ' । 'त्रपूप् ३७४ नञ्जायाम्' ।
 त्रपते ।

A भ्वादि (i. e. beginning with a भ्वा letter) लिङ् (चाशौलिङ् affixes) and an आत्मनेपदपर (after which lies आत्मनेपद affixes, as त आताम् etc) सिच् (affix), become क्त् i. e. forbid gunnation when they come after a हल् (consonant) lying near (at the end of) इक् (letters—इ, उ, ए, ऋ). Being क्त्—they have not the गुण substitute. Thus तिप्सीष्ट—तिप् + चाशौलिङ् = तिप् + सीयुट् + सुट् + त = तिप् सीय् स् त् = तिप्सीष्ट (यलोप by 'लोपो व्योञ्जलि' and षत् and षुत्) । तिप्सीयाम्ताम्—तिप् सीयुट् यासुट्ताम् = तिप्सीय् आताम् । तिप्सीरन्—तिप् सीयुट् भ् (रन् by भ्श्च रन्) यलोप and absence of गुण as before. अतिष्ठ—अट् तिप् सिच् त = अतिप् स् त ('भलो भलि effects यलोप,) अतिष्ताताम्—अतिप् सिच् आताम्—here there being no भ्वा behind, the स of सिच् does not elide by भ्वाद् भलि' । Similarly अतिष्ठत । वेपते etc—forms of वेष्ट । तिष्टिपे—अभ्यासङ्ख by 'एचङ्ग घस्त्वा-देभे' । तिष्टिपे—लिट् form of वेष्ट । 'एचङ्क्—as before टुवेष्ट—टु for अयुच्—वेपथुः । 'ग्लेष्ट च'—'this च, implies 'trembling and movement also, there being breach of link. (सूत्रविभाग)' so—says श्रीरस्वामी ।

But भेदेय does not read this चकार and says that the roots mean only 'to tremble'. ख्लेष्ट has been read again out of difference in sense. वृषूष्—(वृष्) to feel shame or to become bashful !

मित—। लिङ्सिचौ + आत्मनेपदेषु इतिच्छेदः । 'इकोभल्' (२६१२—१।२।९) इति 'हलन्ताच्च' (२६१३—१।२।१०) इति च सूत्रद्वयमनुवर्तते । 'इकः' इति च सामीप्यार्थे हली हला चास्यानुयः । तदाह—इक्समीपात् हलः पराविति । इकः समीपादिति तदर्थः । भलादीति । 'इको भलि'त्यतो भलिति तदादिविधिना लिङः सिचश्च विशेषणमित्याह—भलादी इति । आत्मनेपदपरकत्वं सिच एव न लिङः । लिङादिश्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वाभावादित्याह—आत्मनेपदपरः सिचैति । किताविति । 'असंयोगास्त्रिक् कित्' (२२४२—१।२।५) इत्यतस्तदनुवर्त्तेरिति भावः । किच्चादिति 'किङ्किति चेति निषेधादित्यर्थः । तिप्सीष्ट—तिप् + आशीर्लिङ् त = तिप् + सीयुट् + सुट् + त = तिप् सीय् स् त = तिप् सीष्ट गुणाभावयलोपौ । तिप्सीयास्ताम्—तिप् सीय् आ सुट् ताम् (सुट् तिथोरिति तकारात् प्रागेव सुट्) । तिप्सीरन् (भस्वरनादेशे सुटः अभावे च रूपम्) । अतिप्त—अट् तिप् सिच् त = अतिप् स् त (किच्चाद् गुणाभावः, 'भलो—'इति सलोपः) अतिप्साताम्—(गुणाभावः परतो भलभावात् सलोपाभावश्च) एवमतिप्तत । तिपते । तिष्ट इत्यस्य शपि रूपम् । तितेपे इति । लिटि 'एचङ्गुप्रस्वादेशे' इतीत्वमभ्यासस्य । तिपिता—इट् लुट् । तिष्टिपे—ष्टिष्ट इत्यस्य लिटि शपूर्वाः खय इति 'टि'शियते । तस्य षकार संज्ञेयाभावात् टुन्वाभावे 'ति'इति भवति इणकोरिति षत्वम् । ततः टुत्वम् । तिष्टेपे—ष्टेष्ट इत्यस्य लिटि 'एचङ्गु'इत्यादि तिभावश्च पूर्व्ववत् । ख्लेष्ट—चेति । चार्धमाह—चकारादिति । सूत्रविभागादिति योगविभागेन पाठादित्यर्थः । स्त्रीमीति—चीरस्वामी । टुवेष्ट = टित्कारणमघुजर्धम्—'विपद्य्श् शरीरे ने रोमहर्षयश्च जायते' इति गीतायाम् । (टित्तीड्युच्) नैतेया चकारमन्तरेणिति—चकारमपठित्वेत्यर्थः । कम्पने इत्यपेक्षते—केवलं कम्पनमेवार्थे न तु गतिरित्यपि । ख्लेपेरर्थमेदात् इति । पूर्व्ववद् देन्यार्थकः । अत नु कम्पनार्थक इति भेदः । वृषूष् इति (वृष् इत्यदुपधः) ।

२३०१— । तृफलभजत्रपद्य ॥६।४।१२२ ॥

दी— । एषामत एकारोऽभ्यासलोपद्य स्यात् किति लिटि
 सेटि घलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदिष्वादिङ् वा ।
 त्रपिता—त्रप्ता । त्रपिपीष्ट—त्रपूपीष्ट । 'कपि ३७५ चलने' ।
 कम्पते । चकम्पे । 'रवि ३७६ 'लवि ३७७ अवि ३७८ शब्दे' ।
 ररम्बे । ललम्बे । आनम्बे । 'लवि ३७८ अवस्त्र'सने च' ।
 'कङ् ३८० वर्णे' । चकम्बे । 'क्लीङ् ३८२ अधार्थे' । चिक्लीवे ।
 'चीङ् ३८२ मदे' । चीवते । 'शीभृ ३८३ कत्यने' । शीभते ।
 'चीभृ ३८४ च' । रेभृ ३८५ शब्दे' । रिरिभे । 'अभिरभी'
 क्वचित् पाठ्यते । अम्भते । रम्भते । एभि ३८६ स्तम्भि
 ३८७ प्रतिबन्धे' । स्तम्भते । उत्तम्भते । नुम्यनुस्वारः ।
 'उदः स्यास्तम्भोः—(११८) इति पूर्व्वसवर्णः ॥ विस्तम्भते ।
 'स्तम्भेः' (२२७२) इति पत्वं तु न भवति । श्रुविधौ निर्दिष्टस्य
 सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् ।

तद्दीजन्तु—स्यास्तम्भोः—(११८) इति पवर्गीयोपधपाठः,
 'स्तम्भेः' (२२७२) इति तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः ।
 केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते—विष्टम्भते ।
 ष्टम्भते । टष्टम्भे । 'जभि ३८८ जृभि ३८९ गात्रविनामे' ।
 (गात्रविनामो वक्त्रीभावः) ।

The अ of these (तृ, फल्, भज् and त्रप्) is replaced by एकार
 and (their) अभ्यास also disappears when a कित् लिट् and a सेट्
 यल् affix follow. [For कित् लिट् see अचयोगाज्जिड्कित् (2242)

and 'अतएकहलमध्य' (2260) and for सेट् धल् 'धलि च सेटि' (2261)]. Thus वप् + लिट् त् = वप् + ए (तञ्भयोरिशिरेच्) = वप् वप् ए = ० वेप् ए = वेपे । Similarly वेपाते etc. ऊदित्वात् etc.—वप्प् being ऊदित् it gets इट् optionally by 'स्वरतिमृत्तिस्यतिष्णुद्धितौ वा' (2279) वपिता—वप्ता (लुट्) । वपिषोष्ट—वप्सीष्ट (आशीलिङ् optional इट्) कपि, रवि लवि etc. take the aug. नुम् । नुम्यनुस्वारः i.e. by 'नद्यापदान्तस्य भलि,' then परसवर्ण by 'अनुस्वारस्य ययि—(१२४) (For उदः etc see हल् सन्धि) । विस्तम्भते etc—here षत्वाभाव is by the rule 'सात् पदादौः and you cannot say that it will have षत्व by सन्धेः (2272) for this षत्वविधि is for 'सन्धु' mentioned in the rule (2555—३. 1. 82) in the matter of attaching the विकरण—च् । And (for our saying that in the matter of षत्व, the root सन्धु, mentioned in the rule, only will be taken while in the matter of पूर्वसवर्ण, another (सन्ध) (not mentioned in the sutra will not be taken)—the source or authority is, according to Madhava, in the reading of the पवर्गीय letter (स) for the penultimate cp. 'उदः स्यात्सन्धोः ' (118) and in the reading of the तवर्गीय letter (न) for the penultimate—cp 'सन्धेः (2272). The drift of all is this that the different reading of Panini has led us to arrange in the above way. केचिद् etc.—some say that the टकार of the root एभि is औपदेशिक i. e. it has to be retained and then in this connection there will come in षत्व also, hence the forms like विष्टम्भते, एम्भते etc. are formed in their opinion. जम्भी, जृम्भी to bend one's body, to yawn etc.'

मित— । त् च फलञ्च भजञ्च वपञ्चति समाहारद्वन्दात् इष्टी । 'अत एकहल-

मध्येऽनादेशादिति' (२२६०—६।४।२०) इत्यतोऽत इति एवाभ्यामभोपथेति अनु-
वर्तते, किति निटोति च । तदाह—'अत—एकानोऽभ्यामभोपथ स्यात् किति निटिइति ।
यन्त्रि च सेटीति (२२६१) चागुवर्तते ; तदाह—'सेटि घञि च'ति । तरतेरकारस्य गुण-
शब्देन भावितत्वात् 'न शग्ददवादिगुणानाम् (२२६३) इति नियमे प्राप्ते, फलभजोय
वैद्यमम्पादकादेशादित्वात्, तस्य एकदन्तमध्यस्यलाभावात्प्राप्ते वचनम् । तेपे
इति अप्+लिट् त इति व्यिते द्वित्रे एयादेशे च तप् तप् ए इति जाते चध्यास—
लोप एत्वं च—० तेपे इति । एवं तेपानि इत्यादिषु । तरत्यादेशु तेरतुः तेरुः । फलतुः
फलुः । भेजतुः भेजुत्विद्यादादाहरणम् । तपूप् इत्यस्य ऊदित्वात् 'स्वरतिमृतिमृयति-
धूसूदितो वे'ति इङ् विकल्प्यादाह—वपिता—वपत् इति लुटि रूपे । तपिषीष्ट तपिषीष्ट
इति । आगोर्लिङि रूपद्वयम् । कपिरविलज्यादीनामिदित्वात्तुम् बोध्यः । अथि शब्दे
इति । अथादेव अङ्प्रत्यये अस्मागच्छः सिध्यति । एभि ऋभि इति । प्रतिषथो म्याघातः ।
न्यनुस्वारइतिनयापदस्य ऋलीत्यनेनेत्यर्थः । ततः 'अनुस्वारस्य ययिपरसवर्षी' मकारः ।
उदःस्यास्तभोरिति—एवंविधे म्यने ह्रस्वभ्यां द्रष्टव्यः । विसृभते इति 'सात् पदायो-
रिति वचं नेति भावः । अवागङ्गते—स्तनूभेरिति । शब्दाभावस्य हेतुमाह—यु विधा-
विति । सौत्रशैति—'स्तम्भ स्तनूम्' (२५५५—१।१।८२) इति सूत्रोपात्तस्य
स्तनूम् इत्यस्यैव प्रतिपदोक्तपत्वविधौ यदृणादित्यभिप्रायः । कुत एतदित्यपेक्षयामाह—
तद्वीजन्विति । मांधवस्याप्ययमभिप्राय इत्याह—इति माधव इति । अतार्य
भावः 'उदः स्यास्तभो'रिति मकारोपधपाठनिर्द्देशात् पूर्वविधौ 'स्तनूम् स्तनूम्'
रिति सौत्रस्य धातोर्नकारोपधस्य यदृणं न, किन्तु पत्वविधावेव (सौत्रस्य यदृणम्) ।
इदञ्च पाणिनिगित्यपरम्परया ज्ञायते । तत्र विभिन्नोपधपाठ एवंविधनियमस्य बोधम्
इति । केचिदिति । नैसर्गिक एव टकारो न तु पत्वशफलम् । एवं एकारस्यापि
नैसर्गिकत्वात् तन्निर्द्देशनं । तेन विद्वम्भते एम्भते इत्यादि तन्मते सिध्यतीव । जभी
जुभि इति । गावविनामो गावमहं नम् ('गामोडा' इति भाषायाम्) । 'जभी' इत्यस्य
नुमागमः स्यादित्याह ।

२३०२— । रधिजभोरचि ॥ ७।१।६१ ॥

दी—। एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे ।
जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । 'शल्भ ३८० कत्यने' ।
शशल्भे । 'वल्भ ३८१ भोजने' । दन्त्योष्ठादि । ववल्भे । 'गल्भ
—३८२ धार्ष्ट्ये' । गल्भते । (प्रगल्भते) । 'अम्भु ३८३
प्रमादे' । (प्रसादोऽनवधातेत्यमरः) । तालव्यादिर्दान्त्रादिश्च ।
अम्भते—स्वम्भते वा । 'ष्टुभु ३८४ स्तोभे' । स्तोभते । विष्टो-
भते । तुष्टुभे । व्यष्टोभिष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । गुप् ३८५ रक्षणे ।

The augment नुम् comes in after रधि and जभि when an
चच् (अजादि affix) follows. Thus रधि (रम्) gives रन्मयति
etc, due to शप् which retains अ only. similarly. जम्भते etc.
विष्टोभते—here षत्व comes in by 'उपसर्गात् सुनोति' etc. व्यष्टोभिष्ट
—वि-ष्टुम् + लुङ् त । अथ etc.—गुप् to protect :—

मित—। रधिजभोः + अचि इतिच्छेदः । एतयोरिति स्पष्टम् । अजम्भिष्टेति ।
लुङि—अट् जम्भ-इट्-सिच्-त (अष्टकत्वाभावात् 'अस्तिसिचः—' इतीडागमो न) सिचः
सकारस्य षत्वेन तकारस्य ष्टुत्वेन च रूपम् । ष्टुभु (ष्टुम्) इति । षकारस्य औप-
देशिकत्वात् सत्वं तत्संसर्गात् ष्टुत्वनिवृत्तेश्च स्तोभते इति । विष्टोभते इति 'उपसर्गात्
सुनोति—' इत्यादिना षत्वम् । व्यष्टोभिष्ट-विपूर्वत्वात् स्तोभतेर्लुङि रूपम् । प्राक् सितादङ्
व्यवायेऽपीति षत्वम् ।

अथेति—गुप् (गुप्—ऊदित्) रक्षणे इति :—

२३०३—। गुप्पूर्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ ३।१।२८ ॥

दी—। एभ्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२।१७८)
इति गुणः ।

The affix आच् is added after these roots (गुप् धुप् विष्णु पण् and पन्) in the sense of स्वार्थे (it is the same sense or it is his own). गुप् being लघुपक्षः i. e. having a short vowel for its penultimate is gunnated by the rule 'पुगन्तलघुपक्षस्य च' (2189). Thus, the roots stand as गोपाय, घृपाय, विष्णाय, पणाय and पनाय ।

मित— । आद्यप्रत्यय. चकारान्तः । अन्यन् स्पठम् ।

२३०४— । सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२॥

टो— । सनादय. कर्मेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातु—
संज्ञाः सुः । धातुत्वान्नडादयः । गोपायति ।

Those which end in (i. e. are affixed with) any of the affixes, beginning with सन् ('गुप्तिज्किदभ्य. सन्') and ending in षिङ् ('कर्मेणिङ्') are called or termed as धातु (roots) These words ending in सन् etc — ('सन्—कच् काम्यच् कड् कथोऽघाचार क्रि-
व् षिज्—यङी तथा । यक् आद्य ईयङ् निङ् चिति द्वादशमीसनादयः), being धातुः, खट्, लोट् etc come in Thus गोपायति—गोपाय + गप् + तिप् = गोपाय + अति = गोपायति by 'अतो गुणे' (191—6, 1 97) . Similarly घृपायति, विष्णायति, पणायति, and पनायति ।

मित । सनादय. अन्ते येषां ते सनाद्यन्ता. इति विशदः । सनादयश्च—
'गुप्तिज्किदभ्य सन् (३।२।५), 'सुप आत्मन. क्वच्' (३।१।८), 'काम्यश्च' (३।१।९),
'कर्तुं कड् सलोपय' (३।१।११), 'श्रीहितादि डाज्भ्य. क्वप्' (३।१।१३), आचारे-
वगन्महोदोभ्य. क्तिववावक्तव्य (वाक्तिकं) 'सुष्ट मिथ—दृष्ण लवण व्रतवन्न हल-
फलकततृस्त्रीभ्यो षिच्' (३।१।२१), 'धातोरेकाचो हलादे क्रियासमभिहारे
यङ्' (३।१।२२), कण्ठादिभ्यो यक् (३।१।२०), गुप्—धप—आयः (३।१।२८),

दी—। एतयोर्नुभागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे ।
जम्भिता । अजम्भिट् । जृम्भते । जजृम्भे । 'शल्भ ३८० कत्यने' ।
शशल्भे । 'वल्भ ३८१ भोजने' । दन्त्योष्ठादि । ववल्भे । 'गल्भ
—३८२ धाष्ये' । गल्भते । (प्रगल्भते) । 'अम्भु ३८३
प्रसादे' । (प्रसादोऽनवधातेत्यमरः) । तालव्यादिर्दान्तरादिश्च ।
अम्भते—स्त्रम्भते वा । 'ष्टुम्भु ३८४ स्तम्भे' । स्तोम्भते । विष्टो-
म्भते । तुष्टुम्भे । व्यष्टोम्भिट् ।

अथ परस्मैपदिनः । गुप् ३८५ रक्षणे ।

The augment नुम् comes in after रधि and जभि when an
चच् (अजादि affix) follows. Thus रधि (रम्भ्) gives रम्भयति
etc, due to शप् which retains अ only. similarly. जम्भते etc.
विष्टोम्भते—here षल्भ comes in by 'उपसर्गात् सुनोति' etc. व्यष्टोम्भिट्
—वि-ष्टुम्भ् + लुङ् त । अध etc.—गुप् to protect :—

मित—। रधिजम्भोः + अचि इतिच्छेदः । एतयोरिति स्पष्टम् । अजम्भिट् इति ।
लुङि—अट् जम्भ्-इट्-सिच्-त (अपृक्तत्वाभावात् 'अस्तिसिचः—' इतीडागमो न) सिचः
सकारस्य षत्वेन तकारस्य ष्टुत्वेन च रूपम् । ष्टुम्भु (ष्टुम्भ्) इति । षकारस्य औप-
देशिकत्वात् सत्वं तत्संसर्गात् ष्टुलनिवृत्तेश्च स्तोम्भते इति । विष्टोम्भते इति 'उपसर्गात्
सुनोति—' इत्यादिना षल्भम् । व्यष्टोम्भिट्-विपूर्वात् स्तोम्भतेर्लुङि रूपम् । प्राक् सितादङ्
व्यवायेऽपीति षल्भम् ।

अधेति—गुप् (गुप्—ऊदित्) रक्षणे इति :—

२३०३—। गुप्धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ॥ ३।१।२८ ॥

दी—। एष्य आयप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे । 'पुगन्त—' (२१७९)
इति गुणः ।

The affix् आय् is added after these roots (गुप् धुप् विच्छ् पण् and पन्) in the sense of स्वार्थ (it is the same sense or it is his own). गुप् being लघूपध, i. e. having a short vowel for its penultimate is gunnated by the rule 'पुगन्तलघूपधस्य च' (2189). Thus, the roots stand as गोपाय, धूपाय, विच्छाय, पणाय and पनाय ।

मित— । आयप्रत्ययः अकारान्तः । अन्यत् स्पष्टम् ।

२३०४— । सनाद्यन्ता धातवः ॥ ३।१।३२॥

टी— । सनाद्य. कर्मेणिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातु—
संज्ञाः सुः । धातुत्वान्नडादयः । गोपायति ।

Those which end in (i. e. are affixed with) any of the affixes, beginning with सन् ('गुप्तिज्किदभ्यः सन्') and ending in णिङ् ('कर्मेणिङ्') are called or termed as धातु (roots). These words ending in सन् etc — ('सन्—क्यच्—काम्यच् क्यङ् क्यथोऽथाचार-क्विप् णिज्—यङी तथा । यक्-आथ ईयङ्-निङ् चेति द्वादशान्तीसनादयः), being धातु, खट्, लोट् etc come in. Thus गोपायति—गोपाय + शप् + तिप् = गोपाय + ति = गोपायति by 'अतो गुणे' (191—6, 1. 97.). Similarly धुपायति, विच्छायति, पणायति, and पनायति ।

मित । सनाद्यः अन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः इति विग्रहः । सनाद्यय—
'गुप्तिज्किदभ्यः सन्' (३।१।५), 'सुप् आत्मनः क्यच्' (३।१।८), 'काम्यश्च' (३।१।९),
'कसुं. क्यङ् सलोपय' (३।१।११), 'लोटितादि ङाज्भ्यः क्यप्' (३।१।३), 'आचारे-
वगन्भक्तीवहोडेभ्यः क्विवावक्तव्यः (वाक्ति क) 'मुख्य मिथ—द्वयलवण व्रतवस्त्र-हल-
फलकततूर्त्तभ्यो णिच्' (३।१।२१), 'धातोरेकाचो हलादिः क्रियासमभिहारे-
यङ्' (३।१।२२), कण्ठादिभ्यो यक् (३।१।२०), गुप्—धुप्—आयः (३।१।२८),

ऋतेरीयङ् (३।१।२९), 'कमेर्णिङ्' (३।१।३०) इति सूत्रैः पाणिनिना स्वयमेव निर्दिष्टाः । तदाह सनादयः कमेर्णिङन्ता इति । अयमत्र संग्रहः—

“सन् क्यच्-काम्यच्-क्यङ्-कषीऽथाचारक्त्विङ्-णिज्यङ्ङी तथा ।
यगाय—इयङ् णिङ् चैति द्वादशमी सनादयः ॥”

लडादय इति आदिपदेन शवादीनां संग्रहः । गोपायति इति—गोपाय + शप् + तिप्—अतो गुणे (१.९१) इति पररूपत्वम् । इतरेषां तु धूपायति, विच्छायति पनायति पनायतीत्याद्य दाहरणानि ।

२३०५— । आयादय आर्द्धधातुके वा ॥ ३।१।३१ ॥

दी— । आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा सुप्रः ।

The affixes आय, इयङ् and णिङ् are optionally attached to a root when there is an intention of attaching आर्द्धधातुक i.e. in the matter of आर्द्धधातुक—hence finally—If a root has to undergo any आर्द्धधातुक affix, it will have the affixes आय etc in an optional way (and not compulsorily).

मित— । आय आदिर्घेषामितिविग्रहः । आदिना इयङ्-णिङ्ङीग्रहणम् (गुरुधप आयः), (ऋतेरीयङ्), (कमेर्णिङ्),—एते त्रय एव आयादयः । आर्द्धधातुके इति । विषय-सप्तमी—तदाह—आर्द्धधातुकविवक्षायामिति । परसप्तम्यान्तु गोपायितेत्यादि न सिद्ध्येत् । 'अतो लोप' इत्यनेन लोपाभावात् । न हि गोपायति आर्द्धधातुकोपदेशकाले अकरान्तत्वेनोपदिश्यते किन्तु ततः प्रागेवेत्यव्याप्तिनिवारणाय आर्द्धधातुविवक्षायामिति विषयसप्तमीमाश्रित्य व्याख्यातम् । अथ प्रत्यायान्तत्वेन आम्प्रत्ययप्राप्तिरित्याह—

२३०६— । कास्प्रत्ययादासमन्त्रे लिटि ॥ ३।१।३५ ॥

दी— । कास्धातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चाम्—स्याल्लिटि न तु सन्त्रे ।

“कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्त्तव्यम्”—(वार्त्तिक) ।

सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानि 'अनेकाच्' इति वाच्यमित्यर्थः ।

The affix चाम् comes in after the root कास् and चाम् comes after those roots that are resultants of some other प्रत्ययः and this is enjoined for the लिट् of भाषा and not of मन्त्र (Veda) अनेकाच् should be taken in कास्—(वार्त्तिक) i. e. in the rule 'काम्प्रत्ययात्—' the word प्रत्यय should be dismissed and the word अनेकाच् should be written or pronounced in its place or stead. This Vartika is to make provision for forms like औ, अतु etc—the लिट् forms of अ (नामधातु , अ इवाचरति अ + क्तिप् = अ, which being प्रत्ययान्त would have given आचकार etc only and not औ अतु etc)

मित— । कास्प्रत्ययात् + चाम् + अमन्त्रे, लिटि—इतिच्छेद । कास् च प्रत्यायान्तश्चेति विग्रहः । प्रत्ययादित्यनेन तदन्तविधिसुदाह—प्रत्ययान्तेभ्यश्च इति । अमन्त्रे इत्यस्याग्रमाह—न लिति । मन्त्रे इति छन्दसि । अत्र वार्त्तिकम् कास्य-नेकाजिति । अस्याग्रमाह—सूत्रे इति । कास् इति सूत्रे इत्यर्थः । तथाच—कास्यनेकाजाममन्त्र लिटि' इत्येव सूत्रितव्यमिति याव । अस्य फलन्तु अ इवाचरति = अति । तस्य 'अ'—धातुर्लिटि—औ अतुर्तियादौ षलादि विधानार्थे वार्त्तिक मावश्यकमेव । अन्यथा—प्रत्ययान्तत्वादामेव स्यात्—एल् तु न स्यात् । इष्यते च यथा स्यादिति । औ वार्त्तिकम् । एतच्च सुबुधातुप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यते । किञ्च अनेकाज्ग्रहणाभावे च कास् जाण्ट इत्यादेरिजादित्प्रत्ययान्तत्वाभावादाम न स्यात् तथाच जागगञ्कारित्यादि न सिध्येदित्यतोऽपि वार्त्तिक सप्रयोजनमेवेति दिक् । अमन्त्रेति किम् । लृणो नोनाव । अहन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्नेच्छन्दसि चाम इष्टत्वान् । यथा—पुत्रमामन्त्रायामसि ।

२३०७—। आर्द्धधातुके ॥ ६।४।४६ ॥

दी—। इत्यधिकृत्य ।

This is an अधिकारसूत्र ।

२३०८ । अतो लोपः ॥६।४।४८॥

आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः
स्यादार्द्धधातुके परे । गोपायाञ्चकार । गोपायांभवूव । गोपा-
यामास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाद् वेट् । जुगोपिथ—
जुगोपथ । गोपायिता—गोपिता—गोप्ता । गोपाय्यात्—
गुप्यात् । अगोपांयीत्—अगोपीत्—अगोप्सीत् । 'धूप ३८६
सन्तापे' । धूपायति । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायितासि ।
'जप ३८७ जल्प ३८८ व्यक्तायां वाचि' । 'जप मानसे च'
'चप ३८९ सान्त्वने' । 'षप ४०० समवाये' ।—समवायः
सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । 'रप ४०१ लप ४०२
व्यक्तायां वाचि' । चुप ४०७ मन्दायां गतौ । चोपति । तुप
४०४ तुम्प ४०५ त्रुप ४०६ त्रुम्प ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९
त्रुफ ४१० त्रुम्फ ४११ हिंसार्थाः' । तोपति । तुतोप ।
तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्—परस्य लिटः
कित्वाभावान्नलोपो न । 'किदाशिषि' (२२१६) इति
कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् । 'प्राप्तुम्पती गवि कर्त्तरि' इति
पारस्करादिगणे पाठात् सुट् । प्रसुम्पति गौः । शितपा निहं-
शाद् यङ्लुकि न । प्रतोतुम्पति । तोपति । त्रुम्पति । तोफति ।
तुम्फति । तोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठी

च नोरिफाः । अन्ये सरिफाः । आद्याद्यत्वारः प्रथमान्ताः । ततो
द्वितीयान्ताः । अष्टावपुत्रकारवन्तः । 'पर्प ४१२ रफ ४१३ रफि
४१४ अर्ब ४१५ पर्ब ४१६ लर्ब ४१७ बर्ब ४१८ मर्ब ४१९ कर्ब
४२० खर्ब ४२१ गर्ब ४२२ शर्ब ४२३ पर्व ४२४ चर्ब ४२५
गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत
एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्ता सर्व्वे रोपधाः ।
पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति । आनर्ब ।
पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति ।
कर्बति । खर्बति । गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति ।
'कुवि ४२६ आच्छादने' । कुम्बति । 'लुवि ४२७ तुवि
४२८ अर्हने' । लुम्बति । तुम्बति । 'चुवि ४२९ वक्त्र-
संयोगे' । चूम्बति । पृभु ४३० पृम्भु ४३१ हिंसार्थौ ।
सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सृम्भति । ससृम्भ । सृम्भ्यात् ।
'पिभु पिभि' इत्येके । सेभति । सिम्भति । 'शुभ ४३२ शुम्भ
४३३ भाषणे' । 'भासने इत्येके । 'हिंसायाम्' इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कस्यन्ता अनुदात्तेतो दश ।
'घिष्णि—४३४ घुष्णि ४३५ घृष्णि ४३६ ग्रहणे' । नुम् । ष्टत्वम् ।
घिष्णते । जिघिषे । घुष्णते । जुघुष्ते । घृष्णते । जघृष्ण
घुष्ण ४३७ घूर्ण ४३८ भ्रमण' । घोणते । - घूर्णति । इमौ
तुदादौ परस्मैपठिनौ । 'पण ४३९ व्यवहारे स्तुतौ च' । 'पन
४४० च' । सुस्तावित्येव संबद्धते पृथङ् निर्देशात् । पनिसाह—
चर्यात् पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः । व्यवहारे तु पणते ।

पेणे । पणितेत्यादि । सुतावनुबन्धस्य केवले चरित्वायत्वादाय—
 प्रत्ययान्तान्नात्मनेपदम् । पणायति । पणायञ्चकार । पेणे ।
 पणायितासि । पणितासे । पणाय्यात् । पणिषीष्ट । पनायति ।
 पनायं चकार । पेने । 'भाम ४४१ क्रोधे' । भामते । वभामे ।
 'क्षसूप ४४२ सहने' । क्षमते । चक्षसे । चक्षमिषे—चक्ष'से ।
 चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे ।

That (root) which, at the occasion of आर्द्धधातुकोपदेश, is अकारान्त or ends in an अकार, leaves its अकार when an आर्द्ध-धातुक affix follows. In other words—the अकार disappears of a root which remains or is found अकारान्त at the time of आर्द्धधातुकोपदेश,—provided an affix of the आर्द्धधातुक class is added after it. Thus गोपाय चकार—गोपाय + आम् + चकार (क्त + लिट् अ) = गोपाय् + आम् + चकार । Though the form गोपायाच्चकार etc would have been effected without this rule 'अतो लोप' yet it is laid down here for the sake of proper order and for अगोपायीत् etc. जुगोप (without आय—गुप्, गुप्, अ = गुगुप्, अ = जुगोप्, अ by जश्त्व and गुणः). ऊदित्वात् etc because the root गुप् drops its अकार hence it takes इट् optionally by 'खरतिसूतिसूयतिध्रुद्धितो वा' (२२७६) जुगोपिथ—जुगोप् इट् थ । जुगोप् थ—जुगोप् + थ (without इट्) । गोपायिता—गोपाय् + इट् + ता (लुट्) = गोपाय् + इ + ता । गोपिता—गोप्ता (इट् is optional because the root is ऊदित but in the आयपच्च the root is अदन्त (गोपाय') and not ऊदन्त, hence the इट् is compulsory there. गोपाय्यात्—(आशीलिङ्) गोपाय् + यासुट् + सुट् + त् = गोपाय् (अतो लोपः) + या + त् (both the सकारs elide by लिङः सलोपोऽनन्वस्य (२२११)) = गोपाय यात् = गोपाय्यात् ।

तुव्यात्—(without चाद्य) the process is as before, the only difference is that the यासुट् being कित् the root is not gunnated अगोपायोत्—(आय, आसा आय—इट्, मिश्रणेप, इट् न्) । अगोपायोत्—अगोपायोत्—he former is in connection with इट्, hence there is no ह्रिदि by 'नेटि' (२२६९) Thus अट्, गुप्, इट्, मिष्, इट् न्—अगोप इ म् ईत्—इहामाधे गुप, and मन्थोप ।) 'इट् इटि' and the latter is without इट् । Here the root takes the ह्रिदि substitute by 'वदत्रगहमम्यावः' (२२६७), thus—अट्, गुप्, मिष्, इट् न्—अगोप् म् ईत् (here the म् does not elide for it is not preceded by इट्,) घृप् etc धृपायति (धृप् + आय + शप् + तिप्) = धृपाय + अति—by 'अतो गुचे'—(१११) । धृपायायकार like गोपायायकार etc टुधृप—धृप् धृप अ—धृ धृप अ ('इम') = टुधृप (b) 'अभासि अच') धृपायितामि—धृपितामि (second per. सुट् forms because the affix आय is optional in चार्द्धधातुक) । अचबोध means knowledge तुप् means 'to creep', सद्योगात् etc.—तुम्य is संधागल and therefore not कित् in खिट् cp 'असद्योगात्—' (२२४२) । And being अकित् there is no मन्थोप by 'अनिदिताम्—etc thus तुत्तुम्पत् । But न् elides in यासुट् (आशीर्जिह्व) for it is कित् । Thus तुव्यात् etc तुम्य being read in पारस्वरादि class gets the augment सुट् when it comes after the उपसर्ग प्र by the गवसूत्र 'प्रानुम्पतो— 'तुम्य् preceded by the उपसर्ग प्र—gets the augment सुट् when it has a cow for its nominative.' Thus प्रनुम्पति etc 'the cow is destroying (the corn etc). Because तुम्य is mentioned with जित्प, so it does not get the augment सुट् in यङ्लुक् (by the परिभाषा—जित्पा शपानुवन्धेन—etc), thus प्रतो-तुम्पति (प्रतुम्प + यङ्लुक् + हिल + अभ्यास गुण + ईट्) । तोपति—तुप + शप + तिप् । सुजा = leaving.

अयासुनामिनाम् ॥०.—Of the ० the ० ending in 'असु' कर्त्तव्ये ॥०
अनुदात्तः। इत्यम् ॥०। मङ्-आदेशः। पठ् to trade in and to praise.
पत् being mentioned separately means only 'to praise.' यदि
(पत्) वेत्ति the आद्यप्रत्यय by 'युष्मद्'—'वे' in the sense of
praise only, due to its contact with पत्। But in the sense of
'dealing in' the form is पठते etc. The अनुदात्त (i. e. अनुदात्तितुष्मद्)
being effective only when the root is in its simple or primitive
form (ईकम्), it (the root पठ्) does not turn अनुदात्तितुष्मद् when it is
affixed with 'आद्य'। Thus पठयति etc. पठयाम् like नीषायाम्
(आर्जुनिष्)। पठियंश्च (पठ् with an' आद्य is आकनेपदी)। अनुदात्त
(इम्)—अदित् hence by 'अदिति' it (वेत्) इट् optionally thus
चक्षमिषे—चक्षंसे etc. चक्षमिषे (इटपदे), and in the इडभावपथ—
चक्षम् + वहे :—

मित। 'अनुदात्तोपदेशवमतिततोल्यादीनामनुदात्तानि ह्यपी भन्ति निरुद्धि'
(२४२८—६।४।३०) इत्यत 'उपदेश' इत्यनुवर्धते; 'आर्जुधातुके' २३१०) इति
चाधिकृतं वर्धते। इटानुबोधान् आर्जुधातुकमप्रतिपदमादात्वादि—'आर्जुधातुकोपदेशकाले'
इति, आर्जुधातुके परे' इति च। 'आर्जुधातुकोपदेश' किम्? अथ पय गतो आर्था
परस्य क्तिप आर्जुधातुकत्वेऽपि 'अतो लोप' इत्यनेन अलोपी माभूत्। तेन 'वैरङ्क-
लोपाहलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति कारिकायां 'लोपी व्योर्धनि' इति यलोपे
'इस्यस्य पिति कृति तुगिति' तुगागमे च अत्—पत् इति सिद्धयति। नहि 'अयपय'
इत्येतौ आर्जुधातुकोपदेशकाले अकारान्तौ किन्तु यकारान्तावेव। 'आर्जुधातुके
परे किम्? कथयति। अदन्तोऽयं धातुः (कथ) चुरादी पठ्यते। अत 'अत
उपाधाय' इति णिचि उपाधाह्वया 'काथयति' इत्येवं न भवति। 'अचः परमिन्
पूर्वविधौ' इत्यनेन अलोपस्य स्थानिवत्त्वात्। 'आर्जुधातुके परे' इत्यनुक्ती तु
अलोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात्—स्थानिवत्त्वं न स्यात्। तदभावे च कथ् इत्येवं इपे

जाते उपधाह्रिर्भवन्ति । गोपायाचकार इति—गु 'गोपाय चाम इति स्थिते
 'अतो लोप' इत्यनेन अजापाभावेऽपि सर्वसंदोर्षोपायित्वात् सिध्यन्ति इति धेत् ।
 वाटम् । किन्तु गोपायिता इत्यादि न सिध्यन्ति । तेषु चार्द्धधातुप्रसङ्गादिहा-
 प्राप्यन्तम् । जुगोप इति । 'आयादय चार्द्धधातुके वा' इति आयाभावे एतः पितृ-
 किष्वाभावाच्चूपधगुणः । अयामस्य जग्लं च । गुप्, गुप च = जुगोप्, च इत्यादि ।
 ऊदित्वात् इति—'गुप्' इत्यस्योत्पत्त्यः । वेदिति—'स्वरतिवृत्तिर्ग्यतिधुञ्जितो धे'त्यनेन
 यच्चि इङ्क्वित्वात् जुगोपिद्येत्यादि रूपद्वयम् । आयपचे निर्यमिद् । अतो गोपायिता
 इति । आयाभावे तु ऊदित्वादेव—गोपिता गोप्तेति । चागोर्भिर्दि रूपस्य
 गोपायात्—गुप्यात् इत्यादि । गोपाय + यासुट् + सुट्, त् इति स्थिते, अलोपे 'भिदः
 सञ्ज्ञोऽनन्तस्य' इति सकारइयव्यापि निष्ठा 'गोपाय यात् इति भवति ततो रूपम् ।
 गुप्यात् इति आयाभावे, यासुटः किष्वाद् गुपाभावे च पूर्ववत् प्रक्रिया । अगोपायीत्
 इत्यादिर्नुडि रूपाणि । तत्र आयप्रत्यये अगोपायीत् इति—अट् गोपाय + इट् +
 सिष् + ईट् + त् = अगोपाय् (अलोपः) इम् ईत् = अगोपईत् (अलोपे) इति । आयाभावे
 इङ्क्वित्वात् इट्पचे अगोपीत्—अट् गोप (नेटीति इतिनिधेधाद् लघुपधगुणः) ।
 इट्, सिष्, ईट्, त् = अगोईत् (पूर्ववत्सलोपः) । अगोप्यीत् इति इडभावपचे
 अट्, गुप्, सिष्, ईट्, त् इति स्थिते 'बदप्रभङ्गलक्षणाच्च' इति इडिः । इटः परत्वाभावात्
 सलोपाभावः । ततो रूपम् । घूर्प इति । धूपायति—आयप्रत्ययः, इप्, पररूपत्वञ्च ।
 लघुपधत्वाभावाद् 'गोपायति' इतिवद् गुणो न । धूपायाचकारिति—प्रत्ययान्तत्वा—
 दनेकाच्त्वादासः । दुधुप—अभ्यासङ्गादेर्जग्ले च रूपम् (आयाभावपचे इदम्) ।
 'धूपायितासि—धूपितासि'—इत्यनधोः पूर्वम् आयप्रत्ययान्तसुडन्त्य धूपेरिति रूपम् ।
 परन्तु आयाभावे लुटि इति घूपे रूपम् । अत्र इङ्क्वित्को न । धूपेरुदित्वाभावात् ।
 तेनेते एव रूपे लुटि प्रथमैकवचने इति द्रष्टव्यम् । यप इति लोपदेशः । सम्यगवबोध
 सम्यग्ज्ञानम् । गुपे इति 'अस्मादेव भाषायां (गुप्, लोप्—गुपि गुपि इत्यादि) । तुप
 तुप्य इत्येते । तत्र लघुपधगुणमाश्रित्य पूर्वस्य रूपं दर्शयति—तोपति इत्यादि । तुतुम्प-
 रिति तुम्प इत्यस्यातुसि रूपम् । तुम्पः संयोगान्तत्वेन असंयोगास्ति कित् इत्यास्याप्रवृत्त्या

कित्वाभावात् 'अनिदितां हल उपधाया । किङ्ति' इति नलोपोनेतिभावः । आशिषि तु 'किदाशिषि' (२२१६) इति यासुटः कित्त्वेन नलोपात्—तुप्यात् इति । प्राक्तुम्पताविति—गणसूत्रमिदम् । अर्थेऽथायम्—'गौ'—शब्दो यदि कर्त्ता भवेत् तर्हि प्रादु-उपसर्गात् परतः तुम्पधातोः सुडागमः स्यात् इति । सुट् कृत इत्यत आह—पारस्करादिगणे पाठादिति । प्रस्तुम्पति—शस्यादिकं हि नस्तीत्यर्थः । सुट्ष्टित्वादायवयवः । शित्पेति—प्राक्तुम्पताविति श्लेषप्रत्ययेन तुम्पधातोर्निर्द्देशात्—'श्रितं पा शपानुवन्धे न—' इत्यादि परिभाषया—प्रादुपसर्गात् परतोऽपि तुम्पतेर्घञ्लुकि सुडागमो-न । तेन प्रचीतुम्पीति इति सिध्यति (प्र—तुम्प + यञ्लुक् + अभ्यासस्यगुणः (गुणो यञ्लुकोः) + ईट् च) । लोपति इति तुप इत्यस्य लटि रूपम् । इहाद्याविति—तुम्प तुम्पौ । पञ्चमषष्ठी—तुफ्तुम्फौ । नीरेफा—रेफवर्जिताः (रकारशून्याः) । अन्ये तुप-तुम्पादयः रफलायुक्ताः । प्रथमान्ता इति पवर्णान्ताः । द्वितीयन्ता इति फान्ताः । आद्यः = परं । प्रथमान्तः पान्त—इत्यादि स्पष्टम् ।

अथानुनासिकान्ता इति । कम्यन्ता इति कसुकान्तवित्यन्ता इत्यर्थः । धिष्णि इति नुमिहते अनुस्वारे परसवर्णे च धिष्ण इति भवति । ततोऽनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । धिष्णते इति एवमन्वत् । इमाविति—भ्रादौ तु आत्मनेपदिनाविति भेदः । पण—इति । पन चेति पृथङ् निर्द्देशः । पनधातुः स्तुत्यर्थक एव न तु व्यवहारार्थकः इति भावः । एतच्च सम्प्रदायानुरोधादुक्तमिति द्रष्टव्यम् । पनिसाहचर्यात्—इति । लोके चैवं दृष्टम् । यथा विभिन्नजातीययोरपि समानवस्तुव्यवसायवशात् उभयोरौव समानात् सञ्ज्ञादलाभ एवमिहापि विभिन्नार्थकयोः पणपनयोः स्तुतिरूपसमानार्थ^{सम्प्रदान}—वशात् आय प्रत्ययः न तु अर्थान्तरे । तेन पणेश्व्यवसायार्थकादायप्रत्ययो न । ततश्च व्यवहारे पणते पेशे इत्याद्येव न तु पणायति इत्यादि रूपम् । स्तुतावनुवन्धस्येति । 'कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश' इत्युक्तम् । पण धातोस्तदन्तर्भूतत्वेनात्मनेपदित्वं भवत्येव । किन्तु यदायं धातुरस्तुतौ वर्त्तते तदा—अनुवन्धस्य अनुदात्तेत्वस्य (सङ्गदगतिन्याय इव) केवले आद्य-प्रत्ययस्यैव पणधातौ—चरितार्थत्वाद्—गतार्थत्वात्कतकार्थत्वाद्—(पुनः) आयप्रत्ययान्तात्—पणधातोः आत्मनेपदं न, किन्तु परस्मैपदमेव । अतएव पणायति इत्यादि—स्पष्टम् ।

पेणे—इति एत्वाभ्यासलोपी । पणाधितासि (पाय इट्, लुट्) पवितासि (इट्, लुट्, षात्मने) । पणाप्यात्—पायप्रत्यये गोपाप्यादितिवत् । पणिषोष्ठ (व्यवहारघंकेसात्मनेपदिनः पणतेरागोर्निष्ठि इट्, षीयुट्, सुट्, त) । पनायति इत्यादि पणाप्रतिवत् । चंमूय् (—) वित्करणं विदमिदादिभ्योऽडित्यघंम् । तेन चमा इतिमिध्यति । चचमे । चचमिपे—चचसे इति—ऊदित्वादिङ्घिकल्पः । चचगे इत्यस्य—‘षगुनासि-कस्य—किभलोः किङ्कति’ (२६६६) इति दीर्घा न । ततः किमाहचय्यांनिङ्भिन्नस्य भलादेर्यङ्घात् । एव चचमिध्वे—चचंध्वे इति । अथ वट्टप्रत्यये परे इट् पर्ये—चचमिवहे इति विधाय—इडभावपक्षे विगेषं विवक्षुराहः—

२३०८ । स्वीय ॥८२॥६५॥

दी— । मान्तस्य धातोर्मस्य नकारादेशः स्यात् मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चचमिवहे—चचण्वहे । चचमिमहे—चचण्महे । चमिप्यते—चंस्यते । चमेत । आशिपि—चमिषीष्ट—चंसीष्ट । अचमिष्ट—अचंसु । ‘कमु ४४३ कान्तौ’ । कान्तिरिच्छा ।

The मकार of a root ending in न is replaced by the नकार when (affixes) मकार and वकार follow. Thus the alternative form is चचन्वहे = चचण्वहे = चचणुहे (the न is changed to ष by ‘षट्कुप्राङ्’ etc). In the same way चचमिमहे—चचवमहे । कमु etc

मित— । स्वीः + च इतिच्छेदः । मृच व् च स्वी तयोः—सप्तम्यन्तम् । तदाह मकारे वकारे च परे इति । मान्तस्य धातोरिति ‘मो नो धातो’रित्यतोऽनुवृत्तेरित्यर्थः । णत्वम्—‘षट्कुप्राङ्नुमव्यव्यायेऽपि’ इत्यनेनेति भावः । चम् इत्यस्य—(क् + प् + अ + म्) षकारसच्चादिति । अन्यत् स्पष्टम् । सर्वत्र इङ्घिकल्पात् रूपद्वयम् । कमु इति—

२३१० । कर्मणिङ् ॥३।१।३०॥

दी-स्वार्थे । डिच्चात्तड् । कामयते ।

The affix णिङ् is attached after the root कर्मि (कम्) in the sense of स्वार्थे । Being डित्, कर्मि becomes आत्मनेपदी, thus कामयते (कम् + णिङ् = कामि ; कानि + शप् तिप् (गुणः अयादेशः) ।

मित— । कर्मिः णिङ्प्रत्ययः स्वात् स्वार्थे इत्यर्थस्तत् शेषपूरणेन व्याचष्टे—स्वार्थे इति । डिच्चादिति—णिङ् इति शेषस्तत्साहचर्यात् कर्मिर्पीति द्रष्टव्यम् । तड् इति आत्मनेपदम्—तडानावात्मनेपदमिति सूत्रात् । अत्र यद्यपि 'तत्र अनुदात्तैः कर्म्यन्ता दश्' इत्यनेन आत्मनेपदत्वं प्राप्तं तथापि प्रत्ययान्तरेण संस्कारादप्राप्तेः डिच्चादित्युक्तम् । कामयते—इति—कम् + णिङ् = कामि (अत्र उपधाया इति वृद्धिः) ततः शपि सार्वधातुकार्द्धधातुयोरिति गुणे अयादेशे रूपम् । प्रत्ययान्तत्वेन अनेकात्त्वेन आमि प्राप्ते लिटि रूपप्रदर्शनार्थमाह—

२३११ । अयामन्तालाय्य ति ष्णुषु ॥६।४।५५॥

दी—'आम्' 'अन्त' 'आलु' 'आय्य' 'इत्नु' 'इष्णु'—एषु षेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयाञ्चक्रे । 'आयादय आर्द्धधातुके वा' (२३०५) । चकमे । कामयिता—कामिता । कामयिष्यते—कमिष्यते ।

The affix णि (इ) is replaced by अय when the affixes आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्नु, and इष्णु follow. This rule supercedes what (i.e. the लोप which) is enjoined by the rule षेरनिटि (2313). He says वक्ष्यमाण for he will explain it afterwards. Thus कामयाञ्चक्रे—(कम् + णिङ्) + आम् + चक्रे (कम् + लिट्, ए

= कामि + चाम् + चञ् = काम्य् + चाम् + चञ् । आयादश्च etc. चञ्चि = चञ्च
 कम् ए—ककम् ए—चकम् ए । कामयिता—कमिता (the 1st is दिङ्मन् and the
 2nd without it) and both gets the aug. इट्) । Rest conj
 is easy.

मित—चय + चाम् + चञ् + चाम् + चाण् + इत् + इट् इति षोडश । चाम्
 च चञ्चयेत्यादीनां इच्छुःशानां इत्यात् सप्तमीवद्भवत्तम् । चरनिटोत्त पूर्णगुणात्—
 चेरित्यनुवचनेने तिस्र कामलादिषु परेषु दे. (भद्रमन्त्र धातोर्विकारयेति क्वचित्पाठः)
 'चय' इत्यादिनां स्यात् । चत्तमानेनेति—'चेरनिटि' (३३१३) इति मूलेष यो लोपः
 चाम्भिषये वत्तने तन्निदमदशाद् इत्यर्थः । कामयाचञ्—कम् + चिङ् = कामि =
 कामय (चयादिगात्) = कामयाम् (चामप्रत्ययात्) = कामयाचञ् (कञ्चोऽनुवचयोगात्
 चामप्रत्ययवदित्यागनेपदम्) । आयादयेत्यादि । चञ्चि इति पाठिञ्च इयम् ।
 स्पष्टम् । कामयिता इत्यादि—भ्रुटि भ्रुटि च चिङ् विकल्पत् प्रत्येक इ इ इये इति
 बोध्यम् । अथ लिङ्मन्त्र कामेर्भ्रुटि चदविभ्रुदमाह —

२३१२ । णिञ्चिद्भ्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् ॥३१॥४८॥

दी— । अन्तात् अयादिभ्यश्च चलेचङ् स्यात् कर्त्तृर्थे लुङि
 परे । 'अकाम्' 'इ' 'अत' इति स्थिति ।

The affix चङ् is ordered in place of चिङ् of a root ending
 in चि (चिच्) and of क्त, क्तृ and क्तृ when लुङ् follows in the
 कर्त्तृवाच्य । Thus अकाम् + चि + चङ् + त = अकाम् इ अ त (चङ् retains च
 only), thus being the case we look forward :—

मित— । चिञ्चिञ्चिद्भ्रुभ्यश्च यथेति इत्यात् सप्तमी । प्रत्यययङ्परिभाषया—
 'चि' इत्यनेन तदन्तयङ्गत्वं तदाह—अन्तात् इति । अयादिभ्यश्चेति आदिपदेन
 द्वेषुबोध्यङ्गम् । 'कर्त्तरीत्यस्यार्थमाह—कर्त्तृर्थे लुङि परे इति । चङ्ः अकारमाद्यं
 शिष्यते तदाह—अकाम् इ अ त इति स्थिति इति (चि इत्यच्चात् इ) :—

२३१३ । शेरनिटि ॥६।४।५१॥

दी— । अनिडादावार्द्धधातुके परे णिलीपः स्यात् । पर-
त्वात्—‘एरनेकाचः—’ (२७२) इति यणि प्राप्तं ।

“अल्लोपावियङ्यणगुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्व्वविप्रतिषेधेन”
(वार्त्तिक) ।—इति वार्त्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्ति-
रित्यादौ क्तिजन्तमवकाशः इति भावः । वस्तुतस्तु ‘अनिटि’ इति
वचनसामर्थ्यात् आर्द्धधातुकमात्रस्य विषयः । तथाचेयडादेर-
पवाद एवायम् । इयङ्—अततत्त् । यण्—आटिटत् । गुणः
—कारणा । वृद्धिः—कारकः । दीर्घः—कार्यते ।

The affix णि (णिच् and णिङ्) disappears when an आर्द्धधातुक
(affix) having no इट् in the beginning follows. Now the rule
'एरनेकाचः' (272—6.4.82) is later in order of Panini than the rule
'शेरनिटि' (6.4,51) ; so by the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’, यण here
being due, we read the Varttika here which means :—“णिलोप
(elision of णि) and अल्लोप (elision of अत् by अतो लोपः—2308)
are enjoined, by means of पूर्व्वविप्रतिषेध (this overturns ‘पर
विप्रतिषेध’ taught by Panini in the rule ‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’), in
the places of इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि and दीर्घ directed by ‘अचिञ्च-
धातु—’ (271), ‘एरनेकाचः—’ (272), ‘सार्धधातुकार्ध—’ (2168),
'अचो ज्ञिति' (254) and ‘अक्तसार्ध—’ (2298) in order.” Of
these two (णिलोप and अल्लोप), the णिलोप overrules (the opera-
tions) इयङ्, यण्, गुण, वृद्धि and दीर्घ (only) while अल्लोप super-
sedes (the operations) वृद्धि and दीर्घ (alone). Thus यण्

(enjoined by एरनेकाचः) though subsequent is barred by विलोप (enjoined by षेरनिटि) । And the intention (of the Vartakakara) is that the विलोप (i.e. the rule 'षेरनिटि') applies (only) in cases like पाक्ति etc (पच् + णिच् = पाचि, पाचि + क्तिष् = पाक्ति 'the designation of a certain person' for it is formed by the rule 'क्तिष्कौ च संज्ञायाम्' । It should be observed that the root पच् is अनिट्—hence the application of the rule षेरनिटि); वस्तुतस्तु etc.—In fact, this rule 'षेरनिटि' i. e. विलोप, occupies (or applies to) all the operations of आदेशधतुक् on the strength of the term 'अनिटि' (in the rule). Thus this विलोप is an अपवाद (or a specified injunction over) इयङ्, यण्, गुण्, हृदि and दीर्घ । The drift is this :—There runs the परिभाषा 'परनिव्यान्तरहापवादा-नामुत्तरोत्तर वलीयः' or 'of the subsequent, the persistent, the internal and the special, the later in the order above has precedence over the earlier'—Thus though the rule 'षेरनिटि' is followed by 'अचिञ्—', 'एरनेकाचः' etc, yet on the strength of its being special (अपवाद), it will predominate over the operations इयङ्, यण् etc as ordered by "अचिञ्—" &c. This is inferred from the application of the term 'अनिटि' in the rule. विलोप is enjoined to पाचि (in पाक्ति) । But पाचि (or पच्) is already अनिट् । Hence the word अनिटि in the rule 'षेरनिटि' becomes superfluous. But it cannot be so, it has a hidden meaning by which we know that it is a special rule otherwise Panini could have said 'षेः' only instead of 'षेरनिटि' for he also knew fully well that the root पच् is अनिट् । Thus it is concluded that षेरनिटि

will not only operate on पाक्ति (पच्), but also where (regarding आर्द्धधातुक) इयङ् etc were due. Hence there is no need of the Varttika as regards णिलोप । It (the Varttika) is, however, valid in respect of अलोप in cases like चिकीर्षक (चिकीर्ष + ण्वुल्) where वृद्धि' was due by 'अचो वृत्ति' ; but 'अतो लोपः' (अलोपः), though preceding, comes in and the rule 'अचो—' does not apply, and (in cases like) चिकीर्षात् (चिकीर्ष + आशीर्लिङ् यात्) where दीर्घ was due by 'अकृतसार्वधातुकयोः' (2298), but अलोप (अतो लोपः—2308) comes in and then चिकीर्ष not being अकारान्त the rule 'अकृत—' does not apply. इयङ् etc—These are the instances in order of the Varttika 'ण्यलोपावियङ्यण् etc' अततचत् (अट्—तच् + णिच् + चङ् + त् = अ ताच्चि ताच्चि अ त् = अतच् तच् अत् = अततचत्—here इयङ् is barred by णिलोप) । Instance of यण् = आटिटत् (अट् + णिच् + लुङ् (चङ्) + त् = आट् (आडजादीनाम्) + आटिटि ('अजादेद्वितीयस्य thus 'टि' only is reduplicated and not आ also) + अ (चङ्) + त् = आ आटिट् अत् (now यण् being due by 'एरनेकाच—' णिलोप prevails giving आटिटत्) । Instance of गुणः—कारणा—(क + णिच् = कारि ; कारि + युच् (अन्) + स्त्रियाम् + णिलोप = कार् + अन् + आप् and not कारि etc by गुणः) । Instance of वृद्धिः = कारकः—(क + णिच् + ण्वुल् (अकः) = कार् अकः and not कारै अकः by वृद्धिः) । Instance of दीर्घ = कार्यते (कारि with णिच्) + यक् + शप् + ते = कार + य् अते = कार्यते and not कारीयते by 'अकृत सार्वधातुकयोः— (2298).

मित— । षेः + अनिटि इतिच्छेदः । 'अनिति' इत्यस्य विशेषणत्वात् तदादि विधिसदाह—अनिडादाविति । 'आर्द्धधातुके' (२३०७—६।४।४६) इति चाधिकृतं—

वर्तते तच्च अनिटि इत्यनेन विज्ञेयते ; तदाह—अनिटादौ आहं धातुके परे इति ।
 'अतो लोपः' (२३०८—६।४।४८) इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते तदाह—खेर्लोप इति ।
 परत्वादिति—'खेरनिटि' (६।४।५१) इत्यपेक्षया 'एरनेकाचः—' (२७२—६।४।८२)
 इत्यस्य परवर्त्तिलेन 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति बलवत्त्वाद् यणि (यणादिशे प्राप्ते)
 इत्यर्थः—वार्त्तिक आरभ्यते यथा—खल्लोपाविति = णिलोपय अल्लोपयत्यर्थः । इयङ् च
 यच्गुणय इद्विद्य दीर्घय—इयङ्यण् गुणइद्विदीर्घाः (इन्द्रः) ; तेभ्यः—विभागे प्रभो ।
 पूर्वो विप्रतिषेधो (निषेधमास्त्रम्) तेन । अयमर्थ—णिलोपाज्जोपी पूर्वविप्रतिषेध-
 नियमेन इयङ्यण्गुणइद्विदीर्घेभ्यो बलवत्तरौ भवतः इ, यडादीन् व्यपीय प्राक् णिलोप—
 विधिः अल्लोपविधिय ('अतो लोप' इत्यतोऽल्लोप इति) प्रयोज्ज्यौ, ततश्च इयडादी-
 नामप्रवृत्त्या अततचद्वित्याद्यमितरूपानि सेत्स्वन्ति इति । तत्र णिलोप इयङ्यण्
 गुणविधिदीर्घेभ्यः ; अल्लोपस्तु इद्विदीर्घाभ्यामेव बलवत्तर इति विवेकः । ननु यद्यस्माद्
 वार्त्तिकेणैव णिलोपविधिर्गोचरस्तर्हि 'खेरनिटि' इति सूत्रं किं व्यर्थम् ? नेत्याह—णिलोपस्य
 ब्रुवित् । पाचयतेरिति = ण्यन्स्य पक्षेरित्यर्थः । पाक्तिरिति—'क्लिच्कौ च संज्ञायाम्
 (३३१३—३।३।१७४) इति क्लिच् । ततः 'तित्तुवतघसिसुसरकसेषु च' (२१६२—
 ७।२।८) इति इग्निषेधे 'खेरनिटि' इत्यस्य प्रवृत्तिः । ततो णिलोपे पाक्तिरिति भवति ।
 पाक्तिरिति कस्यचित् पाचकस्य संज्ञा इति इह्याः । क्लिजन्तमवकाश इति । अत्रैव खेर-
 निटि इत्यस्य प्रवृत्तिः नान्यत्रेतिभावः वार्त्तिककारस्याभिप्राय इत्यर्थः । इयडादिषु
 तु पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वोक्तवार्त्तिकमेव आदरणीयमिति । वस्तुगत्या तु वार्त्तिकमिदं
 नादत्तं स्वम् । खेरनिटीत्याद्यादेव कार्यसिद्धेरित्याह—वस्तुतस्त्विति । अनिटि इति वचन-
 सामर्थ्यादिति । यत पाणिनिना 'खेः' इत्यनुक्ता 'खेरनिटि' इतुरक्तम् अतः सर्व-
 थैव आहं धातुकाणि अस्य सूत्रस्य विषयीभूतानि । ततः किम्—इत्यत आह—तथाचेति ।
 अपवादो = विशेषविधिः । अयम् णिलोपः = खेरनिटीति सूत्रमित्यर्थः । अय भावः—
 यदि 'खेरनिटि' इत्यत्र अनिड्वचनं केवलं पाक्तिसिद्धयर्थं कृतं भवेत् तदा अनिटीति
 न वक्तव्यम् । एकमात्रविषयत्वात् ; किञ्च परत्वादियडादिविधयो यदि णिलोपविधिं
 वाधेत तर्हि 'कारयिता' इत्यादौ इडादौ आहं धातुके परे गुणेनैव वाचसिद्धेः

‘अनिटि’ इति व्यर्थम् । केवलं ‘शुः’ इत्यनेनैव कार्यसिद्धिः । अतएवात्र अयं विवेको यत्—यतः सूत्रे ‘अनिटि’ इति उपात्तम् अतः सर्वमप्यनिडायाइधातुकं णिलोपस्य विषयः । एवञ्च अपवादात्—‘परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः’ इति परिभाषया परानपि इयडादीन् वाधित्वा णिलोपः प्रवर्त्तते एव । तथाच वार्त्तिकं न कर्त्तव्यम् । अज्ञोपांशे तु वार्त्तिकम् आवश्यकमिति स्वीकर्त्तव्यम् अन्यथा चिकीर्षकः—चिकीर्ष्यादित्येवमादयो न सिध्यन्त्युः तत्रैवंविधवचनसामर्थ्यास्य (अनिटि इतिवत्) अभावात् । तथाच चिकीर्ष ण्वुल इति स्थिते णिच्चाट्ट ह्रस्वौ प्राप्तायां पूर्वविप्रतिषेध—नियमेन अज्ञोपे ह्रस्विनिहत्या रूपसिद्धिः । एवम् चिकीर्ष्यात् (आशीर्लिङ्) इति स्थिते ‘अकृतसाम्बन्धातुकयोः (२२६८) इति दीर्घे प्राप्तं पूर्वविप्रतिषेधेनाज्ञोपः । ततो दीर्घनिवृत्तिस्ततो रूपमिति । शब्दन्दुशीखरे तूभयत्र पूर्वविप्रतिषेधपक्ष एव स्वीकृत इति । अथेयङ् यण गुणह्रस्विदीर्घान् क्रमेणोदाहरति इयङिति । अततच्चत्—तच्च तनू-कारणे । तच् + णिच् + लुङ् त् इति स्थिते चङङागमद्वित्वेषु ‘प्राप्तेषु’ अ ताच्चि-ताच्चि अ (चङ्) त् इति जाते संयोगपूर्वकत्वाद् यणभावे इयङ् । ततो विप्रति-षेधेन णिलोपे अ तच् तच् अत् इति ततो हलादिशेषे रूपम् । यण्—आटिटत्—अट् + णिच् + लुङ् त् स्थिते चङङागमद्वित्वेषु आट् आटिटि अत् इति जाते (‘अजादेस्तु द्वितीयस्य’ इति टिमावस्य द्वित्वम्) तत ‘एरनेकाचः’ इति यणि प्राप्तं पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो भवति ततश्च आ आटिट् अत् ततो रूपम् । गुणः—कारणेति—कृ + णिच् + युच् = कारि अन् + टाप् (गुणापवादो णिलोपः) कार् अन् आट् कारणा । ह्रस्विः—कारक इति कृ + णिच् + ण्वुल (अकः) = कारि + अकः णित्वाद् ह्रस्विः प्राप्नोति पूर्वविप्रतिषेधेन तदपवादः णिलोपः ; ततः कार् अकः = कारकः (युच् ण्वुल इत्येतौ प्रत्ययौ ‘युवीरनाकौ (१३४७) इत्यनेन अनाकौ इति भवतः) । दीर्घः—कार्यं ते इति—कृ + णिच् + यक् + शप्ते = कारि य् अ ते = कारि यते = कार् यते (अकृतसाम्बन्धातुकयोरिति दीर्घं वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपः) = कार्यं ते । एवं प्रकृते च अकाम् इ अत इत्यत्र ‘एरनेकाचः—’ इति यणं वाधित्वा पूर्व विप्रतिषेधेन णिलोपे अकाम् अत इति स्थिते ।

- २३१४ । णौ चङ्युपधाया ऋस्वः ॥७।४।१॥

दो । चङ्परि णौ यदङ्ग तस्योपधया ऋस्वः स्यात् ।

The penultimate (अच्) of that which is an अङ्ग (verbal base) becomes short (ऋस्व) when the affix णि follows with the affix 'चङ्' after it. Thus अ कम् अत now becomes अकम् अत ।

मित— । णौ, चङि + उपधायाः + ऋस्वः इतिच्छेदः । 'चङि' इत्येतत्—'णौ' इत्येतस्य विशेषणमित्याह चङ्परि णाविति—चङ् परी यस्यादिति विग्रहः । तादृशे णौ णिप्रत्यये परत इत्यर्थः । अङ्गमिति अङ्गाधिकारादिति बोद्धव्यम् । तेन अ कम् अ त इति अनेन अ कम् अ त इति भवति । उपधायाः किम्— । अचकाङ्गत् । काङ् इत्यदन्तोऽयं धातुस्तेन आकारस्य उपधात्वं न भवति । चङि किम्—हारयति । अत्र चङमावाद्भुखादेशो न । अथ चङि द्वित्वविध्यभाहः—

२३१५ । चङि ॥६।१।११ ॥

दो । चङि परेऽनभ्यासधात्वस्वैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादिस्तु द्वितीयस्य ।

The first letter of an एकाच् (containing a single vowel) root and the second letter of an अजादि (having a vowel at the outset) root are reduplicated when the affix चङ् follows (in लुङ्) । Thus अ कम् अत = अ कम् कम् अत = अ ककम् अत (ह्लादिः शेषः) = अचकम् अत [अभ्यासेचञ् (२।४२) and "कुहोथ"] :—

मित— । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (६।१।१) 'अजादिस्तु द्वितीयस्य' (६।१।२) 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (६।१।८) ततः 'चङि' (६।१।११) इति अष्टाध्यायी—अवक्रमः । लिट्तीति नानुवर्तते तदाह—अनभ्यास धात्वस्वैत्यादि । 'चङि' इति

परसप्तमी ; तदाह—चङि पर इति—नात्र द्विर्वचनेऽचीति द्वित्वनिषेधगहा । द्वित्व-
निमित्तचङ उपाधया व्यवहितत्वादिति द्रष्टव्यम् । एवम् अ कम् अत इत्यतानेन द्वित्वे
अ कम् कम् अत = अ ककम् अत = अ चकम् अत (हलादिशेषे चर्त्वे च) इति स्थिते,
अभ्यासस्य सन्वद्धभावं भवतीत्याह :—

२३१६ । सन्वल्लघुनि चङ्परिऽनगलोपे ॥७।४।८३॥

दी— । ‘चङ्परि’ इति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थो णिः ।
स चाङ्गस्येति च द्वयमाप्यावर्त्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं
णिरिति, यावत् तत्परं यल्लघु, तत्परोऽयोऽङ्गस्याभ्यास,—स्तस्य
सनीव कार्यं स्यान्नावग्लोपेऽसति । अथवा ‘अङ्गस्य’ इति
नावर्त्तते । चङ्परि णौ यदङ्गं, तस्य योऽभ्यासो लघुपर—
स्तस्येतादि प्राग्वत् ।

The term ‘चङ्परि’ in the rule forms a बहुव्रीहि compound—
meaning ‘after which (comes) चङ्’—[and it is an adjective to
‘णौ’ which is to be drawn from the rule ‘णौ चङ्पु पधायाः—’ (2314)
to make the predication complete. The word ‘णि’ is set apart
from अि, द्रु and स्रु । Hence the expression ‘चङ्परि णौ’ does
not include them for they are not ण्यन्त (having the affix
णि at the end). This word णि and the (carrying)-word
अङ्गस्य move round i. e. they both are taken twice [thus णि
is once connected with the word लघुनि (चङ् परि णौ यल्लघु तस्मिन् परे)
and at another time it is connected with the expression
‘अनगलोपे’ (णौ अग्लोपेऽसति) and the word अङ्ग is once taken
as a निमित्त or cause of ‘चङ्परत्वं’ (अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परम्) and

at another time it is construed with the अभ्यास (योऽङ्गस्य अभ्यास.)] । Thus the meaning of the rule is—(Note that the rule is explained in two different ways according to the two distinct schools or views viz यद्योद्देश्यपक्ष and the कार्यकालपक्ष) that— that, which is the अभ्यास of a short verbal stem (अङ्ग) which is followed by the affix णि which again is followed by the affix चङ् on the strength of the designation of a verbal stem (अङ्ग सञ्ज्ञानिमित्तम्)—receives the same operation as has been prescribed for the अभ्यास in सन् provided, owing to the following of the affix णि there is no elision of (any of) the अक् letters (अ, इ, उ, ए, ऊ of the अङ्ग or the verbal stem). [Now he brings forward the other explanation saying] or—we need not take the word 'अङ्गस्य' twice (In this case the meaning then will be) that, that which is an अभ्यास followed by a short (अङ्ग) after which stands the affix णि along with the affix चङ् after it—receives the same operation as has been etc (as in the former case). (The difference between the two is that the former contains the clause 'अङ्गरुञ्ज्ञानिमित्तं यच्चङ्परम्' whereas the latter contains in its stead the clause 'चङ्परेशी-यदङ्गम्') Now what follows if the अभ्यास receives the सन्वद् भावः ? To answer this he says in the next rule :—

मित— । सन्वत् + लघुनि, चङ्परं + (अनक् लोपे)—इतिच्छेद ।

[सूत्रगतपदार्थं] । सन्वत् इत्यस्यार्थं—'सनि इव,' सप्तम्यन्त्यादवति इत्याह—'सनीव कार्यं स्यात्' इति । 'लघुनि' इति परसप्तमी । तच्च 'अव-लोपोऽभ्यासस्य' (२६२—७१४५८) इत्यतोऽनुवृत्तित्त्वत्स्य, 'अभ्यास'—'परस्य' विशिष्यत् तदाह 'यच्चङ्परं तत्परो योऽङ्गस्याभ्यास' इति । 'चङ्परं' इति 'शी चङ्युपधाया ङस' (२३१४—७१४१) इत्यतोऽनुवर्तनप्राप्तस्य—'शी' इत्यस्य विशिष्यत्—'चङ् परी

यस्मात्' (बहुव्रीहिः) इति तेन च (बहुव्रीहिणा) 'यस्मात्—' इत्यनेन णिराक्षिप्यते । तदाह—अङ्गसंज्ञा निमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावदिति । 'अनग् लोपे' इति च भावे सप्तमी । तदाह—अग् लोपे असति इति । अगित्यनेन—इति—पचिकामिशक्ति-प्रभृतयश्च अग्लोपिनः (अकं लोपयन्ति ये ते इति विग्रहः) 'चङ् परे' इति बहु-
[वृत्तिगतपदार्थः] ।

(२२१२) इति अद्रुस्त्वोऽपि चङ् पराः तेन तेषामपि अभ्या-

सस्य—सनवद्भावः स्यात् तत् बहुव्रीह्याश्रयणे कुतो निर्वाह इति चेत् । न । यद्यपि चङ् परमित्यनेन अङ्गमेवाक्षिप्यते तथाप्यनुवृत्तिवत्त्वात् खलन्त्यैवस्याङ्गस्य आक्षेपो वीह्यः । ततश्च श्चिद्रुस्त्वां खलन्त्वाभात् न तेषां संग्रहः । एतदेवाह—'अन्यपदार्थो णि'रिति । कैयटवचनमिदम् । णिभिन्न इति तदर्थः । चङ् परे इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे तु सूत्रगत—'पर'—पदस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । केवलं 'चङि' इत्येवमुक्ते एव हि तादृशार्थस्य लाभात् (चङि परे इति) । स चाङ्गस्य इति चेति—स चेत्यनेन चङ् परकस्य षेः संग्रहः । आवर्तते इति—द्विः संबध्यते इत्यर्थः । तथाच णि—पदस्य अङ्गपदस्य च द्विरा-वृत्तिर्हृत्तावेव स्पष्टं प्रथमव्याख्याने । द्वितीयव्याख्याने तु अङ्गपदस्य सक्रदेव प्रवृत्तिरिति । अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति—अङ्गस्येति निमित्तभावे (हेतुहेतुमद्भावे) षष्ठी । तथाच अङ्ग-संज्ञाया निमित्तं यच्चङ्परो वर्ण इत्यर्थः । चङ्परो वर्णश्च षेरिकार एव । तेन श्चिद्रुस्त्वामन्यवर्णानां न ग्रहणं तेषां प्रत्ययत्वाभावेन अङ्गसंज्ञानिमित्तकत्वाभात् (यस्मात् प्रत्ययविधिसदादि प्रत्ययेऽङ्गमित्युक्तेः) । ततः—तत्पर इति तत् परं (सः परो) यस्मा-दिति विग्रहः । अङ्गस्य द्विराहृत्या एकम् पदमभ्यासेऽन्वेति इत्याह 'योऽङ्गस्य अभ्यास' इति । अथ द्वितीयव्याख्यानार्थमाह—अथवेति । अत्र व्याख्याने अङ्गपदस्य—अभ्यासे एवान्वयो द्रष्टव्यः । प्राग् वदिति 'सनीव कार्यं स्यात् णावग्लोपेऽसति' इति शेषः । तदेतत् पक्षद्वयमपि कैयटग्रन्थे स्थितम् । तथा च तद्वचनम्—

'चङ्पर इति बहुव्रीहिणा अन्यपदार्थो णिराश्रीयते । तेन अचकमत इति केवले चङि सन्वद्भावो न भवति । न हि णिज्ब्यतिरेकेण अन्यच्चङ्परः सम्भवति । तेन चङ्परौ यल्लघु तस्मिन् परतोऽभ्यासस्य सन्वत् कार्यं भवति इति ।

‘अन्वेतु व्याचक्षते, ‘चङ्परि शौ यदङ्’ तदभ्यासस्य सन्वदभावो विधीयते
शा’वित्यादि ।

अनयोः प्रथमपक्ष एव भाष्यादृढः । तथाच भाष्यम्—‘इह कदात्र भवति ।
अजजागरत् ’ ‘लघुनिचङ्परि’ इत्याद्यते व्यवहित चातलघुचङ्परम् । इहापि
तर्हि न प्राप्नोति अचीकरत् । अजोहरत् (कृष्टइत्यनयोर्ग्यं नायोर्लुङ्) । वचनाद्
भविष्यति । इहापि वचनात् प्राप्नोति अजजागरत् । येन नाव्यधानं तेन व्यवहिते
ऽपि वचनप्रामाण्यात् । केन च नाव्यधानं । वर्णेनैकेन एतेन । पुनः संघातेन व्यवधानं
भवति न भवति चेति । अनग्लोपे इति किम् । अचकथत् । अदन्तोऽयं धातु-
नेदन्तम् । अलोपस्तु आर्द्धधातुकापेक्षो न तु णिच्प्रत्ययापेक्षः । अत एवोक्तं
‘शावग्लोपेऽनतीति’ । ननु अभ्यासस्य सन्वदभावो भवतीत्याहुः किं च सनि अभ्यास-
कार्यं नित्यपेक्षयामाह—

२३१७ । सन्वतः ॥७।४।७८॥

दी— । अभ्यासस्यात् इकारः स्यात् सनि ।

The short अ of the अभ्यास is replaced by इकार when
(the affix) सन् follows. Thus अ चकम् अ त now becomes अ
चिकम् अत :—

नित— । सनि + अतः इतिच्छेदः । ‘अत लोपोऽभ्यासस्य’ (२६२०) इत्यतो
अभ्यासस्येत्यनुवर्त्तते । ‘भ्रजामित्’ (७।४।७६) इत्यत इन् (इकारः) इति च ।
तदाह—अभ्यासस्येत्यादि । अर्थः स्पष्टः । एतेन अ चकम् अत इति सन्वदभावात्
अ चिकम् अत इति जाते—

२३१८ । दीर्घी लघोः ॥७।४।८४॥

दी— । अभ्यासस्य लघोर्दीर्घः स्यात् सन्वदभावविषये ।
अचीकमत । णिङ्भावपक्षे—“कमेश्चल्लेङ् वक्तव्यः” (वार्त्तिक) ।
णोरभावान्न दीर्घसन्वदभावो । अचकमत

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानिकाच्चिति माधवः ॥१॥

चकास्त्वर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किंस्त्वस्यावयवः कश्चित् तस्मादेकाच्चिदं द्वयम् ॥२॥

वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोऽर्थापयती द्वयं स्यादिति मन्महे ॥३॥

चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात् स्याच्च व्यवस्थया ।

णो विशिष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥४॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥५॥

अथ क्रम्यन्तास्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण ४४४ र

४४५ वण ४४६ गुण ४४७ मण ४४८ कण ४४९ कण ४५

व्रण ४५१ भ्रण ४५२ ध्वण ४५३ शब्दार्थाः । अणति ।

रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववणतुः ।

ववणिथ । 'धणि'रपि कौञ्चित् पठ्यते । ओणृ ४५४ अपनयने ।

ओणति । ओणाञ्चकार । 'शोणृ ४५५ वर्णगत्योः । शोणति ।

शुशोण । 'ओणृ ४५६ संघाते' । ओणति । 'श्लोणृ ४५७ च' ।

शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्पादयः । 'पैणृ ४५८ गतिप्रेरण—

श्लेषणेषु' । 'प्रैणृ' इतिक्वचित् पठ्यते । पिप्रैण । 'भ्रण ४५९

शब्दे' । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्—' (२३५) इति

णत्वम् । भ्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुकि । दन्ध्रन्ति ।

'यष्' इत्यपि केचित् । वेणुतुः । वेणिय । 'कन ४६० दीप्ति-
कान्तिगतिषु' । चकान् ! 'एन ४६१ वन ४६२ शब्दे'—सूतन्ति ।
वनन्ति । 'वन ४६३ पन ४६४ संभक्ती' वनेरयंभेदात् पुनः पाठः ।
सन्ति । ससान । सनतुः ।

The short च्भास becomes long (दीर्घ) in the matter of
सन्वदभावः । Thus च्चिकम् चत now figures as च्चोक्तम् चत =
चोक्तम् । विटमाह etc.—It has been said that affixes like
चाय, इयङ्, and विट्, are optional by the rule 'चायादय चाईधामुक्ते वा
(2305) ; so when the affix विट् is wanting, 'it should be
said, that the स्वि of कर्मि (कम्) is replaced by चट्' (Vartika).
Thus च्चकमत for there being no वि, सन्वदभाव is wanting and
consequently no दीर्घादेशः । [(Now to explain the import of
the rules 'सन्वद्वपुषि etc' and 'दीर्घो मयोः' in a single place,
Bhottoji versifies the same. Before going to translate the
verses we should explain the परिभाषा 'यद्योद्देशं संज्ञापरिभाषम् (1)-
and 'कार्यकामं संज्ञापरिभाषम्' (2) elaborately ; for these have been
adopted here.

(1) 'Samjnas and Paribhashas remain where they are
taught' (Kielhorn). यद्योद्देशम् means not going beyond the
उद्देश- or the place where they (the संज्ञाs and the परिभाषाs)
have been taught or pronounced in the form of a rule.
Thus in the present case (सन्वद्वपुषि चट्परिभाषाग्लोषे) we repeat
the sense only of the words 'चट्' and 'च्भास' (which are
the संज्ञा—words expressed in the rules 'यष्मात् प्रत्ययविधिसदादि

प्रत्यये अङ्गम्' and 'पूर्वोऽभ्यासः' (2178) and not carrying down the very rules to place them by the side of 'सन्वत्तद्धुनि etc.' But this (placing the very rules containing the संज्ञास 'अङ्गम्' and 'अभ्यासः' in the form of 'अङ्गस्य' and 'अभ्यासस्य') we do in the case of the latter (कार्यकालं संज्ञा—) which means :—

(2) Samjnas and Paribhashas unite with the rules that enjoin certain operations, (provided the Samjnas occur or are valid in those rules, and provided the Paribhashas concern them). ('यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्—' भाष्यम्)। Thus the difference between the two परिभाषास is that of sense and verbatim use ; (of course, there is another difference between the यथोद्देशपक्ष and the कार्यकालपक्ष—(as Nagesha holds) that on the यथोद्देशपक्ष—the rules given in Panini's last three पादस (2—4). cannot be placed near the परिभाषास contained in or indicated by a Jnapaka in Panini (from अध्याय 1st. to the end of the 1st पाद of the 8th अध्याय), because so far as the latter are concerned they do not exist (or असिद्ध by the rule 'पूर्वोऽसिद्धम्') whereas, on the कार्यकालपक्ष the परिभाषास are also placed (without restriction) near those rules which are given in Panini's last three padas or sections. But here we are not concerned with this case)].

'संज्ञायाः etc.....साधवः—' Madhava holds that the दीर्घादेशः and the सन्वदभावः (of the अभ्यास) are effected only where, owing to the कार्यकालत्व of the संज्ञा (i.e. the presence of the technical term when the operation is going on), the अङ्ग (verbal stem) is reduplicated (i. e. in the case of one—

vowel containing or एकाच्ङ roots only and) not in the case of more than one vowel containing (अमेकाच्ङ) roots (where a single part or letter only with its vowel instead of the whole root is doubled) (1st verse) । (Thus कम् being एकाच्ङ is duplicated in full and as a result the form is अचीकनत् (with सन्वदभाव and दीर्घादेश , similarly अचीकरत् (क् + विच् + लुङ् त्), अचीपचत् (पच् + विच् + लुङ् त्) and so on)

'In the case of चकानि (चकाश्च दीर्घी) अर्थापयति (अर्थ + विच् = अर्थापि a विजन्त root with the षष् चापुक्) and ऊर्णोति (ऊर्णं अर्णोच्चा दने), not the अच्ङ the whole root but a certain part of it is doubled , hence these two (i.e. the सन्वदभावः and the दीर्घविधि) are applicable in the cases of one vowel containing or एकाच्ङ roots only (2nd. verse)

Thus चकाश्च + विच् + लुङ् त् gives अचचकाश्चत् (with the duplication of च only) and अर्थ + चापुक् + विच् + लुङ् त् gives अर्थापयत् (with the duplication of थ only by 'अजादिर्द्वितीयम्') and ऊर्णं + विच् gives और्णंनवत् (with the duplication of ण only) ।

But in fact according to our opinion दीर्घादेश applies to ऊर्णु only whereas both (the सन्वदभाव and दीर्घादेश) are applicable to the विजन्त root अर्थापि (alone) on the score of our explanation 'अङ्गस्यावयवो योऽभ्यास — 'that reduplication which is a part of the verbal stem ' (3rd verse)

Thus और्णुंनवत् (सन्वदभाव is wanting here because there is no अच्ङ in the reduplicate (अभ्यास) hence we have only दीर्घादेश here, and अर्थापयत् (with सन्वदभाव and दीर्घ) ।

‘But in the case of चकास्ति (i.e. चकास् + णिच् + लुङ्त्) both these (सन्वट्भाव and दीर्घ) are sanctioned and at the same time not—sanctioned according as the व्यवस्था or regulation is ; (and the व्यवस्था is that) the affix णि (णी) is an adjective either to the adjoining word ‘लघुनि’ or to (the carrying and remote word) ‘अङ्गम्’ (The drift is :—if we interpret—‘अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परि णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु etc. (1st. Explan.) then there will be no सन्वट्भाव and दीर्घ (अचचकासत्) ; but on the other hand if we interpret ‘चङ्परि णी यदङ्गम्—’ etc. (2nd Explan.) then there will be both सन्वट्भाव and दीर्घ giving अचीचकासत् ! (4th. verse).

(We have interpreted the rule ‘सन्वल्लघुनि etc.’ in two ways) on the authority of Kaiyata himself and have also construed the affix णि with the term अग्लोप (cf. his explanation ‘णावग्लोपेऽसति’ under ‘सन्वल्लघुणि’ etc.) to effect the सन्वट्भाव and दीर्घ in respect of अणित् roots (such as पचि कश्चि शक्ति etc.). Thus अपीपचत् etc. also are valid (the word एव in the expression ‘कैयटेनैव’ is to show that both the views are enunciated by Kaiyata alone and not by Kaiyata and Haradatta as others have explained—Tattwabodhini).

मित—। अत्र लोपोऽभ्यासस्य (२६२०—७।४।५८) इत्यतोऽभ्यासस्येति अनुवर्तते—तच्च लघोरिति पदेन सम्बद्ध्यते तदाह—अभ्यासस्य लघोरिति अच इत्यर्थः । ‘सन्वल्लघुनि चङ् परेऽनग्लोपे’ इति सूत्रं सन्वट्त्वमिहानुवर्तते तेनेटमपि सूत्रं प्राग्वट् द्विधा व्याख्येयमिति ध्वनयन्नाह—सन्वट्भावविषये इति । फलितमाह अचीकमत इति (अ चिकम् अत इत्यस्यानेन दीर्घे सति रूपम्) । लघोः किम्? णि हिंसायाम् । तस्य एवन्ताल्लुङि अचिच्चावत् इति । अथ ‘आथादय

‘आर्धधातुके वा’ इत्युक्ता कर्मिच्छिद्ध्विकल्पाद् विटः अभावपक्षे—दीर्घसन्वद-
भावयोरप्यभावात् ‘कर्मिच्छिद्ध्वत्तस्यः इति च विंशति चट् प्राप्तिरिति च ‘अपकृत-
इति सिध्यति । तदेवाद् विटभाव पक्षे इत्यादिना । इह कर्मरक्तमत्येन चट्भा-
वात् शान्तिकारवचनम् । अथ पचभि, प्रीळे, ‘सप्तवधपुनि—’ इत्यत ‘दीर्घो
स्योरित्यतश्च यन्मतस्य संसेपान्पचस्य तदेव प्रयागभाट—सञ्ज्ञायाः कार्य-
कालत्वादिति—असद मध्यधायम् शास्त्रेऽग्निन् पचइय विद्यत । एकः ‘यद्योद्देशं
सञ्ज्ञापरिभाषमिति’ । अपर, ‘कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाषमिति । यद्यपि मूलतः कार्य-
कारित्वसुभयो समानमेव तथाप्यभि कश्चिद् विश्व । तत पूर्वधायं—उद्देश-
मनतिक्रम्य यद्योद्देशम् । सञ्ज्ञा परिभाषाय यत् यदाग्निन् शास्त्रे उपदिश्यन्ते
तत तदेव निदासुपप्ल्यति, द्रष्टव्या नास्तेति । कार्यकालमित्यस्याद्यं—सञ्ज्ञाः
परिभाषाय तत्कार्येण तत तत् (कार्यप्रदेशे) काल्यभे सन्निधि प्राप्यने सन्निधाय्यभे
इति । तेन पूर्वपक्षे सञ्ज्ञापरिभाषायामवधेधोपल्लितं तु तत्तत्सञ्ज्ञापरिभाषाविधायक-
सुज्ञायाम् । अथपक्षे (कार्यकालपक्षे) तु तैवामिधेति भेदः (१) । तथा च प्रकृत
सन्वदपुनि इति मते दीर्घो लघोरिति मते च अद्वयं ‘अभ्यास्य’ च अर्थत एव उप-
प्लितिरनुवृत्तिर्यद्योद्देशपक्षे—कार्यकालपक्षे तु अद्वयस्यासुविधायकयो ‘रद्वयं
‘पूर्वोऽभ्यास’ इति मन्थोरपि तत (सन्वदित्यत दीर्घं इत्यतश्च) एकवाक्यतया
अवस्थानमिति । तेन चाद्यमथे ‘अद्वयं ये ह’ उच्चारणे—विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यास—
सञ्ज्ञं च सन्वदं भवतीति । अतश्च ‘अद्वयं ये ह’ उच्चारणे’ इत्यनेन कृतयोग
लक्षणाकर्मणि—पञ्चोव समाश्रीयते न त्ववयवपक्षे । पूर्वस्या इतरापेक्षया भवत्वत्वात् ।
तेन च कृत्यस्यैव हि अद्वयं द्विरुच्चारणम् न तु तदेकदेशस्य तदवयवस्येति यावत् ।
तथाच ‘कृत्यमद्वयं यत् द्विरुच्यते न तु तदवयवगतं तदेव सन्वदपुनीति सन्वदभाव,
दीर्घो लघोरिति दीर्घं च फलति । ‘कृत्यमद्वयं’ यदा धातुरेकाञ् भवति तदेव

(१) इतोऽधिक जिज्ञासुभिरिव विधेभ्यन्ते परिभाषेभ्योऽनुवृत्तौ द्रष्टव्य । अयामिच्छु-
विस्तरमिया निरुक्तमिति ।

द्विरुच्यते । तेन एकाच्चधातूनामेवविषये दीर्घसंनवदृभावयोर्लाभः । न अनेकाचां
धातूनामिति कार्यकालपक्षपातिमाधवस्य—मतमिति प्रथमफक्कार्यः । अचीकमत—
अचीकारत्—(क्त + णिच् + लुङ्)—अपीपचदित्याद्याहरणम् ।

चकास्तीति—चकास् दौष्ठाविति धातुः । अर्थमाचष्टे—इति णिचि आपुगागमे
'अर्थापि' इति धातुः । ऊर्णुञ आच्छादने इति च प्रकृतिः । तथाणामपि श्रितपा
निर्देशः । आदिपदेन जागृ—निद्राचये इत्यादीनां ग्रहणम् । अयमर्थः—चकास्,
अर्थ, ऊर्णु इत्यादिषु अङ्गं न द्विरुच्यते किन्तु तेषां कश्चिदवयव एव अनेकाचत्वादिति-
भावः । तत्रानेकाचां हलादिः प्रथमावगवस्यएवअजादेस्तु द्वितीयेवेति विवेकः । यथात्रैव
—चकास् इत्यस्य—चकारमावस्यद्वित्वम् न तु चकास् रूपस्य क्तस्यस्याङ्गस्य । अर्थापि
रूपातिश्च अजादित्वाद् द्वितीयावयवस्य थकारमावस्य 'ण' इत्यस्यैव ('सर्व्वत्वाच् सहित-
स्यैव वर्णस्य द्विरुक्तिरिति बोध्यम्) द्वित्वमिति । अनयोर्लङ्चिचडि—आर्तथपत् और्णुनवत्
इति च सिध्यतः । अथ कार्यकालपक्षं निगमयति—तस्मादिति । एकाञ्च—'एकाञ्'
धातुषु' इदं इयम्—'संनवदृभावः' 'दीर्घ' श्चैत्यर्थः—इति द्वितीयफक्कार्यः ।

स्यादेतत् । किन्तु यदि कार्यकालपक्षमेव समाश्रित्य अत्र समाधानं क्रियते तर्हि
—दिदरिद्रासति, जिगणयिषति इत्यादिषु—का गतिः । तेषामनेकाचत्वाद्
क्तस्यस्याङ्गस्य द्विरुच्चारणासम्भवेन—अभ्यासकार्यं न स्यात्,—उक्तरीत्याहि कार्यकाल-
पक्षाश्रयणे—एकाञ्च धातुष्वेव द्वित्वाभ्यासकार्यादिनियमात्—इत्याशङ्क्य समाधत्ते
वस्तुत इति—

कार्यकालपक्षापेक्षया यथोद्देशपक्षस्यैव अभ्यहितत्वाद् वृत्त्यादिष्वभ्युपगमाच्चैति
मन्तव्यम् । अङ्गस्येति—'संनवदृषु नि—' इति सूत्रे अस्माभिः (भट्टोजिदीक्षितैः)
'अङ्गस्य अवयवो योऽभ्यास' इति वर्णितसुक्तमिति यावत् न तु 'अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे
तत्र योऽभ्यास' इत्यादि (कार्यकालपक्षाश्रयणे—इयमेव व्याख्यानरीतिः) । तेन
एकाञ्च अनेकाञ्चोभयेष्वेव धातुषु—दीर्घसंनवदृभावौ निर्वाधं भवत इति दर्शयति
ऊर्णाविति । ऊर्णा—ऊर्णुधातौ (केवलं) दीर्घादिश्च एव भवेत् न संनवदृभावः ।
अभ्यासे अकाराभावेन संनवदृभावाभावात् 'सन्वत्' इति इत्वस्य असम्भवात् । अर्था-

पप्रती विजन्तायापिधातो—तु 'इय' सन्वदभाव, दीर्घं दयेतदइय 'स्यात्' भवेत् इति 'मन्मदे' वय मन्मदे—इत्यध्याकं मतमिति यावत् । तथाच ऊर्ध्वं इत्यस्य विधि लुङि षडि—सन्वदभावाभावात् क्विबल दीर्घादेशेन और्ध्वमपत् इति भवति । अथं इत्यस्य—विधि लुङि षडि तु—सन्वदभावाद् दीर्घाच्च—चार्त्तोद्यपदिति । इति तृतीय—फलिकार्यं ।

अथ व्याख्याविकल्पासकालोर्दोर्घं सन्वदभावविकल्पो भवत इति दर्शयति—

चकाम्नाविति—विजन्तस्य चकालोः—लुङि (षडि) तु व्यवस्थया व्याख्यापेक्षया इदम् उभयम् इमी दीर्घं सन्वदभावो न स्यात् न भवेत्, स्यात्—भवेत् । तथा च 'सन्वद्वचुनि—' इत्यत्र 'षड् परे षी यद्गु' इति प्रथमव्याख्याने 'येन भाव्यवधानेन तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति न्यायात् (न्यायोऽय—'पुगन्तव्यधूपधस्य च' (२१८८) इत्यत्र व्याख्यातम् इति तथैव द्रष्टव्यम्) 'अचचकासत्' इत्यत्र षड्परस्य च, चकाम् इत्यनेकाञ्च्यवधानात्—दीर्घं सन्वदभावं न भवतः (अधोकमत इत्यत्र तु एकाञ्ज्मात्राव्यवधानद् भवतः), 'षड् परे षी यद्गु'मिति द्वितीयव्याख्याने तु (दीर्घं सन्वदभावेन) 'अधीचकासत्' इति भवति । 'चकाम्' इत्यस्याद्गुसङ्कलनेन तत्परत. एव चैः सत्त्वाद् व्यवधानाभावात् इति ज्ञेयम् । अधोत्तराद्धेय व्यवस्थानेव दर्शयति—त्रैविशेष्यमिति—क्षेत्रित्यस्य विशेष्यम् सन्निहित (समीपवर्ति) 'लघुनि' इति—यथा अनुवृत्तित्यस्य दूरवर्ति 'अहमि'ति इत्यर्थं । तत्र प्रथमव्याख्याने 'षी यद्गु' इत्यनेन 'लघुनि' इत्यस्य विशेष्यत्व फलितम् , द्वितीय व्याख्याने तु 'षी यद्गु' इत्यनेन अहमि विशेष्यत्वमिति भावः । इति चतुर्थफलिकार्यं ।

अतु किमेव हे विध्येन व्याख्यान स्वकपोलकल्पितम् उताक्षय किञ्चिद् सामन्तित्या-
शङ्काह—इति व्याख्या विकल्पस्तेति ।

इति इत्य कोयटिनैव नत्वन्वेन क्षीनविद् (एतेन एक कोयटमतमन्यद् छरटममतमितिः व्याचक्षाणा उपेत्या इति एवकारेण—गम्यते, तथाचाद्याभिरपि सन्वद्वच नि सूते—कोयटगम्य चहुत) वर्णनात्—कथनात्—तमनुसृत्यान्नाभिरपि तथैव व्याख्यातमिति वाक्यशेष । अतु 'वि रितीमभावत्त' 'भावग्लोपेऽसति' इतुका (सनवत् सूते)

अग्लोपेऽपि तस्य सम्बन्धः साधितः । स च कथम् इत्यत्राह—येरिति । अगिताम् अपि सिद्धये षेः अग्लोपे अपि—सम्बन्धः स्वीकृत इति वाक्यशेषोऽन्वयः । षेः षिञ्चः अग्लोपे सत्यपि सम्बन्धः स्वीकृतः अन्यथा—कमिशकपिचिप्रभृतीनामगित्वमादाय— तेषां षिचि चङि दीर्घं सन्वदभावी न भवेताम् इति भावः । इति पञ्चमफक्किकार्यः ।

अथ क्रम्यन्ता इति क्रमु पादविचेषे इत्यन्ता इत्यर्थः । वकारादित्वादिति 'न शश- ददवादिगुणानाम्' (२२६३) इति निषेधादिति भावः । ओणाञ्चकार इति इजादि- त्वादाम् । अर्थभेदादिति—एकत्र शब्दार्थकः अन्यत्र संभक्ताविति भेदः ।

२३१८ । ये विभाषा ॥६।३।४३॥

दी— । जनसनखनामाच्च' वा स्यात् यादौ किङ्किति । सायात्—सन्यात् । 'अम ४६५ गत्यादिषु । 'कन दीप्ति— कान्तिगति'—इत्यत्र गतिः परयोः शब्दसंभक्तयोरादिशब्देन संग्रहः । अमति । आम । 'द्रम ४६६ ह्रस्म ४६७ मीमृ ४६८ गती' । द्रमति । दद्राम । 'ह्रान्त—' (२२८८) इति न वृद्धिः । अद्रमीत् । ह्रमति । जह्रम । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च । 'चमु ४६८ ऋमु ४७० जमु ४७१ भमु ४७२ अदने' ।

The roots जन्, सन् and खन् optionally end in ञ् when a कित् or ङित् affix beginning with a यकार follows. Thus सायात् etc.—(आशीलिङ्) here the augment वासुट् is कित् by 'किदाशिषि' (2216). Similarly जायात्—जंन्यात् and खायात्—खन्यात् । कन—दीप्ति कान्ति etc. अम गत्यादिषु—means 'to move' (गति) and also 'to sound' (शब्दे) and 'to serve' (संभक्तौ) for the word आदि in गत्यादिषु implies 'शब्दे' and संभक्तौ' which follow गति, read

न कन दीप्ति (to shine) कान्ति (to wish) गतिषु etc. द्रम is मान् hence वृद्धि is prohibited by 'ब्रान्त etc. (2299). चम् etc means 'to eat.'

मित— । 'जनसनखनां सन्भक्तोः' (१५०४—६१४'४३) इत्यतो जनसन—
खनामित्यनुवर्तते । तदाह—जनसनखनामिति । 'विङ्बनोरनुमासिकस्याज्' (१२८२
—६१४'४१) इत्यत् आदिति (आ) ; अत आह आत्वमिति । वेति विभाषा—
पदार्थे । 'अनुदाप्तोपदेश—' (२४९८—६१४'३७) इत्यतः 'विङ्बति' इति
आनुवर्तते तस्य सूत्रस्येन 'ये' इत्यनेन तदादिविधिमाश्रित्य विभ्रियते । तदाह—
यादी किङ्ति इति । 'वे' इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः ; ए—मात्र तिष्ठति ।
सायात् इत्यादि—अत्र किदासिधीति आशीर्षिङि यासृट् किञ्चात् प्राप्ति । एवम्
जायात्—जन्त्यात्, खायात्—खन्यात् इति । अम इति आदिविद्यादिपदयाद्याद्यंमाह
—कनदीप्तिकान्तीत्यादि । 'यङो'यङ्णम् । वनगच्छे वनसन संभक्तौ इति हि तत्र पाठः ।
तेन आदिपदेन अमीः शब्दसंभक्तावप्यर्था भवतः इति । अमुपदने इत्यस्य रूपविधि
दर्शयति ।

२३२० । छिवुक्तसुचमां शिति ॥७३॥७५॥

दी— । एषामची दोर्धः स्याच्छ्रिति ।

“आङि चम इति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) ।

आचामति । आङि किम् ? चमति । विचमति । अचमीत् ।

जिमिं केचित् यठन्ति । जेमति । क्रमु ४७३ पाद्बिच्चेपे ।

The अच् of the roots, छिव् (छिव्), क्लसु (क्लम्) and चम् (चम्) is lengthened when a शित् (श—eliding) affix comes after these. Thus चम् becomes चाम (and छिव becomes छीव and क्लम् becomes क्लाम)—, 'It should be expressed that the अच् of चम् is long only when it is preceded by the उपसर्गे आङ्' (आ) (Vartika)

Thus आचामति; why say आङि—witness—चमति and विचमति without दीर्घ । अचमीत् (लुङ्) by ह्यन्त etc (2299). क्रमु—‘to step’—

मित—। ‘शिति’ इति शकारितप्रत्यये शवादौ परे इत्यर्थः । दीर्घ इति ‘शमामहानां दीर्घः’ श्यनि’ (२५१६—७३।७४) इत्यतोऽनुवर्तते । दीर्घ इत्यनेन च ‘अचश्चेत्यस्याः परिभाषाया उपस्थितिः । तदाह—‘अच’ इति । आङोति वार्त्तिकं वक्तव्यम् । अन्यत् स्पष्टम् । क्रमु (क्रम्)—पादविक्षेपे इति—

२३२१ । वा आशभ्लाशश्चमुक्त्तमुत्तसित्त्वाटिलषः ॥३।१।७०॥

दी—। एभ्यः श्यन् वा स्यात् कर्त्तव्ये सार्वधातुके परे ।

The विकरण श्यन् (of दिवादि class) is optionally attached to these roots (भाश्, भ्लाश्, भम्, क्रम्, क्तम्, वस्, वुद् and लस्) when a सार्वधातुक affix follows in the कर्त्तव्याच्च ।

मित—। भाशित्यादि समाहारद्वन्धात् पञ्चम्यन्तम् । तदाह—एभ्य इति । ‘दिवादिभ्यः श्यन्’ (२५०५—३।१।६९), ‘कर्त्तरिशप्’ (२१६७—३।१।६८), ‘सार्वधातुके यक्’ (२७५६—३।१।६१) इत्येतेभ्यः क्रमेण श्यन्निति, कर्त्तरीति, सार्वधातुके इति चानुवर्तते ; तदाह—श्यन् वित्यादि । श्यन्निति शिद्भवति, यकार—मात् शिष्यते ।

२३२२ । क्रमः परस्मैपदेषु ॥७।३।७६॥

दी—। क्रमेर्दीर्घः स्यात् परस्मैपदपरि शिति । क्राम्यति । क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु—क्रामतु ।

(The penultimates of) क्रम् become long, when a शित् (श—eliding) affix follows in the परस्मैपद । Thus—क्राम्यति—क्रामति (optionally श्यन् and शप्) but in the आत्मनेपद the form is क्रमते—विक्रमते etc. भाश् and भ्लाश् mean to shine—भाश्यते—भाशते ;

भ्रूलाग्नते etc ; धसु (धम्) to wander धम्यति—धमति (in दिवादि—भाष्यति by 'शमामहाना दीर्घः—') चक्रात्—by 'अत उपधायाः' (2282).

मित— । शमामहाना दीर्घः—' (१५१८—७११७४) इत्यतो दीर्घ इति, द्विबुद्धसुचमानित्यत. गितोति चानुवर्त्तते । अन्वेषां तु धाग भ्रूलाग् दीर्घी—भाग्नते—भाग्नते । भ्रूलाग्नते—भ्रूलाग्नते । धसु चलने (भ्वादि)—धम्यति—धमति । (दिवादौ तु भाष्यति) ; कसु म्नानौ—काम्यति—कामति । मसी उद्देगे—वस्यति—वसति । तुष्टच्छेदने—सुग्नति—त्रोटति । लपकान्तौ कान्तिरिच्छा । लप्यति—लपति इत्यादाहरणानि । चक्राम इति अत उपधाया इति चान्ति इतिः । क्राम्यतु इत्यादि स्पष्टम् ।

२३२३ । स्रुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ॥७१२॥३६॥

दी— । अत्र वेट् । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तं तः । 'अथ ४७४ वय ४७५ पय ४७६ मय ४७७ चय ४७८ तय ४७९ णय ४८० गती' । अयते ।

The roots स्रु and क्रम् get the augment इट् (in the कर्त्तृवाच्य only) provided there is no निमित्त or cause of आत्मनेपद in them. Thus अक्रमीत्—अट् क्रम् इट् सिच् ईट्—अ क्रम् इम् ई त्—अक्रम् इ ० ईत् (prohibition of इटि by 'द्वान्त—etc' (2299) and सलोप by 'इट ईटि') । अय to go अयते—

मित— । स्रुक्रमोः + अनात्मनेपदनिमित्ते इतिहेदः । स्रुय क्रम् च (इण्डः) तयोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी ; तेन चोः क्रमय परस्मै सिच् इट् इति लभाते । मागेणस्तु अयमर्थे षष्ठोत्याह । आत्मनेपदनिमित्तस्याभाव इति अनात्मनेपदनिमित्तम्—'अर्थाभावे अययीभावेन सह नञ्स्तत्पुरुषो विकल्पते' इति वचनात् मञ्जुष्ययीभावः ।

तेन 'अनात्मनेपदनिमित्ते' इति द्विवचनस्थाने व्यत्ययेनैकवचनम् अनात्मनेपद-
निमित्तयोरित्यर्थः । केचित्तु 'आत्मनेपदनिमित्ताभावे' इत्यर्थं इत्याहुः । अर्थस्तूभयत्र
समान एव । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' (७।२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्त्तते ।
तेनाद्यं सूत्रार्थः—आत्मनेपदनिमित्तहीनात् (आत्मनेपदनिमित्ताभावे इति वा) स्त्रीः
क्रमस्य परतो वलादेरार्द्धधातुकस्येडागमः स्यात् कर्त्तृवाच्ये नान्यवेति । कर्त्तृवाच्य-
नियमार्थमेवेदमित्याह—अत्रैवेडिति । अकामीत्—छान्तचणोति वृद्धाभावः । 'इट्
ईटिं' इतिसलोपः । स्त्रीस्तु अस्मावीत् इति ('सिचिद्वद्धिः परस्मै—' इति वृद्धिः)
अत्रैचेट् इति किम् भावकर्म्मलकारिणु मामूत् उपस्योष्यते जलेन । इड भवै=
उपक्रं'स्यते । इदं कर्म्मणि । अतोभयतैवेडभावः । किञ्च 'सूक्तनोरुदात्तत्वेनेटि
सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह अत्रैवेडिति तत्त्वबोधिनी । 'निमित्ते इति किम् । स्त्रीति
इति स्रविता—स इवाचरति स्रवितीयते । इह क्यङ् एवात्मनेपदनिमित्तम् न तु
स्त्रीतिरित्याहु'रिति च तत्रैव ।

२३२४ । दयायासञ्च ॥३।१।३७॥

दी— । 'दय' 'अय' 'आस्' एभ्य आम् स्याल्लिटि ।
अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिषीष्ट ।

The affix आम् is attached after the roots दय, अय and आस् in लिट् । Thus दयाञ्चक्रे etc. अयिता (लुट्) ; अयिषीष्ट (आशीर्लिङ्) ।

मित— । 'कासप्रत्ययादाममन्ते लिटि' (२३०६—३।१।३५) इत्यत आम्
इत्यनुवर्त्तते । दयायासञ्च समाहारइन्दात् पञ्चम्यन्तं, तदाह—एभ्य आम् स्यादिति ।
अन्यत् स्पष्टम् ।

२३२५ । विभाषिटः ॥८।३।७८॥

दी— । इणः परो य इट् ततः परिषां षीध्वं लुङ्लिटां वा
सूध्वन्त्यः स्यात् । अयिषीढम्—अयिषीध्वम् । आयिष्ट ।
आयिढम्—आयिध्वम् ।

The च optionally becomes मूर्धन्यं । e becomes ङ, of बोधम्, लुङ् and लिङ् coming after the augment इट्, which again follows a root ending in इण् (a प्रत्याहार containing the letters इठञ्च etc up to 'लण्') । Thus अयिषीदुम्—अयिषीध्वम् (अय + इट् + यीध्वम् (आगो.)) । आयिष्ट—अय + लुङ् + त = आट् + य् इट् सिच् (०) त the त not being अपृक्त, there is no इडागम by—अयिषिषोऽपृक्ते) आयिदुम्—आयिध्वम् (अय् + ध्वम् (लुङ्) as before)

मित्—। विभाषा + इट् इतिच्छेदे । 'इणः यो ध्वं लुङ् लिटो धीऽङ्गात् रे २४०—८।१।०८) इत्यनुवर्तते, 'अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यतो मूर्धन्य इति च, तदाह—इण. पर इति । इटः इति पञ्चमी तदाह 'य इट तत' परेषाम्' इति । अयिषीदुम्—अयिषिध्वम्—अय + आगोर्लिङ् ध्वम् इति स्थिते सीयुटि अय सीयुद् ध्वम् इति जाते लोपो व्योरिति यलोपे आहं धातुकत्वेन सलोपाभावे, सीयुट इडागमे च अय् इ सी ध्वम् इति भवति ततो मूर्धन्यादेशे—अयिषीदुम् इति, आयिष्ट् अय लुङ्, त इति स्थिते आट्—इट्—सिच् । ततस्तकारस्य अपृक्तत्वाभावाद् ईडभावे सलोपाभावस्ततो रूपम् । आयिदुम्—आयिध्वम्—अय + लुङ् ध्वम् इति स्थिते आट् = अय इट् सिच् ध्वम् इति जाते आय् इ स् ध्वम् इत्यस्य 'धि षेति सलोपे,' मूर्धन्यादेशे च आयिदुम् इति ।

२३२६ । उपसर्गस्यायतौ ॥८।२।१८॥

दो—। अयतिपरस्योपसर्पस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते—पलायते । निस्दुषो रत्वस्यासिद्धत्वान्न लत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते । दुलयते । 'प्रत्ययः' इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् 'सुदयति विततोर्द्ध्वं रश्मिरञ्जौ' इति माघः । 'इट् किट् कटी' इत्यत्र प्रसिष्टस्य एर्भविष्यति ।

यद्वा “अनुदात्ते त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्” (परि—६७) ;
 चञ्चिडो डित्करणज् ज्ञापकात् । वादित्वाद्—ववये । पेये ।
 मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । ‘दय ४८१ दानगति-
 रक्षणहिंसादानिषु । आदानं ग्रहणम् । दयाञ्चक्रे । ‘रय
 ४८२ गतौ’ । ‘जयी ४८३ तन्तुसन्ताने । जयाञ्चक्रे । ‘पूयी
 ४८४ विशरणे दुर्गन्धे च’ । पूयते । पुपूये । ‘क्लूयी ४८५
 शब्दे उन्दने च’ । चुक्लूये । ‘क्ष्मायी विधूनने । चक्ष्माये ।
 ‘स्फायी ४८७ औष्यायी ४८८ वृद्धौ’ । स्फायते । पस्फाये ।
 प्यायते ।

ल is substituted for the रेफ or र् of an उपसर्ग which is followed by अयति i. e. the root अय् । Thus प्र+अयते=प्र+अयते=प्रायते and परा+अयते=परा अयते=पलायते । But निस्+अयते and दुस्+अयते give निरयते and दुरयते without the substitution of ल for the रेफ or र्, because the रत्व i. e. the र् of निस् दुस् is असिद्ध (as not having existed) by the rule ‘पूर्वेवासिद्धम्’ (Note the situation of the rules उपसर्गस्यायतौ (8. 2. 19) and ससञ्जुषो रुः (8. 2. 66)—where the latter is subsequent hence it is असिद्ध or invalid towards what is enjoined by the former). But निर् and दुर prefixed to अयते gives निलयते and दुल्लेयते for their र् is not the result of रत्व । The word ‘प्रत्यय’ is not changed into प्रत्ययः for there is no अय following प्रति (प्रति—इ+अच्) । Now, if the root अय् is आत्मनेपदी then how to defend उदयति (उत्+अय्+शब्+७मौ) used by नाघ; in ‘उदयति

वित्त—' etc (for to speak truly it would have been उदयमाने) ?
 (The answer is) Do not explain it as उद् + अय etc, but derive as
 उद् इ etc and this is obtained from disjoining क्ठिठो (क्ठिठि +
 इ + ई) see under घ्राणचय etc (2299) ; or—It is correct by
 the परिभाषा—'The चात्मनेपद् due to the elision of अनुदात्त
 (by 'अनुदात्तङित चात्मनेपदम्) is अनित्य, not persisting i. e. op-
 tional'. And this is inferred on the strength of इत्कारच
 of the root अचिद् which had it been read as 'अचि' (without
 'इ'), would have been चात्मनेपद् on account of the elision
 of its 'इ' (अचि—अच्, इ) which is अनुदात्त and elides and
 thus is a sign of चात्मनेपद् by the rule अनुदात्तङित—'. वादित्वात्
 —the root अच् being begun with अ at the beginning there
 is no 'एत्वाभ्यासञ्चोप' by the prohibition 'न मश्ददवादिगुणानाम् (2263).
 Thus it does not give 'ये' as अय which gives येवे not being वादि ।
 अयति—अ + अयति । पूयो to burst and to discharge foul smell.'
 The 'इ' at the end of these roots indicate optional इद् by 'श्रीदित्तो
 निष्ठायाम्' and the 'ओ' of ओप्यायी indicates अत् in निष्ठा by 'ओदितय' ।
 अयति :—

मित—। अयसर्गस्य + अयती इति द्विदः । अयतापिति जिनपा निहिं टस्यायतिः
 समन्यपि—'अयसर्गस्य' इत्यस्य पारायणान् विशेषणम् इत्याह—अयतिपरस्त्रीपि । 'यो
 र्क' इति—'कपोरोलः' (२३५०—८।२।१८) इत्यतीऽनुवर्त्तते इति भाव । अयति—
 अ + अयति । पलायति—परा + अयति । निस्सुसोरिति : निस्सः दुसश्चेत्ययं ।
 अचिद्वत्वात्—'पूर्वमाचिदम्' (१२—८।२।१) इत्यनेनिति यावत् । तथाच
 'सप्तजुषी इ' (१६२—८।२।६६) इति सुवम्—एतत्सुवापेक्षया परस्त्रीवेति । उदा-
 हरति निरयति इत्यादि । निरुदरोस्त्विति—नेदं खलं सकारफल तैनाचिद्वत्त्वाभावात्

दनेन लत्वम् । 'प्रत्यय इतीति—प्रति—इ + अच्—इति इणधातोरेवाच्, प्रत्ययेन तत्-
सिद्धिः न तु अयतेरितिभावः—'अनभिधानादिति' कथंयः । अथ अनुदात्ते च्चलक्षणतया
अयधातोरात्मनेपदित्वात् पृच्छति—अथ कथमिति । उट्—अय + शत + ७मी. १वचन
इति उट्पूर्वस्य श्वन्तस्य चायतेः सप्तम्यन्तं मत्वा प्रश्नः । समाधत्ते—इट् कित् क्कटीति ।
तत्र इ ई इति स्त्रीषामेव मते प्रश्नेषु पाठः कृतः ('ह्रस्वचणश्चजाण्ट—'
(२२६६) इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । पदान्तरेणैतत् समाधीयते ग्रहंति । अनुदात्ते च्चिति—
परिभाषेयम्—'अनुदात्तलोपप्रयुक्तं यत्वात्मनेपदं विहितं तत्र सार्धविक्रमिति' तदर्थः ।
तत्र लिङ्गं दर्शयति—चच्चिङ् इति । 'चच्चिङ्' इत्यनुक्त्वा यदि 'चच्चि' इत्येव पठ्येत
तर्हि अनुदात्तस्य इकारस्य लोपेनैव 'अनुदात्तङित—' (२१५७) इत्यनेनात्मनेपदसिद्धि-
र्भवेत् । किन्तु तथापि यत् उकारानुबन्धः क्रियते तेनेदं ज्ञायते यत्—अनुदात्तलोप-
प्रयुक्तमात्मनेपदं न सर्व्वत्रेति । तेनापि 'उदयति' इति सिध्यतीति निष्कर्षः । शब्देन्दु-
शेखरे तु 'इदं (अनुदात्तेलितिवचनम्) भाष्यं—न दृश्यते' इत्युक्तम् । वादित्वादिति—न
शशदद—' (२२६३) इति निषेधात्—एत्वाभ्यासलोपी नेत्यर्थः । पेये (पय +
लिट् ए) वकारादित्वाभावात् प्राप्तिः । प्रणयते (प्र + णय + ते) उपसर्गादसमासे-
ऽपीति—णत्वम् । नेय (णय + लिट् ए) 'णो नः' इति णत्वम् । 'ऊय' इत्यादीनाम्
ईदित्कारणम् 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इति इङ्गविकल्पार्थम् । ओप्यायी (प्याय) इति
ओदित्कारणं 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थं तेन 'पीन' इत्यादिसिद्धिः । अथ प्याय +
लिट् ए (लिटः तभ्योरेशिरच्) इति स्थिते—

२३२७ । लिङ् यङ्गोश्च ॥६॥१॥२६॥

दी— । लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनः
प्रसङ्गविज्ञानात्—पीशब्दस्य द्वित्वम् । 'एरनेकाचः—' (२७२)
इति यन् । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे ।

The root 'प्याय्' is replaced by 'पी' in लिट् and यङ् । Now there
are two rules ('एकाचो ई प्रथमस्य' and 'लिङ् यङ्गोः') to act upon

प्याय् । B) the परिभाषा—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’, the latter supersedes the former. But if, the former (एकाचो—) is invalidated then how the reduplication is to be effected ? For there is another परिभाषा—namely—‘सहस्रगती विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमिव’—‘When (two rules), while they apply (simultaneously), actually prohibit each other, that (rule of the two) which is once superseded (by the other), is superseded altogether (and cannot therefore apply again after the latter rule has taken effect).—Kielhorn. Thus as the rule ‘प्यायः षी’ has taken effect, the former ‘एकाचो—’ should not apply again (बाधितत्वात्), under the circumstances, Bhattoji says that according to the परिभाषा ‘पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्,’ the word ‘षी’ will be reduplicated. This परिभाषा means—(occasionally the formation of a particular form) is accounted for (सिद्धम्) by the fact that (a preceding rule) is allowed to apply again, (after it had been superseded by a subsequent rule.—’ Kielhorn. Thus though the preceding rule ‘एकाचो—’ is overruled by the subsequent rule ‘लिङ्यङोः’ yet it (‘एकाचो—’) applies again and so षी is doubled and we get विष्थि—षी षी ए = पि षी ए (‘इसः) = पि प्यु ए (by ‘एरनेकाचः—’ (२७२)) ।

मित— । लिङ्यङोः + च इतिच्छेदः । लिङ्यङोरिति सप्तम्यन्तम् तदाह—
 लिटि यङि चेति । प्यायः षीषाव इति ‘प्यायः षी’ (२७०२—६११।२८) इति पूर्वसूत्रात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति । अयमत्र मिश्रणः—‘एकाचो द्वे प्रथमस्ये’ति (६११।१) द्वित्वविधायक पूर्वसूत्रम् ‘लिङ्यङोः’ इति च (६११।१८) षीभावविधायकं परसूत्रम् । तत्र विप्रतिषेधे परं कार्यमिति—नियमिन परेष षीभावः क्रियते-

‘एकाच—’ इति च वाध्यते । एवं चास्य वाधितत्वाद् अत्र षीशब्दस्य द्वित्वं न सम्भवति । वाधितस्य पुनरुल्यानासम्भवात् । उक्तं हि—‘सङ्गदगतौ विप्रतिषेधे—यद् वाधितं तद् वाधितमेव’ इति (परिभाषेयम्—यदा द्वयोः सूत्रयोः तुल्यबलयोः कुत्रचित् युगपत्प्राप्तिर्भवति तदा एकेन इतरस्य—वाधे सति वाधितस्य (तस्य) चिराय वाधितत्वमेव भवति इति च तदर्थः । वाधितञ्चात्र एकाच इति लिङ्यङ्गीरित्यनेन इत्युक्तम्) । एवं प्राप्ते आह—‘पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् षीशब्दस्य द्वित्वमिति । परिभाषेयम्—पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्’ इति । विप्रतिषेधेन यद् वाधितं तस्य पुनरपि क्वचित् प्रवृत्तिर्भवति— इति च तदर्थः । तेन ‘एकाच—’ इत्यस्य पुनःप्रवृत्त्या षीशब्दस्य द्वित्वं भवति इति भावः । एवं पी पी ए इति स्थिते अभ्यासङ्गस्त्रादेशे पि पी ए इति जाते ‘एरनेकाच इति यणादेशे—पिप्ये’ इति सिध्यति । यङितु पेपीयते इति । अन्यत्—स्पष्टम् । अथ प्याथो लुङि विशेषमाह—

२३२८ । दीप-जन-बुध-पूरि-तायि-प्रायिभ्योऽन्यतरस्याम्

॥३११६१॥

दी— । एभ्यश्चलेच्छिण् वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ।

The affix च्लि, coming after these roots (दीप्, जन, बुध, पूर, ताय and प्याच्) is optionally replaced by the affix चिण् (इ) when the affix त (3rd. person आत्मनेपदी sing.) follows.

मित— । दीपजनेति—इहात्—पञ्चम्यन्तम् । तदाह—एभ्य इति । ‘च्लिः सिच्’—(२२२२—३११४४) इत्यतश्चरिति ‘चिण् ते पद’ (२४१३—३११६०) इत्यतश्चिण् इति ते इति चानुवर्त्तते । अन्यतरस्यामिति विकल्पार्थकस्तादाह—चिण्-चेत्यादि—इत्ती एकवचने इतिःस्पष्टार्थम् । दीप दीप्तौ, जनौ प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरौ आप्यायने । ताय सन्ताने इति धातवः ।

२३२९ । चिणो लुक् ॥६१४१०४॥

दी । चिणः परस्य तगध्दभ्य लुक् स्यात् । अप्यायि—
 अप्यायिष्ट । 'तायृ ४८८ मन्तानपालनयोः' । मन्तानः
 प्रवन्थः । तायते । तताये । अतायि—अतायिष्ट । 'गल ४८०
 चलनसंवरणयोः' । 'वल ४८१ वल ४८२ संवरणे सञ्चरणे च' ।
 ववले । ववले । 'मल ४८३ मल ४८४ धारणे' । भल
 ४८५ भल ४८६ परिभाषणहिंसादानिषु' । वभले । वभले ।
 कल ४८७ शब्दसंस्थानयोः' । कन्ते । ककले । कल ४८८
 अथक्ते शब्दे' । कलते । 'अगध्दे' इति स्वामी । अगध्द-
 सुष्योभाव इति च । 'तिष्ठ ४८८ देह ५०० देवने' । तितेवे ।
 दिदेवे । 'पेह ५०१ गेह ५०२ स्नेह ५०३ पेह ५०४ मेह ५०५
 स्नेह ५०६ सेवने' । 'परिनिविभ्यः—(२२७५) इति पत्वम् ।
 परिपेवते । सिपेवे । अयं सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः ।
 तदभाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिग्लेवे । पिपेवे ।
 मेवते । स्नेवते । 'शेह' 'खेह' 'क्लेह' इत्यप्येके । 'रेह ५०७
 भ्रवगतौ' । भ्रवगतिः भ्रुतगतिः । रेवते ।

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । 'मव्य ५०८ वन्थने' ।
 ममव्य । सूध्य ५०९ ईध्य ५१० ईर्य ५११ ईर्यार्थाः । 'ह्य
 ५१२ गतौ' । अह्योत् । यान्तत्वान्न वृद्धिः । 'शुच्य ५१३ अभि-
 पवे' । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वाभिपवः ।
 सानं च । शुशुच्य । 'चुच्य' इत्येकं । 'ह्यर्थ ५१४ गति-
 कान्त्योः' । जह्यर्थ । 'अल ५१५ भूपणपर्याप्तिवारणेभु' ।
 अलति । आल ।

The word or (affix) त clides when it comes after the affix चिण्—(इ) । Thus घ्राय् + लुङ् त = अट् घ्राय—चिल त = अ घ्राय चिण् ० = अघ्राय्—इ = अघ्रायि । अघ्रायिष्ट—is formed when चिण् is replaced by सिच । Thus अट् घ्राय् इट् सिच् त—अघ्राय् इस् त । ताट्—means सन्तान and पालन—of which सन्तान means to multiply or increase (and पालन to protect). अघ्रायि etc, like अतायि etc. अयम्—i.e. घेह—(सेव्) । न्यासकारादयः i. e. जिनेन्द्रवृद्धि and others. But that is against भाष्य—for घेह is not read as सोपदेश there.

अथावत्यन्ताः etc.—i.e. ending is अव (६००). रचणे । यान्तत्वात्—i.e. ह्य do not get वृद्धिः owing to the prohibition by 'ह्रान्तचण् etc.' (२२९९) and it ends in य । शुच्य अभिपवे—अभिपव means 'to render inactive' and to distil and also 'to bathe' । अल means to dress, to suffice and to forbid.' अल् :—

मित— । चिणः इति पञ्चम्यन्तम् तदाह—चिणः परस्येति । तशब्दे परे चिणो विधानात् 'चिणः' इत्यनेन तशब्द आचिष्यते तदाह—तशब्दस्येति । अप्यायीति—चिणि इडभावात् तशब्द—लोपाच्चेदं सिद्धम् । पक्षे सिचि इडागमे ईडभावात् सलोपाभावे च अघ्रायिष्ट इति । प्रवत्सो विस्तारः । अतायि—इत्यादि अघ्रायि इत्यादिवत् । अयमिति घेह इति घातुः । न्यासकारादयो जिनेन्द्रवृद्ध्यादयः । भाष्यविरुद्धमिति । 'यदि सोपदेशः स्यात् तदा स्तायतिरिव अग्रमपि—सोपदेशलक्षणे पर्युदास्ये त तदकरणान्नास्ति सोपदेश इति—'तत्त्वो—' ।

अथावत्यन्ता इति—अव (६००) रचणे—इत्यन्ता इत्यर्थः । यान्तत्वादिति—ह्रान्तचणेति (२२९९) निषेधादित्यर्थः । ह्ये इति—कान्तिरिच्छा । अस्मादेव ह्यर्थे काम्यते इति हिरण्यम् इति 'ह्यर्थेः कान्यन् हिर च'ति उणादिसूत्रात् । अस्मिन्निवारणं निषेधः । अथास्य सिचि वृद्धिः विधास्यन्नाह :—

२३३० । अतो लान्तस्य ॥७।२।२॥

दी— । 'लृ' इति लुप्तपठोकम् । अतः समीपौ यौ ल्री
तदन्तम्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् परस्मैपदपरे सिचि । 'नेटि'
(२२६८) इति निषेधस्य 'अतो ह्लादेः—' (२२८४) इति
विकल्पस्य चापवादः । मा भवान् आलीत् । अयं स्वरितेदित्येके ।
तन्मते अलते इत्याद्यपि । जि फला ५१६ विशरणे । 'हृफल—'
(२३०१) इत्येध्वम् । फेलतुः । फेलुः । अफालीत् । 'मील
५१७ श्मील ५१८ स्मोल ५१९ क्ष्मील ५२० निसेषणे' । निसेषणं
सङ्कोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । 'पील
५२१ प्रतिष्टम्भे' । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । 'शील ५२२ वर्णे' ।
निशील । 'शील ५२३ समाधौ' । शीलति । 'कील ५२४
वन्धने' । 'कूलं ५२५ आवरणे । शूल ५२६ रुजायां
सङ्कोषे च' । 'तूल ५२७ निष्कर्षे' । निष्कर्षो निष्कोषणम् ।
तच्चान्तर्गतस्य वह्निर्निष्कारणम् । तुतूल । 'पूल ५२८ ऋद्धघाते' ।
'मूल ५२९ प्रतिष्ठायाम्' । 'फल ५३० निष्पत्तौ' । फेलतुः ।
फेलुः । 'बुल्ल ५३१ भावकरणे' । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः ।
'फल्ल ५३२ विकसने' । विल्ल ५३३ शैथिल्ये—भावकरणे च ।
'तिल ५३४ गतौ' । तेलति । 'तिल्ल' इत्येके । तिल्लति ।
'वेलु ५३५ चेलु ५३६ केलु ५३७ खेलु ५३८ क्षेलु ५३९ वेल्ल
५४० चलने' । पञ्च ऋदितः । षटो लोपधः । पेलु ५४१
फेलु ५४२ शेलु ५४३ गतौ' । 'पेलु' इत्येके । खल ५४४
सञ्चलने' । चख्वाल । अख्वालीत् । 'खल ५४५ सञ्चये' ।
'गल ५४६ अदने' । गलति । अगालीत् । 'पल ५४७ गतौ' ।

सलति । 'दल ५४८ विशरणे' । 'खल ५४९ खल ५५०
 आशुगमने' । शखाल । अखालीत् । शखल । अखलीत् ।
 'खीलृ ५५१ खीर्त् ५५२ गतिप्रतिघाते' । खीलति । खीरति ।
 'धीर्त् ५५३ गतिचातुर्थ्ये' । धीरति । 'त्सर ५५४ छद्गतो' ।
 तत्सार । अत्सारीत् । 'क्सर ५५५ हर्च्छने' । चक्सार ।
 'अभ्र ५५६ वभ्र ५५७ सभ्र ५५८ चर ५५९ गत्यर्थाः' ।
 चरतिर्भ्रणेऽपि । अभ्रति । आनभ्र । मा भवान् अभ्रीत् ।
 अङ्गान्तरिफस्यातः समीपत्वाभावान्न वृद्धिः । 'ष्ठिवु ५६०
 निरसने' । 'ष्ठिवुक्लसु—' (२३२०) इति दीर्घः । ष्ठीवति ।
 अस्य द्वितीयो वर्णशकारोवेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः ।
 तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । ठिष्ठवुः । 'हलि च—'
 '(३५४) इति दीर्घः । ष्ठीव्यात् । 'जि ५६१ जये' । अयम-
 जन्तेषु पठितुं युक्तः । जयः उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् ।
 जयति ।

The word 'लृ' (in the rule) is an instance of लुप्तपञ्ची i.e. is-
 elliptical for ' लृस्य' । The sense is—The वृद्धि substitute is direc-
 ted to the short अ of an अङ्ग (verbal stem) which ends in ल् or र्
 provided this ल and र are very closely connected to (or are
 invariably present after) the short—अ । This rule supersedes
 the prohibition (of वृद्धि) taught in the rule 'नेटि' (२२६४) and
 and the optional presence of वृद्धि taught in the rule 'अतो हलादेः—'
 (२२८४) । Thus 'मा भवान् आलीत्' 'you should not dress yourself'
 etc. Here the word 'मा' (माङ्) has been introduced to make

the ह्रि obviates to the view ; ० for in the amount च्च् being joined to चाभोत् (च्च् + इट् + ऋ + ऋ + न्) it would not have clearly been known whether it (च्च्) is the result of मन्थि or ह्रि, for the form is the same in both the cases. च्च् etc.—Some say that च्च् is ध्रिभेत् or ध्रिभेत्—[ध्रिभेत्]। In that case च्च् would not have च्च् etc. by the rule ध्रिभेत् क्वमिवाये जिहाम्भे (2155) नि ष्वन्, नि for 'भीय त्' (३ ४५) and च्च् for 'चादितथ' (3036) च्च् + इट् (ऋ) by this rule. द्रुत् द्रुत्—'to march quick', च्च् + इट् (इट्) by this rule च्च् + इट्—want of ह्रि by the explanation 'अत समीची' । भा भवान् चाभोत्—here the च्च् (इट्) being not closely connected with the च्च् of च्च्, the being intervened by भा in the middle, there is no ह्रि of the short च्च् by this rule. जि to win. ;—

मित्—। मुद्रपडोकम् इति । मुद्रापडो (विभक्ति.) यत् तद् इति पिदहः । 'मुद्र' इत्युक्त्या 'मु' इत्युक्त्या इत्यर्थः । अथ एव इति समाहारकालम्—अत्रात्र इत्यर्थेण च्च्भोदिसुमासात् यथा 'मुल्लो'ति । मुद्रपडोकत्वमेव निश्चयति परस्यैव इव— (२२८०—३१११) इत्येतोऽनुवर्तित्वेण । भा भवान् चाभोत् इति । अत माह् यद्व्यपुत्र-धरमुदाहरणम् चाहभावेन च्च्भेत्कालम् इति । अत प्रतिपत्तयेति बोध्यम् । आडागमोऽपि च्च् सच्चिताया चाभोदिति भवेत् । अतः समीची किम्—आशोरीत् च्च्भोत् । अतएव सूते 'मुल्लो'ति' च्च्भेत्कालम् कृतम् । अथवा तदन्वविधिनेव तत्तुमिहे च्च्भेत्कालम् व्यर्थ म्यात्—इति शास्त्रीयार्थे व्यप्यातम् । मुल्लो किम्—भा भवान् च्च्भोत् । अत मातय्यनने—इति धातुः । अथ ध्रिभेदिति—तीन तेषां मते—'ध्रिभेत्' इति विकल्पेन च्च्भेत् इत्यादि भवति । च्च्भोत्—अनेन सूतेण च्च्भेत् । जिहाम्भे इत्ययं जिहाम्भे च्च्भेत् 'भीय त्' इति जिहाम्भे । आत्करणात् 'चादितथ' इट्—निषेधार्थम् । जील इति । अथ चुरादिरप्यस्ति—'जीलय

नीलनिचोलम्' इति जयदेवः । अल अल्लति—अश्वालीत् अनेन वृद्धिः । अश्वल्लीत्—
अतः समीप—लाभावात् वृद्धभावात् । त्तर इति । त्त्तर हलादिः शेषः ।
अत्तारीत्—अत रकारस्य—अतः समीपत्वाद् अनेन वृद्धिः । मा भवान् अभूत् इति—
अत वृद्धभावं स्पष्टयति—अङ्गान्तरफलेति । भकारिण व्यवधानादित्यर्थः । जि
इति अयमजन्तेष्विति—इकारान्तात् । जि + लिट् णल इति स्थिते—

२३३१ । सन्लिटोर्जेः ॥७३॥५७॥

दी— । जयतेः सन्लिङ्गमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कृत्वं
स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिगुगः । जिगयिथ—जिगेथ ।
जिगाय—जिगय । जिग्यिव । जिग्यिम । जिता । जीयात् ।
अजैषीत् । 'जोव ५६२ प्राणधारणे' । जिजीव । 'पीव ५६३
मीव ५६४ तीव ५६५ णोव ५६६ स्थौल्ये' । पिपोव । मिमीव ।
तितोव । निनीव । 'क्षीवु ५६७ क्षेवु ५६८ निरसने' । 'उर्वी
५६९ तुर्वी ५७० युर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३ हिंसार्थाः' ।
जर्वाञ्चकाय । 'उपधायां च' (२२६५) इति दीर्घः । तुतूर्व ।
'गुर्वी ५७४ उद्यमने' । गूर्वति । जुगूर्व । 'सुर्वी ५७५ बन्धने' ।
'पूर्व ५७६ पर्व ५७७ सर्व ५७८ पूरणे' । 'चर्व ५७९ अदने' ।
'भर्व ५८० हिंसायाम्' । 'कर्व ५८१ खर्व ५८२ गर्व ५८३ दर्पे' ।
'अर्व ५८४ शर्व ५८५ षर्व ५८६ हिंसायाम्' । आनर्व । शर्वति ।
सर्वति । 'इवि ५८७ व्याप्ती' । इन्वति । इन्वांचकार ।
'पिवि ५८८ मिवि ५८९ णिचि ५९० सेचने' । तृतीयो
सूङ्गन्योष्वादिरित्येके । 'सेचने' इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति ।

पिपिन्व । ह्रिवि ५८१ दिवि ५८२ घिवि न०३ जिवि ५८४
प्रीणनार्थाः' । ह्रिवति । दिन्वति ।

कुत्व is enjoined to जयति i.e. the ज of the root जि is replaced by ग, when it (जि) comes after the अभ्यास, effected or caused by the affix मन् or लिट् । Thus जि + एत् = जि जि अ 'अचो चिति' (254) = जि गे अ = जिगाय । जि जि अतुम् = जि गि अतुम् etc (no guna due to क्त्वि of अतुम् by 'असंयोगात्' 2242) जिगयिथ—जिगेष—the augment इट् is optional here by the saying 'अजन्तोऽकारवान्वा यसासन्निट् धनिविडधम्' । जिगाय जिगय—('एलुत्तमोवा') (under 'अतो—' 2296) जिग्यिथ जिग्यथ (इट् by 'कायथो निटि सेड्भवेत्' and यण् by एकनेकाचः (272). जेता—('तास्यनिट्') । जीयात् (आगौलिङ्—अकृतमास्व—(2298). अजैषीत्—(विचिड्विः—) । ह्रिवि (ह्रिव्) 'इदितो तुम धातोः'—ह्रिनुति :—

मित— । सन्निटोः + जेरितिच्छेदः । सन्निटोरिति निमित्तसप्तमी. ननु पर—सप्तमी अभ्यासविशेषणम्—तदाह—सन् लिट् निमित्तो योऽभ्यास इति । 'अभ्यासाच्च' (३४२०—०३१५५) इत्यतोऽभ्यासादिति पञ्चम्यन्तमभ्यासपदमनुवर्धते । कुत्वमिति—'अजोः कुघिण्यतोः' (२८६३—०३१५२) इत्यतः कुत्वस्यानुवर्धते । 'सन् लिट् निमित्तो योऽभ्यास' इत्येतन्नाधवमतम् । 'सन्निटि च परे योऽसास' इति परसप्तम्या-अयणपुरःसरं प्राचा व्याख्यानं नादृतम् । जयतिर्यङ्लुगन्तात् मुनि 'जिजाधिपति' इत्यत्र कुत्वप्रसङ्गात् इति वीध्यम् । जिगाय—जि जि एत् = जि गे अ = जि गे अ (अचो चिति इति इड्वि.—तत्र आयादेशः) । जिग्यतुः—असंयोगादिति कित्वाद् गुणामावः । जिग्यिथेति 'एकां च उपदेशे—' इति बाधित्वा भारद्वाजनिघमाद् इड्विकल्पः । जिगाय—जिगय—'एलुत्तमोवा' इति षिट्कल्प्याद् उड्विकल्पः । जिग्यिथेति—क्रादिनिघमादिट् । 'एरनेकाच' (२७२) इति यण् । जेता—अमिट्—केत्वात् तासाविडभावः । जीयात्—आगौलिङि—'अकृतम्' (२२८८) इति दीर्घ ।

अजैषोत्—सिचिहृद्धिः—(२२६७) इति हृद्धिः । लटि जेष्यति लङि अजैष्यत् इति । हिन्वति इत्यादौ नुमि रूपम् । अथ धिवेर्विशेषविधिमाह—

२३३२ । धिन्विह्रण्वोर च ॥३।१।८०॥

दी— । अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शब्धिष्ये ।
'अतो लोपः' (२३०८) । तस्य स्थानिवद्भावाद् लघूपधगुणो
न । उ-प्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति । धिनुतः ।
धिन्वति ।

अकार is the final substitute of धिन्व and ऋण्व i. e. the final letter व of धिन्व and ऋण्व is replaced by अ and the affix उ is attached to them in connection with षप् । Thus धिन्व and ऋण्व become धिन and ऋण । Then comes उप्रत्यय । And this उप्रत्यय is आर्द्धधातुक by 'आर्द्धधातुकं शेषः' । Thus the rule 'अतो लोपः' (2308—6. 4. 48) comes in. Then by अलोप धिन becomes धिन् । Now appears the rule 'उगन्तलघूपधस्यच' (2189—7. 3. 86) to take effect upon it. But it is counteracted by the स्थानिवद्भाव of अलोप i. e. though the affix अ has disappeared by 'अतो लोपं' yet it is to be treated as present (अकारवदेव विभाष्यम्) । Thus the इ of धि ceases to be the penultimate, for the root is धिन in reality, and not धिन् ; so there is no लघूपधगुणः । See also our notes under धिनोति in Kirat 1. sl. 22. (Here you cannot rejoin that अलोप is not to be taken as स्थानिवत् by the rule स्थानिवदादेशोऽनल्विधी (४६—१।१।५६) as in the case of a single letter (अल्मत्वम्) अ ; for अ is not a letter, originally connected with the root. Thus-

अक्षीप here is an अजादेश and ceases to be an अक्षिप्ति । It is for this reason that Panini has stated as 'धिनिरञ्जोर्लोपः' and has not said धिनिरञ्जोर्लोपः, in which case it would be open to the above objection). Now the affix छ attaches itself to धिन giving धिञ् by 'अतो गुणे' (191—6. 1. 37) This छ is gunated where the affix after it drops its व् (as तिप्, तिप्, तिप् etc). Thus धिनोति धिनोति etc धिञ्त् (for तम् is not तिप्) (Cp. 'माथं—' २०३५); धिञ्त्वन्ति—(by इकोयणचि (45). (अक्षिप्ति is to be taken as—in place of अक्षिप्ति) । धिञ् + वम् —

मित— । धिनिरञ्जोः + अ च इतिष्टेदः । धिञ्त्वन् इत्यनेनिका निहिंष्टयोः कृतवत्त्वमामयोः यतोदिवत्त्वम् । तदाह—अनयोकार इति । अजादेशःअनोऽन्यस्य इत्यनेन वकारमातमेव भवति । 'तनादिकृञ्श्च छः' (२११६८) इत्यत्र उच्यते अनुवर्तते । 'कर्त्तरि कृत्—' 'माथं धातुर्लृक्' इति च । ततः माथं धातुकपटं गवर्षे परिचमयन्नाह—गवर्षे इति यत्र गप् भवति तत्र इत्यर्थः ; गप् स्थाने इति निष्कर्षः । एतेन धिञ् इत्यस्य वक्ष्यते अकारे आदिष्टे धिन इति ज्ञाते उपसर्ग्येन च धिन छ इति स्थिते आह—अतो लोप इति । 'आथं धातुर्लृक्' इत्यनेन अप्रत्ययस्य आथं धातुकत्वम् । उपसर्ग्यस्य आथं धातुकत्वम् परतस्तिष्ठति । तेन अतो लोप इत्यनेन धिञ् छ इति स्थिते धिनोतेर्लृक्पधगुणं वारयन्ति—तस्य स्थानिवद्भावादिति । तद्धिति अक्षीपस्य अजादेशत्वादिति मायः । (अ इति स्थानी तस्य 'लोप' इति आदेशः । अ च 'अ' अङ्गभवति । तेन तत्स्थाने य आदिस्थाने स अजादेशो भवति । लोपस्य आदिस्थाने । अतएव 'लोपः' अजादेशः । अ च पुनः स्थानिवद् भवति यतः तस्य पूर्वत्वेन दृष्टव्यं धिनोतेर्लृक्पधगुणं विधीयते । एवञ्च धिनोतेर्लृक्पधगुणं उपधात्वाभावात् गुणो निवर्तते अकारान्तत्वात् (धिञ् अपि स्थानिवद्भावाद धिन एव भवति) । तदाह—लघूपधगुणो मेति । पितृसु—तिप्सिपादियु इत्यर्थः । धिनोति=स्यष्टम् । धिञ्त्तः पिदभावात् गुणः । धिञ्त्वन्ति—इकोयणचि इति यथादेशे रूपम् । धिञ् + वम् इति स्थितिः—

२३२३ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां स्वीः ॥६।४।१०७॥

दी— । असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् स्वीः परयोः । धिन्वः—धिनुवः । धिन्मः—धिनुमः । सिपि तु परत्वाद् गुणः । धिनोमि ।

The final (i.e. the उ) of an अङ्ग or verbal base which ends in उकार—an affix not having a conjunct letter preceding it—disappears optionally when न् and व follow. Thus धिन् उ वस्=धिन् ० वस्=धिन्वः । Similarly धिन्मः । But in धिनोमि because the पितृविधि follows on लोपविधि, so गुण prevails.

सित— । लोपः + च + अस्य + अन्यतरस्याम् + स्वीः इतिच्छेदः । अङ्गाधि-कारात् सूत्रस्यस्य 'अस्य' इत्याद्यर्थमाह तदन्तस्य (उकारान्तस्य) अङ्गस्येति । 'स्वीरिति सवयोः परयोरिति सप्तम्यन्तम् । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वाटिति' पूर्व सूत्रम् ; तदाह—असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकार इति । धिन्वः—धिन् उ वस् इति स्थितेऽनेन उलोपे रूपम् । एवं धिन्म इत्यत्र । ननु धिनोमि इत्यत्र सकार-सदृभावादपि कुतो नलोप—इत्यत्राह—सिपिलिति लोपापेक्षया परत्वादित्यर्थः । 'असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकार' इति किम् । शक्रुवः । आप्रुवः । अत्र 'क्त' 'प्र' इति संयोगवर्णसञ्चान्नलोपः । प्रत्ययोकार इति किम्—यु सिञ्चणे इति धातुन्तस्य वकारेनकारे च परे—युवः, युमः—इति लोपो मा भूत् ।

२३३४ । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥६।४।१०६॥

दी— । असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारः तदन्तादङ्गात् परस्य हेलुक् स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्व्वेमाट् । धिनवाव । धिनवाम् । जिन्वतोत्यादि । रिवि ५८५ रवि

५८६ धवि ५८७ गत्वर्वाः' । गिवति । रग्वति । 'रुवि ५८८
 हिंसाकरणयोश्च' चकागद् गर्वा । 'रुपोति' प्रत्याटि धिनोतिश्चत् ।
 अयं म्वादी च । 'भव ५८९ वन्धने' । भवति । भवतुः ।
 भवुः । भववौत्—भववौत् । 'अव ६०० रक्षण-गति-कान्त-
 प्रीति-दृश्यवगम-प्रवेश-अवण-स्वाम्यर्थ-याचन-क्रियेच्छा-दीसरा-त्रि-
 ङ्ग-हिंसादान-भाग्यद्विपु' । अवति । आव । मा भवान्
 अवीत् । 'धावु ६०१ गतिशुद्धोः' । अर्गित् । धावति—
 धावते । दधाव—दधावे ।

अथोपान्ता आत्मनेपदिनः । 'धुच ६०२ धिच ६०३
 सन्दोषनक्लेशनजोवनपु' । धुचते । दुधुचे । धिचते ।
 दिधिचे । 'धृच ६०४ वरणे' । धृचते । वधृचे । 'गिच ६०५
 विद्योपादाने' । गिचते । 'भिच ६०६ भिचायामनाभे नाभे
 च' । भिचते । 'क्लेश ६०७ अव्यक्तायां वाचि' । 'वाधने'
 इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । 'टच ६०८ वृद्धौ शोघार्थ
 च । टचते । ददचे । 'दोच ६०९ मोग्द्विज्योपनयननियम-
 व्रतादेशेषु' । दीचते । दिदोचे । 'इच ६१० दर्शने' ।
 ईचाश्चक्रे । 'इप ६११ गतिहिंसादर्शनेषु' । ईपाश्चक्रे । 'भाप
 ६१२ व्यक्तायां वाचि' । भापते । 'वप ६१३ स्नेहने । टन्व्यो-
 षादिः । ववपे । 'गीप ६१४ अन्विच्छायाम्' । 'ग्नेषु'
 इत्येके । अन्विच्छा = अन्वेपणम् । जिगेषे । पिपे ६१५ प्रयत्ने' ।
 पिपते । जिपे ६१६ गोपे ६१७ एपे ६१८ प्रेषे ६१९ गती' ।
 जिपते । नेपते । एपाश्चक्रे । पिप्रेपे । 'रिपे ६२० हेपे ६२१

ह्येष्ट ६२२ अव्यक्ते शब्दे'। आद्यो ह्यकशब्दे । ततो द्वौ
 अश्वशब्दे । रेषते । हेषते । ऋषते । कासृ ६२३ शब्द-
 कुत्सायाम्' । कासाच्चक्रे । 'भासृ ६२४ दीप्ती' । वभासे ।
 'णासृ ६२५ रासृ ६२६ शब्दे' । नासते । प्रणासते । 'णस
 ६२७ कौटिल्ये' । नसते । 'भ्यस ६२८ भये' । भ्यसते ।
 वभ्यसे । 'आडः शसि ६२९ इच्छायाम्' । आशंसते ।
 आशशंसते । 'असु ६३० ग्लसु ६३१ अदने' । जग्नसे । जग्नसे ।
 'ईह ६३२ चेष्टायाम्' । ईहाच्चक्रे । 'वहि ६३३ महि ६३४
 ह्यौ' । वंहते । ववंहे । मंहते । 'अहि ६३५ गतौ' ।
 अंहते । आनंहे । 'गर्ह ६३६ गल्ह ६३७ कुत्सायाम्' ।
 जगर्हे । जगल्हे । बर्ह ६३८ बल्ह ६३९ प्राधान्ये' । ओष्ट्यादी ।
 'वर्ह ६४० वल्ह ६४१ परिभाषणहिंसाच्छादनेषु' । दन्त्योष्ठ्रादी ।
 केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठादितामनयोरोष्ठ्रादितां चाहुः । 'प्लिह
 ६४२ गतौ' । प्लिहिहे । 'विह ६४३ जिह ६४४ बाह ६४५
 प्रयत्ने' । आद्यौ दन्त्योष्ठ्रादिः । अन्यः केवलोष्ठ्रादिः ।
 'उभावप्योष्ठादी' इत्येके । 'दन्त्योष्ठ्रादी' इत्यपरे । जिह-
 तिर्गत्यर्थोऽपि । ववाहे । द्राह ६४६ निद्राक्षये' । 'निक्षेपे'
 इत्येके । 'काशृ ६४७ दीप्ती' । चकाशे । जह ६४८ वितर्के' ।
 जहाच्चक्रे । 'गाह ६४९ विलोडने' । गाहते । जगाहे ।
 जगाहिषे—जघात्ते । जगाहिठे—जगाहिध्वे—जघाद्धे ।
 गाहिता ।

The affix हि disappears coming after an अङ्ग that ends,

in an उकार—the affix having no conjunct letter preceding it (उ)—. Thus धिन् उ हि=धिन् उ ०=धिनु । The augment आट् (directed by 'आडुत्तमस्य पिच्च' (2204—3 4 92) is persisting or compulsory. (नित्य) . Hence it precedes उकारलोप enjoined by this rule (6. 4 106) although it follows upon the former , for there runs the परिभाषा—'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तर वनीय'. Thus धिनु आव (आट् वम् सलोप by नित्य डित्ता (2200)=धिनो आव (उ is gunnated and does not elide for the व is now intervened by आ)=धिनव् आव (अवादेशः)=धिनवाव । Similarly धिनवाम and also धिनवानि । जित्विति etc— an example of जिवि read after धिवि । अमवीत्—अमावीत् by optional इडि by 'अतो हलादेशलोचो. (2284—7 2. 27) अव—कान्ति to wish. प्रीति—to be glad. तृप्ति—to be satisfied. अवगम—to know. स्वायर्थ—to exercise influence. अवाप्ति—'o have ना भवान् अवौत् here इडि is prohibited by 'नेटि' (2268).

अधोभ्रान्ता, etc—i.e ending in श्चसच्च hence, upto घुषि (652) कान्तिकरणे । शिच—to learn. केचित् तु etc, i. e read vice versa ऊह—to surmise, conjecture etc. गाहू (गाह) to bathe, enter etc. जगाहिदे—जघाचे the augment इट् is optional here because the root is ऊदित्—ऊ dropping. जगाहिद्—जगाहिध्वे—जगाद्धे । The first, two are according to the rule विभाषेट. (2325), and the last (जगाद्धे) is thus—गाह् गाहध्वे = गगाह् ध्वे (by इखः)—ज गाह् ध्वे (by 'कुक्षीयुः') जगाद्ध्वे (by 'होड.'—324—8. 2. 31)—जगाद्ध्वे घुनाट्, (113—8 4. 41)—जघाट् द्वे (by 'एकाक्षो वशो भय् भवन्तस्य म्घीः' (326—8 2 37) । जघाट् द्वे (by दो ढेलोपः' (2835). गाहिवा (लुट्)

इत्तास् । This is in case of इत् and when इत् is wanting then गाह् + ता = गाह् टा = गाह् धा (by 'भ्रषस्तबोधोऽधः (2280—8. 2, 40) = गाह् ता (by ष्टुनाष्टुः (113) = गाढा by the next rule :—

मित—उतः + च, प्रत्ययात् + असंयोगपूर्व्यात् इतिच्छेदः । उतश्चैति उकारस्य ।

'प्रत्ययात्' इति—'असंयोगात्' इति चैतस्य विशेषणं तदाह—असंयोगपूर्व्याय इति । संयोगः ('ह्रलोऽनन्तराः संयोगः') पूर्वो यस्मादिति विग्रहः । न तथा असंयोगपूर्वस्तस्मात् । अङ्गाधिकारादाह—तदन्तादङ्गादिति । हेरिति 'अतो हेः' (२२०२—६।४।१०५) इत्यतो हेरिति 'चिणो लुक्' (२३२९—६।४।१०४) इत्यतो लुगित्यस्य चानुवर्तनात् । धिनु इति स्पष्टम् । नित्यत्वादिति—'पूर्वपरनित्यानन्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वलीयः' इति न्यायेन वलीयस्त्वादाटः प्राक्प्रवृत्तिः । नित्यो हि विधिः कृते अकृतेऽपि वेतरे—प्राप्नोति इति भाष्यवचनात् । ततश्च आट्-प्रवृत्त्या वकारस्य व्यवहितत्वेन—उलोपाभावे तस्यगुणे—अवादेशे धिनवाव इति (धिनु आट वस्—धिनु आव—धिनो आव—धिनव् आव इति) ; एवम् धिनवाम । धिनवानि इतितु—धिनु सिप् इति स्थिते 'मैर्निः' इति सिभावे पूर्व्ववत् 'आडुत्तमस्यपिञ्चेति' आडागमे धिनु आनिप् इति जाते पिच्चादृगुणे अवादेशे—रूपम् । कृवि इति 'धिविक्लवर्गी—' इति सौतस्य ग्रहणं तदाह—धिनोतिवत् इति । अयमिति कृवि । असवीत्—असावीत्—अतो-ह्लादेरिति वृद्धिविकल्पः । अवेति—अवगमो बोधः । अवाप्तिरधिगमः । मा भवान् इति—नेटीति वृद्धिनिषेधः । मा भवानतीदिति वत् । स्वरितेत्—इति तृतस्य पदविकल्पः (स्वरितजित इत्यनेन) इति दर्शयति धावते धावषे इति—

अथोष्णान्ताः इति—उष्ण (श ष स ह) वर्णान्ता इत्यर्थः । ततश्च घुषि (६५२) कान्तिकारणे इत्यन्तानां लाभः । दीचेति मौण्डा—इज्या—उपनयन—नियनत्रत आदेशेषु इतिच्छेदः । तत्र मौण्डा' केशवपनम्—इज्या यज्ञः इति अन्यः स्पष्टार्थः । कासाञ्चक्री—'कासप्रत्ययादान्—इत्याम् । आङः शसि इति आङ् पूर्व्वः शन्स् इति यावत्—'तदा नाशंसि विजयाय सञ्जय' (महाभारतम्) ; "आशंसन्ते समितिषु सुराः" इत्यादि शाकुन्तले । "आशंसता वाणगतिं वृषाङ्" इत्यादिषु तु शस स्वतीष्मादिपरस्मैपदिनो ग्रहणम् । केचित्त्विति—विपर्य्यासेन

चाह्यते—the former is with इट् and the latter without इट् (in लट्)। Thus गाह् + इट् स्यते ; गाह् स्यते = गाढ् स्यते = घाढ् स्यते = ('एकाचो वशो भष्—') = घाक् स्यते (षढोः कः सि) = घाक् स्यते । गाहिषीष्ट—घाचीष्ट (आशीर्लिङ्)—(गाह् + इट् + सीयुट् + सुट् + त) and (गाह् + सीयुट् + सुट् + त = गाढ् + सीय् + स् + त = घाढ् सी स् त = घाक् षी ष् त = घाचीष्ट) । अगाहिष्ट—अगाढ् (लुङ्)—अट् गाह् इट् सिच् त (इट्पच्) अट् गाह् सिच् त (इडभावपच्) = अ गाह् स् त—अगाढ् ० त (by 'भ्रलो भ्रलि' (2231—S. 2. 26) = अगाट् ष (ऋषतथोर्ध्वः) = अगाढ् ढ = अगाढ् (by this rule). अघाचाताम्—अ गाह् सिच् आताम् then as before 'घ्' for 'ग्', 'ढ्' and then क् for ह and स changes into ष । So अघाचत (here ऋ is replaced by अत् by 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2258—7. 1. 5), अगाढाः—अट् गाह् सिच् घास्—अगाढ् ० घास्—अगाढ् ढास् etc. अघाढम्—अट् गाह् सिच् ध्वम् अगाढ् ० ढ्वम् etc. अघाचि—अट् गाह् सिच् इट् अगाढ् स इ—अघाक् ष इ । गृह् (ऊदित्) गृहे 'to condemn'. जगृहे here गृह् is not gunnated by the Vartika 'ऋट्पद्येभ्यो लिटः (593). See under rule 'आदिर्जिट् ष्वः—' (2289—1.3.5). जगृहिषे etc like जगाहिषे etc.

मित—। स्पष्टम् । गाहिष्यते—घाह्यते इड्विकल्पात् लटि पूर्वमित्पच् । परन्तु इडभावे, तदित्यम्—गाह् स्यते गाढ् स्यते (होढः)—घाक् स्यते (एकाचो वशो भष् इति भष्भावाद् गकारस्य घकारः, 'षढोः कः सि' इति ढकारस्य च ककारः)—घाक् स्यते (षत्वं) ततो रूपम् । गाहिषीष्ट घाचीष्ट (आशीर्लिङ्) इड्विकल्पः । इट्पच्—गाह् इट् सीयुट् सुट् त—गाह् इ सीय—स् त (यलोप—षत्वष्टुत्वानि । इडभावे—गाह् सीय् स् त—घाक् षी ष ट् (भष्भावद्वलकत्वषत्वष्टुत्वानि) । अगाहिष्ट—अगाढ् (लुङ्) अगाह् इट् सिच् त (इडभावे)—अगाह् स् त (इडभावपच्) अगाढ् ० ष (होढ—ऋषतथोः—सलोपञ्च)—अगाढ् ढ

(अनेन लोपे) — अघाट इति । अघाटाताम् — अघाह्, सिच् आताम्) — अघाट
 स् आताम् — अघाक् य आताम् (गकारस्य भयभावेन घकारः ; टकारस्य कत्वम्
 ततः पत्वम्) । एवमघाजत (आत्मनेपदेष्वनतः' (२२५८—७।१।५) इत्यदादींशो
 बोध्यः) । अघादाः — अट् गाह्, सिच् घास् — अघाह्, 'म् घास् — अघाट्, ° घास्
 (भूपल्लयोः) — अघाट्, टाम् (टु, नाटुः) — अघाटाम् (°टो टेलीप) — अघादाः ।
 अघाट्, स् — अट् 'गाह् सिच् ध्वम् — अघाह्, 'म् ध्वम् — अघाट्, °टोम् (टो टेलीप) ।
 अघाचि — अट् गाह्, सिच्, इ (उत्तमैकवचनम्) — अघाह्, 'म् इ — अघाट्,
 स् इ — अघाक् पि ततो रूपम् । गृह् (ऊदिन्) गर्हणे इति । गर्हण निन्दा ।
 गर्हते पुगन्तन्धूपधस्येति गुणः । अगृह् इति लिटि कित्वादगुणाभावं दर्शयति
 'अट्पुपधेभ्य इति वार्त्तिकमिदम् 'आदिर्विटुडवः' (२२८८—१।३।५) इति सूत्रस्था-
 धक्षात् विवृतम् । अगृह्ये — अगृचे — ऊदित्वाद् अगृह्ये — अघाट्, इतिवदि-
 विकल्पः । अगृचे — गृह् + से गृह्, गृह् से — अगृह्ये — अरदत्वं रपरत्वं ह्यादिशेषः
 अगृत्वं ततः अगृह्से इति । तत एकाचोवशो — इति भयभावे हकारस्य टत्वकत्वे
 सस्य घत्वञ्च — अगृक्पे इति । अगृट्, — अघाट्, इतिवत् । गर्हित्वा — गर्हा — गुणक्षता-
 गाट् इति गृह्येत् । एवमन्यत्रापि गृह्येत् केवलं गुणेन विशेषः । इडभावे लुङि
 रूपान्तरं दशयितुमाह — इडभावे इति —

२३३६ । शल इगुपघादनिटः क्तः ॥३।१।४५॥

दी — । इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चल्लेः क्त्वादेशः
 स्यात् । अघृत्तत ।

The affix च्लि is replaced by the substitute क्त् (स) when
 the root is अनिट् and has शल् (श प स छ) letters at the end and
 इक् (इउच्छ्र) letters for the penultimate. Thus गृह् + च्लि + त =
 अट् गृह् क्त् त = अ गृह्, स त = अ गृ क् प त ('हो टः' — 'एकाचो वशो
 भय' — and 'घटोः कः सि') ।

मित—। शलः + (इक्—उपधात्) + अनिटः क्तः इतिच्छेदः । 'धातो-
रेकाचो हलादिः—' (२६२९—३।१।२२) इत्यतोधातीरित्यनुवर्तनात्—शल-इत्यनेन
तदन्तस्य ग्रहणम् । तदाह इगुपधो यः शलन्त इति । इक् उपधायां यस्येति विग्रहः ।
शलः (शलन्तात्) इगुपधात्—अनिटः—इतितयम्—अनुवृत्तिलभ्यस्य धातोर्विशेषणम् ।
क्तः सिजपवादः । तस्य सकारः अकारेण सह तिष्ठति ककारो लुप्यते । अष्टचत—
गृह् + च्लि + त इति स्थिते अनेन क्मादेशेऽडागमे—अ गृह् क्त त इति जाते क्तस्य
किञ्चिन् गुणाभावे—अ गृह् स त इति भवति । ततः पूर्व्ववत्—'हो ढः' 'पढोः
कः सि—' 'एकाचो वशो भष्—' इत्येषां—प्रवृत्त्या पत्वे च अष्टकृत इति ततो
रूपम् ।

२२३७ । क्तस्याचि ॥७।३।७२॥

दी—। अजादौ तडि क्तस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्तप्रस्य'
(४२) । अष्टृच्चाताम् । अष्टृचन्त । 'श्लह ६५१ च' । ग्लहते ।
'घुषि ६५२ कान्तिकरणे' । घुषते । जुघुषे । केचित् 'घष'
इत्यदुपधं पठन्ति ।

अथार्हत्यन्ताः परस्त्रीपदिनः । घुषिर ६५३ अविशब्देने ।
'विशब्दनं प्रतिज्ञानं । ततोऽन्यस्मिन्नर्थ' इत्येके । 'शब्दे'
इत्यन्ये पेटुः । घोषति । जुघोष । घोषिता । इरित्वादङ् वा ।
अघुषत्—अघोषीत् । 'अचू ६५४ व्याप्तौ' ।

क्त् elides when an अनादि (beginning with a vowel) तड्
(i.e. an आत्मनेपद affix) follow. By 'अलोऽन्तप्रस्य' the final letter अ
only elides and not the whole word 'क्त' । Thus अष्टृच् + आताम् =
'अष्टृच् + आताम् = अष्टृच्चाताम् । Had the अलोप not been ordained by

this rule then the form would have been अघृचेयाताम् by the rule 'आतो डितः' (२२३५—७।२.८०) । अघृचन्त—अघृच+चन्त (the whole (अघृच) being अदन्त the rule 'आत्मनेपदेष्वन्तः' (२२५८) does not apply here).

अथाङ्ल्यताः—i.e. upto अङ् (७४०) पूजायाम् । घृपिर (घृप्)—It has been made इर्—eliding' to make it have optional अङ् in लुङ् by 'इरितो वा' (२२६६) । प्रतिज्ञान—means to promise, to admit etc. घोषात् (by पुगन्त लघूपधस्य च) । अच् (अच्) to pervade.

मित—। क्सस्य+अचि इतिच्छेद । 'क्सस्य' इत्यच्चादिव प्रायने यत् कर्मादेशोऽदन्त इति । अचि इत्यनेन तदादिभिर्भक्तदाह अज्ञादाविति । तडोति 'लुग् वा दुहृदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये' (२३६५—७।३।७३) इत्यत एव अपकर्षणात् आत्मनेपदसिद्धौ, [उत्तरमुवात् आनयनं नाम अपकर्षं] वृत्तौ 'तडि' इति केषाञ्चित् प्रक्षेपः—कागिकाटावगुक्तत्वादिति गच्छबोधिन्यादौ स्पष्टम् । अनोऽन्यस्विति—अनेन क्सस्य अ लोप इति भावः । अनोपाभावे तु अघृचेयाताम् इतिव भवेत् 'आतो डितः (२२३५) इति डिताम् इयादेशविधानानात् । अघृचन्त—अघृह् भ्क् इति स्थिते भ्क्स्य अज्ञादित्वाभावात् क्सस्य अकारगोपी न भवति । ततश्च (क्सस्य अनोपाभावात्) 'आत्मनेपदेष्वन्तः' (२२५८) इत्यस्यापि अप्रवृत्तिः । भप्भाववर्त्यकत्वपत्वानि पूर्व्ववत् ।

अथाङ्ल्यन्ताः इति—अर्ह (७४०) पूजायामित्यन्ताः घृपिर (घृप्) इरितोवा' इति लुङि अङ् विकल्पार्थमिरित्कारणम् । प्रतिज्ञानमभ्युपगमः । अघृपत् इति अङ्पत्ते । अघोपीत् इति मिचपत्ते । इट् धातुगुं ण ईट् चैति ; सिजलोपः । अच् उदिन्-करणमित् विकल्पार्थम् 'स्वरतिमृत्ति—' (२२७६)—इति सूत्रम् ।

२३३८ । अचोऽन्यतरस्याम् ॥३।१।७५॥

दौ—। अचो वा शुप्रत्ययः स्यात् कार्त्तर्थे सार्व्वधातुके

परे । पक्षे शप् । अक्ष्णीति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति ।
 अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिय—आनष्ट ।
 अक्षिता—अष्टा । अक्षिष्यति । 'स्त्रीः—' (३८०) इति कलोपः ।
 'षट्ठोः कः सि' (२८५) । अक्ष्यति । अक्ष्णीतु । अक्ष्णुहि ।
 अक्ष्णवानि । आक्ष्णीत् । आक्ष्णवम् ॥ अक्ष्णुयात् । अक्ष्यात् ।
 ऊदित्वाद् वेट् । 'नेटि' (२२६८) । सा भवान् अक्षीत् ।
 (सा भवन्तौ) अक्षिष्टाम् । (सा भवन्तः) अक्षिषुः । इडभावे
 तु—सा भवान् आक्षीत् । (सा भवन्तौ) आक्षाम् । (सा
 भवन्तः) आक्षुः । तच् ६५५ त्वच् ६५६ तनूकारणे ।

The affix अ् is optionally attached to the root अच् when a सर्व-
 धातुक affix follows in the active voice. शप् comes in when अ् is
 wanting. Thus अक्ष्णीति—etc. अक्ष्णु वन्ति by 'अचिअ् धातु—' (२७१) उवड् ।
 इति अक्षन्ति—'अतो गुणे—' (१९१) इति पररूप । आनक्ष—by 'अत आदेः' (२२४८)
 and 'तस्मान्नुङ् हिङ्गलः' (२२८८) । आनक्षिय—आनष्ट—optional इट्, for
 the root is ऊदित् । इट् पक्षे—अच् अच् इट् यल्—अच् अच् इय—आ नुट्
 च् अच् इय—आन् अच् इय (हलादिः शेषः)—आनक्षिय । इडभावपक्षे—आनच्
 य—आनक्ष य—आनष् ठ ('स्त्रीः—' (३८०—८२२) thus क elides and य
 becomes ठ by टुना टुः (११३) । अक्षिता—अष्टा (लुट्) । अक्षिष्यति—
 अक्ष्यति (लुट्) the process of the latter is being shown thus—स्त्रीः
 etc. अक्ष् स्यति—अ ० षस्यति (then by षट्ठोः—(२८५) ष changes into
 क्)—अक् स्यति—अक्ष्यति—अक्ष्यति । अक्ष्णीतु—by 'पितृसु गुणः' as अक्ष्णीति
 etc. अक्ष्णुहि—here 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वत्वात्' (२३३४) does not apply
 for उ comes after a संयोगपूर्ववर्ण (ञ्) hence no हिलोप । अक्ष्णवानि

षस्य क्त्वे स्यस्य पत्वे च अक्ष्यति ततो अक्ष्यति । अक्षोत्—पित्वाद् गुणः । अक्षुहि—
 अत्र 'क्ष' इत्यस्य संयोग-संज्ञकत्वेन उकारस्य संयोगवर्णपूर्वकत्वाद् 'उतश्च—' (२३३४)
 इत्यस्याप्रवृत्तेर्हिलोपाभावः । अक्ष्णवानि—'नेनि' 'आडुत्तमस्य पिञ्च' इत्यादिना—
 उप्रत्ययस्य गुणेन अवादेशेन च 'धिनवानि' इतिवद् रूपम् । आक्षोत्—आडजादीना-
 मित्याद् पित्वाद् उप्रत्ययस्य गुणः 'इतश्चे'ति (२२०७) तिप इलोपश्च । अक्ष्णवम्—
 आडगुणावादेशाः, 'मिपः' अमादेशश्च 'तस्यस्थमिपां तांतंतामः' इति । अक्ष्णयात्
 इति श्रुपच्चे विधिलिङि रूपम् । 'अकृत' (२२६८) इत्यस्य आर्द्धघातुकविषयत्वाद्
 दीर्घाभावः । शपि तु—अच्चेत्—(विधिलिङि)—लङि—आचत्—लोटि—अचत् ।
 अक्ष्यात् इति त्वाशीर्लिङि । अर्द्धघातुकत्वेन श्रुशपोरभावः । लुङि रूपं
 दर्शयिष्यन् आह—ऊदित्वादिति । तत्र इट्पच्चे 'नेटि' (२२६८) इति वृद्धि—
 निषेधाद् अच्चेत् इत्यादि । माडभावेतु आचीदित्यादि समानमेव । इडभावपच्चे—
 'वदव्रजिति' (२६७) हलन्तलक्षणायां वृद्धौ आचीत्—इत्यादि । अत्रापि माडभावे
 पूर्ववत् । तच् त्वच् (ऊदित्)—तनूकरणं संस्कारणं यथा—तक्षोति काष्ठं
 तच्चा इति । अनयोः पूर्वस्यैव अ प्रत्ययो भवति नेतरस्येत्याह—

२३३८ । तनूकरणे तच्चः ॥३।१।७६॥

दो—। श्रुः स्याद् वा शब्दविषये । तक्षोति—तक्षति
 वा काष्ठम् । ततच्चिथ—ततश्च । अतक्षोत् । अतच्चिष्ठाम ।
 अताक्षीत् । अताष्टाम् । 'तनूकरणे' किम् ? वाग्भिः सन्तक्षति ।
 भर्त्सयतीत्यर्थः । 'उच्च ६५७ सेचने' । उक्षांचकार । 'रच्च
 ६५८ पालने' । 'णिच्च ६५९ चुम्बने' । प्रणिच्चति । 'त्रच्च
 ६६० वृक्ष ६६१ णच्च ६६२ गतौ' । त्रक्षति । स्त्रक्षति । नक्षति ।
 'वच्च ६६३ रोषे' । 'संघाते' इत्येके । 'सृच्च ६६४ संघाते' ।
 'म्रच्च' इत्येके । 'तच्च ६६५ त्वचने' । त्वचनं संवरणं त्वचो

ग्रहणं च । 'पक्ष परिग्रहे' इत्येके । 'सूर्च' ६६६ आदने ।
 सुपूर्च । 'अनादर' इति तु काचित्कोऽपपाठः । अथधा-
 वहेलनमसूचणम्' इत्यमरः । काचि ६६७ वाचि ६६८ भाचि
 ६६९ काङ्चायाम् । 'द्राचि ६७० ध्राचि ६७१ ध्वाचि
 ६७२ घोरवागिति च' । 'घृप ६७३ पाने' । चुचूप । 'तूप
 ६७४ पुटी' । 'पूप ६७५ सदी' । 'मूप ६७६ स्तेचे' । 'लूप
 ६७७ रूप ६७८ भूपायाम्' । शूप '६७९ प्रसवे' । प्रसवोऽभ्यनु-
 ज्ञानम् । तालथ्योष्मादिः । यूप ६८० हिंसायाम् । 'जूप
 ६८१ च' । 'भूप ६८२ अलद्वारे' । भूपति । ऊप ६८३
 रुजायाम् । ऊपांचकार । 'ईप ६८४ उर्व्ये' । 'कप ६८५
 खप ६८६ शिप ६८७ जप ६८८ भप ६८९ शप ६९० वप ६९१
 मप ६९२ रुप ६९३ रिप ६९४ हिंसार्थाः' । तृतीयपठो
 तालथ्योष्मादो । सप्तमो दन्तग्रीवादिः । चकाप । चखाप ।
 गिगेप । गिगेपिय । गिष्टा । कसः—अशिचत् । अशेक्षत् ।
 जेपतुः । जभपतुः । शेपतुः । ववपतुः । मेपतुः ।

The root तच् meaning to thin, gets the affix च् optionally
 in the matter of सप्, i. e. when a सार्थधातुक follows in the active
 voice. तच्ञोति like अच्ञोति, and तचति like अचति । तत्तच्चि—
 तत्तठ—optional इट् because it is ऊदित् (see स्वरतिभृति—२००८) तच्
 तच् इय—तत्तच्चि । तच् तच् य—तत्तक्च य, then क is dropped by
 लो (३८०), and य becomes ठ by 'ट्टुमाहुः' (११२)—तत्तच् ठ—तत्तठ ।
 यतधीत् (सुङ्)—यट् तच् इट् सिच् ईट् त्—यतच् इस् ईत् here इडि is

barred by 'नेटि' (२२६८)—अतच्, इ ० ईत् elision of स् by इट् इटि'—
 अतच्, ईत् । अतच्चिष्टाम्—अट्, तच्, इट्, सिच् ताम् (तसन्ताम्)—अतच्, इस् ताम् ।
 अतच्चिपुः—अट्, तच्, इट्, सिच् भि (लुस्)—अतच्, इम्, उम्—अतच्चिप्, उस्—
 अतच्चिपुस् । These are in the इट् पञ्च and in the इडभावपञ्च—अताचीत्
 etc—वृद्धिः here being enjoined by 'वदन्नज—' (२२६७) । Why say
 तनूकरणे—'to thin or polish etc.'—witness वाग्भिः etc 'is reproach-
 ing with (harsh) words.' उच्च 'to sprinkle.' उच्चाञ्चकार—'आम्' comes
 because it is इजादि and गुरुमान् by 'संयोगे गुरुः ।' प्रणिचति—being
 षोपदेश, णिच् first becomes निच् by 'ऋणः' then by 'उपसर्गादसमासेऽपि—'
 (२२४७) gets णत्व । क्वाचित्क्व—means (read) somewhere. चूष to
 drink (to suck). शूष प्रसवे—here प्रसव means permission. शिशेष—
 लिट् of शिष to injure etc. क्सः (in लुङ्) i.e. by the rule 'शल
 इगुपधाद्—' (२३३६) ।

मित— । स्पष्टम् । ततच्चिथ—ततष्ठ । ऊदित्वाद्देवट् । इडभावे = ततष्ठ—
 तच्, तच्, थ—ततक्ष्, थ—कलोपः ष्टुत्वम्—ततष्ठ । अतचीत्—अताचीत्—
 ऊदित्वाद् इट्पञ्चे 'नेटि' (२२६७) इति हलन्तलक्षणायां वृद्धिर्निषेधात् अतचीत् इति ।
 इडभावपञ्चे तु 'वदन्नजहलन्तस्याचः' (२२६७) इति वृद्धिः । भिप्रत्यये अतच्चिपु्रिति
 (भेर्जुस् इति ।) तनूकरणभिन्नाद्ये अुप्रत्यये नेति दर्शयति—तनूकरणे किमिति ।
 उच्चाञ्चकारिति—संयोगपरत्वेन गुरुमत्वाद् आम् । प्रणिचति—'उपसर्गादसमासेऽपि
 षोपदेशस्य' (२२८७) इति सूर्धन्यादेशः । अनादरे इति—क्वाचित्क्वः इति—
 अमरादौ दर्शनादिति भावः । तथाच कोषः—'अवज्ञावहेलनमसूर्चणमिति । क्तः—
 इति—शल इगुपधात्—(२३३६) इत्यनेन लुङि इत्यर्थः । अशिचत् (शिषो रूपम्) । एषु
 'रुष्प्रिषो रिङ् विकल्प' दर्शयितुमाह—

२३४० । तीषसहलुभरुपरिषः ॥७॥२॥४८॥

दी— । इच्छत्यादेः परस्य तादेराङ्घातुकस्येङ् वा स्यात् ।

रोपिता—रोष्टा । रोपिष्यति । रोपिता—रोष्टा । रोपिष्यति ।
 'भय ६८५ भर्त्सने' । इह भर्त्सनं श्वरवः । भपति । वभाप ।
 'उप ६८६ दाहे' । ओपति ।

The augment इट् is prefixed optionally to an आङ्धातुक affix, beginning with त्, when it follows the roots इष्, मृष्, लुम्, रुष्, and रिष् । Thus रोपिता e'c by लघूपधगुण ॥ श्रव—'barking of a dog' उष+लिट्—takes चाम् by —

मित— । ति+इयमृलुभरुपरिष इतिच्छेद । इष इत्यादि समाहार—
 इनात् पञ्चम्यन्तम् । इष इच्छायाम् । एपिता—एष्टा । पष्टमर्षे । मष्टिता—मोष्टा ।
 लुभ गार्धे । लोभिता—लोम्बा । रुपरिषो हिंसायाम् । आङ्धातुकम्येङ् वलादे
 रित्यनुत्तराह—आङ्धातुकम्येति । ति इत्यनेन तदादेयं इष तदाह—तादेरिति ।
 इष इति तुदादि क्रादेय गृहण न दिवादे । 'इषेक्षकारे ग्नन्प्रत्ययान् प्रतिषेध'
 इति वार्त्तिकादित्याह—इच्छत्यादेरिति । घोपिता इत्यादि—लघूपधगुणे पूर्व्वं वत्
 प्रक्रिया । श्रव कङ्कुरशब्द । उषो लिटि—चाम् विकल्पान्नाह—

२३४१ । उपविटजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ॥३१।३८॥

टो— । एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् । ओपाञ्चकार ।
 उवोप । ऊपतुः । उवोपिथ । जिपु ६८७ विपु ६८८ मिपु
 ६८९ सेचने' । जिजिप । क्रादिनियमादिट् । विवेपिथ ।
 विविपिव । वेष्टा । वेक्षति । अविक्षत् । 'पुप ७०० पुष्टौ' ।
 पोपति । पोपिता । पोपिष्यति । अपोपीत् । अनिट्केषु
 'पुष्ये' इति श्यना निर्हेशादयं सेट् । अतो न क्तः । अङ्विधौ
 देवादिकस्य ग्रहणान्नाह । 'त्रिपु ७०१ श्लिपु ७०२ प्रुषु
 ७०३ प्रुषु ७०४ दाहे' । ओपति । शिओप । ओपिता ।

श्लेषति । शिञ्श्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । अनिट्, सु
 देवादिकस्यैव ग्रहणमिति कैयटादयः ।

यत्स्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तम् तत् खोक्ति—
 विरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुल्लोष । पृषु
 ७०५ वृषु, ७०६ सृषु, ७०७ सेचने । 'मृषु' सहने च । इतरौ
 हिंसासंक्लेशनयोश्च । पर्षति । पपर्ष । पृष्यात् । 'घृषु ७०८
 संघर्षे' । 'हृषु ७०९ अलीके' । 'तुस ७१० ऋस ७११ ह्रस
 ७१२ रस ७१३ शब्दे' । तुतोस । जङ्गास । जह्लास ।
 ररस । लस ७१४ श्लेषणक्रीडणयोः । 'घस्ल ७१५ अदने' ।
 अयं न सार्वत्रिकः । 'लिव्यन्यतरस्याम्' (२४२४) इत्यर्धेस्ला-
 देशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य
 प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृदित्करण—
 मडि । अनिट्कारिकासु पाठो वलाद्यार्धधातुके । क्मरचि तु
 विशिष्योपादानम् । घसति—घस्ता ।

In लिट्, the affix आम् comes optionally after these roots
 viz उष, विद् and जाण् । Thus—ओषाञ्कार by लघूपधगुण and अनुप्रयोग
 of क्त । In the आमभावपक्ष—उ उष अ—उवड् ओष् अ (by अभ्यासस्यासवर्णे
 (२२९०)—उव् ओष अ (लघूपधगुण)—उवोष । उषतुः—उष् उष् अतुस्—
 उ उष् अतुः—here there is simlarlity of the letters उ and उ hence
 'अभ्यासस्यासवर्णे' does not apply and we get उषतुः ('by अकः सवर्णेदीर्घ')
 उवोषिथ—by इट्, लघूपधगुण and उवड् । विविषिथ—विष विष इट्, थ—विविष
 इथ—विविष, इथ (लघूपधगुण); affixes वस् मस् being कित् (by असंयोगाल्लिट्
 कित्) their substitutes व, म also are कित् i.e. ऋगुणी hence

विविधिव विविधिम । वेटा—लुट् । वेत्यति—लुट्—विप् अति (पत्रोः कः सि—) दीक्यति । अविचत् (लुङ्) क्तः by 'यत् etc' (2836). पुष् 'to nourish.' It is सेट् hence पोषिता पोषिष्यति, 'अपोषीत्—अट् पुट् इमं ईत्—गुण्—अपोष् ईत्', under अनिट् roots पुष is read as पुष्य with ज्ञन्, hence it (भ्वादि पुष्) is सेट् and thus does not get the affix क्तः । In the अट् विधि, under 'पुषादिट्तादृष्टदितः परशेषदेषु' (२३४३), the root पुष—is referred to be दिवादि hence it i. e. भ्वादि पुष् cannot have अट् । Thus अपोषीत् is the only form here in लुङ् ; अयमपि i. e. the root श्लिष् (भ्वादि) is सेट् ; for Kaiyata and others (Haradatta etc) hold that 'दिवादि श्लिष् alone is read in the list of अनिट् roots. Hence the statement of व्यासकार (जिनेन्द्रबुद्धि) in the अनिट् verse (कारिका) 'that both इवादि and दिवादि श्लिष् are सेट्, should be rejected on the ground that it (the statement) is not only at variance with his own saying but also with that of others (Kaiyata etc). घञ् (लु for अट्) to eat. This is not used in all the tense affixes (लकारः) ; for had it been used every where Panini could not have again enjoined it optionally in place of अट् by the rule 'लिटान्यतरस्याम्' (२४२४) । And its sphere of application is to be known from implication or (open) expression. Thus its reading here shows that it is परशेषदी in शप् ; to make it लुट् (लु—eliding) shows that it gets the affix अट् (in लुङ्) ; its instruction under the अनिट् कारिका proves that it (घञ्) is वलादि आदेशानुक्त । But in क्त्वरच् it is expressly mentioned by the rule 'सुघस्यदः क्त्वरच्' (सुमर—घस्यर—अशर) । Thus in शप् घसति, in लुट्—घसा (because अनिट्) ; for लुट् we look forward—

मित—। 'काम्प्रत्ययादानमन्त्रे लिटि' (३।१।३५) इत्यतोऽनुवृत्तिराह
लिटि आमिति । ओषाच्चकारेति । वेत्तिजागर्च्चोस्तु विदाच्चकार जागराच्चकार इति ।
उवोष—आमभावे द्वित्वं—'वाष्णाटाङ्ग' वल्गीयः, इति सवर्णदीर्घं वाधित्वा अङ्गस्य
गुणः, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यभ्यासस्य उवङ् ततो रूपम् । ऊपतुः—अतुसः कित्त्वेन
(असंयोगाङ्गित् कित्) गुणाभावात् सवर्णपरत्वेन उवडादेशाभावस्ततो रूपम्
सवर्णदीर्घमाश्रित्य (अकः सवर्णे—') इति । उवोषिथ—घसः पित्त्वेन अङ्गस्य गुणे
अभ्यासस्य उवङ्ङि रूपम् । जिषविदादेः क्रादिवहिर्भूतत्वादाह—क्रादिनियमात्
इति । विवेषिथ—घलः पित्त्वेन धातोर्युणः । विविषिव—कित्त्वेन गुणाभावः । वेष्ठा
(लुट्) । वेत्स्यति—विष् स्यतिप्—वेष् स्यति—वेक्ष्यति—षटो कः सि (२६५)
अविच्रत्—(लुङ्) अट्—विप् क्स तिप्—अ विष् स त् (क्सस्य कित्त्वम-
तो गुणाभावः)—अविक्षत् ('षटो :—') । पुष पुष्ठाविति । अयं भ्वादिः । अतो लुङि
विशेषमाह—अनित्केष्विति । धातुषु इति योज्यम् । दिवादेरेनित्कालं, न भ्वादे-
स्ततश्च सेट्त्वात् 'शल्ल इगुपधात्' (२३३६) इत्यस्याप्रवृत्त्या सिञ्जेव भवति न क्तः
इति भावः । ननु 'पुषादिद्वाताद्व्यदितः परस्मैपदेषु' इति निर्द्देशादत्र अङ्
प्रत्ययोऽपि भवेत् । नेत्याह—अङ्-विधौ लिति—तत्र सूत्रे दिवादेरेव पुषेर्ग्रहणं न
भौवादिकस्य । अतोऽङ्पि न । अतः सिचि अपोषीत् इति (अट्-पुष्-इट्-सिच्
ईट्—अपोष्-ईत्) । शिषु इति चत्वारोऽपि दाहार्थाः । अषति लघुपगुणः एवमन्यत्र ।
श्लिष इति पुष इतिवत् भ्वादावपि पठ्यते दिवादावपि । तत्र कः सेट् कोऽनित्
इति निर्णेतुम् आह—अयम् इति । श्लिष इत्यर्थः । सेट् (भ्वादिरेवेति) ।
भौवादिकश्लिषतेः सेट्त्वमेव प्रमाणयति—अनित्स्विति । 'दैवादिकस्य दिवादेः
'श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि रामयति रामाम्' (जयदेवः) इत्यस्य । इति
कैयटहरदत्तादयः इति । अथ न्यासकारं दूषयति—यत्त्विति न्यासग्रन्थो जिनेन्द्रकृतः ।
इयोरिति दैवादिकभौवादिकयोः । स्त्रोक्तिस्तावत् 'अनित्सु दैवादिकस्यैव
ग्रहणम्' इति । ग्रन्थान्तरविरोधश्च = कैयटादिग्रन्थै रिति बोद्धव्यम् । 'उपेक्ष्यम्' तन्मतं
परित्याज्यम् । अयमिति—अयं घसुल् (घस्) इति । लुटितकरणम् अङ्-विधौ

निङ्गमिति व्यर्थेनेव वत्यति । न माभ्यंतिकः—सभ्यं स स्कारं तु द्वयोर्न न दृग्गने इति भावः । तादृशानुमानस्य प्रमापकभावे—‘निङ्गत्तरस्याम्’ (२४०३) इति । तदाच यद्यथं सार्धविकीः भविष्यत् तर्हि ‘अद भचये’ इत्यस्य भ्रिटि घमश्चाऽसौ व्यर्थोऽ भविष्यत्—‘घस्य अदने’ इत्यनेनेव मिथेः पुनश्चिप्रसङ्गात् । असाध्यांतिकत्वेऽपि प्रापकेन विशेषवचनेन च प्रयोगविज्ञान भवेदित्याह ततश्चेति—एतेव घस्य अदने इति उवादी पाठः—अथय परस्मैपदीति प्रापयति । श्रुदिदिङ्गम् । अत्रिट् धातुषु—अस्य पाठान् प्रापने यदस्मन्नुदात्तोपदेश इति । एतद्वैव वन्यादाहं धातुके प्रयोगविषये लिङ्गम् । एतानि निङ्गानि (प्रापकानि) । अथ विशेषवचनभावे—स्वरचोति—‘एषस्यदः क्वरश्’—(एस्यः घक्वरः, अदरः) इति । ‘घसादान’ दृष्टवम् । घना—व्यादाहं धातुके लिङ्गमित्यस्योदहरणमिदम् । श्रुतिविशेषभावे—

२३४२ । सः स्याद्धं धातुके ॥७४॥४८॥

दी— । सम्य तः स्यात् सादायाद्धं धातुके । घत्सति । वसतु । अघसत् । घमेत् । निङ्गाद्यभावादाशिष्याभ्यामप्रयोगः ।

A म् is replaced by न् when an आहं धातुक (affix) beginning with a म् follows. Thus घम् + स्यति—घस्यति । अघसत्—अच् । There being no implication or express injunction whatsoever, the root is not used in आशीर्लिङ् ।

मित— । सः सि + आहं धातेके इति ष्छेदः । स इति पठानं तदाह—सम्य इति । शीत सम्यन्तम् आहं धातुकविशेषणम् । तेष तदादिविधिः । तदाह सादौ इति । घम् + स्यति—घत्स्यति । अघसत्—श्रुदित्करणलिङ्गात् अच् । निङ्गाद्य-भावादिति—निङ्गस्य विशेषवचनस्य च अभावात् आशीर्लिङ् घसतेः प्रयोगो नेत्यर्थः ।

२३४३ । पुषाद्विद्युतादृन्नुदितः परस्मैपदेषु ॥३१॥५५॥

दी—। अयन्विकरणपुष्पादेद्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्ले-
रङ् स्यात् परस्मै पदेषु । अघसत् । 'जर्ज ७१६ चर्च ७१७ भर्भ'
७१८ परिभाषणहिंसातर्जनेषु' । पिष्ट ७१८ पेष्ट ७२० गती' ।
पिपिसतुः । पिपेसतुः । 'हसे ७२१ हसने' । एदित्वात् वृद्धिः ।
अहसौत् । 'निश ७२२ समाधौ' । तालव्योष्मान्तः । प्रपेशति ।
मिश ७२३ मश ७२४ शब्दे रोषकृते च' । तालव्योष्मान्तौ ।
'शव ७२५ गती' । दन्तप्रोष्ठान्तप्रस्तालव्योष्पादिः । शवति ।
अशवीत्—अशावीत् । 'शश ७२६ प्लुतगती' । तालव्योष्पा-
द्यन्तः । शशाश । शशतुः । शशुः । शशिथ । 'शंसु ७२७
हिंसायाम्' । दन्तप्रोष्मान्तः । 'न शसदद—' (२२६३) इत्येखं
न । शशसतुः । शशसुः । शशसिथ । 'शंसु ७२८ सुती' ।
अयं दुर्गतावपीति दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः ।
शशंस । आशिषि नलोपः । शस्यात् । 'चह ७२९ परिकल्कने' ।
कल्कनं शाठ्यम् । अचहोत् । 'मह ७३० पूजायाम्' । 'रह ७३१
त्यागे' । 'रहि ७३२ गती' । रंहति । रंह्यात् । 'रुह ७३३ रुहि
७३४ ब्रह्म ७३५ ब्रुहि ७३६ शब्दे च' । 'वंहितं करिगर्जितम्'
इत्यमरः । वृहिर् इत्यं के । अवहत्—अवर्हीत् । 'तुहिर् ७३७
दुहिर् ७३८ उहिर् ७३९ अर्दने' । तोहति । तुतीह । अतुहत्
—अतीहीत् । दोहति । अदुहत्—अदोहीत् । अनिट्कारिका-
स्वस्य दुहेर्ग्रहणं नैच्छन्ति । ओहति । उवोह । जहतुः ।
ओहिता । मा भवान उहत । औहीत । अर्ह ७४० पूजायाम्

अथ कृपूपथ्यन्ता अनुदात्ततः । 'द्युत् ७४१ दीर्घी' । द्योतते ।

The affix अद् is substituted for णि coming after the roots पुप् etc, read with the विकरद्—अन्, after the roots under the द्युतादि class (see 'द्वादभ्यो लुङि' (२३४५)) and after the roots that drop ण्, in the परस्मैपद । Thus अपुवत्—अद्गतम्—एवंमत् । एदितात् । c. by the rule 'द्वान्—' (२२८९) । आग्निषि—because it is not इदित् and because it is क्वित् hence the न disappears by 'अग्निदिता—' (४१५—६।४।२४) । अचक्षेत्—by 'द्वान्चप—' । अश्नत्—अचक्षेत् by 'इतिो वा' । मा भवान् उच्यते—अच् being क्वित्—no इडि by 'क्वित्ति च' । आगच्छ—'अत आदिः' (२२६८) enjoins अभ्यास दीर्घं and 'तज्याप्रुट् (२२४४) enjoins मुट ।

अथ etc—द्युत् to shine—द्योतते by पुनस्तत्पुपथम् (२१८९)—

मित— । 'अग्निः सिच' इत्यतः सिच् ; 'अप्यतिव्यक्तिप्यातिभ्योऽङ्' (२४२८) इत्यतोऽङित्यनुवर्तते । तदाह—अग्निरेडिति । 'पुपधातुभ्यां दी दिवादी क्वादी पुरादौ च पठ्यते । यदि तु पुप पुषी इति भौषादिकधाम्नाभ्य पुषादिगणो गृह्यते तदा द्युतादियच्चमगर्थकः भवेत् । उपेक्षारत्न द्युतादीनां पाठात् । नापि क्वाद्यन्तगतः । तत्र हि पुपधातोरेणं सुवस्तोये, यत्र भूतप्रादुर्भाये, ऐठ च, एट् उपपादाने इति अत्वार एव पठ्यन्ते । यदि तु त एव विवक्षिताः सुस्तर्हि साधवात् श्रद्धित एव कियेरन् । नापि पुरादिगतः पुषादिगणो गृह्यते इति शेषः । चिच्चा व्यवहितत्वेन ततोऽनन्तरस्य अग्निरेसंभावात् । अतः परिज्ञेयात् दिवादय एव गृह्यन्ते इत्याह—अन्विकरणपुषादेरिति । पुषादिर्दिवादिप्रकरणे द्रष्टव्यः । द्युतादिस्तु अनुपदमेव "द्वादभ्यो लुङि" (२३०५) इत्यत्र स्वयमेव दर्शयिष्यते । उदाहरणं क्रमेण यथा 'अपुवत् स्वयमेव'—अथ तत्—अद्यत् इति । परिभाषणं सतिन्दोषालम्भः । प्रथेशति—उपसर्गादसमासेऽपि (२२८००) इति अत्वम् । दुर्गे

दुर्गसिंहः । नलोपः 'अनिदिताम्'—(४१५) इत्यनेन । आनर्ह—अंत आदेरिति दीर्घः
'तस्मा'दिति नुट् । अथ क्लृपूपर्यन्ताः इति—द्योतते इति लघूपधगुणः—

२३४४ । द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ॥७।४।६७॥

दी— । अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिदुप्रते ।
दिद्युताते । द्योतिता ।

(The द् and the व्) of the अभ्यास of these two roots viz द्यात्
and स्वापि (स्वप् + णिच्) undergo संप्रसारण i.e. द् is replaced by इ and
व् by उ (Cp.—'इग्यणः सम्प्रसारणम्' (323—1.1.45)). Thus द्यात्
द्यात् ए—द द् उ द्यात् ए—द इ उ द्यात् ए—दिदुप्रते by 'सम्प्रसारणाच्च' (३३०—
३।१।१०८) । [Note that this द् which is samprasaranated (?) would
have elided by 'ह्लादिः शेषः, had not this rule been there and the
form would have been दुदुप्रते which is not sanctioned by usage.]
The instance of स्वापि is सुष्वापयिषति (सन्) ।

मित— । द्यातिश्च स्वापिश्च (इन्धः), तयोः ; इष्टी । अभ्यासस्येति 'अत्र लोपी
, अभ्यासस्येत्यतो ऽनुवृत्तेरिति भावः । सम्प्रसारणमिति—'इग्यणः सम्प्रसारणम्'
इति सूत्रात्—यकारस्य सम्प्रसारणम् 'इ' ; वकारस्य तु 'उ' इति बोधः । एवम्
द्युद्युत् ए इति स्थिते सम्प्रसारणे कृते द् इ उ द्युत् ए इति जाते 'सम्प्रसारणाच्च'
(३३०—३।१।१०८ । इति पूर्व्वरूपमेकादिशः । अत्र द्वित्वाद्धलादिशेषेण लोपे
प्राप्ते वचनम् । स्वापिरिति णिजन्तस्य ग्रहणम् । तस्य सनि सुष्वापयिषति इत्य् दा-
हरणम् । अन्यत् सुगमम् । पुषादिसूत्रे 'परस्मैपदेष्वित्युक्तम् । तदिदानीं द्युतादीनां
लुङि परस्मैपदित्वमेव दर्शयन्नाह—

२३४५ । द्युद्भ्यो लुङि ॥१।३।८१॥

दी— । द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादि-

सूत्रेण परस्मैपदे अङ् । अद्युतत्—अद्योतिष्ठ । श्रिता ७४२ वर्थे । श्वेतते । शिश्रिते । अश्रितत्—अश्र्वेतिष्ठ । 'जि मिदा ७४३ 'स्नेहने' । मेदते ।

The roots द्यात् etc (read under द्यातादि class) optionally become परस्मैपदी in लृङ् । Then अङ् replaces the affix सिच् coming after द्यात् etc, when the roots are परस्मैपदी by the rule 'पुषादि-द्व्यतादि—' (२३४३) । Thus अद्यातत्—अट् द्यात् अङ् त्—अद्युद्यात् अ त्—without गुण । अद्योतिष्ठ = अट् द्यात् इट् सिच् त (आत्मने)—अद्योत् इ स् त (the root is gunnated and not lengthened due to the prohibition—'नेटि' (२२६८); गुण by 'पुगन्त—') । [The roots read here upto 'घट (७६३) 'घेष्टायाम्' are known as द्यतादि] । श्वेतते by गुण । When श्रिता (आ here is to prohibit the aug. इट् by आदितयं (३०३६) in the निष्ठा-प्रत्यय) is परस्मैपदी then it becomes अश्रितत्—by अङ् in 'लृङ्; and when it is आत्मनेपदी it becomes अश्र्वेतिष्ठ (इट् सिच्) in that very लकार । This is the process for all roots read under द्यतादि । जिमिदा—'to grow fat' etc—मेदते । मिद + लिट् एण—

मित— । द्युद्ध्य इति बहुवचनस्थायमाह—द्य तादिभ्य इति । द्यु तादयश्च । द्य तदौश्री श्रिता वर्थे इत्यारभ्य, घट (७६३) घेष्टायामित्यन्ताः । 'शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' (१।३।७८) इत्यतः परस्मैपदमिति, 'वा क्वापः' (१।३।८०) इत्यतो वेति चानुवर्त्तते लुङि इति च पष्ठार्थे वर्त्तते—अतो व्याचष्टे लुङ् परस्मैपदं वेति । पुषादीनि—'पुषादियु तादि—' (२३४३) इति सूत्रे द्य तादेः परस्मैपदिनः । अङ् विधानाद् अङ् । तद्दाहरति अद्य तत् इति । पक्षे आत्मनेपदे इटि सिचि नेटीति ब्रह्म-भावाद् अङ् पक्षगुणे—अद्योतिष्ठ इति । श्रिता इति । आदित्करणम् इति श्रिमेधे लिङ्गम् 'आदितय' (३०३६) इति सूत्रित्वात् । अश्रितदित्यादि स्पष्टम् । एवमर्थे । जिमिदा

जित्करणं 'जीतः क्तः' (३०८८) इत्यवार्थम् । स्नेहनं मदीवृद्धिः । अथ
मिदिर्लिङि असंयोगत्वेन कित्त्वे ऽपि गुणमाशङ्कितुमाह—

२३४६ । मिदिर्गुणः ॥७।३।८२॥

दी— । मिदिर्गुणः स्यात् इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये ।
एशः आदिशिष्याभावान्नानेन गुणः । मिसिदे । अमिदत्—अमे-
दिष्ट । 'जि ष्विदा ७४४ स्नेहनमोचनयोः ।' 'मोहनयोः' इत्येके ।
स्नेदते । सिष्विदे । अस्विदत्—अस्वेदिष्ट । 'रूच ७४५
दीप्तावभिप्रीतौ च' । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः ।
अरूचत्—अरोचिष्ट । 'घुट ७४६ परिवर्त्तने' । घोटते । जुषुटे
अघुटत्—अघोटिष्ट । 'रुट ७४७ लुट ७४८ लुठ ७४९
प्रतिघाते' । अरुटत्—अरोटिष्ट । 'शुभ ७५० दौष्टौ' । 'लुभ
७५१ सञ्चलने' । 'णभ ७५२ 'तुभ ७५३ हिंसायाम्' । आद्यो
ऽभावे च । 'नभन्तामन्यके समे' । 'मा भुवन्नन्यके सर्वे'
इति निरुक्तम् । अनभत्—अनभिष्ट । अतुभत्—अतोभिष्ट ।
इमौ दिवादी क्रपादी च । स्रंसु ७५४ ध्वंसु ७५५ भ्रंशु ७५६
अवस्रंसने' । 'ध्वंसु गतौ च' । अङि नलोपः । अस्रसत्—
अस्रंसिष्ट । 'नास्रसत् करिणां ग्रैवमि'ति रघुवंशे । 'भ्रंशु'
इत्यपि केचित् पेटुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये ।
'भ्रशु भ्रंशु अधः पतने' इति दिवादी । स्रन्मु ७५७ विश्वासे ।
अस्रभत्—अस्रभिष्ट । दन्तप्रादिरयम् । तालव्यादिसु प्रमादे
गतः । 'वृत्तु ७५८ वर्त्तने' । वर्त्तते । ववृते ।

The इक् of निद् is gunnated when an affix having an indicative श in the beginning follows. Thus in निद् + निद् एत्, the इ of निद् is not gunnated in as much as the affix एत् has its indicative श at the end and not in the beginning, so the form is निमिद् and not निमेद् । अनिदत्—अनेदिष्ट—like अद्गतत्—अद्योतिष्ट । आद्य—i. e. दम् also means want or absence. As for example—नभन्ताम् etc (this is the वेदमन्त्र and its explanation is :—) 'All others will not be or exist'—Nirukta of Yaska. अङ् नभोपः—by 'अनिदिताम्' (४१५—४१६) ; अद्यत्—the लुङ् form of अद् to fall away from,—is instanced in the Raghuvamsa in अद्यत् etc—'the necklet or necktie of the elephants did not unloose.' अद्यमिह—अद्य् सं इत्, षिच् त—अद्यम् इत्य तः । इत्—to exist :—

मित— । मिदित्त्वित्यवयवयोः तदाङ्—मिदित् इति । इको गुण इति 'इको गुणहो' इति परिभाषोपपत्तिः । इत्संज्ञकशकारादाविति । 'शिबुल्लसुचमा मिति' (२३२०—०३१०५) इत्यतः 'मिति' इत्यस्मानुहतिरित्यर्थः । आदिगित्त्वा—भावादिति । आदि शकार इत् यमिति ; आदी शकारोदाह यमिति वा विवक्षः । प्राक् शकारेस्वभावादित्यर्थः । जिजिदा—जित्करणमादित्करणं पूर्ववत् । 'जि' इति षोपदेशे निङ्गम् । अस्विदत्—अस्वेदिष्ट इति—अद्युतत्—अद्योतिष्ट इतिवत् । रोचते मूर्ध्—प्रकाशने इत्यर्थः । हरय इति अत्र अभिप्रोक्त्यर्थकः । उभयवाच्यकर्मकः । आद्य,—उभ इत्यर्थः । अभावाद्येवदशैयति नभन्तामिति । वेदमन्तोऽयम् । सा सुवन्निति—तु निरुक्तकार-यास्तज्जत तस्यैव व्याख्यानम् । तत्र नभन्ताम् इति लोटि प्रथमवहुवचनान्तम् । अयंस्तु साः सुवन् इति । न भवत्त्वित्यर्थः । अन्ये—अन्य + अङ् इत्यकच्प्रत्ययान्तस्य प्रथमावहुवचनम् । अन्ये इत्यर्थः । ससि इत्यास्यार्थ—सध्वे इति । तेन 'अन्ये सध्वे न भवन्तु' इति अक्षरमो व्याख्यार्थः । अवधंसनमुश्रयानात्रिपतनम् । अङ् नलोप इति । तस्य डित्त्वेन 'अनिदिता-मित्यस्य (४१५) प्राप्तेः । अडन्तमेवोदाहरति अससदित्यादि । यैश्च योवालाङ्कारः

श्रद्धलादिर्वा वीङ्गाः । सभ्नु विश्वाप्ति इति । अयं शकारादिरपि दृश्यते विश्वभालाप इति यथा हितोपदेशादौ । स च भट्टोजिमते प्रानादिक इत्याह—तालव्यादित्त्विति । वृत् (वृत्) वृहते—असंयोगात् परत्वोत् किञ्चैन गुणाभावः । द्वित्वम् । अभ्यासस्य उरदत्वम्, हलादिः शेषः । ततो रूपम् ।

२३४७ । वृङ्गाः स्यसनीः ॥१३।८२॥

दी— । वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात् स्ये सनि च—

The roots under वृतादि class optionally take परस्मैपद terminations in लट्, लृङ् and सन् ।

मित— । स्पष्टम्—प्रतिप्रसव (exception) विधिरयमिति नागेशः ।

२३४८ । न वृङ्गाश्चतुर्भ्यः ॥७।२।५८॥

दी । एभ्यः सकारादेराङ्घातुकस्येत् न स्यात् तडानयो-
रभावे । वर्त्स्यति—वर्त्तिष्यति । अवृत्तत्—अवर्त्तिष्यत् । अवर्त्-
स्यत्—अवर्त्तिष्यत् । 'ब्रुधु ७५८ वृद्धौ' । 'श्रुधु ७६० शब्द
कुत्सायाम्' । इमौ वृत्तवत् । 'स्यन्दू ७६१ प्रस्त्रवणि' ।
स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे—सस्यन्त्स्ये । सस्यन्दिध्वे-
—सस्यन्द्ध्वे । स्यन्दिता—स्यन्ता । 'वृङ्गाः स्यसनीः' (२३४७)
इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं वाधित्वा
चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् 'न वृङ्गाः'—(२३४८) इति निषेधः ।
स्यन्त्स्यति—स्यन्दिष्यति—स्यन्त्स्यति । स्यन्दिषीष्ट—स्यन्त्-
षीष्ट । 'द्युद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः =
अस्यदत्—अस्यन्दिष्ट—अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । अस्यन्त्स्यत ।
अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्यत—अस्यन्त्स्यत ।

The augment इट् is not enjoined to such बाह्यनुक affixes as begin with स, when they come after these four roots हव् (हत्), वृष् (वृष्), मृष् (मृष्) and स्रन्द् (स्रन्द्) provided there is no तड् (त आताम् &c. upto महिड्) or चान् (चानच्, कानच्) । Thus हव् when it is परधीपदी will give वत्स्यति (without इट्) and when चाकनेपद (तड्) will give वत्स्यत (with इट्) । In both the cases the root is gunnated by पुगन्तलघूपधस्य च (२१०८) । This is the instance in छट् and in सन् the forms will be विह्वत्स्यति (without इट्) and विवत्स्यति (with इट् in तड्) । अहवत् (अड in the परधे—) अवत्सिंह (सिच्, इट् in तड्) । अवत्स्यत् (छड् want of इट् in the परधे—) । अवत्स्यत (छड्—इट् in तड्) । वृष् and मृष् are conjugated like वृत् thus—वत्स्यति—वत्स्यति । अवहवत्—अवह्विह । अवत्स्यत्—अवत्स्यत । मत्स्यति—मत्स्यत । अमृषत्—अमृषिह । अमृषत्—अमृषिह्यत । स्रन्द् (ऊदित्, स्रन्द्) to flow. स्रन्द्वि—स्रन्स्ये (option of इट् because the root is ऊदित्) । स्रन्स्ये—स्रन्द्स्ये—स्रन्स्ये—स्रन्स्ये (by खरिच—121—8 4 55). स्रन्द्वि (with इट्) स्रन्स्ये (without इट् and ध not being खर, द is not replaced by त्) । स्रन्दिता—स्रन्ता (छुट्) । वृष् etc —After we have enjoined परधीपद to स्रन्द् (in छट्), the prohibition of इट् by न वृष्—' applies even though the root is ऊदित्, for though 'न वृष्ः—(7 2 59) comes later than 'स्रत्स्यति—' (2279—7 2 44) and also though this option of इट् due to the elision of ऊ is an inherent injunction (अन्तरङ्ग विधि) yet it (न वृष्—) will bar the option of इट् due to the elision of ऊ in परधीपद on the strength of

authority of the word चतुर्भ्यः in the rule (न ह्रस्वः—), otherwise Panini could have said 'न ह्रस्वः' only and not 'न ह्रस्वश्चतुर्भ्यः' ! Thus though स्रद्ध् is ऊदित्, will not have the option of इट्, due to the elision of ऊ in परस्मैपद, in as much as it is included in the list ह्रु, ह्रध, श्रधु, स्रद्ध् । Therefore, there will be only one form in लृट् परस्मैपद—स्रन्त्स्यति and two forms in आत्मनेपद—स्रन्दिष्यते—स्रन्त्स्यते by option of इट् । Here it cannot be rejoined that this taking up of 'चतुर्भ्यः' in the rule is to exclude क्लृप from the list ; for क्लृप has been taken separately so that the augment इट् becomes compulsory when a सकारादि आर्द्धधातुक follows. [In भाष्य, however, the point is explained in a different way. The भाष्यकार says that the term 'चतुर्भ्यः' should not be added so that the rule will be 'न ह्रस्वः' and not 'न ह्रस्वश्चतुर्भ्यः' and also says that the rule 'तासि च क्लृपः' (२३५२) should be modified as 'तासि च' on the strength of the परिभ्रषा 'निषेधाच्च वलीयांसः'—'Surely ! prohibitory rules are more forcible (than even अन्तरङ्ग rules)'. Thus 'न ह्रस्वः' being an 'अपवाद' or special rule will bar the अन्तरङ्ग or inherent इट्विधि and give only one form in परस्मैपद as above ; and as it (न ह्रस्वः) covers all the five ह्रतादि roots ह्रु, ह्रध, श्रधु, स्रद्ध् and क्लृप, so the word 'क्लृपः' of the rule तासिचक्लृपः (२३५२) should be dispensed with ; for क्लृप alone is परस्मै—in तास् and not the other roots which are परस्मै—in लुङ्, स्र (लृट्) and स्रन् only (ह्रस्वः स्वसनोः—२३४७)]. स्रन्दिषीष्ट स्रन्त्षीष्ट (आशीर्लिङ्—ऊदित् षेट्). [Remember that ह्रतादि roots form a

part of दृतादि class hence); सन्द्, like other roots, will have वङ् in परस्मै—by the rule 'दृादभौ—(2315) and give च्चन्दत् with नन्वीप by 'चनिदिताम्—'(415)—for चत् is चित् । च्चन्दित् च्चन्दत् (लृङ् चात्मने—इङ्बिकल्प) = चट् च्चन्द इट् सिचत् त and (चट् च्चन्द सिचत्—च्चन्द्, म् त—च्चन्द्, ० त (by भभौ भभि 2281 and 'भरो भरि'—71) च्चन्दत्सताताम् (चट् च्चन्द्, सिचत् चाताम्). च्चन्दत्सत (चट् च्चन्द्, सिचत्, चत् by 'चात्मनेपदेष्वनतः' (2255). च्चन्दत्सत (लृङ्). च्चन्दित्पत—च्चन्दत्सत (लृङ् चात्मनेपद option of इट्) ।

मित— । न इडाः + चतुर्भाः इतिच्छेदः । एभ्यः 'इतु-इधु-गधु च्चन्दूभ्यः' मकारा-देराडंधातुक्रम्य 'स्थिति च्चने—सन्निव्यादीनामित्यर्थः इत् इडागमो न स्यात् न भवेत् तजानथो [—तडः (तातामित्यारभ्य महिङ्जन्तस्य) आनस्य च (गानच्फानचोच)] च्चभावे सति इत्येव । भाषेः 'न इयः—' इति एतस्य विवरणप्रदगंनावसरे 'इतादि—' प्रतिषेधे च । क्रिम् । क्लृपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । विवक्षिता (सन् लृप्) विवक्षितुम् (सन् तुमुन्) । विवक्षितव्यम् (सन्-तस्य) । तच्चि' उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । न कर्त्तव्यम् । अविशेषण इतादिभ्य, इट् प्रतिषेधमुक्त्वा चात्मनेपदपर इट् भवतीति वक्ष्यामि' । इत्यात्मनेपदे परे इङ्भवतीत्युक्तं तस्यैव व्याख्यानं तजानथोरभावं इति—'एतच्च 'तजानावात्मनेपदमिति' (२१४६) सूत्रानुसारात् । वक्ष्यंति—वर्त्तयन्ते (लृट्) एवमेत्यत्र यत्र यत्रार्थं इत्यादिगणः परस्मैपदपरस्य तत्रेडभाव आत्मनेपदपरस्य त्विङ् भवत्येवेति ध्येयम् । केषलं सन्द्, रूपोददिदया आत्मनेपदपरधोरपि इङ्बिकल्प इति विशेषः । अङ्गतत्—अवर्त्तित् (लृङ्)—'दृादभौ लृङि' (२३४५) इति परस्मैपदे प्राप्ते 'पुपादि—'(२३४२) सूत्रेण पूर्वमाङ् अन्यत्र तु सिचत् इट् । नैटीनि इतिनिषेधत् लघुपध गुणः पूर्ववत् । अवर्त्तयत्—अवर्त्तयत् (लृङ्) 'इडाः स्य—'(२३४०) इति 'स्य'पदेन लृङ्, लृटोरपेक्षणात्—परस्मैपदे प्राप्ते इङ्भावः । इनाविति लृट्, इत्यर्थः तथाच अगयोः—वर्त्तयंति—वर्त्तयन्ते । अर्त्तयति शर्त्तयन्ते । अङ्गतत्—अवर्त्तित् अङ्गतत्—अवर्त्तित् इत्येवं क्रमेण रूपाणि । सन्द्, (सन्द्,) प्रथमवर्षे चरन्ते इत्यर्थः ।

ऊर्द्धिद्वयं धातुस्तेनात्मनेपदे इडविकल्प सिध्यति । परस्मैपदे तु 'न हङ्गाः—' (२३४८) इति निषेधात्—नेत्यग्रं वक्ष्यति । सन्न्दते लघूपधत्वाभावात्—शपि गुणाभावः । सखन्दे (लिट्) । अत्र संयोगपरत्वेन लिटः किच्चाभावेऽपि—'त'—प्रत्ययस्य अपित्वमादाय गुणाभावः । सखन्दिये—सखन्त्से (ऊर्द्धित्वेन लटि इडविकल्पः) । सखन्दिध्वे—सखन्दिध्वे (इणः परत्वाभावेन—मूर्धन्यादेशाभावाद् ढत्वाभावः, ढस्य खर्व्यतरिक्ततया—दस्य चर्त्वाभावः) स्यन्दिता—स्यन्ता (लुट्) । हङ्गाः स्यसनीरिति— । अनेन सूत्रेण लटि (स्ये) 'परस्मैपदे कृते' प्राप्ते ऊर्द्धिल्लक्षणम् 'स्वरतिसूति—' (२२०९—७१२४४) इति सूत्रात् प्राप्तम् अन्तरङ्गम् अपि 'विकल्पम्' इडविकल्पम् 'वाधित्वा' अधःकृत्य प्रतिषिध्य इति यावत् 'चतुर्थ्यहणसामर्थ्यात्' 'चतुर्भ्यः' इत्येवं सूत्रितत्वात् 'न हङ्गाः—' (२३४८) इति सूत्रोक्तो निषेधः प्रवर्त्तते इति वाक्यशेषः । अग्रमभिप्रायः—यदि ह्यव (परस्मैपदे) ऊर्द्धिल्ल-प्रयुक्त इडविकल्प एव भवेत् तर्हि 'न हङ्गाश्चतुर्भ्यः' इत्यत्र 'चतुर्भ्यः—' ग्रहणं व्यर्थम् । 'चतुर्भ्य' इत्यनुक्तेऽपि हि 'न हङ्गाः' इत्यनेनैव अभीष्टसिद्धेः । 'स्यन्दू'—धातोरपि ह्रस्वादिगणमध्यपतितत्वात् । न च 'कृपू'—व्याहृत्यर्थं तद्वचनमित्यपि वाच्यम् । 'तासि च कृपूः' (२३५२—७१२१६०) इति चकारेणैव सकाराद्याह्रस्वातुके नित्यमिन्निषेधस्य—वक्ष्यमाणत्वात् पुनः कृपियहणानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मात् चतुर्थ्यहणस्येदमेव सामर्थ्यं यत्—अन्तरङ्गमपि 'स्वरतिसूति—' (२२७९—७१२४४) सूत्रोक्तमूर्द्धिल्लक्षणमिडविकल्पं वाधित्वा 'न हङ्गाश्चतुर्भ्यः' (२३४७—७१२५९) इति निषेधो बलवत् प्रवर्त्तते, 'स्यन्त्स्यति' इत्येकमेव च परस्मैपदे रूपं भवति इति । आत्मनेपदे तु 'न हङ्गाः—' इति निषेधाप्रसङ्गात्—ऊर्द्धिल्लक्षणः इडविकल्पः सिध्यत्येव—स्यन्दियते—स्यन्त्स्यति इति । एतेन 'लटि स्ये सति 'हङ्गाः स्यसनीः' इति परस्मैपदपक्षे 'न हङ्गाः—' (७१२५९) इत्यस्य परत्वात् 'स्वरति—' (७१२४४) इति पूर्वसूत्रोक्तमूर्द्धिल्लक्षणमिडविकल्पं वाधित्वा 'न हङ्गाश्चतुर्भ्यः' (७१२५९) इति इणिनषेधे 'स्यन्त्स्यति' इत्येव रूपमित्यतः (सूत्रकारेण) न तु स्यन्दियते इति यदुक्तं तदपास्तम् । भाष्यवार्तिकयोस्तु एतत् प्रकारान्तरेण समाहितम् । तथा च तत्र 'निषेधाच्च वलीयांसः' इति न्याय-माश्रित्य अन्तरङ्गस्यापि ऊर्द्धिल्लक्षणस्य इडविकल्पस्य—'न हङ्गाः' इत्यनेनैव वाधसिद्धेः

पुनश्चतुर्भ्यः इति न वक्तव्यमिति कृत्वा चतुर्थ्यङ्गं भाव्यं प्रत्याख्यातम् । किञ्च—‘तासि च’ इत्येवं सूत्रितव्यं न तु ‘तासि च क्लृप’ (२३५२—०।२।६०) इति । क्लृपेरिव हि तासि परस्मैपदित्वात्तेतरयां वृतादीनाम् इति । तथा च भाव्यवचनम्— (नवद्वयः—इति सूत्रे) ..... ‘चतुस्तासि क्लृपियहणानर्थक्यञ्च (वार्तिकम्) । चतुर्थ्यङ्गं चानर्थकम् । सर्व्वेभ्यो वृत्तादिभ्यः प्रतिषेध इत्यते । तासियङ्गं (तासि च क्लृप इति सूत्रे) चानर्थकम् । किङ्कारणम् । निवृत्तत्वात् सकारस्य । निवृत्तं सकारादाविति । तास्यहणे चेदानौमक्रियमाणे क्लृपियहणेनापि नाथं । एषोऽपि हि वृत्तादिः पृथग्भ्यः । भवेत् क्लृपियहणं न कर्त्तव्यम् । तास्यङ्गं तु कर्त्तव्यम् । यद्वा तन्सकारादाविति । न तच्छक्यं निवर्त्तयितुम् । ल्यपि प्रसज्येत । वर्त्तिता वद्विंता । तास्यहणे चेदानौ क्रियमाणे क्लृपियहण-
मपि कर्त्तव्यम् । भवेत् तासियङ्गं कर्त्तव्यम् । क्लृपियहणं तु नैव कर्त्तव्यम् । अन्येभ्योऽपि वृत्तादिभ्यस्तासौ कस्मिन्न भवति । परस्मैपदेदिति ‘वर्त्तते’ । क्लृपे-
रिव च ताम् परस्मैपदपरः नान्येभ्यो वृत्तादिभ्यः ।’ इति । प्रदीपे च’ . .... तासि
चेत्यपि कर्त्तव्यम् । क्लृपि इत्येतत् न कर्त्तव्यम् क्लृपेरन्व्येभ्यो वृत्तादिभ्यः
तासेरात्मनेपदपरत्वात् इटोऽभावादि’ति निगमितम् । शब्दन्दुशिखरकारैश्च भट्टोजि—
व्याख्यानमनाहत्य भाष्यपद्य एव समाश्रित इति दिक् । स्यान्दिषीट—स्यन्तुसोष्ठ
(आशोलिङ्) । मलोप इति—‘अनिदिताम्—’ (४१५) इत्यनेन अड् डित्वात् ।
अस्यदत् (अड्) अस्यन्दिट—अस्यन्त (सिचूपसे इड् विकल्प.) अस्यन्त इत्यत्र
‘मलो मलि (२३८१) इति मलोपः । अस्यन्त्यत (खड्) न वृत्ताः’ इति
निषेधात् पूर्व्ववत् परस्मैपदपदे इडभावः । अस्यन्दिष्यत—अस्यन्त्यत (आत्मने-
पदपद्य इड् विकल्पः) ।

२३४८ । अनुविपर्य्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणेषु ॥८।३।७२॥

दो— । एभ्यः परस्य अप्राणिकर्त्तकस्य स्यन्दतेः सस्य षो
वा स्यात् । अनुस्यन्दते—अनुस्यन्दते वा जलम् । ‘अप्राणेषु’

किम् ? अनुस्यन्दते हस्ती । 'अप्राणिषु' इति पर्युदासात्
'मत्स्योदके अनुस्यन्दते' इत्यत्रापि पक्षे पत्व' भवत्येव ;
'प्राणिषु न' इत्युक्ती तु न स्यात् । 'क्षूप ७६२ सामर्थ्ये'—

The स of स्यन् turns optionally into ष when स्यन् agrees with a nominative other than a living being and comes after (any of) the उ र्गस अनु, वि, परि, अभि and नि । Thus अनु etc. 'the water is flowing.' Why say अप्राणिषु ? Witness—अनु etc. 'The elephant sports (in the water) or emits ichor.' The नञ् समास in अप्राणिषु signifies a पर्युदासविधि and not प्रसज्यप्रतिषेध one i.e. the नञ् is connected with the word प्राणी only (meaning न प्राणिकर्त्तृकेषु) and not with the verb भवति 'to be' (meaning प्राणिषु न भवति) । Hence by taking advantage of the पर्युदासविधि we can have option of ष also in cases like मत्स्योदके etc. 'The water and the fish are (i.e. the water along with the fish is) flowing. क्षूप (ऊदित्) क्षूप 'to be able :

मित— । अनु-वि-परि-अभि-निभ्यः, स्यन्दते: + अप्राणिषु इतिच्छेदः । अप्राणिषु इत्यस्यार्थमाह—अप्राणिकर्त्तृकस्येति । तद्धि सतम्यन्तमपि स्यन्दतेर्विशेषणतया षष्ठ्यर्थे वर्त्तते इतिभावः । —'सहेः साडः स' (८३।५३) इत्यतोऽनुवृत्तेः । यो वा इति 'अपदान्तस्य मूधन्वः' (८३।५) इत्यतो मूधन्वादेशस्य 'सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि' (९।३।७१) इत्यतो वा ग्रहणस्य चानुवृत्तेः । अनुष्यन्दते—चरति प्रवहति वेल्यर्थः । प्राणिकर्त्तृकस्य स्यन्दतेः पत्वं न भवतीत्याह—अप्राणिष्विति । अनुस्यन्दते मदं स्रवति जलकिलिं करोतीति वार्थः । अप्राणिषु इत्यत्र नञः प्राणिनैवान्वयात् प्राणिभिन्नस्त्वर्थलाभात् पर्युदासोऽयं विधिर्न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । क्रियायामन्वयाभावात् । उक्तं हि—

‘प्रधानत्व विधेयं प्रतिषेधप्रधानता ।

पशुहासं च विधेयी यदोत्तरपदेन नञ् ॥ इति—

‘अप्राधान्य विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सङ्घ यत् नञ् ॥ इति च (साहित्यदर्पणे) ।

तेन यत् प्राण्यप्राणिनाडुभावपि कर्त्तारो भवतस्तत् अप्राणित्वानपायात् अन्वादिपरस्य स्यन्दते पलविकल्प भवन्नेवति दर्शयति—अप्राणिवित्यादिना । मत्स्योदके इति । मत्स्यश्च उदकञ्च इति इन्द्र । ‘परवह्निद् इन्द्रतत्पुरुषयो’रिति नपु सकत्वम् । मत्स्यसहित जलमनुस्यन्दते इति तदर्थ । कूपू—सामर्थ्ये इति सामर्थ्यं शक्ति —

२३५० । कूपो रोःल ॥८२॥१८॥

दो— । कूप उः र. ल. इतिच्छेदः ॐ । ‘कूप’ इति लुप्त-
षष्ठीकम् । तच्चावर्त्तते । कूपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् ।
कूपो ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशस्तस्य च लकारसदृशः
स्यात् । कल्पते । चकूपे । चकूपिपि—चकूपसे । इत्यादि
स्यन्दिबत् ।

The disjoining of the rule is thus—कूप ( )+उ +र +ल ।
कूप is elliptical for कूप ending in the sixth case ending

* द्रष्टव्यम्—‘कूप उ र ल’ कूप इति लुप्तषष्ठीविभक्तिकम् । षष्ठीकवचने
उरिति ऋकारस्य रूपम् । अवयवषष्ठी । कूप उरिति स्थिते आदगुणे कूपोरिति
भवति । र इति षष्ठीन्तम् । कूपोर् र इति स्थिते रोरि इति रेफलोप
‘कूपो इति भवति । ल इति प्रथमन्तम् । अकार उच्चारणार्थे ।’ इति बाल—
मनोरमायाम् (११७) पृष्ठे ।

singular. And this कृप् moves twice i.e. is to be pronounced twice (so as to make the rule constituent of two sentences): thus—कृप्: र: ल:, (first sentence) which means that which is the र्फ or र् of कृप् is substituted by ल्; and कृप्: उ: र: ल: (second sentence) which affords the meaning 'that which is a part of the ऋकार of कृप् and which resembles a र्फ is also replaced by a letter which resembles a लकार। Thus according to first explanation we have कल्पते (by लघूपधगुण ;—thus कृप् शपते—क ल् प् अ ते = कल्पते) and according to the next explanation we have चकल्पे etc (कृप् कृप् ए—कृप् क्लृप् ए—कृक् र्प् (by 'उरत्' and उरण् पर:) कक् लृप् ए—क (हलादि:शेष:) क्लृप् ए—चकल्पे (कृहोश्चु: etc) Similarly चकल्पिषे—चक्लृप्सी (ऊदित्, hence option of इट्). etc like the root स्यन्दू above.

मित—। 'ऋलृक्'—सूत्रस्थं भाष्यमनुसृत्य प्रथमं सूत्राक्षराणिविभजति कृप् इति । अत्र वाक्यद्वयसमावेशार्थं सूत्रकारिण कृप् इति लुप्तपष्टीविभक्तिकेतया पठितमित्याह—कृप् इतीति । लुप्ता षष्ठीविभक्तिर्यस्येति विग्रहः । तच्चेति कृप् इत्यन्वयः सूत्रमित्यन्ये । अथ प्रथमावर्तनस्य फलमाह—कृपो खो र्फ इति । अत्र वीर्येव सूत्रपदाणि कृप्: र: ल: इति । अस्योदाहरणन्तु—कल्पते कल्पते कल्पन्ते इत्यादि लघूपधगुणेकृतेरिफस्यलत्वे रूपम् । अथ द्वितीयावर्तनस्य फलमाह—कृपे: ऋकारस्य अवयवो ये: र इति । अत्र पक्षे चत्वारि सूत्रपदानि कृप्: उ: र: ल: इति । तत्र कृप् इत्यवयवषष्ठी । उरिति ऋकारस्य षष्ठ्येकवचने रूपम्—यथा 'माह इत्यस्य मातुरिति । तदाह—कृपे: ऋकारस्य इति । 'वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन ग्रहणं भवेत्' इति न्यायं पुरस्कृत्याह—ऋकारस्य अवयवः अंशः ऋकारैकदेश इत्यर्थस्तस्यापि वर्णग्रहणेन ग्रहणात् । र्फसदृशऋकारांशरूप इत्यर्थः । एवं यथा र्फसदृशो रः ऋकारांशे लक्षणा गृह्यते एवं ल इत्यपि लकार-

सङ्घी लकाराग्ने लाघविकः । अथ स्पष्टार्थः—रूपघातोरवयवो यः षकारस्य
 यो रिकः (षकारस्य अंशविभेदरूपः) तस्य लकारः भ्वादित्यादि । अत एते
 चकृपे—चकृपिपे इत्याद्यादाहरणम् । तदित्यम्—रूपे रूप ए—रूपे क् लृप् ए
 रूपे क् लृप् ए (अंशविभेदस्य व्यभि लकार आदिषः अंशान्तरानु यथा—
 पूर्वं तिष्ठति) क र् लृपे (अभासस्य उत्तरत् (२२४४) इत्यात्वं ततो रूपत्वम्
 ('उरण्पर' इत्यनेन) ततो इत्यादिभेदे अभासे अर्थ (२१८२) “कुक्षीयुः”
 इति अर्थे च कृते) चकृपे—चकृपे इति । एषमन्यत । चकृपिपे—चकृपिपे
 (ऊदित्वाद्भेद) ।

२३५१ । लुटि च क्लृपः ॥१३।८३॥

दी— । लुटि स्यसनीय क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् ।

क्लृपि turns परस्मैपदो in लृट् and in लृट्, लृट् and लृट् also.

मित— । श्रुतमिदं ब्रह्मः स्यसनीः (२२४०—१।३।८३) इत्याद्यादस्यवहित-
 परवर्ति ; तेन चकारेण 'स्यसनी'रित्यत्रापि परस्मैपदमिति सम्ब्रह्मति तदाह—लुटि
 स्यसनीयेत्यादि ।

२३५२ । तासि च क्लृपः ॥७।२६॥

दी— । क्लृपेः परस्य तासिः सकारादेराङ्घातुकस्य
 चेत् न स्यात्तडानयोरभावे । कल्प्तासि । कल्पतास्य । कल्पितासे—
 कल्पतासे । कल्पस्यति—कल्पिष्यते—कल्पस्यते । कल्पिषीष्ट—
 कल्पिषीष्ट । अक्लृपत्—अकल्पिष्ट—अक्लृप्त । अकल्प-
 स्यत्—अकल्पिष्यत्—अकल्पस्यत् । वृत् । वृत्तः 'सम्पूर्णा
 द्युतादिर्ह' तादिसौत्वर्थः ।

The augment इट् is not enjoined to the affix तासि and
 to a सकारादि (having a स in the beginning) षाङ्घातुक affix—

both (तास and आङ्घातुक) coming after the root कल्प्ति provided there is no तद् or आन i. e. an आत्मनेपदसंज्ञक affix. Thus कल्प्तासि (though the root is ऊदित्—yet it is not sanctioned to have the augment इट् in परस्मै—for which see rule 'न वङ्गाः—' (२२४८) । कल्प्तास्य (घ without इट्) कल्पितासि—कल्पितासि (the prohibition is invalid in the case of an आत्मनेपद hence the option of इट् here) कल्पस्यति—कल्पिष्यते—कल्पस्यति (exactly like स्यन्स्यति—स्यन्दिष्यते स्यन्स्यते) कल्पिषीष्ट—कल्पसीष्ट—(आशीर्लिङ् कल्प् सीष्ट here it is not gunnated by the rule लिङ्सिचावात्मनेपदेषु (१२३००) । अकल्पत् (अङ्—गुणाभावः)—अकल्पिष्ट—अकल्पत् (here the स of सिच् elides by 'भलो भलि' (२२८१)) अकल्पस्यत्—अकल्पिष्यत्—अकल्पस्यत् (लृट् forms) । इत् i. e. here ends the टृतादि class along with the वृतादि class.

नित—। इदं सूत्रं 'न वङ्गाश्चतुर्भ्यः' (२३४८—७।२।५९) इत्येतस्मात् अन्वयवहितं परवर्ति । तेन तव यदुक्तं तदवापि सम्बद्धते । केवलं 'तासि' इत्येवाधिकं वर्तते तदर्थं सूत्रम् । अतएवाह—कल्पेः परस्य तासिः सकारादेराङ्घातुकस्य च इट् न इति (अवस्थचकारेण 'न वङ्गाः—' इत्यत्रस्थस्य 'सकारादेराङ्घातुकस्य' लाभ इति ज्ञेयम् । भाष्ये तु 'तासि च' इत्येवमुक्त्वा कल्पिग्रहणं प्रत्याख्यातमिति प्रागुक्तम् । कल्पतासि—कल्प + तासि (लघुपूधगुण)—कल्प तासि । कल्पतास्य (घ) । 'लुटि च कल्पः' (२३५२) इति परस्मैपदे प्राप्ति ऊदित्प्रचणस्य इड्विकल्पस्य 'तासि च कल्प' इत्यनेन निषिद्धत्वात् प्रतिविभक्ति एकमेव परस्मैपदे रूपमिति विज्ञेयम् । आत्मनेपदपक्षे तु इड्विकल्पः सिध्यत्येवत्याह—कल्पितासि—कल्पितासि (लुट्—गुणः) कल्पस्यति—कल्पिष्यते—कल्पस्यति (लृट्), कल्पिषीष्ट—कल्पसीष्ट—(आशीर्लिङ्) । अकल्पत्—(लुङ्—अङ्गुणाभावौ) अकल्पिष्ट—अकल्पत् (लुङ्—सिज्गुणौ) । अकल्पत्—अट् कल्प सिच् त—अकल्पत्

स त । तत मलोपे (भ्रूलोभ्रलि—२२८१) रूपम् इत्यात्मनेपद्म इड् विकल्पात्, पूर्व्वत अकल्पिष्ठ इत्यत्र नैटीति निषेधात् वृद्धभावे लघूपधगुण । उत्तरत तु लिङ्—सिधावात्मनेपदेषु (२३००—१।२।११) इति किञ्चाद् गुणाभाव । ततोऽपुत्ररत—‘अकृप’दित्यत्र तु ‘दुग्धो भुङि’ (२३४५) इति परस्मैपदे कृत ‘पुषादि—’ (२३४३) सूत्रेण ऋडि डिञ्चाद् गुणाभावे रूपम् । अकृप्स्यत्—अकल्पित्यत्—अकल्पस्यत् (लङ्) इति । अस्यन्त्स्यत् इतिवत् । हत्—इत्यस्य अर्थसाह—इत् सम्भूतं इत्यर्थ इति । हत् + क्तिप् = हत् इति ।

दी— । अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तैः पितृभ्यः । ‘घट ७६३ चेष्टायाम्’ । घटते । जवटे । ‘घटादयो मित’ इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलन्तु शौ ‘मिता ऋस्रः’ (२५६८) इति ‘चिसमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम्’ (२७६२) इति च वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि ‘कमलवनोद्घाटनं कुर्व्वति ये,’ ‘प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिव’ इत्यादि । शृणु । घट सङ्घाते’ इति चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मिञ्चार्थमनुवादोऽयम् इति वाच्यम् । ‘नान्ये मितोऽहेतौ’ इति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नैत्यर्थः । ‘व्यथ ७६४ भयसञ्चलनयोः । व्यथते ।

The thirteen roots ending in वितरा (७७५) सम्भूते (to look sharp) are अनुदात्त—eliding and ष—dropping [The object of अनुदात्त—eliding is to make the roots आत्मनेपदी and of ष—dropping is to affix अङ् (कृदन्त) after them by the rule ‘विद्भिदादिभ्योऽङ्’ (२२४१—३ ३।१०४) घटा—व्यथा—प्रथा—etc] घट to try The root घट

is technically known as मित् or m-eliding by the गणसूत्र 'घटादयो मितः' ।
 'The root घट and others are 'मित्' to be pronounced here after.
 And the object of the मित्करण is to make their penultimate short
 by the rule मितां ऋस्वः (२५६८—६।४।२२) in चिच्, and to make it (pe-
 nultimate) optionally long in चिच् and णमुल् by the rule—चिच्
 णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् (२७६२—६।४।२३) which (rules) also are to be
 expressed later on. Thus by ऋस्व—घटयति—विघटयति ; as in वीणा-
 संहार—'क्रुधा भीमः सन्धिं विघटयति यूयं घटयत' here though the sense
 varies yet it is to be held correct by the maxim 'धातूनामनेकार्थत्वात्'।
 कथं तद्धि° etc—well you say that घट becomes दीर्घ optionally only in
 चिच् and णमुल् how then applications like उद्घाटनम् (दीर्घ in ल्य ट्)
 and प्रविघाटयिता (दीर्घ in लुट् ता) etc are to be defended in 'कमल-
 वनोद्घाटनं कुर्वते वे' and 'प्रविघाटयिता समुत्पतन्—[The former line is
 taken from 'सूर्यशतक' of the poet 'मयूर' ; and the latter is taken
 from Bharavi 2nd canto. 1st mens—'Such rays of the sun
 which open a number of lotuses ; and the 2nd means 'you,
 by rising all of a sudden will desperse or drive asunder (your
 friends) as 'the sun (हरिदश्वः) opens the petals of the bed
 of lotuses.] Hear this घट is 'घट सङ्घाते to occur, to join together
 etc' read in चुरादि class (and not under घट read in भ्वादि) ! You
 cannot say that this चुरादि घट is read again, in a particular sense,
 in भ्वादि to make it technically known as मित् (i.e. you cannot
 say that घट is a single root read in चुरादि and that there is no
 other घट known as मित् in भ्वादि), for there runs the prohibiting
 गणसूत्र 'नान्वि—मितोऽहेतौ' i.e., No चुरादि root other than the beginning

with च प and the five यम, वह, रह, बल and वि, is to be treated as नित् in णिच् in the sense of, 'it is his own or it is the same' (स्वार्थे) । Thus it is proved that घट (भृदि) is separate from घट (चुरादि) so that there are two घटः । व्यथ—to fear and to move—व्यथते—

मित्— । अथ त्वरत्नता इवि—जित्वा (७०५) सध्मि इत्यन्ता इत्यर्थः । पितयेति—'घटादयः पितः' इति गणसूत्रादिति भावः । धित्करणान्तु 'धिट्मिदादिभ्योऽङ्' (३२८१—३।२।१०४) इति कृतसु अङि टावर्थम् इति श्रियम् । तेन च घटा व्यथा प्रथेत्यादि सिद्धमित्याहुः । घटते इति—'साम्बन्धातुकमपित्' (२२३४) इति डिङ्त्वाद् गुणाभावः । 'घटादयो मित्' मित्मञ्जका इति वक्ष्यति । तदाह—इति वक्ष्यमाणेति । मित्करणप्रयोजनमाह—तत्फलन्विति—श्री णिचि 'मितां ऋस्व. (२५६८) इत्यापधाऋस्वार्थम्—'चिण्सुलोदीर्घोन्वतरस्याम्' (२७६२) इति चिणि णसुलिच दीर्घविकल्पार्थम् इति (उदाहरणन्तु अघटि—अघाटि इति चिणि । घटं घटम्—घाटं घाटमिति णसुलि) । वक्ष्यते—चुरादावित्यर्थः । मिच्च-भेदीदाहरति—घटयति विघटयति इति । अनेदं बोध्यम् । धातुपाठे अर्धनिर्द्देश उपलक्षणाद्यमित्याहं प्राक् । तेन च उपसर्गादिना अर्थान्तरवृत्तेरपि घटादीर्मित्कार्थ्यं ऋसादिकं भवत्येवेति विघटयति इत्यादि सिद्धम् । अतएव 'कृषा भोमः सन्धि' विघटयति युथं घटयत' (वैश्वीसंहारः) इत्यादि सङ्गच्छते । ननु 'चिण्सुलोः—' (२७६२) इत्यनेन चिण्सुलोरेव परतो दीर्घः प्राप्तः न तु लुटि लुटि वा । तर्हि 'उद्घाटनमिति लुटि 'प्रविघाटयिता' इति लुटि चान्यत्र च ये दीर्घोपध-प्रयोगा दृश्यन्ते तत्र का गतिरिति प्रतिपिपादयिषुराह—कथं तर्हि 'कमलवन्दोद्घाटनमिति—'प्रविघाटयिता' इति च । तत्र पूर्वोदाहरणम् मयूरकवेः सूर्यशतके उत्तरन्तु किरताञ्जुनीष द्वितीयसर्ग इति श्रियम् । शृणु—'उच्यते मवेति शेषः । चौरादिकस्तेति । चुरादौ पठितस्त्रैव घटधातोरेते रूपे न तु भौवादिकस्य । तेनाव चिण्सुलोरेविषयेऽपि दीर्घो भवत्येवेति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः । ननु 'घट' इत्येक एव धातुश्चुरादौ पठ्यते । तस्यैव चार्थान्तरवृत्तिलमादाय पुनर्भादौ पाठः, न

तु 'घट चेष्टयामिति भ्वादाक्त' धात्वन्तरम् । तत्कथमुक्तदोषपरिहार इत्याशङ्क्य
समाधत्ते—न चेति । तस्यैव 'चीरादिकस्यैव' अर्थाविशेषे 'सम्भ्रमव्यतिरिक्तार्थे' 'घट
चेष्टायाम्' इत्याद्यर्थरूपे इति यावत् ; मित्त्वार्थं मित्करणार्थं अनुवादः अनु-
पश्यात्वादो वचनम् पुनः पाठ इति यावत् । अयम् 'घटधातुः' इति वाच्यं नेति
पूर्वेषु अन्यथः । तत्रावाच्यत्वं प्रमाणं दर्शयति—'नान्व मितोऽहेतो' इति निषेधात्
इति । गणसूत्रमिदं चुरादौ पठ्यते । हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविहितो
णिच् हेतुसत् तद्भिन्नस्य स्वार्थेच इति ज्ञापयन् स्वयमेव सूत्रं व्यावष्टे आह—
ताविति । ज्ञपादिपञ्चकव्यतिरिक्ता इति । अत्र अतद्गुण्यविज्ञानो बहुव्रीहिः—
ज्ञपः आदिर्देषां (पञ्चकानाम्) इति तेषो व्यतिरिक्ता अन्ये । तथा च 'ज्ञप मित्त्वं
यम च परित्रेषणे, चह परिकल्कने, रह त्यागे, वलप्राणने, चिञ् चयने' इति
षड् धात्व एवमितो नान्व इति फलति । तेन च चुरादौ ज्ञपादिपञ्चकव्यति-
रिक्तानां मित्वाभावात् चुरादान्तभुक्तस्य 'घट सम्भ्रमे' इत्यस्य मित्त्वार्थम् 'घट
चेष्टायाम्' इति भ्वादावनुवाद इति न समितव्यमिति भावः । अतः सिद्धं यद्
'घट' इति विभिन्नं धातुद्वयम् । एको भ्वादावपरश्च रादौ पठ्यते । नन्वैकोऽपरस्यानुवाद
इति । एतेन—'ये तु धातवो घटादिगण एव पूर्व' पठिता ते तु गथान्तरे तेषान्
अर्थान्तरवत्तावपि मित्त्व'मिति इति धातुवृत्त्यादिगन्धसिद्धान्तः प्रतुङ्क्तो वेदितव्य इति
दिक् । व्यथ इति । अपित्वेन डिद्वत्त्वात् व्यथते इत्यादि ।

२३५३ । व्यथो लिटि ॥७॥४॥६८॥

दी । व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । हलादि—
शेषापवादः । यस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । प्रथ
७६५ प्रख्याने । पप्रथे । प्रस ७६६ विस्तारे । पप्रसे । स्वदं
७६७ मर्दने । स्वद ७६८ स्वदने । स्वदनं विद्रावनम् ।
क्षजि ७६९ गतिदानयोः । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि

‘चिञ्मुनीः—’ (२७६२) इति दीर्घविकल्पः । अत्तञ्जि—
 अत्ताञ्जि । चञ्जं—चञ्जम् । चाञ्जं—चाञ्जम् । दत्त ७७०
 गतिहिसनयोः । योऽयं वृद्धिगैर्घ्नयोरनुदात्तित्सु पठितस्तस्ये-
 हार्थविशेषे मित्त्वार्थाऽनुवादः । क्रप ७७१ कृपायां गती च ।
 कदि ७७२ क्रदि ७७३ कूलदि ७७४ व्येकलव्ये । ‘वेकल्ये’
 इत्यंके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी ।
 कदि—क्रदी इदितौ क्रद—कूलद इति चानिदिताविति मैत्रेयः ।
 कदि—क्रदि—कूलदीनामाह्वानरीदनयोः परस्मैपठिपूक्ताना
 पुनरिह पाठो मिश्रार्थं आत्मनेपठार्थस्य । जि त्वरा ७७५
 सम्भ्रमे । ‘घटादयः पितः’ (ग. सू. १८६) । पिच्चादङ् क्तसु
 वक्ष्यते ।

The अभ्यास (reduplicate) of the root अथ receives सम्प्र-
 सारण in लिट् । This supersedes the rule ‘इलादि जीघ.’ (7 1 60) ;
 but the घकार of the अभ्यास disappears by ‘इलादि, जीघ.’, for
 there is no special injunction for its being retained. Thus
 विव्यथे—व्यथ् व्यथ् घ—व्य०व्यथ्, घ—व् इ व्यथ्, ए=विव्यथे, the व् of the अभ्यास
 is not samprasaranated by (7) the rule ‘म मप्रारणे सम्प्रसारणम्’ (368
 —6 1 37) मिच्चसामर्थ्यात् etc—because खञि is read under
 घटादि । अनुपधाले अपि—। e. though there is no ‘अ’ in the pe-
 nultimate (for the root being इदित्, the न of तुम् occupies
 the room of ‘अ’) yet by virtue of मिल the अ. will optionally
 become दीर्घं in चिष् and णसुल । Thus in चिष्—अखञि—अखाञि
 (by ‘चिष्ो लुक्—2329) and in णसुल्—खञम etc. The form

is 'doubled in each case by the rule 'अभीक्ष्ण्ये णमुल् च' (३३४३)-योऽयम् etc—the root दच्च is read in the list of अनुदात्त roots in the sense of 'increment and promptness' and yet it is again read here to the effect of making it मित् । Thus like खजि it also will have forms like अदच्चि—अदाच्चि in चिण् and दखम्—दचम्, दाचम्—दाचम् in णमुल् । तयोऽपि i.e. Nandi takes them (कद्, क्रद् and क्लद्) as अनिदित् or not इ-eliding i.e. as कन्द, क्रन्द etc. ; while Swami takes them as they are as इदित् or इ-eliding. But Maitreya reads कदि and क्रदि as इदित् and क्रद् and क्लद् as not so. Roots कदि क्रदि and क्लदि meaning to call and to weep are read in the परस्मैपदी list and yet they are read here with a view to making them मित् as well as आत्मनेपदी । जित्वा i.e. त्व् (जि for 'जीतः क्तः' and आ for 'आदितञ्') to look sharp or to execute promptly. घटादयः etc—this is explained. N. B—घटादि roots will close with फण (821) गतौ ।

मित्— । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य—' (२६२०) इत्यतोऽभ्यासस्य इति 'द्युति—
खाप्योः सम्प्रसारणम्' (२३४४) इत्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्त्तते । तदाह—अथोऽभ्या-
सस्येत्यादि । ननु अभ्यासे सम्प्रसारणाहंभचरद्वयं वर्त्तते वकार इति यकार इति च ।
तदन्वयोः कस्यानेन सूत्रेण सम्प्रसारणमिति विप्रतिपत्तौ आह—हलादिशेषापवाद इति ।
तेन वकारयकारौ शिष्येते इति बोधः । तयोश्चापवादवचनसामर्थ्यात्—यकारस्यैव
सम्प्रसारणं न वकारस्य । ननु तर्हि यकारसम्प्रसारणादूर्ध्वं वकारस्य सम्प्रसारणं
स्यात् । नैवं वाच्यम् । 'न सम्प्रसारणे—सम्प्रसारणम्' (३६३—६१३७) इति
निषेधात्—ननु हलादिशेषापवादश्चेत् तर्हि यकारोऽपि शिष्येत । तदाह यस्य
हलादिशेषेण—निवृत्तिरिति । सम्प्रसारणार्थं ह्यत्र सूत्रप्रवृत्तिः । तेन यमधिकृत्य
सम्प्रसारणं विधीयते सोऽनादिरपि शिष्यते वचनप्रामाण्यात् । यकारमधिकृत्य—त्वं

न किञ्चिद् विधीयते अतस्तत्र दद्यादिर्देव—मिति प्रयोगमात्रम् इति भावः ।
 विष्यदे इति—अप् व्यप् ए इति स्थिते अनेन टकारस्य—इकार ('इग्दसः मन्-
 सारदम्'), दसोपे—विष्यदे इति । 'न—सम्प्रसारण—सम्प्रसारणमिति' निषेधादभ्यास-
 वकारस्य सम्प्रसारणभावः । मिश्रणामर्थादिति—अर्धे' इदित्वात् शुभ्राभो
 भवति । तुमि च हते एकापरहृदा अर्धः अर्ध इति नकारो भवति । तेन च
 नकारस्यैव उपधात्व' भवति न लकारस्य । एवमकारस्य 'अनुपधात्वि' यदयं अत्रि
 घटादौ मित्थु पठितोऽतो मिश्रणामर्थादनुपधात्त्वस्याप्यकारस्य 'विष्कृभोर्दीर्घा, अतर-
 म्याम्' इत्यनुसारात् दीर्घविकल्प, एतद्वेति दग्धिति—अद्यि—अद्याद्य इत्यादि । अत
 'विष्कृतुक्' (२३२८) इति इकारात् परस्य तत्रभ्रस्य लोपः । अद्यम्—अद्यम् इत्यादि
 'आभीष्ठा' अस्तुन च्' (२३४३) इति अस्तुप् 'निस्यसोऽयो' गिति द्वित्वस्य । योऽयमिति—
 दस इति शेषः । हृदाद्ये—श्रीप्रभाषे च अनुदात्तस्य अनुदात्तान्तेषु धातुषु पठित
 उपात्त, तस्य इह घटादौ अर्धविशेषे गतिहिंसनात्मके मित्रार्थः मिश्रणार्थः अनुवाद,
 पुनरुपादानमित्यर्थः । तथा च अद्यित् अस्यापि भिद्यत्सुभो.—अद्यि—अद्यादि,
 दद्यम्—दद्यम्, दाद्यम्—दाद्यम् इति दीर्घविकल्पो भवतीति फलितम् । तयो-
 ऽपीति । मन्दिना—कद् कद्क्वद् इत्ये' पठितमन्तत्—मन्दिनाम् । 'घटादयः पित'
 इति प्रागेतयां विकारश्चकन दग्धितम् । क्व गतो (२२२) इति धातुत् घटादयो
 बोद्धाः तत्र घटादिषु परस्मैपदिन चारभ्यन्ते—

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ज्वर ७७६ रोगे । ज्वरति ।
 जन्वार । गड ७७७ सेचने । गडति । जगाड । ह्रिड ७७८
 वेष्टने । 'ह्रिड अनादरे' इत्यात्मनेपदिपुगतः । स एवोत्-
 सृष्टानुबन्धोऽनुद्यति अर्थविशेषे मिश्रार्थम् । परस्मैपदिभ्यो
 ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्त्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्
 परस्मैपदम् । ह्रिडति । जिह्रिड । हिडयति । अहिडि—
 अहीडि । अनादरे तु हिडयति । वट ७७९ भट ७८० परि-

भाषणे । 'वट वेष्टने', 'भट भृत्तौ' इति पठितयोः परिभाषणे—
 मित्त्वार्थोऽनुवादः । णट ७८१ नृत्तौ । इत्यमेव पूर्वमपि
 पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाव्यमर्थः ।
 यत्कारिषु नटव्यपदेशः । व्याक्यार्थाभिनयो नाव्यम् । घटादौ
 तु नृत्यं नृत्तं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदा-
 र्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु
 घटादौ 'नट नृत्तौ' इति पठन्ति । 'गती' इत्यन्ये । णोपदेश-
 पर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठाद्घटादिर्णोप-
 देश एव । ष्टक ७८२ प्रतीघाते । स्तकति । चक ७८३
 तृप्तौ ।

दृप्ति-प्रतिघातयोः पूर्वं पठितस्य दृप्तिमात्रे मित्तार्थो-
 ऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्
 परस्मैपदम् । कखे ७८४ हसने । एदित्वान्न वृद्धिः । अकखोत् ।
 रगे ७८५ शङ्कायाम् । लगे ७८६ सङ्गे । ऋगे ७८७ ह्रगे
 ७८८ षगे ७८९ ष्टगे ७९० संवरणे । कगे ७९१ नोचते ।
 'अस्थायमर्थ' इति विशिष्य नोचते । 'क्रियासामान्यार्थ-
 वाचित्वादि'त्यन्ये । अक ७९२ अग ७९३ कुटिलायां गती । कण
 ७९४ रण ७९५ गती । चकारण । ररण । चण ७९६ शण ७९७
 अण ७९८ दाने च । 'शणगतौ' इत्यन्ये । अथ ७९९ अथ ८००
 क्रथ ८०१ क्लथ ८०२ हिंसार्थाः । 'जासिनिप्रहणेति—(६१७)
 सूत्रे क्राथेति मित्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । क्राथयति ॥ मित्त्वन्तु
 निपातनात् परत्वात् 'चिखमुत्तोः—' (२७६२) इति दीर्घे

चरितार्थम् । अक्रथि—अक्रायि । क्रथं—क्रथम् । क्रायं—
क्रायम् ।

वन ८०३ च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते ।
'वनु' इत्यपूर्व्व एवायं धातुर्न तु तानाट्टिकस्यानुवादः ।
उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासमान्ये वनतीत्यादि ।
प्रवणयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वध्यते । ज्वल
८०४ दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थ-
मनूयते । प्रज्वलयति । ह्रल ८०५ ह्रल ८०६ चलने ।
प्रहलयति । प्रहलयति ।

स्मृ ८०७ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वा-
र्थोऽनुवादः । आध्यानमुक्तरुठापूर्व्वकं स्मरणम् । 'दृ ८०८ भये ।
दृ विदारणे' इतिःक्रादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति
दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवेदमिति मते
तु दरतीत्यादि । केचिद् घटादौ 'अत्स्मृदृत्वर—' (२५६६)
इति सूत्रे च "दृ" इति दोषस्थाने ऋस्वं पठन्ति । तत्रेति
माधवः । नृ ८०९ नये । क्रगादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
नयादन्यत्र नारयति । *

आ ८१० पाके । अइ इति कृतात्वस्य आ इत्यादादिकस्य
च सामान्येनानुकरणम् । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्-
विकरणस्य' (परि ८१), 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव
ग्रहणम्' (परि ११४) इति परिभाषाभ्याम् ॥ अपयति—
विक्लो दयतीत्यर्थः । पाकादन्यत्र आपयति ॥ स्वो दयतीत्यर्थः ॥

भारणतोषणनिशामनेषु—ज्ञा ८११ । निशामनं चाक्षुष-
 ज्ञानमिति साधवः । ज्ञापनमात्रमित्यन्ये । 'निशानेषु'
 इति पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एषु वार्थेषु
 जान्यातिर्मित् । 'ज्ञप सिञ्च' इति चुरादौ । ज्ञापनं भारणादिकं
 च तस्यार्थः । कथं 'विज्ञापना भर्त्सु सिद्धिमेति' इति तज्-
 'ज्ञापयत्याचार्यः' इति च । शृणु—साधवसते अचाक्षुषज्ञाने
 मित्त्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्त्वमिति सते तु 'ज्ञा नियोगे'
 इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । निशानेष्विति
 पठतां हरदत्तादीनां सते तु न काप्यनुपपत्तिः ।

कम्पने चलिः ८१२ । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति
 शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा
 करोतीत्यर्थः । 'हरतीत्यर्थः' इति स्वामी । सूत्रं चालयति ।
 क्षिपतीत्यर्थः । छदि ८१३ जर्जने । 'छद अपवारणे' इति
 चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्त्वार्थोऽयमनुवादिः । अनेकार्थ-
 त्वादूर्ज्जरथे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । वलवन्तं प्राण-
 वन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते
 इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति । वलोभवति । प्राणीभवति ।
 अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वोन्मथने लडिः ८१४ । "लडि
 विलासे" इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं क्षोभनम् ।
 जिह्वाशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयपि जिह्वाम् । तृतीयातत्-
 पुरुषो वा । लडयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन

तद्ग्रापारो लङ्यते । समाहारहन्धोऽयम् । लङ्यति शत्रुम् ।
लङ्यति दधि । अन्यत्र लाङ्यति पुत्रम् ।

मदो ८१५ हर्ष-ग्लेपनयोः । ग्लपनं दैन्यम् । दैवा-
दिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मद्यति हर्षयति ग्लेपयति
वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः ।
ध्वन ८१६ शब्दे । भाव्ययं मित्त्वार्थमनूयते । ध्वनयति
घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति अस्पष्टाच्चरमुच्चारयतीत्यर्थः । अत्र
भोजः 'दलिवलिखलिसुखलिरणि ध्वनित्रपिन्नपयश्च' इति पपाठ ।
तत्र 'ध्वनिरणो' उदाहृती । 'दल विशरणे' । 'वल संवरणे' ।
'खल सञ्चलने' । 'वपूप् लज्जाया'मिति गताः । तेषां णौ
दलयति । वलयति । खलयति । वपयति । 'क्षे क्षये' इति
वक्षप्रमाणस्य कृतात्वस्य पुका निदेशः । जपयति । खन
८१७ अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः ।
खनयति । अन्यत्र खानयति ।- 'घटादयो मितः' (गणसूत्र—
१८७) मित्संज्ञका इत्यर्थः ॥ 'जनोजृणुसुरञ्जोऽमन्ताश्च'
(गणसूत्र—१८८)—'मितः' इत्यनुवर्त्तते । 'जृप्' इति पित्व-
निर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु—जारयति । केचित्तु
'जनीजृणासु—' इति पठित्वा 'णासु निरसने' इति दैवादिक-
मुदाहरन्ति ।

'ज्वलह्वलह्वलनमामनुपसर्गाद्वा' (गणसूत्र १८९)—एषां
मित्त्वं वा । प्रातविभाषेयम् । ज्वलयति—ज्वालयति । उपसृष्टे
तु नित्यं मित्त्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति ।

उन्नामयतीति । घञन्तात्—‘तत्करोति—’ इति णौ । कथं
संक्रामयतीति । ‘मितां ऋस्वः’ (२५६८) इति सूत्रे ‘वा
चित्तविरागे’ (२६०५) इत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थित—
विभाषाश्रयणादिति वृत्तिह्यत् । एतेन ‘रजो विश्रामयन्
राज्ञाम्’, ‘धुर्यान् विश्रामयेति सः’ इत्यादि व्याख्यातम् ।

‘ग्ला स्त्रावनुवसां च’ (गणसूत्र १८०)—अनुपसर्गा-
देषां मित्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते
विभाषा ।

“न कस्यमिचमाम्” (गणसूत्र १८१)—अमन्तत्वात् प्राप्तं
मित्वमेषां न स्यात् । कामयति । आमयति । चामयति ॥
“शमौ ८१८ दर्शने” (गणसूत्र १८२) । शास्यतिर्दर्शने मिन्न
स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु ‘प्रणयिनो निशमय्य
वधूकथाः’ । कथं तर्हि ‘निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्
गदतो मम’ इति । ‘शस आलोचने’ इति चौरादिकस्य ।
धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः शास्यतिवत् । “यसो ८१८
अपरिवेषणे” (गणसूत्र—१८३) यच्छ्रुतिर्भोजनतोऽन्यत्र मिन्न
स्यात् । आयासयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः ।
परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् भोजयतीत्यर्थः । ‘पर्यवसितं
नियमयन्’ इत्यादि तु नियमवच्छ्रुत्वात् तत् करोतीति णौ
वोद्धम् । “स्वदिर् ८२० अवपरिभ्यां च” (गणसूत्र—१८४)
मिन्नेत्येव । अवस्वादयति । परिस्वादयति । ‘अपावपरिभ्यः’
इति न्यासकारः । स्वामौ तु ‘न कर्मि—’ इति नञमुत्तर-

त्रिसूत्रग्रामननुवर्त्य 'गमः अदर्शने' इति चिच्छेद । यमस्तु 'अपरिवेषणे' मित्त्वमाह । तन्मते 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि सम्यगेव । 'उपसृष्टस्य खलदेशे देवादिपूर्वस्य' इति नियमात् प्रसूखादयतीत्याह । तस्मात् सूत्रद्वये उदाहरण-प्रत्युदाहरणयोर्ज्ज्वत्यासः फलितः । इदञ्च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् ।

फण ८२१ गतौ । 'न' इति निवृत्तमसम्भवात् । निषेधात् पूर्वमसौ न पठितः (मयेति शेषः) । फणादिकार्यानुरोधात् ।

Now we are going to take up परस्मैपद roots (of घटादि class) up to फण (४२१) गतौ—(where the घटादि class comes to a close), ज्वर like घट will give ज्वरयति—संज्वरयति, ज्वर ज्वरम्, ज्वार—ज्वारम् (अम्ल); and अज्वरि—अज्वारि (चिष्); similarly all roots up to फण (including) हृड to surround :—The root हृङ् is spoken of in the list of टवर्गीयान् भ्वादि roots (see हृङ्होङ् (२८४—८५) अनादरे under अकृतसाध्वं—(२२६८) : This very root हृङ् is again taken up here, apart from the indicative च् with a view to making it मित् and that in a different sense (viz to surround). It (हृङ्), ought to have been read before the परस्मैपदी ज्वरादि roots (because the root हृङ् is read in the आत्मनेपदी list), but as it is read within the list (ज्वरादि परस्मै—) so (on this ground) it is to be treated as परस्मैपदी । Thus हृङ्गति—जिहृङ् (ए=ङ् by 'ङ्स' and 'एञ् इङ्ङ्वादेशे' and ह = ज by 'कुहोयु.' (2243). हिङ्गयति (by मित्ता ङ्सः) । अहिङ्गि—अहीङ्गि

(alternatively दीर्घ—by चिण्णमुलोः—(२७६२) । But in the sense of 'disregarding' the form will be हिङ्यति (because it is not मित् there and therefore not ऋस्) वट (root no. ३००) भट (३०७) and णट (३१०)—see under the rule 'ह्यन्तचण—(२२६६) । इत्यम् etc.—णट is read as such also beforehand. Now the difference in meaning between the two is this:—The former means नाट्य (play)—the performers of which are termed as नटः (actors) ; and नाट्य means to act in words (and gestures) the subject or the time of the play : (Thus शकुन्तला विषादं नाटयति etc.) ; whereas this घटादि णट—means नृत्य as well as नृत्त—the actors of which are called dancers. Of the two again—नृत्य means to dance so as to bring out the sense with the help of feet (thus नाचुरो नटति नटयति etc) and नृत्त means to move only (some parts of) the limbs. Some read it in घटादि (i. e. here) as णट नतौ 'to bow down' and others as णट गतौ 'to go.' The भाष्यकार in the sentence—अनर्द्नाटि (see 'यो नः' (२२८६) has mentioned नाटि 'as दीर्घ' and not the short नट । Hence by this पथ्युदासविधि, the root णट—is षोपदेश । चक was first read in आत्मनेपदी list as 'चक ढसौ प्रतीघाते च' and here it is read again as 'चक ढसौ' meaning thereby that in this sense only the root is मित् (चकयति) and also being read within the परस्मै-पद roots is also परस्मै—कगे नोचते—The term 'नोचते' (न—उचते) means 'its particular sense is not pointed out (by me)' ; for it is a verb in general and may bring out any sense, the speaker wishes to express by it. Others hold that because the root has multifarious

meanings so it is not read with its special meaning (by Panini) जामिनिप्रहण—etc.—Though the root कृच being मित् (because it is read under घटादि) the form should have been कृचयति (by मितो ङ्ङ), yet it (कृच) gives क्राचयति (and not कृचयति) in an irregular way (निपातमे) on the strength of its being read as क्राच in the rule 'जामिनिप्रहणनाटक्राचयिषां ङिनायाम्' (११०—२।१।५६), and the मित् is valid only in the दीर्घविधि in चिप् and यमुप् by the rule 'चिप्चमुप्पोः—' (२०६२) because this rule comes after (१।१।६२ the निपातन expressed in 'जामिनिप्रहण—' (२।१।५५) । The drift is—though the rule 'मितो ङ्ङ,' (२५६८—१।१।६२) is also पर १.० subsequent to जामिनिप्रहण—' (२।१।५६) and not चिप्चमुप्पोः—' (१।१।६२) only yet by the परिभाषा—'पुरस्तादपश्चादा चमकारान् विधीन् वाचने नीत्तरान्' (परि ५८)—'Apavadas that precede (the rules which teach operations that have to be superseded by the Apavada operations) supersede (only) those rules that stand nearest to them, (and) not the subsequent (rules)—(Kielhorn) Thus 'जामिनिप्रहण—' (२।१।५६) bars 'मितो ङ्ङ' (१।१।६२) which is nearest and not 'चिप्चमुप्पोः—' (१।१।६२) which is subsequent (उत्तर) । Hence we cannot have कृचयति by मितो ङ्ङ,' but 'चिप्चमुप्पोः—' not being barred we can have as usual अक्रधि—अक्रधि in चिप् and कथं—कथम्, क्राचम्—क्राचम् in यमुप् ।

'वञ्च च नीचते' etc—'वञ्च is a quite new root and not the re expression of the वनादि वञ्च (1471) वाचने (see under the rule—'तनादिभ्यस्तवाचो (2547) on the authority of making it उदिन् । The idea is this—Had this वञ्च been the

अनुवाद or re-expression of 'वनु याचने—' of the तनादि class, then making it उदित् again becomes superfluous for it was already made उदित् there (in तनादि). Hence it is a separate root and does not belong to the तनादि class. Thus it expresses a verb in general and is conjugated as वनति etc. For मित्करण, it will give प्रवनयति etc with उपसर्ग prefixed to it but that—without उपसर्ग it will give वनयति—वानयति through the option of मित्—will be expressed later on (i.e. under the गणसूत्र 'स्नास्नावनुवमाच्चे' (190). [N.B. वन च हिंसायाम् (before वनु च नोचते) is the re-expression of 'वन (462) शब्दे' and 'वन (463) संभक्तौ' under 'दीर्घो लघोः' (2318) to make it मित् so as to give वनति—वनयति, अवनि—अवानि (चिण्) and वनं—वनम्, वानं—वानन् (णमुल्]. ज्वल to shine. It will be read in 'ज्वलिति-कसन्तेभ्यो णः' (२६०२—3. I. 140) under क्तप्रकरण and here it is read to make it मित् to effect प्रज्वलयति etc."

सृ आध्याने—आध्यान means to think fervently (of some one). This root will be read as 'सृ—(933) चिन्तायाम्' under the rule 'सृक्कः किति' (2381—7. 2. 11) and here it is read to show that it is मित् in the sense of 'fervent thought' only. The forms are स्मरति—स्मरयति ; अस्मरि—अस्मारि etc. हृ—to fear is the अनुवाद or transferred form of हृ, 'to rend' read in क्रादि, to make it मित् । Thus in णिच् the form will be दरयति in the sense of 'causing one (दृणन्तम्—दृ + शृ + २या १व) to fear'. In the sense other than to fear it will give दारयति—causing to rend—for in that sense it will cease to be मित् and hence

the form is दीर्घः। According to those, however, who hold that it is a separate root and not the transcription of 'ह to read' (क्षादि), the form will be दृति etc prescribed for भ्वादि। Some read this दृ to fear, read here in घटादि and also in the rule 'अतृष्णदृतरप्रयगदक्षुष्पयाम् (2566) is ह (short) and not as दृ (दीर्घ), but that is not recommended by Maṇḍana, the author of धातुप्रतिपत्तिः नृ to lead — It is the transcription (अनुवाद) of नृ (1496) नृ to be read in क्षादि under the rule ('प्रादीनां ङव' 2558) In the sense other than 'to lead' it will cease to be भिन् and the forms will be नारयति etc

आ to cook, or to ripen etc This आ is the imitation form, in a general way, both of आ (919) पाके after it has been made to end in आ (by the rule 'आदिषु उपदेशेऽग्निति' (2370—6 I 59) to be read (later on) in भ्वादि and of 'आ (1053) पाके to be spoken of in अदादि (under 'लङ् —' 2463—3 4 111) by the परिभाषा लुग्विकरणानुग्विकरणयोरनुग्विकरणशब्देव' and 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तशब्देव' (परि—90 and 105) Now the अदादि class is known as लुग्विकरण (by the rule अदि प्रवृत्तिभ्य ङप' (2423) and other classes like भ्वादि etc are called अनुग्विकरणः। Hence the former (परिभाषा) means 'when there arises a case of doubt regarding the taking up of a root or term which is read both in the लुग्विकरण class and in the अनुग्विकरण class, (then) that root or term should be taken to belong to the अनुग्विकरण class only. Thus in this case भ्वादि being अनुग्विकरण this घटादि आ' is to be taken

to be the transcription (अनुकरण) of अच् भ्वादि (after it has been made to end in आ (कृतात्) and not of आ of लुग्विकरण (अदादि) । The latter (परि) means 'when, as to the taking up of a root or term which is expressed both directly (प्रतिपदीकृत) and indirectly (लक्षणीकृत), a doubt should occur then that root or term must be taken to belong to the spot where it is directly mentioned'. Thus this परिभाषा directs us to take this 'घटादि आ' as the imitation form of 'अदादि आ' and not भ्वादि अच् which is made आ in an indirect way. Hence through the authority of these two परिभाषा we are to take this 'घटादि आ' as an imitation form of both 'भ्वादि अच्' and अदादि 'आ' in a general way. Thus in अचिच्—अपयति—is boiling or causing to boil' (with the augment पुक् by अर्चिञ्जीवलीरीकृयीच्चाय्यातां पुगुणौ' (2570—7. 3. 36). In a sense other than cooking, the root आ will not be considered as मित् and hence the form will be आपयति (दीघ) meaning 'causing to perspire or warm'.

The root ज्ञा means 'to kill, to satisfy and to perceive' and in these senses the root is मित् । Madhava says that निशामन means 'eye-perception', while others say that it simply means 'information'. Another reading for निशामनेषु is निशानेषु where निशान means 'to sharpen'. The root ज्ञप expressed in 'ज्ञप मित्' is read in चुरादि and its sense is to inform and to kill. Thus the instances of the root ज्ञा in those senses will be in order—पशुं संज्ञपयति (kills), स्वामिनं ज्ञपयति

(satisfies) दप ज्ञपयति (sees or informs) and दप ज्ञपयति (sharpens an arrow according to Haradatta and others) कदम् etc —If the penultimate of the मित् roots become long only when चिच् and दसुम् follow, how will you defend applications like विशापना (वि—ञा+विच्+युच्+टाच्) in विशापना मन्त्रेषु सिद्धिमिति 'information meets with success at the hands of masters, and ज्ञापयति (ज्ञा+विच् भृत् ति) in 'तत्रज्ञापयति आचार्यः.—Hence the Acharya (or preceptor) informs or makes us understand—(Matahashya) Hear me These are alright because, according to Madhava, the root ज्ञा is not treated as मित् when its meaning is other than eye perception. But according to those who opine that ज्ञा means to inform only' these should be explained as coming from or forms of ज्ञा—to appoint read in पुरादि (because it is not मित् hence the penultimate is long) And though this ज्ञा is intended to mean] appointment, only yet it will bring out the sense of information also by the dictum धातूनामनेकार्थत्वात् 'roots are of various implications', But there is no question of anomaly according to the school of Haradatta and others who read निज्ञानेषु in lieu of निज्ञानेषु ।

चलि (चल) means to shake, this चल is the transcription of 'चल (८३२) to shake' preceded by ज्वल (under 'कषो च सप्तमाम्' (२३६४)) Thus चलयति etc (But it will cease to be मित्) in a sense other than to shake, thus—शील चालयति when it means 'makes otherwise or changes

his conduct, and Swami says that it means 'to steal away' also सूत्रं चालयति 'throws off the thread.' छद्दिर् (छद्—इरित्) to invigorate.' This is the repetition of छद्—to screen or 'conceal' read in चुरादि, in order to make it मित् (even) when णिच् is wanting in स्वार्थे (by the गणसूत्र 'आष्टषाट् वा (२६२) under 'नाम्बोपि-शास्त्रदिताम्—' (२५७२)) । The meaning is this :—According to the गणसूत्र 'नान्ये मितोऽहेतौ' explained under (२३५२), no root other than ज्ञप्, यम, चह, रह, वल and चिच् (these six) is entitled to be मित् in अहेतु or स्वार्थे णिच् । Hence he says स्वार्थे णिजमावे (i. e. in हेतु.णिच्) or 'when through the option or णिच् to the आष्टष—roots (under which fall छद्) there is no णिच् in स्वार्थे । Now to answer the rejoinder 'How can the 'अपवारणार्थक छद्दि' be taken to express 'छद् जर्जने'—he says that it may be so taken according to the multifarious meanings of a root. Thus छदन्तम् etc. अन्वत् i. e. in other sense छादयति ; because in this sense it will not be मित् । In स्वार्थे णिच्, however, the form will be छादयति for it is not मित् in स्वार्थे णिच् । Thus the conclusion is—छद् is मित् in अहेतु णिच् in the sense of 'invigorating' only and in no other sense and also it is not मित् in स्वार्थे णिच् even in that sense. The root लडि (लड्) means to move the tongue (to and fro) this is the re-expression of लड विलासे 'to enjoy', read under टवर्गान्त roots of भ्रादि to make it मित् । उन्मथन means चोभन (agitation) ; उन्मथन forms a षष्ठीतत्पुरुष with the word जिह्वा (जिह्वायाः उन्मथनम् चोभनम्) or it may form a द्वतीयातत् with जिह्वा ('जिह्वया उन्मथनम्) । Others hold that here जिह्वा stands for 'the action of the tongue.' 'In

this जिह्वीन्द्रियम् is a समाहारश्च compound (जिह्वा च ' इन्द्रियम् च)
Thus लडयति मतम्—uses 'abusing words against foe', लडयति
दधि—'churns the curd' In other sense it is not मित्—so the
form there will be लाडयति— to cause to sport'

मदो (मद) to feel pleasure or pain (प्रवृत्ति) : This is the
re expression of the दिवादि मदी ह्रस्वो (under 'समासहाना'दीर्घ') (१५१९) ।
अन्त । e when it is not मित् the form will be लाडयति (intoxicates
or affects the mind) इति गता — i.e. read in भ्रुदि (at the end of
निष्मिधो— (२३००)) । The root जृप् occurring in the रच rule
'जनीजृप्— (१८८) is the repetition here for मित् of जृप्—वधोदानो,
read in दिवादि and not जृ वधोदानो, read in क्रादि which uses
(without रच) कारयति, for the former containeth indicatory
प् while the latter does not Some read the रचम्
'जनीजृप्कमु—' as 'जनीजृप्चमु—' and say that चमु निरसमे
read in दिवादि is repeated here for मित् (The rule 'जनीजृप् etc
means roots like जनी (जम्) जृप्, कमु रच and those that
end in 'चम्' (as कम्, गम्, शम्, रम् etc) are to be treated
as मित् (though they are not read in घटादि list—so as to give
कमयति गमयति रमयति etc)) ।

'ज्वलद्बल—' (१८९) । The roots ज्वल, हल, ह्रल and नम् op-
tionally become मित् when they are preceded by no उपसर्ग,
thus ज्वलयति—ज्वालयति । This is a प्राप्तविभाषा i.e. by its option of मित्
is directed to ज्वल, हल, ह्रल which were नित्यमित् being read under
घटादि and to नम् which also was मित् being चमत् by the rule
'जनीजृप् कन्सुरञ्जोऽमनाथ (१८८) । When, however, an उपसर्ग prece

des, they will compulsorily become मित्—giving प्रज्वलयति etc. Then how to defend form like प्रज्वलयति, उन्नामयति (उद्—नस् + लद् + तिप्) which are with उपसर्गसि but yet not मित् । The defence is this—form प्रज्वल and उन्नाम first with घञ् (प्र=ज्वल + भावे घञ् and उद्—नस् + (भावे) घञ्) and then add the affix णिच् to them by 'तत्करोति तदाचष्टे—' (गणसूत्र to the end of 'ईचगुणः' (2573)) in the sense of प्रज्वलं करोति and उन्नामं करोति । Well, then how to defend संक्रामयति for though it (क्रम्) is मित् by 'जनौजूप्—' (ग. सू.—(188) yet it is made long and not short by 'मिता ऋस्ः' (2568) and you can not explain it by घञ् which gives संक्रम and not संक्राम by "नोदात्तोपदेशस्य सास्तस्य अनाचनेः" । Yes, but it can be explained by having recourse to व्यवस्थितविभाषा which is expressed in the परिभाषा—'व्यवस्थित विभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते' (परि—99)—'occasionally operations which are stated to be optional, are not optional in the formation of one and same form, but must in particular instances necessarily take place, while in others they are not allowed to take place'—Kielhorn. 'Thus to serve our purpose we shall bring in the word 'वा' from the rule 'वा चित्तविरागे' (2605—6. 4. 93) to the preceding rule 'मिता ऋस्ः' (2568—6. 4. 92) and explain as—'मित् roots occasionally become दीर्घे also—('मितादीर्घो वा स्यात् प्रयोजने सति'). Thus संक्रामयति is correct. This explanation is according to the वृत्ति though not to भाष्यकार । In this way, applications like 'रजोविश्रामयन् राज्ञाम्' and 'धुर्यान् विश्रामयेति सः' etc. are explained. The latter means "let the horses be unloosed", said he" Raghuvamsa canto 1. sl. 54. The full verse is .—

‘अथ यन्तारमादिभ्य धुव्यान् विश्रामयेति च, ।

तामवारोहयत् पवी’ रथादक्षततार च ॥’

Mallinatha has explained the point exactly in the same way and has also suggested (the ङस्रपाठ) ‘विश्रामय’ in place of विश्रामय ।

‘ग्लाञ्जावनुवमाश्’- (ग. सू. 190) ‘These roots ग्ला, ञ्जा, वनु and वम्, if not preceded by any उपसर्ग, become मित् optionally. This option or better this rule is to furnish मित् to the first two ग्ला and ञ्जा which not being घटादि could not be मित् and to make उपधादीर्घ of the last two वनु and वम् which being मित् could not have the option (cp—‘वनु च नीच्यते’ and जनीजूष्— ग. सू. 188.). Instances are ग्लापयति—ग्लपयति । ञ्जापयति—ञ्जपयति । वानयति—वनयति । वामयति—वमयति ।

‘न कम्भिवमाम्’ (ग. सू. 191) The roots कमि (कम्), अमि (अम्) and चम् will not be considered as मित् on the ground of their being अमन्त (by the rule ‘जनीजूष्— (188)). Thus कामयते etc without ङस्र । शमी दृशने (ग. सू. 192) ‘It is not मित्, though अमन्त, in the sense of ‘seeing’ Thus निशामयति—(sees) But it is मित् in other sense (i. e. in the sense of ‘hearing’) as—प्रनयिषो निशमय (hearing) etc. Then how to explain ‘निशामय तदुत्पत्तिम् etc’ ‘hear of me who am speaking in detail, the origin of the same ” Take it as an application of the चुरादि ‘शम—आलोचने’ (to discuss) Roots being of various implications, it will mean here ‘to hear’ as in the case of शम उपशमि (दिवादि) which gives the sense of ‘seeing’

here in मित्त्वविधि । 'यमोऽपरिवेषणे' (ग. सू. 193).—The root यम् is not मित् when it means other than 'taking food or better distributing food to'. Thus आयामयति—'lengthens or appoints. In the sense of distributing food, however, it becomes मित् as 'यमयति etc. Expressions like पर्यवसितं नियमयन् 'restricting the conclusion' etc are to be explained with णि (णिच्) attached to the word नियमवत् । [नियम (नि—यम् + अप् (भावे) + सतुप् । Then after the disappearance of सतुप् by 'विन्सतोर्लुक्' (2020) and the addition of णिच्, the form will be नियमि । This नियमि will be considered as a root by 'सनाद्यन्ता धातवः'. Thus नियमि + शप् + तिप् = नियमे + अ + ति = नियमेयति (गुण and अत्रादेश) in शट् = नियमयत् । But this explanation is modified by Nagesha. (See the 'Tika'). 'खदिर् अवपरिभ्याच्च' (ग. स. 194)—The root खद् is not मित् when preceded by अव and परि । Thus अव-सखादयति etc. This rule is read by the व्यासकार as 'खदिर् अपावपरिभ्यः' meaning there by that खद् is not मित् when it is preceded by अप also—अपखादयति । स्वामी does not carry the word न (unlike to what we have done), occurring in the गणसूत्र 'न कर्ममिचमाम्' (191) to the last three rules 'शमो दर्शने' (192), 'यमोऽपरिवेषणे'—(193) and 'खदिरवपरिभ्याच्च' (194). Moreover, he disjoins the rule 'शमो दर्शने' (192) as शमः अदर्शने and adds that यम् in a sense other than distribution of food is मित् । Hence in his opinion the form नियमयन् in 'पर्यवसितं—' is alright. He also introduces a नियम or restriction here viz.—'If the root खद् is मित् with उपसर्गैः prefixed, then it is मित्

only when it is preceded by च्च and परि only and consolidates his point by taking प्रयादयति' as a counter evidence. Thus, in his exposition, there is (an obvious) contradiction regarding the examples and counter-examples of the two rules 'यमोऽपरिवर्धने' (193) and 'यदिस्वपरिभ्याश्च' (194) (For he says that यम् is अपरिवर्धने (मत् and forwards the illustration 'चायमयति' against the counter illustration 'नियामयति' ब्राह्मणान्' and in the next rule he says that एउ is मित् with only च्च and illustrates his point by giving the forms च्चभ्रुदयति परिवृद्धयति against the form प्रयादयति । But in reality, such comments are contradictory to the drift of the rules) Besides, this opinion (of his) is contrary to the Vṛtti and Nṛyaṣa etc. Hence it should be rejected.

क्व—to go. Here there is no possibility of the अनुवृत्ति of 'न', occurring in the rule 'न क्मि—etc (191) for क्व is first to be made मित् । So the मित्मत्रा only comes and the 'न' ceases to do so, and we have taken it (क्व) here for the sake of its conjugation, which had we taken क्व before 'न क्मि etc.' would reach क्मिक्मि etc also which is impossible and absurd.

मित—। अथ क्णान्ता इति—क्व (८२१) गतावित्यन्ता इत्यर्थः । घटादि वयोदश—अनुदात्तेत. आत्मनेपदिनी गताः । इदानीम् पठत्वात् शत्, परस्मैपेदिन सच्यन्ते । ज्वर रोगे—ज्वरति इति भादित्वाद्रूपम्—मिच्चात्—स्वार्थे यो ज्वरयति अज्वरि—अज्वारि (चिण्), ज्वर—ज्वरम् । ज्वार—ज्वारम्—(यमुन्) इति क्पायि वीह्यानि । एवमयोऽपि बोध्यम् । ह्रिङ् इति—एताद् भ्वादी प्राक् टवर्गान्तेषु

पठितम् । स एव 'हेडृएव' उत्सृष्टानुबन्धः अनुबन्धेन ऋकारेण उत्सृष्टः
परित्यक्तो विहीन इति यावत् अनूयते' पुनः पठयते अर्धविशेषे 'वेष्टनरूपे' मिच्चायंम्
मित्—संज्ञार्थम् । तन्मध्ये—स्वरादिनञ्चि अनुवादसामर्थ्यात्—पुनरुक्तिवलात्—
ज्वरादिवद्वेदितस्यापि परस्मैपदित्वमिति भावः । हेडति इति भ्वाटौ । हिडयति इति—
मिच्चाद् ऋस्यः । 'एच इग् भ्रस्मादेशे' इति इत्वम् । अहिडि—अहीडि (चिणि—
'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (२७६२) इति दीर्घविकल्पः) । अनादरे
त्विति—मिच्चाभावाद् ऋसाभावः । वेष्टनरूपार्थे एव मिच्चमिति भावः । इत्यमेव णट
वृत्तावित्थेव । पूर्वम्—३१० संख्यक धातुरूपेण—'ह्यन्त—' (२२६६) इति सूत्रस्या-
धस्तादिति । तत् 'तयोः भ्वादिघटायोः' अयम् एष विवेकः विशिष्टं ज्ञानम् ।
अयं भावः—अर्थान्तरेऽसति मिच्चं न स्यात् । अयञ्च धातुः पूर्वार्थे एवावापि
पठयते । अत एव भेदं विवचुराह—तवायमिति । पूर्वं पठितस्य भ्राट्ठकस्य ।
यत्कारिषु—यस्य (नाट्यस्य) कारिषु (कर्तृषु) नटव्यपदेशः 'अयं नटः' इत्याख्या
भवति । नाट्यस्वार्थमाह—वाक्यार्थाभिनयो नाट्यमिति—ततश्चेष्टेङ्गितादिभिर्वाक्यैश्च
यत्र अर्थस्य नाटकीयवन्तुनः बोधो भवति तन्नाट्यम् इत्यर्थः । घटादौ त्विति—मित्-
ञस्य—पुनः नृत्यम् नृत्तमिति चार्थः । यत्कारिषु—यस्य नृत्यस्य—नृत्तस्य च कारिषु—
कारकेषु—नर्तकव्यपदेशे 'नर्तकोऽयमिति नाम भवति—इति पूर्वपरयोर्भेदः । नृत्य-
स्वार्थमाह—पदार्थाभिनय इति । पङ्गां पदेन वा कलानैपुण्यात् यत्र अर्थावबोधो
भवति तन्नृत्यम् इति नाट्यनृत्ययोर्भेदः । अथ नृत्तस्वार्थमाह—गावविच्चेप इति
करशिरोवक्षसां मनोहारितया सञ्चालनम् । णट वृत्तौ इत्यस्य णोपदेशत्वं—दर्शयति ।
णोपदेश—पर्युदास वाक्क्षे—इति—'णो नः' (२२४६) इति सूत्रस्य अधस्तात्—
'अनर्द्नाटि' इति भाष्योक्तेः पर्युदासतया इत्यर्थः । प्रणटति—प्रणटयति इत्यादि
रूपम् । चक तप्तौ—प्रतीघाते वेति पूर्वं पठितः । तत्र अनुवादसामर्थ्यात्—
तप्तवेव मिच्चं न प्रतीघाते इत्याह—दक्षिप्रतीघातयोरिति । आत्मनेपदित्विति—
स्पष्टम् । चकति—चकयति इत्यादि ; प्रतीघाते तु चाकयति । एदित्वान्नहृद्विरिति—
'ह्यन्तचण—' (२२६६) इति निषेधात् । मिच्चात् षौ—कखयति रगयति इत्योदि

यथापूर्वं बोध्यम् । कगे नोच्यते इति । नोच्यते न उच्यते मया—अर्थधीजकेन । अस्य सामान्येन क्रियावाचित्वाद् विशेषार्थबोधकत्वात्तन्भवात् इत्याह—अस्यायमर्थ इति । अन्ये त्वनेकर्षत्वादेवमुक्तमित्याह । कगयतीत्यादि । अथ अर्थेति हिंसायैषु क्रय विधत्ते—‘जासिनिप्रहणम्’ (६१७—२।३।५६) इति । क्रायेति । अत सूत्रे क्रायेति निहृशादित्यर्थः । मित्रेऽपि मित्रेण ऋक्सविधानस्यौचित्येऽपि बृहद्विनिपात्यते ‘मिता ऋक्स’ (२५६८—६।४।८२) इत्यस्य बाधितत्वेन अप्रवृत्तेरिति भावः । मित्रन्तु इति । निपातनात्—‘जासिनिप्रहणम्’ (२।३।५६) इति सूत्रात्—परत्वात्—परवर्त्तित्वात्—‘चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्तरस्याम्’ (२७६२—६।४।८३) इत्यनेन चिणि णमुलि च चरितार्थम् सिद्धम् । अयं भावः । यद्यपि ‘जासिनिप्रहणम्’ (२।३।५६) इत्यपेक्षया—‘मिता ऋक्स’ (६।४।८२) इत्यपि परम्—न तु कौबलम् ‘चिण् णमुलोः—’ (६।४।८२) इत्येव तेषापि ‘पुरस्तादपवादा—अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नीत्तरान्’ इति परिभाषया पुरस्तादपवादो ‘जासिनिप्रहणम्—(२।३।५६) इति—अनन्तरस्य अथवहितस्य—निकटतरवर्त्तित्तेन इत्यर्थे—मिता ऋक्सः (६।४।८२) इत्यस्यैव बाधकः—न तु ‘चिण्णमुलो—’ इत्यस्यापि—तस्य व्यवहितत्वात्तत्परवर्त्तित्वाच्च । तेन क्राययति इति शपि ऋक्सः, चिण्णमुलोन्तु—अक्रयि—अक्रायि, क्रय—क्रयम् क्राय—क्रायमिति पूर्ववत् रूपम् ।

वन चेति—अर्थमाह—हिंसायामिति । अयं धातुर्वन शब्दे संभक्तौ च इति दीर्घो लघोः (२३१८) इति सूत्रस्यान्ते पठिष्यते । अत हिंसाया मित्रार्थोऽनुवादः । वनति—वनयति । अवनि = अवानि । वन—वनम्—वानं—वानम् इति । वनु च नोच्यते इति । अयं भिन्न एव धातुर्न तु तनादौ ‘वनु याचने’ इत्यस्यानुवादः । कुतीनेत्यवाह—उदित्करणसामर्थ्यादिति । यदि क्षयं तानादिक एव स्यात्—तर्हि ‘वन च नोच्यते’ इत्येव त्रुय्यात्—न तु ‘वनु चेति’ उदित्तया । तनादावेव हि उदित्करणादताप्रादित्वमादाय—क्त्वा प्रत्यये—इङ् विकल्पस्य—निष्ठायामिदृप्रतिषेधस्य च सिद्धेः पुनरिहोदित्करणं व्यर्थम् । अत उदित्करणस्य अपूर्वत्वस्यैव प्रापकमिति भावः । तेन तनादावनन्तभूतत्वेन क्रियासामान्ये (याचनादिविशेषार्थाभावे) वनति—वनयति इत्यादि । तानादिकस्य तु—वनुने—वानयति इत्याद्येव । अनुपपद्यस्य इति—उप-

सर्गरहितस्य—घटादेवर्णोः मिच्चविकल्पः—वनयति—वानयति इत्येवं रूपं—वच्यते
 'ग्लास्त्रावनुवसां च' (१९०) इति गणसूत्रे इत्यर्थः । ज्वल दीप्ताविति—णप्रत्ययार्थं
 पठिष्यमाणः 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (२९०२) इति कृतसूत्रे इत्यर्थः । इह घटादौ—
 मिच्चार्थम् अनूद्यते, पुनरुच्यते । 'ज्वलति मयि दारुणो मादकवनानली—' इति
 जयदेवः । 'अथ ज्वलति तुस्मिन् शमीकोटरे--' इति पञ्चतन्त्रम् । णौ—ज्वाल-
 यति । उपसृपपात्—तु प्रज्वलयति इति । चिणि अज्वलि—अज्जालि । णसुलि—
 ज्वलं ज्वलम् ज्वालं—ज्वालम् इति ।

स्मृ आङ्गानि इति । स्मृ चिन्तायामित्यग्रं वच्यते । तत्रस्थस्यैव आङ्गानरूपे
 विशेषार्थे मिच्चार्थमिहानुवादः । तदेवाह—चिन्तायामित्यादि । आङ्गानरूपार्थमाह
 उत्कण्ठेति । दृ भये । क्रमादौ त्वयं दृ विदारणे इति पठिष्यते । धातूनामनेकार्थत्वा-
 दिहायं मिच्चार्थमनूच्यते इत्याह । दृ विदारणे इति । अत्र हेतुमति णिजिति
 दृष्टान्तयति—दृष्टान्तमिति दृधातोः क्रमादित्वाच्छ्वन्तम् । दरयति भीषयते इत्यर्थः ।
 क्रमादौ तु दृणाति इति । भयादन्यत्रेति—विदारणार्थे इत्यर्थः । दारयति—इति तत्र
 मिच्चाभावाद् दीर्घः । धातन्तरमेवेदमिति । अपूर्व्व एवायं न क्रमादिरिति मते इत्यर्थः ।
 भ्वादौ पाठात्—दरति इत्यादि (शप्तिपौ गुणश्च) । केचित्—पुनरिसं दृधातुं
 इह घटादौ, 'अत्स्मृदृत्वरप्रथमदस्तृस्पशाम्' (२५६६) इति सूत्रे च उभयत्रैव दृ इति
 ऋस्वं पठन्ति । तन्निति । साधवस्तु तत्पाठं नानुसन्त्ये । तत्र साधवस्यायं भावः
 —'यद्ययं ऋस्वान्त एव भवेत्तर्हि—'शृदृप्रां ऋस्वो वा' (२४८५) इति ऋस्वविधायके
 सूत्रे दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यादिति । नृ नये इति । स्पष्टम् । नृणाति—नरयति ।
 अनरि—अनारि । नरं—नरम् । नार—नारम् इति रूपाणि । नयभिन्नार्थे—
 मिच्चाभाव इति दर्शयति । नारयति इति ।

आ पाके इति— । एतेन धातुद्वयं सामान्येन अनुक्रियते । तत्र एकः 'श्रै
 पाके' (९१९) इति भ्वादौ पठ्यते । अपरस्तु 'आ पाके' (१०५६) इत्यदादौ ।
 ननु 'श्रै' इत्यस्य एजन्तत्वात् कथं सामान्येन ग्रहणं तत्राह कृतात्वस्ति ।
 'आदेच्च उपदेशेऽशिति' (२३७०) इति निर्देशात् । आदादिकस्येति—अदादौ

पठित्यमाणस्य । ननु वैव सामान्येनानुवादस्य किं प्रमाणं तदाह—'लुग्विकरण—'
इत्यारभ्य—इति परिभाषाभ्यामित्यन्तेन । तत्र प्रथमा (परिभाषा) स्वमते 'स्वरति—
सूति—' इति ज्ञापकमिद्धा—अपरा तु सर्वेषामपि मते न्यायमिद्धा ।

अथ प्रथमाद्यं.—यद्येव भवति, यत् य एव धातुर्लुग्विकरणे (अदादौ)
पठितः पुन. स एव धातुरलुग्विकरणे (भ्वादौ अन्यत्र वा गणे) अपि पठित इति,
तर्हि' तत्र लुग्विकरणस्य' धातुं विहाय अलुग्विकरणस्य एव धातुर्यात् ।
इत्य सिद्धं कृतात्वस्य श्रैडत्यस्य भौवादिकस्य यहणम् तस्य अलुग्विकरणत्वात्
(श्वाद्यो विकरणा येषां न लुप्यन्ते अदादीनामिव ('अदिप्रभृतिभ्य. शप.'
लुक्) तत एवाव अलुग्विकरणत्वंनादादि विहायान्यऽलुग्विकरणाः) । अथ द्विती-
याद्यं.—लक्षणञ्च प्रतिपदश्रैति इन्द्र. । ताभ्यामुक्तयोरिति विग्रहः । तत्र लक्षणोक्त
विलम्बितोपस्थितिकम्—प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति नागेश । एवञ्च शीघ्रो-
पस्थितिकस्यैव प्राग्यहणं लोकन्यायमिद्धम्—यथा सङ्कतासङ्कृतमन्त्रयोः सङ्कृतस्यैव
प्राथम्येन स्त्रीकारान्नइत यथा वा चिप्रादिप्रगमनयोः चिप्रगमनैव यहणम् तथा चादादौ
पठितस्य आ इत्यस्यैव यहणं भवेत् शीघ्रोपस्थितिकत्वात्, न तु भ्वादिपठितस्य
श्रैडत्यस्य तस्य आलविधानेन विलम्बोपस्थितिकत्वात् । एवञ्च इयोरपि पौनरुक्त्यं
सिद्धम् । अतएवाह—सामान्येनानुकरणमिति । मित्त्वमेवोदाहरति । अपयति
इति—'अतिं क्रीड्नीरीकृधीच् माय्याता पुग्णी (२५७०—७३३६)' इत्याकारान्तानां
पुङ्गिहंशात् पुक् । 'मिता ङस्व' इत्यादिषुः । पाकमिद्वाये तु ङस्व' नेति
प्रत्यादाहरति—आपयति इति ।

'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा'—मित् इति शेषः । चक्षुर्विषयकमेव ज्ञानं निशा-
मनम् इति माधवमतम् । दर्शनमिति तदर्थः शमो दर्शने इति वक्ष्यमाणगणसूत्रात् ।
निशानेषु इति । हरदत्तादिसम्मतोऽयं पाठ इति स्वयमेव वक्ष्यति । एष्वेवार्थेषु—
मारणतोषणनिशामननिशानेषु इत्यर्थः । जानातिरिति—ज्ञा मित् ; तेन 'पथ'
अपयति (मारयतीत्यर्थः) । विष्णुं विज्ञपयति (तीक्ष्णतीत्यर्थः) । रूप संज्ञ-
पयति—(माधवमते दर्शयति मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः) प्रज्ञपयति शरम् (ती-

स्वीकरोतीत्यर्थः) । ननु निशामनस्य ज्ञापनमात्र एवार्थः न चाक्षुषज्ञानम् । अन्यथा कथं 'साधद्गुण्डस्थाशपां जीष्ममानः' (५७२।१।४।३४) इति सूत्रे जीष्ममान इत्यत्र वृत्तिकृता 'वोधायितुमभिप्रेतः' इत्येवार्थः स्वीकृतः स्वयञ्च स एवानुसृत इति चेत् । तत्राह—'ज्ञप मिच्च' इति, चौरादिकोऽयं धातुः । ज्ञापनसारणे च तस्यार्थः । तेन जीष्ममान इत्यादौ वृत्तिकृतादिवचनं सङ्गच्छते इति भावः । ननु तर्हि मित्वाद् ऋस्वविधौ, कथं विज्ञापना ज्ञापयति इत्यादिषु दीर्घोऽपि दृश्यते तत्राह । नेति ज्ञपे रूपे किन्तु जानातिरेवेति गृहाण । ननु तदपि कथम् । तत्राह—साधवमते इति । अचाक्षुषज्ञाने इति । ज्ञानसामान्ये मित्वं नेति तदर्थः । तेन मित्वाभावाद् दीर्घः सिद्ध एव इति । ननु तर्हि ज्ञापनमात्रमेवार्थ इति—वादिनां का गतिस्तत्राह—ज्ञापनेति । ज्ञा नियोगे इति चुरादौ पठितस्वैवेति रूपे भविष्यतः । नन्वेवं दीर्घः सिद्धयति । अर्थस्तु भिद्यते । नियोगार्थकधातोर्ज्ञापनरूपवृत्तिकत्वाभावादिति चेत् । न । धातूनामनेकार्थत्वादुक्तार्थासिद्धिः । इदानीं हरदत्तमतं समाधत्ते—निशानेषु इति । अनुपपत्तिरसाङ्गत्वं नेति भावः । तेषां मते सारणतोषणनिशानेष्वेव हि ज्ञाधातोर्मित्वं । ततश्च फलितं यत् सारणतोषणनिशानभिन्नार्थे, ज्ञापनादिरूपे नायं मित् इति । एवञ्च विज्ञापना,—विज्ञापयति (भाष्यवचनमेतत्) सम्यगेव । साधवमते तु रूपद्वयं बोध्यम् । चाक्षुषज्ञाने ज्ञपयति इति अचाक्षुषज्ञाने तु ज्ञापयति इति । चिणि चाक्षुषज्ञाने—अज्ञपि—अज्ञापि ; णसुलि—ज्ञपं—ज्ञपम्—ज्ञापं—ज्ञापम् । अन्यतोऽयम् । 'अत्र साधवमतेमेव ज्याय' इति नागेशः ।

कम्पने चलि रिति । इकानिद्देशः । मित् इति सम्बद्धयति । चालयति इति कम्पनभिन्नाय मित्वाभावात् । छदिर् ऊर्जनं मित् । ऊर्जनं प्राणनं वलाधानं च तस्य मूलं दर्शयति छद् अपनारणे इति । चुरादौ पठित्यमाणस्य छद् अपवारणे त्यस्य ऊर्जनरूपेऽर्थे मित्करणार्थमिहानुवादः । स्वार्थे णिभजावे इति । 'आष्टधादा' इति चुराद्यन्तर्गणसूत्रेण येषां हेतुमति णिच् प्राप्तः त एवात्र मित्त्वार्थमनुद्यन्ते छदश्च त्वान्तर्भुक्तः । अतस्तस्यापि हेतुमण्डिचि मित्त्वार्थमनुवादः फलति । ननु छदधातो-

रपवारणाथेकस्य—जञ् नार्थे कथं वृत्तिसमाह—अनेकाथेत्वादिति । हेतुमत्त्वमेव दर्शयति कृदन्तमित्यादिना । अन्यत्वेति अपवारणाथे इत्यर्थः । छादयति इति तत्र मिच्चाभाद् दीर्घः । 'हेतुमत्त्वमेवैषां मिच्चम् 'नाम्ने मितोऽहेतौ' इत्याहत्वात्' अतः स्वार्थे णिचि मिच्च' मा भृदिति प्रतुदाहरति स्वार्थेणिचि च्चिति । जिह्वोन्मथने लडिरिति । एतदर्थेऽयं मिदिति शेषः । कस्यायमनुवाद इत्याकाङ्क्षायामाह लड विलासे इति । भ्वादी टवर्गाथान्तेऽयं पठितः । 'जिह्वोन्मथने'—इत्यस्य अर्थं व्याकरोति । उन्मथन चोभनमिति । ज्ञापनमिति तु तत्त्वबोधिर्नासम्मतः पाठः । लडयति जिह्वामिति—जिह्वा ज्ञापयतीत्यर्थः इति तत्त्वबोधिनी । रसना रसान् ज्ञापयतीत्यर्थः इति तु बालमनोरमायाम् । वृत्तयेति । जिह्वया उन्मथनम् इति वृत्तयेया तत्पुरुषो वा समासः । लडयति जिह्वया तया पदार्थान्तरं ज्ञापयति । अन्ये च्चिति । तद्गमरः तस्याः जिह्वया व्यापारः भाषणादिकमित्यर्थः । तन्मते उभयो—जिह्वोन्मथनयोरेक्यात् समाहारइत्यर्थः जिह्वाचोन्मथनश्चेति । लडयति शब्दमिति परुषपदप्रयोगपुरःसरं स्पष्टं इत्यर्थः । गालयति इति नामगः । लडयति दधि इति मन्यातीत्यर्थः । लाडयति पुत्रमिति शर्करादिदानेनानुकूलयति क्रीडयतीति चेत्यर्थः ।

मदीति । देवादिकस्येति न तु भौवादिकस्येत्यर्थः । माद्यति इति न तु मद्यति इति । यौ तु मद्यति इत्यादि पूर्व्ववत् । अन्यत्वेति—इधं ग्लिपनमिच्छार्थे इत्यर्थः । भाव्यमिति । अर्थं ध्वनघातुञ्जलादी पठिष्यमाण इत्यर्थः । अन्यत्वेति—शब्दव्यतिरिक्तार्थे मिच्च नेत्यर्थः । ध्वनिरणी उदाहृती इति । ध्वनि तु [ध्वन शब्दे इतीदानीमिबोक्तः । रणित् कण रण गतावित्यत्र । गती इति भ्वादी पठिता इत्यर्थः । 'च' चये इति । वक्ष्यमाणस्य वक्तुम् इष्टस्य कृतात्वस्य—'पादे च उपदेशेऽयिति—(२३००) इति सूत्रेणेत्यर्थः एवमात्वे कृते 'अतिङ्गो—' पूर्व्वोदाहृतसूत्रेण पुगा-निर्देशः । इदं 'दलिवलि—' इति भोजपाठनिर्दिष्टस्य चपेरुपसंख्यानम् । खन इति—अवतंसनमलङ्करणम् । पठिष्यमाणस्येति घटादिगणादृङ् खन शब्दे इति पठिष्यमाणस्य अवतंसनेऽर्थे यौ मिच्चार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । अन्यत्वेति—अवतंसन-

भिन्नार्थे इत्यर्थः । इटानीं घटाद्यन्तर्गतगणसुवाण्यङ्गुल्य क्रमेण व्याख्यायन्त—‘घटादयो मित’ इत्यारभ्य । ‘जनीजूष्कसुरञ्जोऽमन्ताश्च’ (१८८) इति । मित इत्यनुवर्तने इति ‘घटादयो मितः—इत्यत इत्यर्थः । तत्र जनी प्राट्भावे (टिंवादि)—जनयति । जृष् वयोहानौ पिचसामर्थ्यादृदिवादित्याह—जोष्येतिर्ग्रहणमिति । जृ वयोहानौ इति क्रादिस्तु नेति दर्शयति जुगानेति । कसु (कम्) ह्ररणदीप्तोः (द्विवादिः) कसयति । रञ्ज रागे अयं देवादिकः भौवादिकश्च । ‘रञ्जैर्णौ मृगरमणे नलोपो वक्तव्यः’ इति ‘वा चित्तविरागे’ (२६०५) इति सूत्रस्थवार्त्तिकेण क्त्वात् मृगयार्थे रञ्जयति मृगान् । अन्यत्र तु रञ्जयति पक्षिणः । अत्र नलोपो न । अमन्तास्तु क्रमिगमि—रस्यादयः । अम् अन्ते येषामिति विग्रहः । क्रमयति । गमयति । रमयति । केचित्त्विति । ‘जनीजूष्कसु—’ इति गणसूत्रस्य—जृषःस्थानि जृ इति क्न्सुम्याने णमु इति पठित्वेत्यर्थः । तथा च क्न्सयतिम्यले क्न्सयति इति वदन्तीत्यर्थः ।

‘ज्वलहलहल—’ (ग. सू. १८९)—अयमर्थः—प्रागुपसर्गेऽसति ज्वल-हल हल—नमां मित्त्वं वा स्यादिति । तत्र ज्वल हल-हल इति त्रयाणां घटादौ पाठात्—नमेश्च ‘जनीजूष्—’ (१८८) इति गणसूत्रेण—अमन्तत्वात्—इदं विकल्पवचनं तदाह—प्राप्तविभाषेयमिति । ‘प्राप्तस्य’ मित्त्वस्य ‘विभाषा’ विकल्प इति तदर्थः । ज्वलयति—ज्वलयति । हलयति—हलयति । हललयति—हललयति । नमयति—नामयति । अनुपसर्गादिति पर्थुदासेन उपसर्गसङ्गावे नित्यं मित्त्वमित्याह उपसृष्टे त्विति घञन्तादिति—प्रोपसृष्टाद् ज्वलतेरुत्तरं भावे घञ विधाय—‘तत्करोति—’ इति गणसूत्रेण प्रज्वालं करोति आचष्टे त्रैत्यर्थे—एचि टिलोपे गुणे रूपम् । एवम् उन्नामयति । कथं तर्हीति—सोपसृष्टस्य क्रमनेर्मित्त्वाद् दीर्घाप्राप्तेः पूर्वोक्तप्रकारेण—घञि च विहितेऽपि ‘नोदात्तेपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः’ (२७६३—७३१४) इति वृद्धिनिषेधात्—‘क्लाम’ इत्येवं रूपाभावे प्रश्नः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति—‘व्यवस्थितं विभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते’ इति परिभाषया (परि ९९) इत्यर्थः । व्यवस्थितं प्रयोजनवशाद् विभाष्य विकल्प्य इत्याद्यर्थः । तेन नित्यविधिरपि प्रयोजनवशात् क्वचित् विभाष्यते यथातैव । क्वचित् पुनर्विभाषापि नित्यत्वेन गृह्यते यथा—‘अवङ् स्फोटावणस्य’

(८८—६।१।१२३) इत्यवडो—वैकल्पिकत्वेऽपि गषाच्चार्यं—नित्यत्वमेवेत्याहुः । इति वृत्तिकृदिति—भाष्ये 'ल्वेतद् न दृश्यते इति भावः । एतेनेति । 'व्यवस्थित विभाषया कुवचित् कार्याणि क्रियन्ते' इति वचनेन । घृष्टान् इत्यादि रघुवंश-प्रथमसर्गस्थम् । 'अद्य स्पष्ट' ।

'घास्त्रावनुवमाम् च' (ग. सू. (१८०)) इति । अपचितं पूरयन् व्याचष्टे अनुपसर्गादिति । एषामिति स्ना स्ना, वनु, वम इत्येषा धातूनाम् इत्यर्थः । वेति अनुपसर्गात् वा' इति पूर्वसूतादनुक्तपथेन । आद्यथोरिति—स्नायनेः स्नातेश्च घटा-दित्वाभावादप्रान्तेरिति बोध्यम् । इतरथोरिति—वनुवमोरित्यर्थः । तत्र 'वनु च नोचने इति घटादौ प्रागुक्तम् । वमतेस्तु अमन्तत्वात्—'जनीजूष—' (१८८) इत्यनेन मित्त्वे प्राप्ते इदं विभाषावचनम् । उदाहरणानि तु—स्नापयति—स्नपयति (स्नति—स्नौ हर्षचये इत्यस्य कृतात्वेन निर्देशः) । स्नापयति—स्नपयति । वन-यति—वानयति । वमयति—वामयति । अनुपसर्गादित्येव प्रस्नापयति—प्रस्नापयन्ति प्रवमयति इत्यादि ।

'न कर्म्यमोति (ग. सू. १८१) त्यस्य व्याख्यानं अमन्तत्वादिति । 'जनीजूष—' (१८८) सूत्रे अमन्ताद्येत्युक्तम् । तेषु अमन्तेषु—अम कर्म चम इत्येते मितो न । अत एव दीर्घः सिध्यति । कामयने इत्यादि रूपम् । शमो दर्शने (ग. सू. १८२) इति—शम इति 'शम उपशमे' इति द्विवादिरित्याह—शाम्यतिरित्यादि । अन्यवेति—श्रवणे—इत्यर्थः । कथं तद्वेति—'निशमय' इति वक्तव्ये 'निशामय' इति दीर्घनिर्देशात् मयः । समाधारे—शम आलोचने इति चौरादिकस्य चुरादौ पठिष्यमाणस्य । ननु तथापि—आलोचनार्थकस्य धातोः कथमत्र श्रवणे इति क्त्वाह—धातूनामिति ! शाम्यति—वदिति—यथा 'शम उपशमे' इत्युपशमार्थकस्य, दर्शने इति क्त्वाह इत्यर्थः । 'यमोऽपरिवेषणे—' (ग. सू. १८३) । भोजनतोऽन्यद्वेति भोजनभिन्नार्थे । वस्तुतस्तु—'परिवेषणं भोजनानुक्त्वात्. (पावेऽन्नस्थापनादिष्वपो—) व्यापार इति बोद्धव्यम्' इति—नामेशः । पठ्यवसितमिति । परिवेषणभिन्नार्थेऽपि मित्त्वप्राप्ते वक्तव्यम् । नियमवत् शब्दादिति नियमनं नियम 'यमः समुपनिविषु च' (३२४०) इति भावे अप्

प्रत्ययः । ततो मतुपि 'नियमवत्' इति जाते—'विन्मतोलुक्' (२०२०) इति मतुव्लुकि नियम इति स्थिते 'म मतुव्लोपे 'टिः' (१७६६) इत्यस्याप्राप्तौ ह्रस्वौ (सत्यां) पुगापत्तिः (अर्त्तिकी—इत्यादिनेत्यर्थः) नियमवत् इत्यर्थकार्श्र्वायजन्तनियमशब्दादित्यर्थेनादोषात्—' इति नागेशः । एवं टिलोपे नियम इति जाते णिचि 'सनाद्यन्ता—' इति धातुत्वाच्छतरि गुणयादेशौ । ततो नियमयत् इति । 'खदिरवपरिभ्याम् च (ग. सू. १६४) । अवपरिपूर्वस्य 'स्खदेर्मित्वं' नेति सूत्रार्थः । अत्र 'न कम्—' (१६१) इत्यतः नशब्दः 'शसो दर्शने' 'यसोऽपरिवेषणे' 'स्खदिरवपरिभ्यञ्च' इत्युत्तर-सूत्रवयेऽनुवर्त्तते इति श्लोभ्यम्- । अवस्खादयति इति मित्त्वाभावात् दीर्घः । न्यासकारो = जिनेन्द्रबुद्धिः । तन्मते अपपूर्वस्यापि 'स्खदतेर्मित्त्वं' नेत्यर्थः । स्वामीत्विति । शसः + अदर्शने इत्येवं सन्धिविच्छेदं कृतवान्, न तु शसः + दर्शने इति । तेनात्र नञनुवर्त्तना-भान्नेऽपि अर्थः समानः । यमस्तु इति—यसोऽपरिवेषणे इति—सूत्रे इत्यर्थः । मित्त्व-साह—नञनुवर्त्तनाकारणादिति ज्ञेयम् । तथाच परिवेषणभिन्नार्थे यसो मित्त्वात् स्वामिमते 'नियमयन्' इत्यत्र न काप्यनुपपत्तिः । तदेवाह—तन्मते इति । अत्र 'यसोऽपरिवेषणे' इति सूत्रे स्वामिना कश्चित् नियमोऽपि उदभाविता इत्याह—'उप-सृष्टस्य—सोपसर्गस्य 'स्खदेः' सखदधातोश्च'त् यदि मित्त्वमिति शेषः तर्हि—'अवपरिपूर्वस्यैव मित्त्वं नान्योपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः । तमेव नियमं द्रढीकर्तुं' प्रस्खादयति इति प्रत्युदाजहार । एवञ्च—स्वामिमते 'यसोऽपरिवेषणे' 'स्खदिरवपरिभ्याञ्च' इत्युभयतैव उदाहरणप्रत्युदाहरणवैपरीत्य' फलितम् । तथाहि—

(१६३) सूत्रमते—परिवेषणभिन्नार्थे मित्त्वाभावात्, आयामयति ।

स्वामिमते—तस्मिन्नेवार्थे मित्त्वात् आयमयति इति ।

॥ सूत्रमते—परिवेषणार्थे मित्त्वात् यमयति विप्रान् ।

स्वामिमते—तस्मिन्नेवार्थे मित्त्वाभावात्—यामयति विप्रान् इति ।

(१६४) सूत्रमते—अवपरिपूर्वस्यस्खदेर्मित्त्वाभावात् अवस्खादयति परिस्र्खादयति ।

स्वामिमते—एतदूपसर्गद्वयपूर्वस्यैव 'स्खदेर्मित्त्वात्—अवस्खदयति परि-परिस्र्खदयति ।

(१८४) सूतमते—अथपरिभिन्नस्य सूखदेर्मिच्छान्—प्रसूखदयति ।

स्वामिमते—तादृशस्य सूखदेर्मिच्छाभावात् प्रसूखादयति इति ।

इति वैपरीत्यं स्पष्टमेव । तदेवाह—तष्मादित्यादि । व्यत्यासो वैपरीत्यम् । तदेतन्मते प्रामाणिकगन्यान्तरविरुद्धलोड्यमित्याह—इदञ्चेति । इतिःकाशिकाइतिकार-वचनम् । न्यासः जिनेन्द्रकृतः । उपेत्यं ह्यं परित्याज्यम्—'नियमयन्' इत्यादीनामण्ड व्याख्यापि सिद्धिरिति भावः । 'नियमयन्नित्यादे. सामञ्जस्येन अतमते (स्वामिमते) उपपत्ते', तावेव (इतिकान्यासकारौ एव) उपेत्यो' इति कथित' इति—शब्देन्दुशेखरे उक्तम् ।

फण गताविति । अथ घटादेर्मिच्छिरिति बल्यति फणां चेति व्याख्यानावसरे । 'न' इति निवृत्तमिति । 'न कस्मि—' इत्यतोपासो मकार इति बोध्यम् । प्राप्तसौ च हि निषेधः सम्भवति नत्वप्राप्तस्य । तेन फणगतावित्यत्र मित्संज्ञाया एव प्राप्ति नं तु 'न' इत्यस्य, विधिनिषेधयोर्गुणपत् प्राप्तसम्भवादिति । ननु तर्हि 'न कस्मि—' (१८१) इत्यतः प्रागेवेदं सूत्रं कुतो न पठितम्—तवाह—फणादि (समाना) कार्यानुरोधादिति । तत्र इत्यन्ते फणादिकार्ये कस्मिन्स्यादीनपि स्पृशेदिति भावः ।

२३५४ । फणां च समानाम् ॥६।४।१२५॥

दी— । एपां वा एत्वाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि थल्लि च । फेणतुः । फेणुः । पफणतुः । पफुणुः । फेणियं पफणियं । फणयति । 'इत्'-घटादिः समासः । फणेः प्रागेव इदित्येके । तन्मते फानयतोत्येव । राज् ८२२ दीप्तौ स्वरितेत् । राजति । राजते । रेजतुः । रराजतुः । रेजे रराजे । 'अतः' इत्यनुवृत्तावपि—विधानसामर्थ्यादात एत्वम् । टु भ्राज् ८२३ टु भ्राज् ८२४ टु भ्राज् ८२५ दीप्तौ । अनु-दात्ततः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्व्वं पाठस्तु

ब्रथादिप्रत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात् फणादेरेव
 ग्रहणम् । भ्रजे—बभ्राजे । 'वा भ्राश' (२३२१) इति श्यन्
 वा । भ्राश्र्यते—भ्राशते । भ्रेशे—बभ्राशे । भ्लाशते—भ्लाश्र्यते ।
 भ्लेशे—बभ्लाशे । हावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यसु ८२६ स्वन
 ८२७ ध्वन ८२८ शब्दे । स्यमादयः चरत्यन्ताः परस्मैपदिनः ।
 स्येसतुः—ससप्रसतुः । असप्रमीत् । स्वेनतुः—सस्वनतुः ।
 सस्वनतुः । अस्वनीत्—अस्वानीत् । विष्वणति । अवष्वणति ।
 सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'विश्व स्वनः—' (२२७४) इति पत्वम् ।
 फणादयो गताः । दध्वनतुः । पस ८२९ षस ८३०
 अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम । ज्वल ८३१ दीमौ । 'अतीऽ-
 लान्तस्र' (२३३०)—(इति वृद्धिः) । अज्वालीत् । चल
 ८३२ कम्पने । जल ८३३ घातने । घातनं तैच्छाप्रम् । टल
 ८३४ टल ८३५ वैक्लव्ये । षल ८३६ स्थाने । हल ८३७
 विलखणे । णल ८३८ गन्धे । 'बन्धने इत्येके । पल ८३९
 गतौ । पलति । बल ८४० प्राणने, धान्यावरोधने च ।
 बलति । बेलतुः । बेलुः । 'पुल ८४१ सहत्वे' । पोलति ।
 कुल ८४२ संस्थाने बन्धुषु च । संस्थानं संघातः । बन्धु
 शब्देन तद्ग्रापारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । शल ८४३
 हल ८४४ पत्नृ ८४५ गतौ । शशाल । जुहोल । पपात ।
 पेततुः । पतिता ।

एल and अभ्रासलीपः (the elision of the reduplicate) take
 place in connection with फण, राज, भ्राज, भाश, भ्लाश, स्वन

and म्, when the हित् हित् and the affix एम् with इट् prefixed, follow. ईदत्, क्त, क्त, क्तम्—। क्त, क्तम्—ईत्, क्तम् (by—'कर्मयोगादिद् हित्' (2242) and 'एत एट् एम्'—' (2240)) राजति—राजते by 'मरितञित्—' । एतः, etc.—Though there is एङिति here of एङ् (ए) from एत एङ्—(6. 4. 120), yet the ए of राज् will be changed to ए and the एङ् of the same will disappear on the authority of विधान or विधि injunction, i.e. the rule क्वात् सप्तानाम् । (So though there is no ए in राज् भुञ्ज् etc yet they will have एत् for their ए and the एङ् will vanish). We have read here भुञ्ज् to show the operation due to क्वादिन । And we read it before (in एङ् भुञ्ज् भुञ्ज् दीप्ती) to bring out that it might have the एङ् laid down in the rule 'ब्रह्मत्—' (294—8. 2. 36) For there is ए in एङ् विधि, thus क्वादि—भाङ् । ए, दुभाङ् is meant (to have एङ्) on account of its contact with राज् which also is क्वादि । The drift is this :—In the rule ब्रह्मत्—' (294), by भाङ् is meant क्वादि दुभाङ् on account of its contact with राज् and not भाङ् दीप्ती read in चवर्गान्त roots under, 'अभ्यासनासवर्णे' (2290) To show this we have read भाङ् and दुभाङ् separately Thus दुभाङ् (with एङ्) gives विभाट् विभाङ्—भ्याम् etc whereas भाङ् (without it) gives विभाक् विभाग्—भ्याम् etc. एङ्मोत्—सुङ् prohibition of ह्रिदि by 'ह्रान्—' (2299). एङ्मोत्—एङ्मोत्—option of इट्—by 'अतो ह्रान्—' (2284). क्वादयो गता,—here ends the क्वादि class. ज्वल दीप्ती—here ज्वलादि commences Hence by 'ज्वलितिकसुन्धो एः—ज्वालः—चालः etc.

मित—एषां फणादीनामिति—फण्, राज्, भ्राज्, भाश्, भ्लाश्, स्यम्, खन इति सप्तानाम् । फणामिति बहुवचनात्तदादीनां लाभः । वेति—‘वा जृभ्रमुवसाम्’ (६।४।१२४) इत्यतोऽनुवर्त्तते । एत्वाभ्यासलोपाविति—‘घृसोरिद्धावभ्यासलोपश्च’ (६।४।२१९) इत्यतोऽनुवर्त्तनात् । किति लिटोति—‘अतु एकहल्मध्ये—’ (६।४।१२०) इत्यतोऽनुवर्त्तते । सेटि थलि चेति—‘थलि च सेटी’त्यतोऽ (६।४।२२१) अनुवर्त्तनादिति वोध्यम् । फण् फण् अतुस्—असंयोगाल्लिट कित्— इति लिटः किच्चादतः एकहल्मध्येत्यत्र एत्वाभासलोपे फेणतुरिति एवमन्वत् । तन्मते इति । सिच्चाभावादिति भावः । ‘अत’ इत्यनुवर्त्तावपि इति । यद्यपि—‘अतः एकहल्—’ इत्यतः ‘अतः’ इत्यनुवर्त्तते तथापि विधानसामर्थ्यात्—‘फणां चेति’ सूत्रकरणात्—‘अतः’ राज् इत्यादेराकारस्यापि एत्वम् इत्यर्थः । भ्राजतेरिति—भ्राज्धातोः । पूर्वमिति ‘एजू, भ्रैजू, भ्राजू’ इत्यत्र । ब्रश्चादीति । ‘ब्रश्च-भ्रसृजसृजसृजयजराजभ्राजच्छशां घः’ इति सूत्रे यद्भ्राजतेः षत्वं विहितं तत् ‘वजूभ्रैजूभ्राजू’ इत्यत्र पठितस्य भ्राजतेर्भाभूदिति क्त्वा गौ भ्राजतिस्तत्र पठितः । ननुतर्हि कस्य भ्राजतेरनेन सूत्रेण षत्वविधानमित्यत्राह—राजिसाहचर्यादिति । ब्रश्चादि—सूत्रे राजिरुपात्तः । स च फणादिः । तेन तत्संसर्गात् फणादेरिवभ्राजतेः षत्वविधानं न भ्वादेः । (एजूभ्रैजू—इत्यत्र पठितस्य) इति । तेन फणादेर्भ्राजतः—विभ्राट्—विभ्राड्भ्याम् इत्यादि भवति, भ्वादेस्तु विभ्राक् विभ्राग्भ्याम् इत्याद्येवेति भेदः । ज्वल दीप्ताविति । अधुना ज्वलादिरारम्भः । स च फण गतौ (८६७) इत्यन्तो वोध्यः । तत्र समाप्तिज्ञापक ‘वृत्’—शब्ददर्शनात् । ‘ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः’—ज्वालः—ज्वलः, चालः—चलः, इत्यादि क्तसु वक्ष्यते । अथ पतेर्लुङि अङ्ङि पुमागमः स्यादित्याह—

२३५५ । पतः पुम । ७।४।१८॥

दौ— । अङ्ङि परे । अपप्तत् । ‘निर्गदनद—’ (२२८५) । इति एत्वम् । प्रण्यपप्तत् । कथे ८४६ निष्पाके । कथयति ।

अकथीत् । पथे ८४७ गतौ । मथे ८४८ विलीङ्गने । मेयुतः ।
 अमथीत् । टु वम् ८४९ उद्गिरणे । इहैव निपातनात् ऋत
 इत्वम् इति सुधाकरः । ववाम् । ववमतुः । वादित्वादेत्वा-
 भ्यासलोपो न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्वाद्यपुत्रदाहृतम् । तद्-
 भाष्यादौ न दृष्टम् । भ्रमु ८५० चलने । 'वा भ्राग—'
 (२६२१) 'इति श्यन् वा । भ्रम्यति । भ्रसति । भ्राभ्यति
 इति तु दिवादौ वक्ष्यते ।

The augment पुम् (प्) comes after the root पत् when the affix अङ् follows. The root is पत्त् (ऋदित्) ; hence अङ् comes in by 'पुत्रादि—' (2343). And this पुम् or प being मित् attaches itself after 'प' of पत् by 'मिद्दोऽन्यात् परः' । Thus अट् पत् अङ् तिप्—अप पुम् त्पत्—अप पत् अत् = अपपत् । निष्पाक—means extraction or pound-
 ing अकथीत्—अपथीत्—(इति is barred by 'अन्त—(2299)). टु वम्—
 उद्गिरणे—Well—how to derive the word 'उद्गिरण—' ? If we take it thus उद्—गृ + लुट्, it will give उद्गरण by 'सार्धधातुकार्धधातुकयोः' which being subsequent (7. 3. 84) bars the rule 'ऋत इहातोः' (2390—7. 1 100). In answer to this he brings forward the explanation of सुधाकर who holds that it is formed irregularly in this very case. वम् being वादि i. e. having a व at the beginning is prohibited from having एत्व and अभासलोप by 'अशददवादिगुणानाम्' (2263). In Bhagavritti वेमतुः etc. are illustrated in places of ववमतुः etc ; but these instances are not found in भाष्य etc. Hence ववमतुः etc should be taken as correct.

मित— । पतः पुम् इति—‘ऋदृशोऽङि गुणः’ (२४०६—७।४।१६) इत्यतः ‘अङि’ इत्यनुवर्त्तनादाह—अङि परे इति । ‘मिदचोऽन्यात् परः’ इति सिच्चात् पकारात् परं प्रयोगः—अट् प पुम् त् अङ् (‘पुषादि—’ (२३४३)) तिप् अ पप् त् अङ् त्—अपसत् । (पत्ल्—पत्—लृदित्) । अङो ङित्त्वात् ‘किङिति’ इति निषेधाद्—गुणाभावः । कथे इत्यादेरिदित्त्वात् ‘ह्यग्रन्त—’ (२२६६) इति वृद्धिनिषेधात् अकथीत् इत्यादि । टुवम् उद्वगिरण्ये इति । टित्करणमधुजर्थम् (द्वितोऽधुच्) वमधुरिति । ननु उद्वगिरण्यमिति कथं सिद्धम् । लुगिति हि ‘ऋत इद्धातोः’ (२३६०—७।१।१००) इतीमं वाधित्वा ‘सार्द्धधातुका—’ (७।२।८४) इत्यस्य परत्वाद् गुण्ये उद्वगरणम् इत्येव युक्तं स्यात् । तत्र सुधाकारवचनं पुरस्तुर्व्वन्नाह—इहैव अस्मिन्नेव स्थले (पाणिनीये प्रयोगे) निपातनात् साधुरिति शेषः । ववमधुरित्यत्र एत्वाभ्यासलोपी नेत्याह वादित्त्वादिति । ‘न शस—’ (३३६३) इत्यनेनेत्यर्थः । भागवत्तौ त्विति । तत्र वसे; ‘टु’ इत्यंशं एवादित्वेन स्त्रीकृत्य वादित्वाभावाद्-वेमतुः वेसुरित्याद्युदाहृतम् । अस्ति च तादृशः प्रयोगः—वेसुय केचिद् रुधिरम् इत्यादि (-चण्डी-) । तथापि प्रासाणिकग्रन्थे भाष्यादौ तथाविधोदाहरणाभावात्—असाधु-रेवायं प्रयोग इति भावः ।

२३५६ । वा जृश्चसुत्वसाम् ॥६।४।१२४॥

दी— । एषामित्वाभ्यासलोपी वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अत्रसतुः—वश्चसतुः । अश्चसतीत् । चर ८५१ सञ्चलने । अच्चारीत् ।

अथ द्वावनुदाहतेतौ । षह ८५२ मर्षणे । ‘परिनिविभ्यः—’ (२२७५) इति षत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । ‘तोषसह—’ (२३४०) इति वेट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टृत्व—ढलोपाः ।

एत्वं and अभ्यासलोप come in optionally in the cases of जृ,

अम् and वम्, when a कित् लिट् and a सेट् यन्, i. e. the affix चल preceded by इट्, follow.

अथ ही etc.—पह (सह्) to endure, forbear etc. पत् comes in स of सह when preceded by परि नि and वि by the rule 'परिनिविभ्यः—' (2275), and इट् comes in to it optionally where the affix त follow by the rule 'तीपसह—' (2340). Then when इट् is wanting 'ह्' will be replaced by 'ट' ('हो टः') त by ध ('भ्रपस्योर्धोऽधः' (2280)), this ध again will make room for ह्रुत्व i. e. ट, i. e. ध will have the substitute ट for itself in as much as it (ध) comes after a ट (by the rule—ह्रुनाह्रुः (११३)). This ट (i. e. the 2nd) will disappear by 'दो टे लोपः'. Then the penultimate of सह will be replaced by 'ओ' by the rule ahead —

मित—। वा ज् इति—पूर्ववदवाप्यत्वादिकं बोध्यम् । अभ्रमीत्—मान्त्वादस्य अक्रमीत् इतिवत् 'द्वान्तचष—' (२२६६) इति द्विनिषेधः । अचारीत्—'अतो लरान्तस्य' (२३३०) इति द्विः ।

अथेति—पह मर्षणे—'मर्षणं समा सा चापराधि सत्यपि कोपानाविष्करण'—मिति शब्देन्दुगोखरः । परिनिविभ्यः—इति स्पष्टम् । इडभावे इति । ही ट इति ढलम् । 'भ्रपस्योर्धोऽधः' इति तकारस्य धलम् । तस्य टकारसाहचर्यात् 'ह्रुनाह्रु'रिति ह्रुत्वम् (ढलम्), तस्य ह्रुत्वप्राप्तस्य तस्य 'दो टे लोपः' (२३३५) इति लोपः । अथ तत, सहतेरुपधास्यस्य अकारस्य ओद्विधानाद्यंमाह—

२३५० । सहिवहोरोद्वर्णस्य ॥६।३।११५॥

दी—। अनयोरवर्णस्य ओत् स्याद् ढलोपे सति ।

The अ of सह and वह is replaced by ओ when the elision of ढ come about. Thus सह + ता = सढ् + धा = सढ् ढा = स् ओ ढा = सोढा ।

मित— । स्पष्टम् । 'ढ्रलोपे' (१७४—६।३।१११) इत्यतो टकारमनु-
वर्त्याह—ढ्रलोपे सति इति ।

२३५८ । सोढः ॥८।३।११५॥

दी— । सोढ्-रूपस्य सहेः षत्वं न स्यात् । परिसोढा ।

The form सोढ् of the root सह् does not have ष for its स । Thus परिसोढा ।

मित— । 'सहेः साडः सः' (२३५—८।३।५६) इत्यतः सः इति षष्टान्तं
पदम् अनुवर्त्तते—'न परच्छपिच्छजि—' (३१६८—८।३।११०) इत्यतो नेति च ।
तदाह—सढेत्यादि ।

२३५९ । सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ॥८।३।७१॥

दी— । परिनिविभ्यः परिषां सिवादीनां सस्य षो वा
स्यादड्व्यवायेऽपि । पर्यषहत्—पर्यसहत् । रसु ढ् ५३ क्रीडा-
याम् । रेसि । रेसिषे । रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ।

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । षड्लु ढ् ५४ विशरणगत्य-
वसादनेषु— ।

The स of सिवु (सिव्), सह, सुढ् (an augment in पारस्करादि) सु
and खञ्ज coming after the उपसर्गसं परि, नि, and वि becomes
ष optionally even if the intervention of the augment अद्
('लड्लुड्लड्लड्लुदात्तः') is present there. Thus परि अट सहत्

—एवंवृत्त etc. For सिवादि—'ee rule—'परिनिविभ्यः—' (2275—8. 3 70).

एव कमला; etc.—इदञ्च (मद्) धोपदेशो भूटिम्—

मित्— । सिवादीनाम् + वा + (षट्—प्रत्यय) + षट्—इतिभूटि ।

सिवादीनां सिधुमद्भुत्सुम्भ्राम् परिनिविभ्यः परतो षष्मन्तानां मकारस्य धनं वा
 आदङ्गमस्यवधाने मत्,पीत्यर्थः । पर्यधीत्यत्—पर्यंभोभ्यत् (सिधु पर्यंभुत्—
 पर्यंभुत् (सुट्) । पर्यंभोत्—पर्यंभोत् (र्ण) । पर्यंभुत्—पर्यंभुत्
 (स्वप्न) इत्यादाहृत्यादि । एवं गिष्वादिभ्योऽपि लोभ्यत् । रत्ना इति । रसिदित्यात्
 लायामिद्विकल्पेऽपि चनिट्- कलाभ्रंति मापवादयः । सित रमित्तेभ्यमाधुर्धेति
 षोडशम् । रमित्ते—क्रादि—निष्ठादिट् । परंसा—भृत्, षात् । 'दशरस—'
 (२३००) इति मगिटी म । तस्य परस्यैपट्एव नियमात् ।

अथ कषात्वा इति षट्—मद् धोपदेशो भूटिम् च । विश्वरदम्—मन्वयदानां
 विश्वेषः । अत्रमादनं नागः । तस्य सोटादेशादेमाह—

२३६० । पात्राध्मास्यान्नादान्दृश्यत्तिमर्त्तिशदसदां पिव-
 जिन्नधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छर्धोगीयसीटाः ॥७१॥७८॥

दी— । पादीनां पिवाटयः सुररित्संज्ञकगकाराटौ प्रत्यये
 परे । सीदति । ससाद् । सेदतुः । सेदित्य—मसत्य ।
 सत्ता । सत्स्यति । लुटित्वाटङ्—असदत् । 'सटिरप्रतेः'
 (२२७८)—निपीदति । न्यपीदत् ।

पा etc. are replaced by पिव etc. in order when a re-
 eliding affix (as शप् etc.) follows. Thus मद् is replaced by सौट
 and we have मद् + शप् ति = सीदति, सेदतुः—Ly एत्याभ्यामन्योप ; लुटित्वात्—
 i. e. by 'पिवादि—' (2343).

मित—। पा, प्रा, धा, स्या, न्ना, दाण् दृशि, अर्त्ति (ऋ गतो), सर्त्ति (ऋ घातुः), शद् सद एषां इन्द्रात् षष्ठीवहुवचनम् । पिव, जिप्र, धम, तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्य, ऋच्छ, धौ, शीय, सीद एषाम् इन्द्रात् प्रथमावहुवचनम् । पादोनामेकादशानां स्थानि पिवादय एकादश यथासंख्यं स्रः शिति प्रत्यये परे । 'ष्टिबुक्तमुचमां शिति' (२३२०—७।३।७५) इत्यतः शितीत्यनुवर्त्तते । ससादः—इति श्वभावात् सीदादेशो नः । सेदतुः—'अतः एकहल्—' इति एत्वाभ्यासलोपौ । सेदिथ—ससत्थ—'उपदेशेत्वतः' (२२६५—७।२।६२) इति निषेधेऽपि—'तास्यनिट् थलि वेडयम्' इति भारद्वाजनियमाद् वेट् । तास्यनिट्—सत्ता । लुदित्वादित्यादि—स्पष्टम् । व्यधीदत्—'प्राक्दितादड् व्यवायेऽपीति पत्वम् । निपूर्वस्य सदेः अडि रूपनिदम् । निषसाद इत्यत—'स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्र' (२२७७) इत्यभ्यासव्यवधानेऽपि अङ्गस्य सदः सस्य पत्वे प्राप्ते—

२३६१ । सदेः परस्य लिटि ॥८।६।११८॥

द्वी—। सदेरभ्यासात् परस्य सत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद् । निषेदतुः । शद्लृ द्रप्श् शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते ।

The ष is not enjoined in place of the स of सद coming after the अभ्यास in लिट् । Thus निषसाद् । This bars the पत्व enjoined by the rule 'स्यादिष्वभ्यासेन—' (2277). निषेदतुः by 'अत एकहल्मध्ये—' (2260) शद्लृ (शद्)—लुदित्—to cause to cut off i. e. it means to turn into dust or powder and the expression 'causing 'to cut off', is mentioned by way of the subject-matter. The idea is—The author by saying 'शातन' 'to cause to cut', does not give here the meaning of the root.

शद but he only intends to show that the root takes the 'हेतुमण्षिच्' in लृट् (by the rule 'गर्दरगतौ त' (2598))

मित—। मदेरित्यवप्रथो मदेः मरं इत्यर्थः । तदाह—मदेरित्यादि । पर
शब्देनाथ चभ्याम चाचिधने । तेन कुतः परम इत्याकाङ्क्षयामाह—चभ्यामात्
इति । पत्वमिति । अपदानाम् मूर्धन्य इत्यतोऽनुश्रुतेः । 'न पर—' (११३८)
इत्यतो नस्त्रानुवृत्तिः । नियसाह—इति । शित्परताभावात्—सोदादेशविरहः ।
नियेदतुः—'पत एकहल्मध्ये— (२२६०) इत्येवाभ्यामभोषी । शदन्—शुद्धि—
करणमङ्गलम् । शद—इति शेष । शातने इति ग मव्यग् पत ममाभर्त्ते विगीर्त्तं
तायामयम् इति । अथ धातुः शद इति यावन् विशरदायै वभंते यथा—पदश
इति । ननु तर्हि कथमेव सूत्रकारेण निर्दिष्टः । तमाह—अ तम त्विति ।
विषयतया व्यापारतया प्रयोजकव्यापारतया इत्यर्थः । निर्दिश्यते चष्यते 'लृटि
चाष्वादिपि हेतुमण्षिञ् भवतीति दर्शयितुमेवमुक्तमिति व्याख्यातुराशयः । वस्तुतस्तु
शातनमित्यर्थनिर्देशोऽसम्भवतः । सकर्मकतापत्तेरिति शिखरे स्पष्टम् ।

२३६२ । शदेः शितः । १।३।६०॥

दौ—। शिद्भाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते ।
शशाह । शिदतुः । शिदिय—शगत्य । अशदत् । क्रुग ८५६
आह्वानि रोदने च । क्रोगति । क्रोटा । चलेः क्सः । अक्रुचत् ।
कुच ८५७ सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्बिलेखनेपु । कीचति ।
चुकोच । वृध ८५८ अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधि-
यति । रुह ८५९ वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति ।
रुरोह । रुरोहिय । रोटा । रोह्यति । अरुहत् । कस
८६० गतीः । अकासीत्-अकसीत् । हृत् । ज्वलादिगणः
समाप्तः ।

अथ गृह्यन्ताः स्वरितेः । हिक्क ८६१ अव्यक्ते शब्द ।
हिक्कति-हिक्कते । अञ्चु ८६२ गतौ याचने च । अञ्चति-
अञ्चते । 'अञ्चु' इत्येके । 'अचि' इत्यपरे । टुयाचृ ८६३
याच्ञायाम् । याचति—याचते । रेटृ ८६४ परिभाषणे ।
रेटति—रेटते । चते ८६५ चदे ८६६ याचने । चचात् ।
चेते । अचतीत् । चचाद् । चेदे । अचदीत् । प्रोथृ ८६७
पर्याप्तौ । पुप्रोथ—पुप्रोथे । सिष्ट ८६८ सिष्ट ८६९ सिधाहिंस-
नयोः । सिसेद्—सिसिदे । सिसेदे । यान्ताविसौ इति स्वासौ ।
सिसिथ । धान्तौ इति न्यासः । सिष्ट ८७० सङ्गमे च । सिधति ।
सिसिधे । णिट् ८७१ णेट् ८७२ कुत्सासन्निकर्षयोः । निनेद् ।
निनेदतुः । निनेदे । शृधु ८७३ शृधु ८७४ उन्दने । उन्दनं
होदनम् । शर्धति—शर्धते । शर्धिता । सधति—सधते ।
बुधिर् ८७५ अवबोधने । बोधति—बोधते । इरित्वादङ् वा ।
अबुधत्—अबोधीत्—अबोधिष्ट । 'दीपजन—' (२३२८) इति
चिष् तु न भवति । पूर्वोच्चारसाहचर्येण देवादिकस्यैव तत्र
ग्रहणात् । उ बुन्दिर् ८७६ निशासनैः । निशासनं ज्ञानम् ।
बुवुन्दे । अबुदत् । अबुन्दीत् । वणृ ८७७ गतिज्ञानचिन्ता-
निशासनवादितग्रहणेषु । वेणति—वेणते । नान्तोऽप्ययम् ।
खनु ८७८ अवदारणे । खनति—खनते ।

The root शद् takes आत्मनेपद terminations—only when a शित्
affix (such as शप् and शानच्) is to follow. Thus शद् + शप् + ते = शीय्
(by 'पाप्वा etc.' (2360)) + अते = शीयते । शशाद्—लिट् not being

शित् there is no शीयादेश । इति by 'अत उपधाया' (228)
 श्रैदत्—एत् and अभ्यासलोप by 'अत एकहल्—' (2260) श्रैदिद्य—
 शशत्—option of इत् in घल by 'चतुो भारद्वाजस्य' and उपदेशेऽलत
 (2296—95) शना (तासनिट्) अशदत्—अड because शद is लृदित ।
 कृश्—अनिट् । ह्ली का । e by 'शल इगुपधात—' (2336) and क्त
 being कित् the penultimate though short is not gunnated
 by 'पुगन्त— (2 89) बुध—to know सेट् । बोधति etc—by लघू
 पधगुण । रोढा—लुट् ता—) 'हो ढ', 'नपस्यार्थोऽथ', 'दुनाष्टु' and 'दो डे
 लोप । रोह्यति—रुह + स्यति—रोहस्यति—रोहस्यति—रोक् ष्यति ('पदो क
 मि') । अरुहत्—कम् by 'शन इगुपधात—' अट रुह क्त त्—अरुट् स त्—
 —अरुक् षत्—अरुदत् । अकासीत्—अकसीत् (लुट्) option of इति by
 'अतो इनादीर्लघो । इत । e here ends the च्वादि class

अथ गृह्यन्ता । e up to गृह्य (896) सवरणे (to lude) अचतीत्
 —चते being णदित the rule 'ज्ञान्तनण—' (2299) operates घान्ता
 etc । e स्वामी reads them as मिष्टु सेष्टु and न्यास or Junendra
 buddh) reads as मिष्टु मष्टु । इरित्वाद्दत्त्वा । e by 'इरितो वा (2269)
 अबुधत्—(अड्) अबोधीत् इट् (मिच्, इट्—सलोप), अबोधिट्—(सिच्
 इट् त । Here ईट् doe not come in for न् is not अष्टुत् एकान्) । The
 affix चिण् directed optionally to बुध by 'दीपजनबुध्—' (2321)
 does not come in for this बुध is भ्वादि where is चिण् is en-
 joined to the दिवादि बुध only—on the ground of the in-
 terposition of बुध between two दिवादि roots जन and पूरि in
 that rule 'दीपजन etc' उ बुन्दि—उ for option of इट् in क्वाच्
 and इट् for option of अड् as अबुदत् (here न elides by
 अनिदिता (415)) and अबुदीत् (सिच्, इट्) खनु—(खन) to dig —

मित—। शितः श् इत् (इत्संज्ञकः) यस्यासौ 'शित्' तस्मादित्यत आह—
 शिद्भाविनः इति—'शित्भावी भविव्यन् यस्मादिति विग्रहः । 'शर्दस्तिङ्' तुपत्तेः
 पूर्वं शितोऽसम्भवात् 'शित' इत्यस्य तद्विषये लक्षणा' इति भावः । तेन शिद्-
 विषये इत्यर्धलाभः । शर्दरिति पञ्चम्यन्तम् तदाह—अस्मादिति । आत्मनेपद-
 मिति—'अनुदात्तङित आत्मनेपद'मित्यतोऽनुवृत्तेः । शीयते—इति—'पान्नेति—'
 (२३६०) शीयादेशः । शशाद—लिटि शित्त्वाभावाच्चीयादेशाभावः । अत उप-
 धाया (२२८२) इति वृद्धिः । श्रद्धतुः—एत्वाभ्यासलोपौ । श्रद्धित्—शशत्य-
 भारद्वाजनियमाद् वेट् । शत्ता—तासि अनिट् । अशदत्—लृदित्वाद्दङ्, ङित्त्वाद्-
 गुणाभावः । अक्रुञ्चत्—'शल इगुप—' (२३३६) इति सिचः क्तः । किच्त्वाद्
 गुणाभावः । अरुञ्चत्—अङ् । अकासीत्—अकसीत्—अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पः ।
 वृत्—इत्यस्यार्थमाह—ज्वलादिरिति ।

अधिति—गूहल्यन्ता गुहूसंवरणे (८९६) इत्यन्ता इत्यर्थः । स्वरितेतः—
 उभयपदिन इत्यर्थः । चिते इति । एत्वाभ्यासलोपौ । एवं चिते । अचतीत्—एदि
 त्वात्तद्वृद्धिः । एवम् अचदीत् । पुगोथ इति । एच इगिति ऋस्वादेशः ।
 भिमेधे—ए च इगिति ऋस्वादेशः । एवं निनेदे । बुधिर् इति । इरित्करणफल-
 माह—इरित्वादिति । 'इरितो वेत्य'नेनेत्यर्थः । बुध अवगमने—बुधर् तु अवबोधने इतु-
 भयोर्भेदः । अवगमनं ज्ञानम् अवबोधनन्तु ज्ञापनम् इत्यर्थात् । अबुधत्—ङित्त्वाद्
 गुणाभावः । अबुधीत्—सिच्-इट्-ईट्-सलोपाः । अबुधिष्ट—आत्मनेपदपक्षे
 सिचि इटि च रूपम् । अत उत्तरं चिण्नेष्यते इत्याह—दीपजनेति (२३२८) ।
 पूर्वोत्तरसाहचर्यादिति । जनपूरीसाहचर्यादिति भावः । दैवादिकस्यैव दिवादौ
 पठितस्यैव । उ बुधिर—उदित्करणं क्तायमिड्विकल्पार्थम्—इरित्करणन्वडधम् ।
 अबुदत् इति अङि 'अनिदिताम्—' (४१५) इति नलोपोः । सिच्-पक्षे—
 अबुन्दोत् इति । खलु—उदित् अतएव खणित्वा—खन्त्वा इति इड्विकल्पः ।
 चखान् ;—अतुसितु—उपघालोपः स्यादि इत्याह—

२३६३ । गसहनजनखनघसां लोपः किङ्त्वानङि ॥६॥४॥८५॥

दी—। एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ किडिति न त्वडि ।
 चखन्तुः । 'वि विभाषा' (२३१८) । खयात्—खन्यात् । चोष्ठ
 ८७८ आदान-संवरणयोः । चिचीव—चिचीवे । चायृ ८८०
 पूजानिगामनयोः । व्यय८८१ गती । अव्ययीत् । दामृ८८२ दाने ।
 ददाश—ददाशे । भेपृ ८८३ भये । 'गतो' इत्येके । भेपति
 —भपते । भ्रूप ८८४ भ्रूलिपृ ८८५ गता । अस ८८६
 गतिदीप्तप्रादानिपु । असति—असते । आस—आसे । अयं
 पान्तोऽपि । अश ८८७ वाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं अयनम् ।
 अशति—अशते । लप ८८८ कान्ती । 'वा भ्राग—' (२३२१)
 इति श्यन् वा । लपति—लपति । लिपे । चप ८०८
 भक्षणे । छप—८८० हिंसायाम् । चच्छपतुः । चच्छपे ।
 भप—८८१ आदान संवरणयोः । भुच ८८२ भूलक्ष ८८०
 अदने । भक्ष इति मैत्रेयः । दासृ ८८४ दाने । माहृ
 ८८५ माने । गुहृ ८८६ संवरणे ।

The penultimate (च) of the roots गम्, हन्, जन्, खन् and
 चम् elides when an affix, which begins with a vowel and
 drops the indicator, ग् or क् or ड्, follows—but not when चङ्
 follows (though it drops the ड्) Thus खन् + अतुम्—खन् खन्
 अतुम्—ख खन् अतुम् (by इलादि शेष)—कखन् अतुम् (क b) 'अभ्यासे
 चङ्') चखन् अतुम् ('कुक्षीयु')—चखन् अतुम् (2463)—चखतु ।
 Similarly चखन्—चखन्ने—चखन्नाते etc गम्—जगत् । हन्—
 जप्तुः । जन्—जञि । घम्—जघतु । But when चङ् follows the
 form is अगमन्—अघसत् । अव्ययीत्—without इङ्गि because व्यय ends

in च् and hence 'ज्ञान्—' (2299) applies. अस—to go, to shine and to take. असति—असते (because स्वरितेत्) आस by 'अत आदिः'. चक्षप्रतुः—कृष् अत्स्—चक्षम् अतुम् (अभ्यासे चक्ष्)—चक्षप् तु (by 'कृि च' (146—0. 1. 73)). गुह् (गुह)—to conceal.

नित—। गमश्च हनश्च जनश्च खनश्च घञ्चिति हन्नात् पष्ठीवहुवचनम् । किङ्ति + अनङि इतिच्छेदः । 'जट्टपधाया गोहः' (६।४।८६) इत्यत उपधाया इत्यनुवर्तते । तदाह—एषाम् उपधायाः इति । 'अचिश्चुधातुम् वां योरियडुवङी' (६।४।७७) इत्यतोऽर्चात्बहुवचनम् । स च (अचोति) अङ्गाच्चिप्रङित्प्रत्ययस्य विशेषणम् । ततश्च तदादिविधिलभ्यते । अतएवाह—अजादौ इति । अच् आदौ ग्रथेतिविग्रहः । तादृशि सित्प्रत्ययस्य कित्प्रत्यये ङित्प्रत्यये च परे इत्यर्थः । अनङि इति प्रसज्य—प्रतिषेध इत्याह—'न लङि' इति । अङो ङित्त्वेऽपि तस्मिन् परे गमादीनामुपधालोपो नैत्यर्थः । चख्नुरिति—खन् खन् अतुस्—('असंयोगान्निट्कित्'—(२२४२—१।२।५) इत्यनेन अपितः तसः स्थाने आदिष्टस्य—अतुसः किच्चं बोध्यम्) इति स्थिते हलादिर्गणे—ख खन् अतुस् इति जाते 'अभ्यासे चक्षे'ति (२१८२) चल्—क खन् अतुस् इति सम्प्रदायानि—कुहोश्चुरिति (२२४५) ककारस्य चकारादेशे धातोरुपधालोपे च चखन्तुः । असत्यस्मिन् सूत्रे तु गुणाभावे आदेशादित्वाद् एत्वाद्यभावे च चखेनतुरिति स्यात् । एवं चखन्तुः—चखन्ने चखन्नाते इत्यादौ बोध्यम् । गमादीनां तु जग्मे, जग्ने, जग्ने, जङ्गुरित्यादि क्रमेण ज्ञेयम् । अनङि किम् । अगमत्—अघसत् इत्यादि । आशीर्लिङि आत्वविकल्पार्थमाह—ये विभाषिति । अव्ययीत्—यान्तत्वात् 'ज्ञान्—' (२२६६) इति वृद्धभावात् । अयम् इति अस् इत्यर्थः । लष्यति—लपति—पचे लष्यते लषते (स्वरितेत्त्वात्) । लीपे—एत्वाभ्यासलोपी । चष भचने—चचाप—चेषतुरित्यादि । चक्षप्रतुः 'कृि च' (१४६—६।१।७३) इत्याभ्यासकार्यार्थान्तरं तुगानमेन रूपम् । 'आदेशश्चोह वैरूप्यसंपादक एवाग्नीवते—' (३२६१) इत्युक्तत्वादेत्वाभ्यासलोपी न । गुह्—गुह् (जदित्करणमिड्विकल्पार्थम्)—संवरणम् = गोपनम् ।

२२६४— । ऊटुपधायाः गौहः ॥ ६।४।८८ ॥

दी— । गृह उपधाया ऊत् स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये ।
गृहति—गृहते । ऊदित्वाटिड्वा । गृहिता—गौटा । गृह्य-
त्यति—घोक्ष्यति । गृहेत् । गृह्यात् । अगृहीत् । इडभाव
कमः । अघुचत् ।

The उपधा or penultimate i.e. the उ of गृह become ऊ (ऊत्) when an affix which begins with a vowel and at the same time occasions गुण । Thus गृह् गप् तिप् (and ते) गृहति—गृहते (Here हति (गप् + तिप्) and हत are considered as गुणहेतु) The root being ऊदित्, the augment इट् will come optionally गृह इट् ता = गृहिता (here ता along with इट् (इता) is considered an अजादिप्रत्यय hence the ऊटादेश) । गृह + ता = गौह्, ता (by 'पुगन्त— (2189)) — गौट्, धा (by ही ट् ' (224—8 2 31) and 'भ्रपस्तथोर्धोऽध' (2280—3. 2 40)) = गौट्, टा (by ट्, नाह्, (113)) = गौ ० टा (by टौ टे लोप (293, —8 3 13)) This is in the इडभावपक्षे गृह्यति, —घोक्ष्यति (option of इट् in लृट्) । In the former case (गृह्यति) ह्यति is १ गुणहेतु अजादिप्रत्यय hence ऊत् । In the latter case गृह् + त्यति = गौट्, क् स्यति (by 'पटो क सि (295)) = घोक् स्यति (by 'एकाचो वशी भष्, भ्रपन्तस्य म्धो (326—8 2 37)) = घोक्ष्यति । In आत्मने—गृह्यते—घोक्ष्यते । गृहेत्—(विधिलिङ्) । गृह्यात्—(आशीलिङ्) here there being no अजादिप्रत्यय there is no ऊत्त्व and it being कित् there is no लघूपधगुण and finally गृह having no उ at the end the rule 'अकृतसाम्'— (2298) does not apply, hence no दीर्घादेश) । अगृहीत्—(लृट् इट् पक्ष) गु 15-

changed to गू for इट् is an अजादिप्रत्यय। Thus अट् गुह इट् सिच् ईट् त् = अगूह इ इष् ईत् = अगूहीत् (सलोप by 'इट् ईटि' (2266). When इट् is wanting, on account of its ऊदित्व क्स will come in by 'श्ल इगुपधात्—' (2336) giving अघुचत्—अट् गुह क्स तिप् = अगूह् स त् । There being no अजादि प्रत्यय—गुह is not long and क्स being कित् it (गुह) is not gunnated. Thus the result is अगूह् सत् = अगुह् स त् ('हो ङः') = अवूक् स त (by 'एकाचो वशो भष्—' ग् is changed into घ and by 'षटोः कः सि', ङ is replaced by क् then by षत्व the form is) = अघुचत् । Other forms in परस्मै, लुङ् are अगूहिष्टाम्—अगूहिषुः etc and अघुचताम्—अघुचन् etc.

मित—। ऊत् + उपधायाः + गोहः इतिच्छेदः । गोह उपधायाः स्थानि-
ऊकारः स्यादिति सामान्यतोऽर्थः । गोह इति किम् ? गुह इत्यस्य विकृतो निर्देशः ।
कथमित्यकारं निर्देशः । गुणग्रहणं यथा प्रत्याख्यायित इति क्लृप्तं निर्देशः ।
अतएव वृत्तौ आह—गुह उपधाया ऊत् स्याद्गुणहेतावित्यादि । अजादौ इति 'अचि
ञ्—' इत्यतो 'ऽचि' इत्यनुवर्त्तनं तेन अङ्गाचिन्तप्रत्ययो विशेष्यते । विशेषणत्वाच्च
तदादिविधिसदाह—अजादौ प्रत्यये परे इति । गूहति—गूहते—अतोभयत शपः
अजादिप्रत्ययत्वमादाय ऊदादेशो विहितः । एवमन्यत्र । एवञ्च गुणहेतावितुरक्तत्वाद्
गुणापवादो ऋयः । अन्यथा हि लघूपधगुण एवान स्यादिति दिक् । ऊदित्वादिति—
गूहिता—गोढा (लुटि इङ् विकल्पात् रूपवयम्) । तत्र पूर्व्वत् इटोऽजादित्वमादाय
ऊचम् । तत्रश्च गुणाभावः । अन्यत्र तु इङ्मात्रे गुह् ता इति स्थिते लघूपधगुणे
गोह् ता इति जाते 'हो ङः' (३२४), 'भषस्तथोर्धोऽध.' (२२८०) 'ष्टु ना ष्टुः'
(२१३) 'ढो ढे लोपः' इति क्रमेण—ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु—कृतेषु गोढा इति ।
गूहिष्यति—धीष्यति (लुटि परस्मैपदपक्षे रूपे) गूहिष्यतीति पूर्व्ववत् । चो. इति
इत्यत्र त्वयं विशेषः—गुह् स्यति—गोह् स्यति—घोढ् स्यति 'एकाचो—' इति गणा रस्य

भयभावेन घकारः 'हो ट्' इति च हकारस्य ढकारः ततः घोक्स्थिति—'घिरोः कः सि' इत्यनेन) ततः धले इष्कोरादिगप्रत्यययोः इति, यथोक्तं रूपम् । गृहेत्—(विधिलिङ्) । गुह्यात् आशीर्लिङि अजादिप्रत्ययाभावात् 'किदाशिषि' इति कित्त्वेन गुणभावात्— 'अकृतसार्व—' इत्यस्याविषयत्वाच्च ऊच्चगुणदीर्घनिषेधा बोध्याः । लुङ्पि ऊदित्वेन 'स्वरति—' २२७९ इति इडविकल्पादाह—अगृहीत् (इट्—अजादित्वात् पूर्यत् ऊच्चादि) इत्यादि—इडभावे अघुचत्—अद् गुह्, क् (शल इगुपधात्—' (२३२६) त्—ततो भयभावाद् ढत्वकत्वपत्वं पु सत्सु अघुचत् । अथ गृहतेरात्मनेपदपक्षे लुङि विशेषमाह—

२३६५ । लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥७।३।७३॥

। दो— । एषां क्सस्य लुग् वा स्यादन्त्ये तडि । ढत्वधत्वटुत्व-
ढलोपदोर्धाः । अगूढ—अघुचत । 'क्लस्याचि' (२३३७)
इत्यन्तलोपः । अघुचाताम् । अघुचन्त । अगुह्वहि—अघु-
चावहि । अघुचामहि ।

अथाजन्ता उभयपदिनः । शिञ् ८८७ सेवायाम् । अयति—
अयते । शिथियतुः । अयिता । 'णिथि—' (२३१२) इति चङ् ।
अशिथियत् । भृञ् ८८८ भरणे । भरति । वभार । वभ्रतुः ।
वभर्थ । वभ्रव । वभ्रथे । भर्त्ता ।

The affix क् after दुह, दिह, लिह and गुह elides option-
ally when a dental तड् i.e. आत्मनेपद affix follows. Thus
when there is elision of क् there will occur ढत्व धत्व, टुत्व,
ढलोप and दीर्घ [i.e. ढत्व of ह् by 'हो टः' (३२४), धत्व of त
by 'भयभयोर्धोऽधः' (२२८०), टुत्व i. e. ढत्व of this धत्व by 'घुना घुः'
(११३), ढलोप i. e. the former ढ of हो टः disappears by 'दो टे लोपः'

(2335) and दीर्घ i. e. longness of the penult—(उपधा) of गृह् by 'द्वलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (174—6. 3. 111) operate] in order giving अगूढ (the root cannot have ऊ because there is no अजादि affix and it is not gunnated for क्क is कित्) and when there is क्क present the form is अघुचत (see अघुचत् in the preceding rule). अघुच drops its last accent 'अ' when आगाम् and अन्त follow by 'क्कस्याचि (2337) and through the result of this elision we get अघुचाताम्—अघुचन्त and not अघुचेयाताम् etc. by 'आतो ङितः' (2235). अगुहृहि—अट् गृह्, क्क वहि (क्सलुक्) = अगुहृहि the व of वहि is दन्त्योष्ठ hence 'होढः' (324) does not apply and गृह् is not gunnated for क्क is कित् । अघुचावहि (alternative form—here ग is turned into घ by 'एकाचो—' (326) and 'आ' comes in by 'अतो दीर्घो यङि') । अघुचामहि—here अगुहृमहि cannot be taken as an alternative form for व is औष्ठ्य दन्त्य । दुह, दिह, लिह will give अघुग्ध—अघुचत, अदिग्ध—अघिचत and अलीढ—अलिचत etc. Here end गृह्यन्ता स्वरितैः ।

अथाजन्ता etc.—upto नीज् (901) प्रापणे । अयति—अयते (अि + शप् + तिप् = अि अ ति by 'दावर्धधातुकाङ्'— (2168) = अय् अ ति by 'एचो ऽयवायादः' (61) = अयति । Similarly अयते । शिश्रियतुः—शिश्रि अतुस् = शि अि अतुस् (by 'ह्लादिः शेषः') = शि अियङ् अतुस् by 'अचिन्नु-धातुभ्रुवां वोरियङुवडौ' (271—6. 4. 71) = शिश्रिय् अतुः । In शिश्रि—शिश्राय by 'अचो ङिति' (254—7. 2. 115). Similarly शिश्रियुः, etc. Other forms are—शिश्रियिष, शिश्रिययुः, शिश्रिय, शिश्रा—शिश्रय, शिश्रियिव, शिश्रियिम (Note that in शिश्रियिष etc. the au-ment

इट् passes for an अजादि affix and hence comes इयङ् । अगिता—लुट् गुण इट् । अि occurs in the rule 'णिशिदुशुभ्यः कर्त्तरि चङ्' (2312). Hence it does neither take सिच् nor अङ् । Thus अगिशियत्—अट् + अि + चङ् + तिप् = अ अि अि अत् by 'चङि' (2315) = अगिशियत् by 'हलादि. ङे.प.' and 'अचिश्चु. etc.' अ—to maintain. भरति—भरते like अयति—अयते । बभार—by 'अचो ङिति' (254) । बभ्रुतुः—भ्रु भ्रुतुम् = भ्रु अतुम् (by इको यणचि' (47) here भ्रु is not gunnated according to 'असयोगाल्लिट् कित्' (2242)) = भरत् भ्रुतुम् (by 'उरत् (2244) and 'उरण् पर.' (70—1.1 51) and 'इको—' (47) = भ्रुतुः (by हलादिः—) = बभ्रुतु (by 'अभ्यासे चङ्' (2182))

Similarly वसुः । वभर्थ—यल् is पित्, being the substitute of सिप् which is पित् then by 'पित्सु गुण.' अ is gunnated. You can not expect to have वभरिथ with इट् for अ, falls under the क्रादि restriction, mentioned in 'कृच्छ्रह— (2293) Thus वभ्रव etc, without इट् and गुण. Similarly वभ्रवे—भर्त्ता etc.

मित— । लुक् + वा, टुह दिह-लिह गुहाम + आत्मनेपदे, दन्ते—इतिच्छेदः । लुक् लोपो वित्पाचते । कस्य वा लोपः स्यात् — 'कस्यस्यञि (२३३७—७।३।७२) इत्यत, 'कस्य' इत्यनुवर्त्तनात् तस्यैव लोपः । किञ्चूतस्य वस्य लोपः—टुह, दिह, लिह गुह इत्येषा परवर्त्तिनः । कदा लोपः । यदा—दन्तोच्चारणौ आत्मनेपदविभक्तिः परतो भवेत् तदा । अत आह—एषामित्यादि । अथ अगूट इत्यत प्रक्रियां दर्शयति— दल्लेत्यादि—अगुह् + वन + त इति स्थिते कस्यस्य किलाद् गुणाभावे ततोऽनेन तस्य लोपे अगुह् ० त इति जाते 'होठ.' (३२४) इति ढत्वम् एवम् अगुह् त इति स्थिते 'अथस्योर्धोऽथ' (२३८२) इति तकारस्य धत्वम् 'इति अ गुट् ध इति जाते 'दुना दुः' (११३) इति धकारस्य टुत्वेन ढत्वम् तत 'दो डे लोपः' (२३३५) इति ढलोपः ततो 'दुलोपे पूर्वस्य दोर्धोऽथः' (१७४) इति उपधोकारस्य

दीर्घे—अगूढ इति सिद्धम् । क्स्वप्ञ्जे—अघु चत इति अघु चत् इतिवदव प्रक्रिया ।
 क्तस्याचि इति अनेन अलोऽन्त्रस्य इत्यकारमावस्य लोपस्तेन अघुचाताम्—अघुचन्त इति
 सिध्यतः । अन्यथा 'आतो ङितः' इत्यनेन—अघुच्येयाताम् इत्यादि स्यादिति ज्ञेयम् ।
 अगुह्वहि क्तस्य सङ्गावात्—गुणाभावे ततः क्तस्य लोपे रूपम् । क्तपक्षे तु—'अतो-
 दीर्घो यङि' इति 'भवावः' इत्यादिवददीर्घः । अघुचामहि अत्र मंकारस्य औष्ण-
 त्वेनः दन्त्रात्वाभावात् क्तस्य लोपो न । टुहादीनान्तु—अदुग्ध—अधुचत । अदिग्ध
 अधिचत । अलीढ—अलिचत इत्यादि । दन्त्रे तङि किम्—अघुचाताम् इत्यादि ।

अथाजन्ताः इति—नीञ् नये—(९०२) इत्यन्ता इत्यर्थः । अयति—अयते—
 'सार्ध्व—(२१६८) इति गुणे अयादेशे च रूपम् । णलि—शिश्नाय—'अचो ङिति'
 (२५४) इति वृद्धिः । अतुसि—शिश्नियतुः—द्वित्वहलादिशेषेयङादेशाः ('अचिञ्चु-
 —' (२७१) इतीयङ्) तासि—अयिता—गुणः अयादेशश्च । लुङि—अशि-
 श्नियत्—'शिश्नि—' (२३१२) इति चङ् । 'चङि' (२३१५) इति द्वित्वम् ।
 ततः पूर्ववददधलादिशेषेयङादेशादयः । लिटि यलि वमयोश्च इडागममजादिप्रत्यय-
 त्वेनादाय इयङादेशो बोध्यः शिश्नियथ—शिश्नियिव—शिश्नियिम इति ।
 अजात्यभावे तु शिश्निय इति । 'णलुत्तमो वा' इति शिश्नाय—शिश्नय—
 वृद्धिविकल्पः । भृञ् इति—भरणे इत्याद्यपि बोध्यम् । वभार—
 भृ भृ णल् इति स्थिते भृभार अ (अचो ङिति (२५४) इति वृद्धिः)
 भर्भार (उरत्—' उरण् रपरः' इत्यत् रपरत्वञ्च) भभार—वभार (अभ्यासे
 चञ्चेति जशत्वम्) । अतुसि—वभृतुः । कित्वेन गुणाभावात्—'इको यणचि—'
 (४७०) इति यण् । ईपे पूर्ववत् । उसि—वभृः क्रादिनिघमादिङभावे गुणा-
 भावो यण् (कृष्टभृह—' (२२६३) इति सूत्रमत्र प्रमाणम्) । वभर्थे—यलि पूर्वव-
 दिङभावे अजादिप्रत्ययाभावो गुणः यलः सिवादेशत्वेन पितृत्वादिति ज्ञेयम् ।
 वमयोस्तु पितृत्वाभावात्—गुणाभावेन वभृव—वभृम इति । वभृषे इत्यादि पूर्ववत् ।
 भर्त्ता—लुट् ।

२३६६ । ऋद्धनोः स्ये ॥७१२।७०॥

दी— । ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति ।

The augment इट् is prefixed to the ११११ स्य (of लृट् and लृङ्) coming after a ऋदन्त root and the root हन (to kill) Thus भरिष्यति etc by गुण under सार्व्व—(2168)

मित— । ऋत् (ऋदन्तो धातु) च हन् च ऋदन्तो (हन्) तयोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । ऋकारान्तात् धातोर्हन्नेश्च परत इत्ययलाभ । 'षाङ्-धातुकस्येड्वलादे' (२१८४—७।२।३५) इत्यत इडित्यनुवर्तते । स्त्री इति षष्ठ्यर्थे ममसौ तदाह—स्यस्य इडिति । स्य इति च लृङ् लृटोर्याङ्क इति बोध्यम् । भरिष्यति—इति गुणे रूपम् ।

२३६७ । रिङ् शयक्लिङ्क्षु ॥७।४।२८॥

दी— । श्रे यकि यादावाङ्धातुके लिङि च ऋतो रिङा-
देशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ् विधिसामर्थ्याद्दीर्घं न । भ्रियात् ।

रिङ् (रि) is substituted for the ऋ (of a ऋकारान्त root) when (the तुदादिविकरण) श्, यक् and the षाङ्धातुकलिङ् (i.e. षाशीर्लिङ्) affix beginning with a य follow Thus भ्रियात् = भ्रियात् here you cannot argue that षि will be turned into भौ (दीर्घ) by 'ऋत्सार्व्व'—(2298), for had the दीर्घं form भ्रियात् been intended by Panini he could have dispensed with this 'रिङ्' and have only said 'शयक्लिङ्क्षु' for the immediately preceding rule is 'रीङ् ऋत्.' (7 4 27) Hence on the strength of the injunction of रिङ्, there will be no दीर्घं by 'ऋत्—
etc

मित—। 'शं च :यक् च 'लिङ्' चेति इन्वात् सप्तमीवहुवचनम् ।
 तेन प्रत्येकं सप्तमीविभक्तिस्तदाह—शे, यकि, लिङिचेति । शेति 'तुदादिभ्यः शः'
 (२५३४—३१।७७) इति तुदादिविकरणस्य ग्राहकम् । यक् इति—सार्ध-
 धातुके यक् (२७५६—३१।६१) इत्यस्य ग्राहकम् । लिङ् इत्यनेन आशीर्लिङ्
 एव ग्रहणम् तदाह—आईधातुके लिङि इति । तथा—'अयङ् यि किङति'
 (२६४६—७।४।२२) इत्यतो यीत्यनुवृत्तं लिङो विशेषणम् न तु शस्य असम्भवात् ।
 नापि यकः अव्यभिचारात् । अतः परिशेषलिङिवानेन विशेष्यते । विशेषणत्वेन च
 तदादि विधिस्तदाह—यादौ आईधातुके इति । रिङः ङकार इत् । 'ङिञ्च'
 इत्यन्तादेशः । यद्यपि 'रिश्शग् लिङ्चु' इत्येवमुक्तेऽपि 'निर्दिश्यमानस्यादेशा
 भवन्ति' इति परिभाषया ऋस्थाने रि भवेदेव तथापि ङकारोच्चारणं स्पष्टार्थमुपात्तम् ।
 किञ्च—इडागमेनेव सिङ् रीफोच्चारणं स्पष्टार्थम् इत्यपि ज्ञेयम् । ननु अनेन विधिना
 भ्रयात् इत्यत्र भ्रियात् इति जाते 'अज्ञतसार्ध'— (२२६८) इत्यनेन दीर्घं
 भ्रियादिति स्यादिति चेत् । नैवम् । यदि ह्यत्र दीर्घः समन्वीक्षितः स्यात् तर्हि
 'रीङ् ऋतः' (७।४।२७) इत्यनेनैव सिङ् 'रिङ्' ग्रहणस्यासार्थक्यमापद्यते । अतो
 यद् रिङ्ग्रहणं करोति तद् ज्ञापयत्याचार्यो नात्र दीर्घः स्यादिति । इदमेव हि
 रिङ्विधेः सामर्थ्यं नाम । भ्रियात् इति स्पष्टम् । शे—स्रियते । यकि—क्रियते
 —ऋयते इत्यादीन्मुदाहरणानि ।

२३६८ । उच्च ॥१३।१२॥

दी—। ऋवर्णात् परो भ्रलादी लिङ् तङ्परः सिञ्चेत्येतौ
 कितौ स्तः । भ्रषीष्ट । भ्रषीयास्ताम । अभार्षीत् । अभार्षीम् ।
 अभार्षुः ।

Both a लिङ् (आशीर्लिङ्) affix, beginning with a ऋल् letter
 and the affix सिञ् followed by a तङ् (आत्मनेपद) affix become

कित्—provided they (the भ्रादौलिङ् and the तङ्परः सिच्) follow a root that ends in च । Thus भृ + शीयुट् + सुट् त (here लिङ् is भ्रादि for स is a भ्रल् letter) = भृषीय म् त (by 'इक्कोः' and चादेन-प्रथययोः) = भृषी ० ष् त (यलोप by 'श्रीयो ष्योर्बलि (४73) = भृषीष्ट (by टुनाटुः (113)). Here लिङ् being कित्—there is no गुण by —मात्वेधातुकार्धधातुकयोः (216S) भृषीयास्ताम्—भृ शीयुट् आताम्—भृ शीय् आ सुट् ताम् ('सुट्तिघोः and 'आद्यन्तो टकितौ') = भृषीयाम्ताम् । यथो रन् (by यलोप and 'भ्रम्य रन्' (2252)). तङ्परः सिच् will be instanced in the next rule ; here, the root being लभ्यपदी, the परधौ सिच् is dealt with ; this—अभार्षीत्—अट् भृ सिच् तिप् = अथ सिच् ईट् त—अभार म् ईत् (वडि by 'सिचि ष्टिः परधौपदेषु' (2297) and want of इट् by 'एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात्' (2216) = अभार्षीत् (by षत्) 'अभार्षीम्—अट् भृ सिच् तम् = अभार्ष् ताम् (by तस्य्यस्यसिपा तां त ताम्) = अभार्ष् ष ताम् । अभार्षीः—अट् भृ सिच् षि = अभार म् षुम् (by सिज्भ्रक्षविदिभ्यश्च' (2226—3 + 109 (= अभर् ष् षम् = अभर्षुम् । The remaining forms are अभार्षी, अभार्षीत् अभार्षी । अभार्षीम्—अभार्षी—अभार्षी ।

मित— । 'उः' इति ष्टकारपञ्चम्यन्तम् तदाह—षट् षर्णात् इति । 'लिङ्-सिचावाक्त्रनेपदेषु—' (२००—१।२।११) इति सर्व्वं सूत्रमनुवर्त्तते । 'इको भ्रल् (२६१२—१।२।६) इत्यतो 'भ्रल् इति' च । ततः भ्रल् इति लभयोर्विगेषणं 'आक्त्रनेपदेषु' इति तु सिचो विगेषणम्—तदेतत् सर्व्वं मत्वाह—भ्रादौ लिङ् तङ् परः सिच् इति । 'असंयोगालिङ् कित्' (२२४२—१।२।५) इत्यतः किदित्यनुवर्त्तते तदाह—किताविति । भृषीष्ट इति आशीर्लिङ् आक्त्रनेपदेषु रूपमिदम्—भृ शीयुट् सुट् त—भृषीय् म् त (कित्त्वात् गुणः)—भृषीष्ट (लोपो ष्योर्बलि (८०१) इति यलोप, 'आदेशप्रत्यययोरिति' पत्वं तन् साहचर्यात्कारस्य टुत्वश्चेति । भृषीयास्ताम्

—भृ—सौयुट—आ सुट्ताम् (सुट्तिथोरिति—आद्यन्तौ टकिताविति—परिभाषया
तकारात्प्राक् सुट्) । भृपीरन् ('भृष्य रन्') । तड्परः सिच् परस्त्वै उदाहरिष्यते
अत्र तु परस्मैपदपरः सिच्—उदाहरिष्यते—अभार्षीत् इति—'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्'
(२२४६) इतीग्नियेषधः, 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' (२३००) इति वृद्धिः । इटः परत्वा-
भावात् 'इट ईटि' (२२६६) इत्यस्याप्राप्त्या—सलोपाभावश्चेति प्रक्रिया । अभार्षीम्—
सिच्, वृद्धिः, तसस्ताम् भ्रलः परत्वाभावात् 'भ्रलो भ्रली'ति सलोपी न । अभार्षुः
'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' (२२२६) इति जुसि पूर्व्ववद्रूपम् । सिवादी तु—अभार्षीः-
अभार्षीमित्याद्याङ्लव्याख्यायां द्रष्टव्यम् । अथ तड्परस्य सिचो लोपविधिं दर्शयति—

२३६६ । ऋस्वादङ्गात् ॥ ८२ ॥ २७ ॥

दी— । सिचो लोपः स्याजभ्रलि ॥ अभृत । अभृषाताम् ।
अभरिष्यत् । हृञ् ८६६ हरणे । हरणं प्रापणं स्त्रीकारः स्तृयं
नाशनं च । जहृथ । जङ्गिव । जङ्गिम । जङ्गिषे । हर्ता ।
हरिष्यति । धृञ् ८०० धारणे । धरति । अधार्षीत् । अधृत ।
नीञ् ८०१ प्रापणे । निनयिथ—निनेथ । निन्यिषे ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः—घेट् ८०२ पाने । धयति ।

The elision of सिच् comes about when it comes after a verbal stem (अङ्ग) which ends in a short vowel and is followed by a letter of the भ्रल, प्रत्याहार । Thus भृ + सिच् त = अट् भृ ० त = अभृत (the root is not gunnated for सिच् being तड्पर is कित् by 'उश्च' (2268) अट् + भृ + सिच् + आताम् = अभृषाताम् (आताम् has no भ्रल letter at the outset and hence the सिच् does not elide). (Want of guna as before). Similarly अभृषत, अभृषाः, अभृषाथाम् अभृषाम्

अभ्यि—अभ्यप् वहि अभ्यप् मडि । अभरिष्यत्—(छड्), The augment इट् comes in by 'अडनी स्ते (2366) and then the root is gunnated हञ् हरणे—हरण means to convey, to accept, to commit theft and to destroy; जहार—न षन् । जहयं (in षन्) prohibition of इट् by षतो भारद्वाजस्य (2296). जङ्घि—जङ्घि etc. get इट् by the क्वादिनियम under 'ह्रस्वह्रस्व' (2293) हरिष्यति—'अडनी, स्ते—(2366) In प्राक्त्वेपद—जङ्घे—जङ्घते—जङ्घि etc. In 'मुङ् (परस्मै—) अघाषीत् (by सिचि वृद्धि—(2297)) अघाषाम्—अघाषुं—अघाषीं अघाषाम् अघाषं,—अघाषाम् अघाष्यं अघाषम् ।—(प्राक्त्वेपद) अघत—अघवाताम्—अघवत ; अघहा etc. धृञ्—to catch hold of, like हृञ् । नोञ् (नी)—नयति—नयते as before. निनयिष्य—निनेष option of इट् by the भारद्वाजनियम under 'षतो भारद्वाजस्य' and 'अचमत्सवत् ताम्बिनी नित्यम्' (2294) निनयिषे—इट् by क्वादिनियम—cp—'क्रायथो लिटि सिङ् भवेत्' । Here and the समयपदी roots

अघाजन्ता etc.—) e upto जि जि, (Root No 947) अभिभवे । धेद् (धे) टित्—to attach ङीप् as सनन्वयी कन्या । धयति—(by अयादेश)—

मित— । हस्तात् (ह्रस्वान्तात्) अङ्गात् (अङ्ग—सञ्ज्ञकान् धातो) इति सूत्रवचन वृद्धिस्य विधाय शेष पूर्यम् व्याचष्टे—सिचो लोप इति । रासस्य—' (८२।२४) इत्यत 'सस्य' इति सिचो आपकम् इति भावः । 'सयोगान्तस्य लोप' (८२।२३) इत्यतो लोप इति ऋलो ऋलि' (८२।२६) इत्यतो 'ऋलि' इति चानु वर्तते । अभ्यत् इति एव सिञ् स्तौपे पूर्वेषु कित्त्वे अनिट्कत्वादिङ्भाव सिञ् लोपात् अपृक्तपरत्वाभावाच्च ईडभावे च रूपम् । अभ्यधाताम्—ऋल् परत्वाभावात् सिञ् लोपो न तङ् परत्वात् तु कित्त्वेन गुणीभाव । एवमन्यत । अभरिष्यत्—अडनीः स्ते (२३६६) इति इट् । जहयं—भारद्वाजनियमादिङ्भाव । जङ्घि इत्यादि क्वादिनियमादिट् । अघाषीत्—सिचि वृद्धि (२२९७) रिति वृद्धिः—हृञ् धृञो जि-

च्चादुभयपदित्वेन भृञ् वृद्धपाणि । निनविथ—निनेथ—भारद्वाज निथमादिङ्विकल्पः ।
निन्विषे क्तादिनियमात् इट् । इतुभयपदिनी गताः ।

अथाजन्ता इति—जि जि (८४६—४७) अभिभवे इत्यन्ता इत्यर्थः । घेडिति—
टित्त्वात् 'टिडट्ठाणञ्—' (४७०) 'इति ङीवर्थम्—सुनन्वयी । टित्त्वस्य व्यर्थतया
समुदायार्थत्वादिति हरदत्तः ।

२३७० । आदेच उपदेशेऽशिति ॥६।१।४५॥

दी— । उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं स्यान्नतु शिति ।

A root which is taught as एजन्त i. e. ending in ए, ओ, ऐ, औ, gets आ in place of these ए ओ etc. when an affix except a श-eliding one follows. Thus (घे becomes धा) ।

मित— । आत् + एचः + उपदेशे + अशिति इतिच्छेदः । आदिति प्रथमैक-
वचनम् आकार इत्यर्थः । एच् इति एच् प्रत्याहार इत्यर्थः । एचः इति एच् प्रत्याहार—
षष्ठ्यैकवचनं ए ओ ऐ औचां ग्राहकम् । 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति एच इत्यनेन
'आचिष्यते तदाह—एजन्तस्य इति । लिटि धातो—(६।१।८) रित्यतो धातोरिति
लभ्यते । अशिति इति प्रसज्यप्रतिषेध इत्याह—न तु शिति इति । तेन श्वादी परे—
'आत्वं' नेति ज्ञेयम् । 'शिति' इति कर्मधारयात् सप्तम्यन्तम् । 'श चासौ इञ्' इति ।
अशिति इत्यत्र यदि पर्थ्युदासो विज्ञायेत तर्हि सुग्लः सुम्नः इत्यादि दुरुपपादं स्यात् ।
तथाहि—सुग्लः इत्यत्र कप्रत्ययो विधीयते । स च पर्थ्युदासपञ्चाश्रयणे शिट्भिन्नप्रत्ययो
भवति । तेन चात्त्वस्य निमित्तं सम्पद्यते । पुनरात्त्वमेव कप्रत्ययस्य निमित्तमित्यन्यो-
ऽन्याश्रयो भवति । शिति नेति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणे तु न दोषो भवति । तथा हि—
अस्मिन् पक्षे—शिट्भावः एव निमित्तम् न तु कप्रत्ययः । ततश्चात्त्वं क्त्वे कप्रत्ययः
सिध्यति । किञ्च शिति इति बहुव्रीह्याश्रयणे—'ग्लै एश्' इत्यत्र जग्ले इति न
सिध्यति । एशः शित्त्वेन तस्मिन् परे आत्त्वस्य निषेधात् । कर्मधारयाश्रयणे, तु इत्

अंशकशकारादौ परे नेत्यथसदभावादेशः आदिगित्वाभावात्—आत्वं भवति । तत
 'आतो लोप इटि चेति (२३७२) आलोपे जल् इति भवति । अत भाव्यम्—'कः
 पुनरय पर्युदासो यदन्वित इति । अदीस्त्रिम् प्रसज्यायं प्रतिषेध गिति निति ।
 कथाय विशेषः । 'अग्नित्वादीं प्रतिषेधे आदिवत्त्वात्' (वार्त्तिक) । अग्नित्वा-
 दीं प्रतिषेधो वक्तव्यः । 'ग्नायन्ति । म्नायन्ति । किं कारणम् । आदिवत्त्वात् ।
 'शिदगित्वादीं प्रतिषेधे आदिवत्त्वात् । अस्मान्छिद इति इत्त्वः' प्राप्नोति ।
 प्रत्ययवृद्धिषु न सिद्धाति । मुञ्जः । मुञ्जः । आकारान्तलचणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति ।
 अनिष्टे प्रत्ययेऽपि स्थिते आत्वं । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य अवन्य प्रसज्येत । 'अभ्यासपदं
 च' (वार्त्तिक) । अभ्यासपदं च न सिद्धाति । जलो । मन्त्रे ।' इत्यादि—एवं
 पर्युदासपदं दूषयित्वा प्रसज्यप्रतिषेधपचः श्रेयान् इति निगमित इति । उपदेशे किम् ।
 चेता । धातोः किम् । गोभ्याम् ।

२३७१ । आत औ एलः ॥७१॥३४॥

टी— । आदन्तादातोर्णल औकारादेशः स्यात् । दधौ ।

The affix एल् is replaced by औ when it (एल्) comes
 after a root ending, in आकार । Thus (धी + एल् = धा (2370)
 + एन् = धा धा + एल् = धा धा औ (" 2371) = धा धौ = ध धौ (by कसः)
 = दधौ (by " अभ्यासे चञ् ") ।

मिक्त— । आतः + औ, एल इतिच्छेद । आत् इति पञ्चमो । तदन्तस्य—
 अहणमित्याह—आदन्ताद इति । धातोर्गिति—'लिटि धातोर्णलभ्यासस्य' (६११८) इत्यह
 प्रकृतमनुवर्त्तते । एलः इति इष्टी । तस्यैव औकारादेशः । तेन—घृट् + एल्
 स्थिते पूर्ववृत्तेणाले कृते, हिले, एल औकारादेशे, अभ्यासकस्य, जस्ये च दधौ इति—
 एवं जलो—(लौ) मन्त्रे (म्ने) इत्यादि । अतुसादी—आकारान्तानामालोपी
 भवतीत्याह—

२३७२ । आतो लोप इटि च ॥६।४।६४॥

दी— । अजाद्योराध्धातुकयोः किङ्दिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात् परत्वान्नोपि प्राप्तं 'द्विर्वचनेऽचि' (२२४३) इति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिय— दधाय । दधिव । दधिम । धाता ।

The आ (of an आकारान्त root) disappears provided it is followed by such an अजादि (having a vowel at the beginning) आर्द्धधातुक (affix) which is कित् or गित् or ङित् and provided it (आ) is followed by the अजादि affix इट् (इट् व्हिमहिङ्) and the augment इट् । Now this rule (6. 4, 64) follows upon the rule 'लिटि धातोरनभ्यासस्य—' (6. 1. 8) which directs duplication. Hence by 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' we are to take the former first. But if आ elides first, the root will cease to be एकाच् and consequently there will be no duplication. To avoid this, the author brings forward the rule द्विर्वचनेऽचि' (2243) and says that we shall first of all take up duplication and then enjoin आलोप (lit. after the हित्व has been effected, there will come in the आलोप or the elision of आ). Thus धा धा अतुम्=धा ध् अतुम्=ध ध तुस्—दधतुः । दधिय—दधाय—option of इट् owing to the भारद्वाजनियम and दधिव etc take इट् compulsorily by the क्रादिनियम । धाता—

मित—'आर्द्धधातुके' (६।४।६६) इत्यधिकारसूत्रम् । 'दीङो युङञि किङ्दिति' (६।४।६३) इति चाव्यवहितं पूर्वसूत्रम् । ततः 'अचि' इति 'किङ्दिति' इति चानुवर्तते ।

अचीत्याहधातुके' इत्यस्य—विशेषणम् । तेन तदादिविधिः । तदाह—अजायोः
 आहंधातुकयोरिति । द्विवचनोपन्यासः 'किङ्त्' इति 'इट्' इति चेतदपेक्षया । तैमाय
 ह्ययं—यदि अजायाहंधातुकः किङ्त् परतो भवति, यदि वा अजायाहंधातुक इडागम,
 इट्प्रत्ययस्य (इट्बहिमहिङ्ब्य इट्प्रत्ययः) परतो भवति तर्हि आकारान्तानां
 धातूनाम् आकारस्य लोपो भवति इति । सूत्रे 'इटि धेति अकारेण पूर्वप्रत्यस्य
 किङ्तेतः संघट्टः । किञ्चमतुसादीनाम् 'असंयोगाङ्गित् कित्' (२२४२) इत्याह-
 त्वात् । इड्यङ्गणसामर्थ्यात्—'किङ्गिति इति इटो न विशेषणम् । इट आहं-
 धातुकत्वन्तु तदवयवत्वाद् अयम् । ननु धा+अतुम् इति स्थिते यत्नेन परत्वाद्
 आतो लोपः प्रागेव विधोयेत तर्हि "खिटि धातो रनभ्यासत्वेति" हित्वं न स्यात् एकाच्
 लाभावात् इति चेत् । सत्यम् । परं 'द्विवचनेऽपि (२३४३) इति वचंते ।
 तेन प्रागेव हित्वं कर्त्तव्यं ततयाल्लोपः । एवमीभयं सिध्यतीवेति मनमिहत्वाह—
 हित्वात्परत्वादिति 'खिटि धातोः—' (६।१।८) इत्याद्यादेतत् सूत्रस्य (६।१।६४)
 परत्वादिति तदर्थः । इति निषेध, इति—प्रवचंते इति शेषः । हित्वे कृते विहिते
 तु निषेधो न प्रवचंते इति भावः । तत्र '(द्विवचने—' इत्यत्र) ह्युक्तं यद्
 'हित्वे कर्त्तव्यं' अच आदेशो न स्यादिति कृते तु हित्वे अजादेशो भवत्येवेति
 आलोपः । तच्छाह—धा धा अतुम् इति जाते अनिगालोपे धा ध् अतुम् इति
 स्थिते अभ्यासकार्यङ्गस्रजम् आदिना दधतुरिति । एवं दधुरित्यत्र । अजायोः किम् ।
 ग्ले+यक् कर्म्मणि लट् ते—ग्लायते । अस्यावात् किञ्चमाहंधातुकत्वञ्च परं ना
 साजादित्वम् । ततयाल्लोपाभावः । आहंधातुकयोः किम् ? यान्ति । यान्ति । असा-
 सावाजादित्वं किञ्च परं नासाहंधातुकत्वम् । ततयाल्लोपाभावः । किङ्गिति किम् ?
 दधी असासावाजादित्वमाहंधातुकत्वञ्च किञ्चु कित्वे नास्ति । ततयाल्लोपाभावः ।
 इडागमस्योदाहरणम्—दधिथ इति । भारद्वाजनियमदिटिप्राप्ते इदम् ; इडभावे स्वालोपो
 न—दधाथ इति । एव दधिव इत्यादौ क्वादिनियमादिटि प्राप्ते । इट्प्रत्ययस्योदाहरणम् ।
 दधि । ददे इत्यादि ।

दो—। दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्—
दैपौ विना ।

The four kinds of दो and the two kinds of घा except दाप् and दैप् are technically known as 'घु'. The four kinds of दा are—डुदाञ् दानि (to give), दाण्—दाने, दो अवखण्डने (to cut) and देङ् रक्षणे (to protect or save) conjugated as ददाति—दत्ते ; यच्छति ; दति and दयते respectively. The two kinds of घा are :—डुधाञ् धारणपोषणयोः (to hold and to maintain—दधाति—धत्ते) and घेट् पाने (to drink धयति). Thus घेट् पाने (the root under discussion) is घु संज्ञक—

मित—। दाधाः + घु + अदाप् इतिच्छेदः । दारूपाधा रूपाश्चिति—इह दारू-
पाश्चत्वारः—डुदाञ् दाने—ददाति—दत्ते । दाण् दाने—यच्छति (एतस्यैव
'पात्र'ति (२३६०) सूत्रेण—यच्छादेशः) । दोऽवखण्डने—दति । देङ् रक्षणे—
दयते । धारूपाश्च द्वौ—डुधाञ् धारणपोषणयोः—दधाति—धत्ते । घेट् पाने—
धयति । एतदर्थमेव घुसंज्ञावतारणमिति ज्ञेयम् । 'दो देङ्' इत्यनयोः कृतात्वेन
निर्देशः । एवं घेटः । एवञ् दाय दाय दाय दाय दाः । धाय धाय धौ । दाय
धौच 'दाधाः' इति विग्रहः । इति घेटो घुसंज्ञायाम्—

२३७४ । एलिङि ॥६॥४॥६७॥

दी—। घुसंज्ञानां सास्थादीनां चैत्वं स्यादाईधातुकेकिति
लिङि । धेयात् । धेयास्ताम् । धेयासुः ।

The घुसंज्ञक roots and सा, स्या, गा (गै गाने), पा (पाने),
हः (त्यागे) and सा (षोऽन्तकर्मणि) have their आ replaced by ए. i. e
they end in ए, when the आईधातुक कित् लिङ्, i.e. आगीर्लिङ् follows.

Thus धेट् + घामुट् + सुट् + तिप् = धे याम् म् त् = धे यात् (both the s-
elide by 'लिङ् सलोपोऽनञ्' (2211) = धा + यात् (by 'भादृच —
(2370)) = धेयात् — (by this rule) Similarly धियास्ताम् etc and
देयात् — मयात् स्येयात् etc

मित् — । ए + लिङि — इतिच्छट् । एवमत्र स्वक्रम — पाठधातुके (६१४
४६) 'घुमास्यागापाजहातिषा हलि (६१४ ६६) 'एलिङि (६१४ ६७) ।
अथ एवाच्च घुसशानाम् — मास्यादीनाद्येति । एरिति प्रथमात्मम् । तदाच — एत्वमिति ।
अलोऽन्यस्य' — इत्यन्यस्य अकारस्य एत्वमिति फलितम् । 'दोडा युङ्चि — (६१४ ६२)
इत्यत्र कितोत्यनुहमेराडधातुकाधिकाराच्चाच — पाठधातुके किति लिङि — इति ।
तदेवम् — धेट् यामुट् सुट् तिप् इति स्थिति — 'लिङ् सलोप — (२२११) इति
सकारदधनिहत्या — धेट् यात् — इति जाते, 'भादृच —' (२३७०) इत्यात्वे कृते धा
यात् — इति सम्प्रथमाने अनेनेत्वे धेयात् — इति । एवम् — धेयाम्नाम् इत्यादिषु प्रक्रिया ।
धेटो — लुङि — चङ् विकल्पार्थमाह —

२३७५ । विभाषा धेट् स्वोः ॥३॥१४८॥

दो — । आभ्या चलेच्चङ् वा स्यात् — कर्त्तृवाचिनि लुङि
परि । चङि' (२३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् ।

The affix चङ् is optionally enjoined in place of चिल्, coming after धेट् and चि (टु शौचि गतिहङ्गो), in the active voice in लुङ् । Thus धेट् is duplicated by the rule 'चङि' (2315) and we get अदधत् — (अद् धेर् चङ् तिप् — अ धा धा चत् (by 'भादृच —' (2370) and 'चङि = अ धा ध् चत् (by आतो लोपः — (2372) — अ ध धत् (by 'इस (2180)) = अदधत् (by आभ्यासे चङ्' (2182)) Similarly अदधताम् ।

सित—। 'चिल लुङि' (३।१।४३) इत्यनुवर्त्तते । 'सिञ्चिदुसुभ्यः कर्त्तरि चङ्' (३।१।४८) इत्यतः 'कर्त्तरि' इति 'चङ्' इति च । 'घेट्-शोः' इति च इन्द्रात् पञ्चमोदिवचनम् तदाह—आभ्यामित्यादि । तदेवम् अट् घेट् चिल तिप् इति स्थिते अट् घेट् चङ् त् इति जाति 'आदेचः—' (२३७०) इत्यादि कृते अ धा अत् इति जाति 'चङि' (२३१५) इति हित्ते, 'आतो लोपः—' (२३७२) इत्यालोपे च—अ धा ध् अत् इति स्थिते अभ्यासस्य ऋस्वजशत्वयोः प्राप्तयोः अदधत् इति । एवमदधताम् । अदधुः । अदधाः । अदधतम् । अदधत । अदधम् । अदधाव—अदधाम इति लुङि च्लिञ्चङि रूपाणि । अयतेकदाहरणान्तु 'अशिञ्चियत्' इति वच्यते इति बोद्धव्यम् । अयास्य धातोश्चङ्भावपक्षे सिञ् विकल्पोऽपि स्यात् तत्र सिञ्जभावे रूपं दर्शयन्नाह—

२३७६ । विभाषा घ्राघेट्-शाच्छासः ॥२।४।७८॥

दी—। एभ्यः सिचो लुग् वा स्यात् परस्मैपदे परे ।
अधात् । अधाताम् । अधुः ।

The affix सिच्, coming after these roots viz.—घेट्, घ्रा, शा (शो तनूकरणे), छा (क्खो क्खेदने) and सा (षोऽन्नन्तकर्मणि), disappears optionally when a परस्मै. affix follows Thus अट् घेट् सिच् तिप् = अ धा ० त् (आत्त्व ly आदेचः—(2370) = अधात् । Similarly अधाताम् and अधुः (आतः (2227) etc.

सित—। घ्रा च घेट् च शा च छा च सा चैवेषां समाहारइन्द्रात् पञ्चम्येक—वचनम् । 'शा, छा, षा इति 'शो तनूकरणे', 'क्खो क्खेदने', 'षोऽन्नन्तकर्मणि' इत्येषां कृतात्वेन निर्द्देशः । 'गुणवृत्तिवार्धजितो यूनि लुगणिजोः' (२।४।५८) इत्यतो 'लुक्' इत्यनुवर्त्तते । 'गातिस्थाघुपाभ्यः सिचः परस्मैपदेषु' (२ ४।७७) इत्यतः 'सिचः' इति 'परस्मैपदेष्व'ति च तदाह—एभ्यः सिचोलुगित्यादि । 'गातिस्थे'ति

अथ सञ्ज्ञकस्य धेटो नित्यं सिञ् लोपे प्राप्ते अन्वयान्वप्राप्ते वचनम् । तदेवम्—अट् धेट्
सिच् तिप् इति स्थिते सिञ् लोपे—'बादिष— (२३००) इत्यादि च अधात्
इति । एवम् अधाताम् । अधु (आत् (२२२०) इति (भृशुम्) तत् पररूपम् ।
अधा अधातम् अधात् । अधाम् अधाव अधाम इति सिञ् लोपपक्षे ढपाणि ।
अथ सिच्पक्षे विशेषमाह—

२३०७ । यमरमनमाता सक् च ॥७।२।७३॥

टो— । एषा सक् स्यादेभ्यः परस्य सिच इट् च परस्मै-
पदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधामिषुः । स्त्री ८०३
स्त्री ८०४ हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायन्ति । जग्लौ ।
जग्लिय—जग्लाय ।

In परस्मैपद, the augment सक् (म्) is enjoined to these roots
(यम्, रम्, नम् and the आकारान्त roots as धा etc) and the
augment इट् is prefixed to the affix सिच्, following them
Thus अट् धेट् सिच् तिप् = अ धास् (सक्) इ ० इट् (सिच् लोप by इट् इटि
(2269) = अधासीत् । Similarly अधासिष्टाम् etc

N B Observe that the root अट् is thus thrice conjugated
in लृङ् परस्मैपद पक्ष according as it gets चङ् सिच् लोप and सिच् ।
According to चङ्—अदधत्, अदधताम्, अदधु । अदधा, अदधतम्, अदधत ।
अदधम् अदधाव, अदधाम । सिञ् लोपे—अधात्, अधाताम्, अधुः । अधा etc.
सिच् (with सक् इट्)—अधासीत्—अधासिष्टाम् अधामिषु etc. यम् रम् etc.
will give अद्यसीत्—व्यरसीत् etc

मित— । यमय रमय नमय आतय इति ह्रस्वात् यष्टीवृद्धवचनम् । आत् इत्या-
कारान्तधातीर्षाहकम् । सूत्रे 'सक्चे'त्यनेन सगागमो गृह्यते । स च किञ्चान्
'आयन्तो ढगितौ— इति यमरमादिभ्य परं प्रयुज्यते । चकारयाद्यमाह—एभ्यः सिच

इट् चेत । एभ्यो—धातुभ्यो यः सिचपत्ययो विधीयते—तस्य इडागमयेति तदर्थः ।
 'इडत्यति ययतीनाम्' (७२ ६६) इत्यत्र 'इट्' इति, 'अन्नेः सिचि' (७:२।७१) इत्यतः
 'सिच्' इति 'स्तुमुञ्ज्भ्यः परस्मैपदेषु' (७।२।७२) इत्यत्र परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते ।
 अधामीत्—अट् घेट् सिच् तिप् इति स्थिते 'आदिचः—' (२३७०) इति अधा सिच्
 इट् त् इति जाने मगागमे इति—अधा सक् इट् न् ईत् इति स्थिते सिज्लोपे अ धा स्
 इ० ईत् = अधास् ईत् = अधामीत् । एवम्—अ धासिष्टाम्—इत्यत्र अट् घेट्सिच् ताम्
 इति—अ धा सक् इट् सिच् ताम् = अ धाम् इत् ताम् = अधासिष्टाम् । अ धा
 सिष्टुरित्यत्र सिज्भ्यन्निविदिभ्यश्चेति भेर्नुंस् पररूपम् । तदेवम्—घेटः रूपत्रयं चङ्
 सिच्सिज्लोपापेचम्—चङि—अदधत्—अदधातान् त्यादि । सिचि— अधा-
 सीत् अधासिष्टाम् इत्यादि । सिज्लोपे—अधात्—अधाताम्—अधुः इत्यादि । धातुचय
 इति । 'रसासङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जायक्राणि धातवः' (आयुर्वेदसंहः) इत्येषां चय
 वलचय इत्यर्थः । ग्लाघति इति शपि आघादेशे रूपम् । जग्लौ ग्लौ ग्लौ—ग्ला
 ग्ला ग्ल् (आदिचः—(२३७०) = ग्ला ग्ला औ (आत औ ग्लः') = गा ग्ला
 औ (ह्लादिः शेषः) = जग्लौ ('ऋषः' 'अभ्यासे चर्च' 'कुहोयुः'—(२२४५)
 जग्लनुः—ग्लौ ग्लौ अतुम्—ग्ला ग्ला अतुम् ततः आत्तोपाभ्यासङ्गसङ्गजग्लादीनि ।
 दधत्तरिति वत् । जग्लित्य—जग्लाय भारद्वाजनिग्रमादिङ् विकल्पः ।
 २३७८ । वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥६॥४॥६८॥

दी— । घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एत्वं वा
 स्यादाद्धातुके किति लिङि । ग्लायत्—ग्लेयात् । अग्ला-
 सीत् । ग्लाघति । घौ ६०५ न्यकरणे । न्यकरणं तिरस्कारः ।
 द्वै ६०६ ध्रौ ६०७ लघौ । ध्यै ६०८ चिन्तायाम् । रौ ६०९
 शब्दे । स्त्रौ ६१० ध्यै ६११ शब्दसंघातयोः । स्त्रायति ।
 षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठाम्
 सति । अतिष्ठपदित्यत्र षत्वम् । खै ६१२ खेदने । चै

८१३ जे ८१४ पे ८१५ जये । ज्ञायति । जजौ । जसी । साता
 'घुमास्था—' (२४६२) इत्यत्र 'विभाषा घ्राघेट्—' (२३७६)
 इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिज् लुकी न ।
 सायात् । असासीत् । कै ८१६ गै ८१७ शब्दे । गायात् । अगा-
 सीत् । शै श्रैपाके । पै ओवै पोषणे । पायात् । अपासीत् ।
 'घुमास्था—' (२४६२) इतीत्वं, तदपवाद 'एलिङि
 (२३७४) इत्येत्वं, 'गातिस्था—' (२२२७) इति सिज् लुक् च, न ।
 पारूपस्य लाक्षणिकत्वात् । छै ८२२ वेष्टने । स्तायति ।
 ष्णै ८२३ वेष्टने । 'शोभायां च' इत्येके । 'शौचे' इत्यन्ये । स्त्रायति ।
 दैप् ८२४ शोधने । दायति । अघ्रुत्वादेस्त्वसिज् लुकी न । दायत् ।
 अदासीत् । पा ८२५ पाने । 'पान्नाभास्था—' (२३६०) इति
 पिवादेशः । तस्यादन्तत्वान्नोपधागुणः । पिवति । पेयात् ।
 अपात् । घ्रा ८२६ गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात्—
 घ्रेयात् । अघ्रासीत् । अघ्रात् । ध्रा ८२७ शब्दाग्निसंयोगयोः ।
 धमति । छा ८२८ गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । 'स्थादिष्वभ्या-
 सिन—' (२२७७) इति षत्वम् । अधिष्ठौ । 'उपसर्गात्—'
 (२२७०) इति षत्वम् । अधिष्ठाता । स्थेयात् । म्रा ८२९
 अभ्यासे । मनति । दाष् ८३० दाने । प्रणियच्छति ।
 देयात् । अदात् । ह्र ८३१ कौटिल्ये । ह्वरति ।

The आ, of a root, which begins with a conjunct (सयोग)
 letter and is other than घु, मा, स्था etc, is optionally replaced
 by ए when the आईधातुक कित् लिङ् i.e the आशीलिङ् follows.

Thus ग्त्सायात्—ग्त्सियात् (proceed as before). अग्त्सासीत् same process 'as in अधासीत् । But स्त्सै and स्त्स्यै will give the same form as स्त्सायति etc., स्त्स्यै (the second root) being षोपदेश the ष will be replaced by the dental स (by 'धात्वादेः पःसः') and as a result ट will make room for त, so that स्त्स्यै will figure as स्त्स्यै । Hence the equality of both in form. The result of this षोपदेश—reading will be evident in पत्व (cerebrality) of तिष्ठ्यासति (सन्) and अतिष्ठपत् (चङ्) etc. Thus ष्टि + सन् शप् तिप् = स्त्स्यै स अति (by 'धात्वादेः—') = स्त्सा स ति = स्त्सा स्त्सा सति (by 'सन्त्यङोः') = स्त्सा स्त्सा सति (by शर्पूर्वाः खयः) = तस्त्सासति (by 'ऋस्वः') = तिष्ठ्यासति (by 'सन्त्यतः' (2317) and 'इणक्तीः—आदेशप्रत्यययोः' (211-212)) । But स्त्स्यै with सन् will give तिस्त्सासति for the स of स्त्स्यै being a natural स and not a substitute स (आदेशसकार), the rule 'आदेश—' (212) will not apply and as a consequence you will not have तिष्ठ्यासति । In the same way ष्टि and not स्त्स्यै will give अतिष्ठपत् in चङ् । Thus ष्टि + णिच् + तिप् = स्त्सा णिच् तिप् by 'आदेशः—' (२३७०) = स्त्सापि ० त् by 'अतिङ्गीद्विरीकृत्युयीआय्यातां पुक् षी—' (2570) = अट स्त्सापि + चङ् त् (by 'णिश्चिद्विशुभ्यः—' (2312)) = अस्ताप् चङ् त् (by शेरनिटि' (2313)) = अ स्त्स्यप् स्त्स्यप् अत् (by 'शौ चड्युपधायाः ऋस्वः' (2314)) and 'चङि' (2315) = अ त स्त्स्यप् अत् (by 'शर्पूर्वाः खयः' (2256)) = अ ति स्त्स्यप् अत् (by 'सन्त्यतः' (2317)) — अतिष्ठपत् (by 'इणक्तीः and आदेश—' (211—12)) । घुमास्था etc.— In the rule 'घुमास्था—' (2462) and in the rule 'विभाषा—' (2376), by 'सा' is meant the दिवादि 'घोऽन्तकर्मणि' and not this 'षे चये । Hence it (षे) will have no एत्व by 'एलिङि'

(2374) nor will it have its सिच् elided by 'विभाषा—' (2316). Thus श्यात् in चाशीलिङ् (nor also श्यात्) and चमाशोत् in लुङ् (with सक् and सिच्) and not चमात् also by सिञ्जीपः । (process as in चधामोत्—चधात्) । श्ल्यात्—श्ल् + चाशोयात्—श्ल्यात्—श्ल्यात् (2370—74), चमाशोत् like चधामोत् । ई शोरे—to dry up'. शी is prefixed to श् to have शानम् in निष्ठा by 'शोदितश्च' । पा resulting from श् (by शदिश्चः—270) being secondary or लाघटिक and not primitive (प्रतिपदोक्त or मौखिक), will neither have ईत् directed by 'घुमाप्या etc' (2162) nor its (ईत्'s) अपवाद (supersession) एत् in लिङ् enjoined by 'एलिङि' (2374), nor will it have the elision of सिच् (सिञ्जुक्), taught in गतिप्या—' (2223). Thus in लिङ् (चाशोः) the form is पायात् and not पेयात् and in लुङ्—चमाशोत् and not चपात् by सिञ्जुक् and in यक्—पायते and not पीयते (by घुमाप्या) । शैप्—to purify. शैप् not being घुमंशक will have neither एत् in चाशोलिङ् nor the elision of सिच् in लुङ्—thus श्यात् । चदाशोत् । The substitute पिव of the root पा to drink being चदन् or चकारान् there is no possibility of gunnation of its penultimate (by घुमन्लघूपधश्च—(2289) for the इ in पिव then ceases to be the उपधा or penultimate. Thus पिवति and not पेवति । पेयात्—by 'एलिङि' (2374). च्—to smell'. The substitute जिघ्र also is चदन् and hence जिघ्रति etc. प्रायात्—प्रेयात् by ('वाङ्मयस्य संयोगादेः' (2378). चघ्राशोत्—चघ्रात् by 'विभाषा घ्राधेऽशास्त्रासः' (2376). आ—to make sound (blow) and to put fire to. धमति by 'पाघ्रा—etc.' (2360) आ—(श्वा) by 'धात्वादेः पः सः') तिष्ठति because the substitute

तिष्ठ is अदन्त । अधितष्ठौ—अधि—स्था + णल्—अधि स्था स्था औ (आत औ णल्)।
 अधि घा स्था औ (by 'शपूर्वाः खयः')—अधिघस्था औ—अधितस्था औ (by 'ऋस्वः'
 and अभ्यासे चर्च)—अधितष्ठौ (by 'स्थादिष्वभ्यासेन—' (2277)) ।
 स्थियात् by 'एलिङि' । दाण्—is substituted by यच्च् by 'पान्ना—' ।
 देयात् and not दायात् for this is घुसञ्जक and thus 'एलिङि' applies.
 ह्र to be crooked ; then लघूपधगुण = ह्ररति—

मित— । 'संयोगादेरन्वस्य—वे'ति अन्वयः । कस्मादन्यस्य इत्याकाङ्क्षां
 पूरयन् व्याचष्टे—घुमास्यादेरिति । 'घुमास्यागापाजहातिसां हलि' (६।४।६६)
 'एलिङि' (६।४।६७) 'वान्यस्य संयोगादेः' इति सूत्रविन्यासप्रकारः । 'आईधानुकी'
 (६।४।४७) इति चाधिक्ततम् वर्त्तते । तदाह—आत एत्वं वेत्यादि । तेन 'घुमास्थो-
 दिसूते अनुपात्तस्य संयोगादेर्धातोरित्याद्यर्थः । ग्लै इति संयोगादिर्घमास्थित्वानुपात्तश्च
 'आदेच, इत्यनेन कृतात्वादेशश्च तेनात्र प्राप्तिरेत्वस्य विकल्पेनेति दर्शयति, ग्लायात्—
 ग्लेयात् इति । लुङि सिज्लोपाभावसगागमाच्च रूपमीह—अग्लासौत् इति—'धनरम-
 नमातां सक्चे' (२३७७) ल्यनेन इत्यर्थः । अट् ग्लै सिच् तिप् इति स्थिते आदेच इति
 आत्वे कृते—सगागमे, सिच इटि अष्टकस्य ईटि—अग्ला सक् इट् सिच् ईट् इति
 जाते—'इट ईटि' (२२६९) इति सिज्लोपे अग्लास् ईतं—अग्लास् ईत्
 इति । स्वै व्यै इति । षोपदेशस्यापीत्यादि—तथाच 'धात्वादेः षः सः, इति सत्वे
 कृते तत्संसर्गात् षुत्वस्य निहत्या 'ष्ट्रै' अपि—'स्त्रै' एव भवति । एवञ्च तुल्यरूपता ।
 किं तर्हि षोपदेशो व्यर्थः । नेत्याह । षोपदेशफलान्वत्यादि । तिष्ठ्यासति इति—
 सन्प्रत्यये उदाहरणम् । तथाच ष्टौ सन् शप् तिप् इति स्थिते सत्वात्वयोर्धातोरित्त्वं स्त
 स्त्रा स्त्रा सति इति जाते 'शपूर्वाः खयः' इति तामात्रस्य शेषे तस्य ऋस्वे तस्य 'सन्वतः'
 (२३१७) इतीत्वे तिस्त्रासति इति सम्पद्यमाने इणः परत्वात् आदेशावयवत्वाच्च
 सकारस्य मूर्धन्यादेशेन पले प्राप्ते तिष्ठ्यासति इति सिद्धम् । स्त्रै इत्यस्य सनि तु
 तिस्त्रासति इत्येव । तस्य सस्य स्वाभाविकत्वेन आदेशावयवत्वाभावात् पलं न भवति इति
 भेदः । अतिष्यपत् इति—णिजन्तस्य स्थायतेश्चङि रूपम् । अत्रापि अट् ष्टौ + णिच्

+ चङ् + तिप् इति स्थिते सत्वे, आत्वे, षिचि पुगागने च अस्त्रापि चङ् त् इति जाते—'षेरनिटि' (२३१३) इति णिलोपात् स्याप् इति प्राप्ते तस्य 'षी चङ्युपधाया ऋक्' (२३१४) इति उपधाङ्गस्ते 'चङि' (२३१५) इति द्वित्वे कृते—अस्त्राप् स्याप् अत् इति सम्पद्यमाने—अपूर्व्या खय इत्यभ्यासे तकारभात्रस्य ऋदे तस्य ऋस्ते इत्वे तत्परत्वत्वात् पूर्ववत् धातो षत्वे अतिष्ठपत् इति षत्व फलति, स्या इत्यस्य चङि तु अतिस्त्रापदित्वेव तस्य सकारस्य—आदेशावयवत्वाभावेन षत्वाप्रवृत्तेरित्यवापि भेदः । घुमास्थेति स्यतेरेव 'घोऽनकर्मणि' इति देवादिकस्यैव कृतात्त्वेन यङ्ण—'निर्द्देश्' न तु 'न पुन' अस्य 'अत्रोपात्तस्य' 'पक्ष्ये' इत्यस्य—विभाषा घेत्यव च शाब्दाभ्या साङ्गचर्यात् श्यन्विकरणस्यैव यङ्ण न श्यन्विकरणस्य इति व्याख्यानादिति भावः । तेन 'अतएव' एव 'एलिङि' इत्यनेन सिञ्जलुक् च 'विभाषा प्राधेद्यङ्ग्यास'—इत्यनेन न क्रियते इति शेषः । अतएव सेयात्—इति लिङि असात् इति लुङि च नेति विभाष्यम् । सेयात्—कृतात्त्वानन्तरम् 'एलिङि'—इत्येतन्म । अगासीत्—अधासीदिति वत् । ओ वै—ओदित्करणे निष्ठानच्चायम्—वान इत्यादि । ननु पायतिरपि कृतात्त्वेन पा' इति जाते—घुमास्थेत्यनेनेत्वे कृते सति—पीयते इति स्यात्, लिङि च 'एलिङि' इति पेयात् इति स्यात् । किञ्च—'गातिस्थाप्रुपा' इति मिञ्जलुकि—अपादित्वपि सादिति चेन्नोवम् । 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति—पै इत्यस्य लक्षणेन पारूपत्वाद् यङ्ण नेति बोध्यम् । अघृत्वादिति—उक्तं हि 'दाधा घृत्वावि'त्यत्र दाप्दैपौ विनेति । तस्य—पिवादेशस्य—अदन्तत्वादकारान्तत्वात् इकारस्योपधात्वनिवृत्तेरिति भावः । एव जिप्र—तिष्ठादौ ज्ञेयम् । पेयात्—'एलिङि' । अपात्—'गातिस्थेति' (२२२२) मिञ्जलोपात् । प्रायात्—प्रयात्—'वान्यस्य— इत्येच्चविकल्पः । अत्रासीत्—अत्रात्—'विभाषा—' (२३०६) इति सिञ्जलोपे अत्रात् इति अन्यथा—'यमरम्—' (३३०७) इति सगागने सिच् इटि च अत्रासीत् इति । स्यादिश्चभ्यासेनेति—तेन इण् कृत्वा परत्वाभावेऽपि षत्वमित्याह अधितठौ इति । स्यात्—('एलिङि') दाप् इति दारूपत्वात् घुमञ्जकत्वेन एच्च—सिञ्जलुको—देयात् अदात् इति । ऋकौटिष्ये (अनिट्)—इति लघुपधगुणे ह्रस्वति—

२३७८ । ऋतञ्च संयोगादेर्गुणः ॥७४१०॥

दी— । ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्यात्त्रिटि ।
किदर्थमपीदं परत्वात् णत्व्यपि भवति । रपरत्वम् । उपधावृद्धिः
जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । ह्वर्त्ता । 'ऋद्वनोः
स्ये' (२३६६)—ह्वरिष्यति ।

The अङ्ग or the base of a root, ending in ऋ and beginning with a conjunct letter, is gunnated when त्रिट् follows. Though this rule is to enjoin गुण to the अङ्ग only when a कित् affix such as अतुस् etc., follows, yet it is to be taken to direct गुण to the अङ्ग also when the affix णल् follows. For this rule being subsequent to 'अचो जिति' (254—7. 2. 115) which teaches the वृद्धि substitute in णल् bars the same (and thus enjoins गुण) । The drift is :—Without this rule ह्व अतुस् would give जह्वरतुः (like चक्रतुः with यण्) and not जह्वरतुः for अतुस् being कित् would not have गुण । Hence the author says—किदर्थमपीदम् etc. Moreover the वृद्धि enjoining rule 'अचो जिति' (7. 2. 115) being prior to this rule (7. 4. 10), cannot come in, when णल् follows. Thus though 'ऋतञ्च—' (7. 4. 10) is mainly intended for कित्—affixes yet being पर or subsequent to 'अचो—' (7. 2. 115), it applies in णल् also. Thus the अङ्ग (ह्वृ) being gunnated will be रपर or followed by a र् by 'उरण् रपरः' (70). Then the penultimate of ह्वर् will have the वृद्धि substitute by 'अत-उपधायाः' (२२८२) । The अभ्यास ह्वृ will, by 'उरत्' (२२४४), 'उरण् रपरः' (७०) and ह्लादिः षष्' (२१७६) have ह (only), which again by 'कुहोश्चुः' (२२४५)

will make room for ज। Thus the form is जह्वार (with: च of णल् attached to it). जह्वरतुः (-by गुणः and रपरत्वम्) जह्वरः, (वस्,) like जह्वरतुः । जह्वर्यं—want of इट् by the भारद्वाजनियम=‘चतो—’ (२२८६). The rest is easy.

मित—‘द्यतेदिङि लिटि’ (७।४।८) इत्यतो ‘लिटि’ इत्यनुवर्तते । ऋदित्यनेन तदन्तस्य षष्ठ्यम् । षष्ठान्तमिदम् ।- ‘संयोगादे’ रिति ऋदन्तस्येति अङ्गस्य (अधिल्लतस्य) विशेषः तदाह—ऋदन्तस्य इत्यादि । इदानीं सूत्रप्रयोजनं विशिनष्टि—‘किदर्थमपीदमिति । यद्यपि अतुम् इत्यादीनां किञ्चन गुणाप्रवृत्त्या जह्वरतुरित्याद्यभिमत रूपसिद्धार्थमितदं गुणविपथकं सूत्रं प्रवृत्तं तथापि—णलि परे यथाङ्गस्य गुणो भवतो-त्येदर्थमेपीदं सूत्रं विभावनीयम् । तथाहि ‘अचो जिष्णति’ (७।२।११५) इति णलि षड्विधायकं सूत्रम् । तदपेक्षया तु इदं सूत्रम् (७।४।१०) परवर्त्ति । तेन परत्वादेतत् णलि षड्विं वाधित्वा गुणमेव विदधाति । ततश्च (गुणात् परम्) ‘उरण् रपरः’ (७०) इत्यनेन अङ्गस्य रपरत्वे ‘ङ्गर्’ इत्येवं रूपे जाते ‘अत उपधायाः’ (२२८२) इत्यनेन उपधाङ्गो ‘ङ्गार्’ इति सम्पद्यते इत्यङ्गकार्यम् । अथास्य तु ‘उरत्’ (२२४४) इत्येवम् ‘उरञ्जिति रपरत्वम् । हलादिः शेषः कुहोय रिति (२२४५) इति हकारस्य जकारादेशे जह्वर् अ (णल्) जह्वार इति भवति । एव जह्वरतुरित्यत्र गुणे रपरत्वे पूर्व्ववदभ्यासस्य जकारादेशे च रूपं सिध्यति । एवं जह्वरः । जह्वर्यं इति गुणे भारद्वाजनियमादिभिर्मन्त्रेषु च पूर्व्ववदभ्यासकार्ये च सिद्धम् । अन्यत्—ऋषट्म् । ऋादिनियमात्—जह्वरित् इत्यादि ।

२३८० । गुणोऽर्त्ति संयोगाद्यो. ॥७।४।२८॥

दी— । अर्त्तिः संयोगादेऽर्त्तदन्तस्य च गुणः स्याद् यकि यादावाङ्घातुके लिङि च । ह्यर्थात् । अङ्घार्पित् । अङ्घार्पित्म् ।

स्व ८३२ शब्दीपतापयोः । 'स्वरतिसूति—' (२२७८) इति
वेत् । सस्वरिथ—सस्वर्थ । वमयोस्तु—

The substitute गुण is enjoined to an अङ्ग or verbal stem which begins with a conjunct letter and ends in ऋकार and also to the root ऋ (both भ्वादि and जुहोत्यादि), when the aug. यक् and the आर्द्धधातुक लिङ् beginning with a य (i. e. परस्मैपद आशीर्लिङ् यात् etc) follow. Thus हृ + यात् (आशीः) = हृ + यात् = हृत्यात् (द्वित्व by 'अचो रहाभ्यां इ' (५८—८१४६) . अर्द्धापीत्—अट् + सिच् तिप्—अ हार (अनिट्) सिच् ईट् त्—अहार स् ईत्—अहार ष् ईत्—(द्वित्व by 'सिचि—द्विः परस्मैपदेषु—(२२८७)) । अर्द्धार्ष्टम्—तस् being replaced by ताम् of which again the त is changed into ट in contact with ष । अर्द्धापुः etc. खृ etc easy.

मित— । गुणः अर्ति संयोगोरिति च्छेदः । अर्तिथ संयोगादिथ (दन्तः) तयोरिति षष्ठीद्विवचनम् । 'रीडृतः' (७४१२७) इत्यत 'ऋत' इत्यनुवर्तते । तच्चाङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । अर्त्तः संयोगादेर्ऋदन्तस्य चेति (अङ्गस्येतिशेषः) । संयोगादेरित्यप्यङ्गविशेषणमेवेति द्रष्टव्यम् । 'रिङ् श्यक्लिङ्जु' (७५१२८) इत्यतो यगित्यनुवर्त्य सप्तम्यां विपरिणम्याह—'यकि' इति । 'अयङ् यि किङ्ति' इत्यतो 'यि' इति 'किति' इति चानुवर्तते । किञ्च 'अङ्गत्सार्द्धधातुकयोर्दीर्घः' (७४१२५) इत्यतो नञ्शब्दस्य प्रत्येकं योगात्—असार्द्धधातुके इति चानुवर्तते । तेन चार्द्धधातुके इत्यर्थलाभः । अपिच 'एतेर्लिङि' (७२१२४) इत्यतो 'लिङि' इत्यप्यनुवर्तते । तदेतत् सर्वं मत्वा यथायोगं विशेष्यविशेषणभावेन सम्बद्धा व्याचष्टे—सादौ आर्द्धधातुके इत्यादि । परस्मैपदीयाशीर्लिङि इति तु स्पष्टोऽर्थः । अर्त्तरित्यनेन भ्रादौ पठितस्य—जुहोत्यादौ च पठितस्य—ऋऋतोर्थं हणम् (भ्रादौ—ऋच्छतीति ; जुहोत्यादौ तु—इयत्ति इति रूपं वक्ष्यते) । 'अर्त्तिसंयोगायोर' इत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजन-

निति तत्त्वबोधिन्याम् । ह्वरथ्यात्—ह्वरथ्यास्ताम् ह्वरथ्यासु इत्यादि । प्रक्रिया
सुगमा । अह्वार्थीत्—लुङि—अह्व इह सिच ईद् त इति स्थिते सिचि हाङ्गिरिति-
वह्वी—इडागने च रूपम् । उयोगादिरिति किम् । क्रियात् । याशी इति किम् ?
सकृषीष्ट । आहंघातुके किम्—इय्यात् । स्व् शब्दोपतापयोरिति—अयमप्यनित् ।
- अथ कितोर्वस्यो परयो—'शुक्—' इतीप्सुवधेऽपि क्वादिनियमाद् इहभवत्ये-
वेत्याह—

३३८१ । शुक्ः किति ॥७।२।११॥

दो— । शिञ् एकाच्च उगन्ताच्च परयोर्गित्कितोरिट्
न स्यात् । परमपि स्वरत्यादिविकल्पं वाधित्वा पुरस्तात् प्रतिषेध-
काण्डारन्ध्रसामर्थ्यात् अनेन निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमान्नित्यमित् ।
सस्वरित् । मस्वरिम । परत्वात् 'ऋद्धनोः स्ये—' (२३६६)
इति नित्यमित् । स्वरिप्यति । स्वर्यात् । अस्वारोत् । अस्वा-
रिटात् । अस्वार्पीत् । अस्वार्ष्टाम् । स्मृ ८३३ चिन्तायाम् ।
ह्र ८३४ संवरणे । स्मृ ८३५ गतौ । क्वादित्वाच्चेत् । ससर्थं ।
सस्वव । रिङ्—स्त्रियात् । असापीत् । असाष्टाम् ।

The augment इत् is not directed (prefixed) to the गित् and
कित् affixes, (both) coming after the root शिञ् (शि) and after
monosyllabic (एकाच्च) roots ending in the उक् letters (उ, ऋ,
ए) । Though the rule 'स्वरतिमृतिमृत्यतिभूद्दितो वा (२२७८—७।१।४४)
is subsequent to this rule शुक् (7 2 11) and hence though
according to the 'विप्रतिषेध परिभाषा it possesses greater force, yet
this 'शुक्,—' will bar the same on the strength of the

reverse order of the enjoining and- prohibiting of इट् rules of Pāṇini. The meaning is this :—It is proper to enjoin some thing first and then to forbid the same when necessary but not vice-versa. But Pāṇini has dealt with the इट्—prohibiting rules first and then with the इट्-enjoining rules as for example नेड्विगिति (7. 2. ३) (निषेधकाण्ड) and 'आडघातुक-स्येड्वलादेः' (७२।३५) (विधिकाण्ड) । This wilful behaviour on the part of the Sutrakara shows that the विप्रतिषेध rule 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' is not to be adhered to in connection with इट् to व and म- etc. Hence finally on the ground of the handling of the prohibitory rules (प्रतिषेधकाण्ड) of इट् first (पुरस्तात्), rule 'श्रुतः—' yields greater influence than 'स्वरति etc.' (7. 2. 115) i. e. bars the same and forbids इट् (to गित् and कित् affixes). This being the case i. e. prohibition of इट् being due to व and म, the क्रादिनियम- appears and enjoins इट् to व and म- (for स्व् is not enlisted in 'कृ सृ ष्ट इ etc —2293) in a compulsory way. Thus सस्वरिव etc. (स्वृ स्वृ इट् व—स्वर् स्वर इव—स स्वरिव) । This is not the case, however, when लृट् and लृङ् follow ; for here the 'विप्रतिषेध' rule must be had recourse to and thus there will be नित्य इट् in स्वरिष्यति and अस्वरिष्यत् etc by the rule 'ऋद्धनोः स्थि' (२३६६—७२।७०) । स्वर्थात्— (आशीर्लिङ्) like ह्वर्यातः—This लृङ् form is effected when इट् is prefixed to सिच् by 'स्वरति—' (२२७६) and the वृद्धि substitute comes in by 'अतो वृद्धि' (२३३०) । (Thus—अट् स्वृ इट् सिच् ईट् त्—अ स्वार इय ईत्—अस्वारीत्) but when इट् is wanting, the form is अस्वारीत् etc. where in both case वृद्धि is effected by 'सिचि वृद्धि—'

(२२८७) । Here the सिच्, is not dropped inasmuch it is not preceded by इट् (अट् खृ सिच् ईट् त्—अस्वार्, ष्, ईत् etc. रिङ्, in आशीलिङ्, 'रिङ् शयक्लिङ्चु' (२३६७) ; असाक्षीत्—(लुङ्) the root (छ) being अनि सिच्, does not disappear and the root gets the वृद्धि substitute 'सिचि वृद्धिः—' (२२८७) ।

मित—। शिञ् (शिञ्, धातुः) उक् वेति समाहारवद्भात्—पञ्चमी 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' (२२४६—७।२।१०) इत्यत्र एकाच इत्यनुवर्तते । त उक् एव विशेषणम् । उक् इति प्रत्याहारः—उ ऋ लृ इति वर्णत्रययाहकः । त उ च तदन्तं लक्ष्यते । तदाह—शिञ्, एकाच उगन्ताच्चेति । 'गित्—कितो' रिति 'किति' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमीति बोध्यं किञ्च 'भ्लाजिस्थय—' इत्यत्र स्रु प्रत्ययगित्त्वम् एव न किञ्च तथाले 'धुमास्य'ति (२४६६) ईत्त्वमसङ्गात् । अतः कि इत्यनेन गितोऽपि, संश्लेष इति बोधनार्थमिदम् । इण्णस्यादिति—'निङ्वशि कृति' (७।२।८) इत्यतस्तदनुवर्तेरिति भावः । परमपि इति—यद्यपि 'स्वरतिसृति—' (२२७८—७।२।४४) इति इङ् विकल्पविधायकं शास्त्रं 'श्रुतः—' (७।२।११) इत्येतदपेक्षया परमपरवर्ति, तथापि—त परमपि, अश्वत्तिं श्रुतः इति सूत्रं बाधियते । अतु तादृशवाध किं मान तवाह—पुरस्तादिति । आदौ हि विधिरेव प्रवर्तयितव्यः पश्चात्प्रियेधः न तु तयोर्व्यत्यासेन निङ् वी युक्तः । पाणिनिस्त्वेवमेव कृतवान् । तथाच 'आङ् धातुकस्त्रे वलादः' (७।२।३५) इतीङ् विधायकसूत्रे पुरस्तात् (प्राक्) वक्तव्यं 'निङ्वशि कृति' (७।२।८) इतीङ् निषेधविधायकसूत्रमेव प्राक् प्रयोजितवान् । न तैनाचार्यस्य प्रमादो गम्यते । किन्त्वस्त्राय प्रयोजनम् 'प्रयोजनमनुद्दिश्य, न मन्दोऽप्यवर्तते' इति खरणात् । प्रयोजनञ्च 'परमपि—स्वरत्यादिविकल्प' वाधित्वा श्रुत इति निषेधो यथा प्रवर्तते इति । अत आह—पुरस्तादिति । एवञ्चेत्निषेधे प्राप्तेऽपि इड् भवत्येवेत्याह—क्रादिनियमात्—इति । उक्तं हि क्रादिसूत्रे ('ह्रस्वभ्र—' (२२८३) 'प्रहत्याश्रय प्रत्ययाश्रयो वा—यावान् इण्णियेधः स लिटि चेत् तर्हि क्रादिभ्य ए नानियेध' इति । अत्र च प्रत्ययाश्रय इण्णियेधः (गित्कितोरिङ्स्यादित्युक्तत्वात्)

स्वृधातुश्च क्रादिभ्यः अन्यः । अतोऽत्र भवत्येवेडिति फलितम् । सस्वरिव
 सस्वरिम (स्वृ स्वृ—इटव—स्वव् खव् इव—सस्व' इव इत्यादि) । लिटं
 विहायान्यत्र तु परत्वस्यैव प्रांत्वम् इत्याह—परत्वादिति । ऋद्धनोः—(७१२।७०)
 इत्यस्य 'स्वरति—' (७१२।४४) इत्यपेक्षया परवर्त्तित्वादिर्थः । तेन स्वरत्याद्युक्तम्
 इडविकल्प' वाधित्वा ऋद्धनोरित्यनेन नित्यमेवेडिति । उदाहरति—स्वरिष्यति
 इति । 'लुङि अस्वरिष्यत्—इत्यादि । लृट् लृङोः क्रादिप्रसङ्गाभावात्—
 पुराणादित्यादि नावतारितमित्यर्थे यम् । एकाचः—किम् । जागरितः । जागरित्वा
 इत्यादि । अस्वारीत्—इति स्वृधातोर्वेट्कत्वादित्पच्चे गुणे कृते रपरत्वे—
 अतो लुान्तस्य—' (२३३०) इति वृद्धिः । 'इट ईटि' (२२१६) इति सिञ्-
 लोपः । इडभावपच्चे तु अस्वार्षीत् इति—सिचि वृद्धिरिति (२२६७)
 वृद्धिः । इटः परत्वाभावात्—इट ईटोति सिञो लोपाविरहः । स्मृ चिन्नाया-
 मिति अनिडयं धातुः । तस्य—इडभावात्—अस्वार्षीत् इत्येव अस्वार्षीदितिवत् ।
 एवं ह्रस्व इत्यत्र । क्रादित्वादिति स्पष्टम् । रिड् इति—'रिड्—शयक्लिङ्क्षु'
 (२३६७) इत्यनेनेत्यर्थः । अस्वार्षीत्—इण्णषेधात्—सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः ।
 शिञस्तु श्रितः । श्रितवान् इत्यादि । अन्योगितां—भृतः । भूत्वा—इत्याद्यदाहरणानि
 ज्ञेयानि ।

२३२२ । सत्तिशास्यर्त्तिभ्यश्च ॥३१।५६॥

दो— । एभ्यश्चरेड् स्यात् कर्त्तरि लुङि । इह लुप्तशपा
 शासिना साहचर्यात् 'सर्त्तर्ती' जौहोत्यादिकाविव गृह्येते ।
 तेन भ्वाद्योर्नाड् । शोघ्नगतौ तु 'पान्नाधा—' (२३६०) इति
 श्रिति धौरादेशः । धावति । ऋ ८३६ गतिप्रापणयोः ।
 ऋच्छति ।

The affix अड् replaces the affix च्छि coming after सृ, शास्

and च । But here you cannot expect चङ् for शास् is लुप्तश्च् or लुगविकरण अदादि hence through the contact of the same, छ and च also are taken to be जुहोत्यादि, which roots also are लुप्तश्च् by 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (2486). Thus भ्वादि छ and च will not get चङ् (the difference in conj^s between them is—सरति (भ्वादि) ससत्ति^s (जुहो—) and चच्छति (भ्वादि) ष्यति^s (जुहो)) । The root स (भ्वादि) is conjugated as सरति etc. then it means 'slow movement' but when it signifies 'quick movement or running' it will be replaced by 'घी' in शच् by the rule 'पात्रो etc' (2360). Thus स शच् ति—घी शच्ति—धाव् षति—धावति । च to go and to cause to have—चच्छति by 'पात्रा—etc.'—

मित— । सत्ति^s च (छ) शास्ति^s च (शास्) षत्ति^s च (च) इति इहात्—पञ्चमीवहुवचनम् । 'अस्यतिवक्तिष्यातिभ्योऽङ्' (३।१।५२) इत्यतोऽङ् इत्यनुवर्त्तते 'विश्विद्रुसुभ्यः—' (३।१।४८) इत्यत, कर्त्त^s रीति, 'क्लि लुङि' इत्यतग्लिरिति 'लुङि इति च तदाह—' 'क्लिरङ्' इत्यादि । एतेन 'अडा' असरदिति भवत्विति न भवितव्यम् इत्याह—इहेति । चङ् विधिरथं जुहोत्यादिकस्य धातु पक्षे न तत्र भ्वादिगणस्य पक्षे । एव च धातुपक्षेऽपि श्यम् । शास् धातुर्हि अदादौ पठ्यते । तस्माच्च गणाच्छपो लुक् भवति—'अदि प्रथमिभ्यः शपः' इत्यादि वक्ष्यमाणत्वात् । तेनाथ धातु (शास्) लुप्तश्च भवति । सत्त्वं च (छ च) च जुहोत्यादिकावपि सः । तस्माच्च गणाच्छप श्चु भवति इति (२५८२) च वक्ष्यते । अतो लुगविकरणत्वरूपधर्मसाभ्यात्—शास्ति साहचर्यात्—'संसर्गात्' सत्त्वं च (छ च) इत्याद्यन्तस्य धातुद्वयम्—जुहोत्यादिकावपि जुहोत्यादौ—पठित्यमाणाविव गच्छते—स्वीक्रियेति अस्माभिरिति शेषः । तेनाथ पठितस्य सत्तेः पठित्यमाणाश्च च अत्तेरङ् न उभयोरेव भ्वादित्वात् । असरत् । अशिषत् । आरत् इति अङ् इति रूपाणि द्रष्टव्यानि । शीघ्रगतावित्विति । स गती इत्यनेन स धातोर्गतिसामान्यार्थे रूप दर्शितम्, यदा तस्य शीघ्रगतिरर्थः तदा—पाचत्यादिना धीरा-

देशो भवति श्वादी परतः । ऋ धातुरनट् । पात्रित्यनेन ऋच्छादेशे ऋच्छति इति ।
अथास्य लिटि गुणं दर्शयति—

२३८३ । ऋच्छत्यृताम् ॥७।४।११॥

दो— । तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋधातोः ऋतां च गुणः
स्याल्लिटि । णलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरुः ।

गुण is directed to the root ऋच्छ्, read in तुदादि, to ऋ read in
श्वादि and to those that end in ऋ, when (the tense affix) लिट
follows. The penultimate will have वृद्धि as before (see गुणोऽर्त्ति
संयोगाद्योः (२३७९)) । Thus आर आरतुः etc. ऋ ऋ णल्—अर् अर् अ—
आ अर् etc.—अत आदेः (2248) = आर् (by अत उपधायाः (2282))
अ = आर ; ऋ ऋ अतुस्—अर् अर् अतुस्—(अह्लादिः—) आर् (अत
उपधायाः) अतुस्—(२२४८) आरतुस्—आरतुः । Similarly—आरुः etc.

मित— । ऋच्छति + ऋ + ऋताम् इति समासगतच्छेदः । इत्वात्—षष्ठी
वहुवचनम् । ऋच्छति इत्यनेन तुदादौ—पठिष्यमाणस्य 'ऋच्छ (१२९७) गतीन्द्रिय-
प्रलयमूर्त्तिभावेपु' इत्यस्य ग्रहणम् ; तदाह—तौदादिकस्येति । ऋ इति श्वादेशे ह्यणम् ।
ऋताम् इति ऋदन्तान् सर्वान् गृह्णाति । 'ऋतश्च संयोगादिगुणः (२३७९—७।४।१०)
इत्यतो गुण इति 'दयतेर्दि' गि लिटि (२३८८—७।४।९) इत्यतो लिटि इति चानुवर्त्तते
तदाह—गुण इत्यादि । णलि प्रागवर्द्धति ऋतश्चेत्यत्र (२३७९) उक्तम्—किदर्थ-
सपीदमित्यादि । 'उपधायाः' (२२८२) इत्यनेनेति बोध्यम् । तथाच—ऋ ऋ णल्
इति स्थिते 'उरत्' (२२४४) 'उरण् रपरः' (७०) इति पूर्वखण्डस्थ—(अभासस्य)
गुणे रपरत्वे च कृते, ऋतश्चेति उरण् रपर इत्युत्तरखण्डस्य (अङ्गस्य) च गुणेरपरत्वे च
—अर् अर् अ इति जाते ह्लादिशेषे 'अत आदेः' (२२४८) इत्यकारदीर्घे उत्तर-
खण्डस्य च 'अत उपधायाः' इति ह्रस्वौ—प्राप्तया—आ आर् अ—आर इति भवति

एवमारतुरित्यत्र पूर्वखण्डस्य दोषेण—‘आ’ इत्येवं रूपे जाति अनेन (२३८२) गुणे
 उत्तर खण्डस्य—‘अर्’ भावे सम्पद्यमाने—आ अर्, अतुम् इति भवति ततो रूपम् ।
 एतत्पूर्वाभावे तु यथा बाधित्वा परत्वाद् गुणे अरतुरिति स्यात् । एवमारुहत्यादी ।
 अथास्य धलि भारद्वाजनियमाप्रित्यनिप्रिथे प्राप्ते आह—

२३८४ । इडत्त्यर्त्तिव्ययतीनाम् ॥७॥२॥६६॥

दो—‘अट्’ ‘अट्’ ‘व्येञ्’ एभ्यस्यलो नित्यमिट् स्यात् ।
 आरिथ । अर्त्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्षीम् ।
 गृ ८३७ घृ ८३८ सेवने । गरति । जगार । जगर्थ ।
 जयिव । रिङ् । यियात् । अगार्षीत् । धृ ८३८ हृच्छने ।
 सु ८४० गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । सुस्रुयात् । ‘णिश्चि—’
 (२३१२) इति चङ् । लघूपधत्वादन्तरङ्गत्वादुवङ् । असुस्रुवत् ।
 पु ८४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सुपोथ—
 सुपविथ । सुपुविव । सीता ।

The aug इट् is compulsorily prefixed to यल् coming after
 the roots अट्, अट् and व्येञ् (व्ये) । Thus अट् अट् इट् यल्—अर् अर्
 इय—आ अर् इय—आरिथ also in व and म आरिव आरिम (by इट् owing
 to क्रादिनियम) । अरिष्यति by—अट्जनोः स्त्रे—(२३६६), अर्यात्—(आशीलिङ्)
 गुण b)—‘गुणोऽर्त्ति—’ (२३४०) ; आर्षीत्—(लुङ्) by ‘आडजादी—’ and
 ‘सिचि हृदि. (२२८१) । Note that अट् will not have अङ् cp.—‘सति—’
 (२३८२) । जगर्थ—want of इट् by भारद्वाजनियम । जयिव by—क्रादिनियम ।
 रिङ् i. e by ‘रिङ् शयक्—’ (२३६७) यियात् (आशीलिङ्), अगार्षीत्
 by अट् सिचि हृदि and want of इट् । सु गतौ—this is what is stated
 in ‘णिश्चिदुस भ्यः—’ (२३१२)—अनिट् । सुस्रोथ = सुस्रु यल् सुस्रोथ (by इलादि—

‘सार्ध्वं’ and ऋतो भार—) । In णल्—सुखाव । In व and न—सुस्र, व । सुस्र, व by क्रादिनियम (कृत्तुम्— (२२१३)) and want of गुण due to the क्त्वि of व and न । सूयात्—दीर्घ by अकृतसार्ध्वं— (२२६४) । Because उरत्—is अन्तरङ्ग owing to its concern with चड् which lies within (अन्तः) it, will supersede लघूपधगुण, which, though subsequent to उवड् (‘अचिन्— (६।४।७७) and ‘पुगन्त—(‘७।३।३६), is concerned with तिप्—which lies without (वहिः) । Thus by the परिभाषा— ‘पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं वक्षीयः,’ उवड्—only is legitimate here, so अत्, स्रुत्तवड्, तिप्—असुस्रुवड्, अत्—असुस्रुव्, अत्—असुस्रुवत् (It is also to be noted that चड्, being डित्—‘सार्ध्वं—’ (२१६८) can not apply here). पु (सु)—here प्रसव means to permit and not to give birth to. पु + शप् तिप्—सु अति—सो अति (by सार्ध्वं— (२१६८)—सव् अति—सवति । सवत् । असवत् । सवेत् । सुषोव (वृद्धिः) सुषुवत् : (उवड्) सुषुवः (उवड्) । सुषोय—सुषुविध (option of इट् by भारद्वाज— नियम—सुषुविध (उवड् and इट् by क्रादिनियम) । सोता—लुट्, आशोः— सूयात्—

मित— । इट् + अच्यर्त्ति (अत्ति + अर्त्ति) व्ययतीनाम् इतिच्छेदः । ‘आङ्-धातुकस्येड् वलादे’रित्यत इडनुवृत्तादपि—इड् ग्रहणं स्पष्टार्थमिति नागिणः । अर्त्तीति भौवादिकजौहोत्यादिकयोरुभयोरपि ऋधातीर्ग्रहणम् । अत्ति—इत्यनेन अट्—धातुर्गृह्यते, तदाह—अट् इति । व्ययतिना च—वेज् धातुर्ग्राह्यः । धलो नित्य-मिट्—इति—‘अचस्तास्रुत्—’ (७।२।६१) इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । विभाषा सृजि—(७।२।६५) इति तु स्वरितत्वान्नानुवर्त्तते । ऋतो भारद्वाजस्येति निषेधे प्राप्तं वचनम् । ऋ ऋ इट् थ—इति स्थिते पूर्ववदभ्यासस्य—‘आ’ इत्येवं रूपे जाते अङ्गस्य च अर इति जाते आ अर इथ—इति स्थिते आरिथ इति । अग्निपति— ‘ऋद्धनोः—’ (२३६६) इति इट् । अर्यात्—‘गुणोऽर्त्ति—’ (२३८०) इति गुणः ।

आर्षेत्—आडागमे निवि ह्रदी च ढपम् । अनिट्त्वादिङ्भाषः । अगदं—भारवा
 निघमादिङ्निघेधः । अर्षिषं—क्रादिनिघमादिट् । पियात्—(पागोः)—‘विच्, म्
 —’ (२३६७) इति रिडादिरे, विच्, म् आग्याद् दीर्घांभाषि च ढपम् । अगार्षेत्
 आडागमे निवि ह्रदी ढपम् । अनिट्कत्वेन इट् परत्वाभावात् सिञ्जीयो न । सुयो
 सुसूव (ह्र ए भ ह — इति इङ्निघेधः) । स्यात्—‘अहृत्साधं—’ (२२८०) ।
 दीर्घः । लघूपधगुणादित्यादि । लघूपधगुणः परः—(‘पुरज्—’ ८।१।८६) उवड
 अन्तरङ्गः (अघिञ्— ६।४।७७) । तेन परमवि लघूपधगुणं बाधते ‘पृञ्चपरनिष्कार
 इति न्यायेनाम्—(उवडः) बलौयस्तात् । अयं भावः—असुरत् अ (अङ्) तु इति ष्यि
 ‘रिकाटकारस्य ‘सार्धधातुकार्धधातुकयो’रिति गुणस्य अङ्गिमितकस्य डिष्ठाभिप्रेतेः
 उवडपेक्षया परत्वात् तिपं निमित्तोक्तस्य रिकाटकारस्य लघूपधगुणोऽपि न । स
 (लघूपधगुणः) बहिर्भूततिबधेत्वाद् बहिरङ्गः । उवड्, तु अन्तर्गतचडपेक्षः
 अन्तरङ्गः । अतो लघूपधगुणं बाधित्वा उवडेव भवति । परादन्तरङ्गस्य बल
 रत्वादिति । ततश्च असुरत् इति सिद्धम् । पु इति (योपदेशः) । प्रसवगदस्य प्रा
 गभ्रमोचनार्थो नित्याह—प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । अन्धनुज्ञानम् अनुमतिः—‘ओ प्रथ
 —प्रज्ञा प्रधीति’ (अनुमति) इत्यादी दर्शनादिति भावः । सुयोष—सुप
 (भारवाजनिघमादिङ् विकल्पः) । सुपुषिषं—क्रादिनिघमादिट् । सोता—सुट् गु
 अथास निवि विञ्जीवमाह—

२३८५ । सुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ॥७।२।७२॥

दो— । एभ्यः सिञ्च इट् स्यात् परस्मैपदेषु । अनावी
 पूर्वात्तराभ्यां जिट्भ्यां साहचर्यात् सुनोतेरेव ग्रहणमिति ।
 असौपोत् । नृ ८४२ । अथणे ।

The augment इट् is prefixed to सिञ्, coming after सु, सु ar
 in परस्मैपद । Thus अट्, सु इट् सिञ्, तिप्,—असौ इ ० ईट् तु ।

by—‘सिचि ह्रिः—’ (2297) and सलोप by ‘इट ईटि’ (2266)—
असाव् ईत् by ‘एचोऽय्—’ = आसावीत् । Some say that this सु is not भादि
(‘पु प्रसवेच—य्योः’ but it is स्वादि, ‘पुञ् अभिषवे’ 1248—Root No.) on
account of its being interposed between एञ् and धूञ्, which also
are जित्—In that case there will be another form असौषीत् without
इट् (अट्, सु सिच्, ईट्—असौष् ईत् etc.) : अ to hear—

सित—। स्तु इति ‘एञ्, स्तौ’—अदादिः । सु इति ‘पु प्रसवेचय्योः’
(भादि) मतान्तरे तु धूञ्—अभिषवे’ स्वादि इति वक्ष्यति । ‘इड्च्यर्त्तिय्यतीनाम्’
(७२।६६) इत्यत इडिति । ‘अञ्जेः सिचि’ (७२।७१) इत्यतः सिचि इति च ।
‘तच्च षट्ठा विपरिणम्यते । तदाह—एभ्यः—सिच इडिति । परस्मैपदेषु—किम्—
अस्तीष्ट—अधीष्ट । असावीत्—अट् सु इट् सिच् ईट् त् इति स्थिते सिचि ह्रिः ‘इट
इटी’ति सिञ् लोपे रूपम् । पदान्तरमाह—पूर्वोत्तराभ्यासिति । पूर्वोत्तराभ्याम्—एञ्
धूभ्याम् जिट्भ्यां जलोपिभ्याम् साहचर्यात्—संसर्गात्—सुनोतिरेव—स्वादी पठिष्यमाणस्य
‘पुञ् अभिषवे’ इत्यस्मैव ग्रहणं तेन भादेरिति अप्राप्ते—असौषीत्—अट् सु सिच् ईट्
त् इति स्थिते ह्रिः, इटः परत्वाभावात्—सिञ् लोपस्तु न । शु अक्षणे इति—

३२८६ । श्रुवः श्रु च ॥३।१।७४॥

दी—। श्रुदः ‘श्रु’ इत्यादेशः स्यात् श्रुप्रत्ययश्च (शब्दविषये—
इति तत्त्वबोधिन्याम्) । श्रुपोऽपवादः । श्रुडिँत्वाद्वातोर्गुणो
न । श्रुणोति । श्रुणुतः ।

The substitute श्रु is posted in place of the root श्रु and
the affix (vikarana) श्रु (नु) is then affixed. This (श्रु) over-
rules श्रुप् here । The affix or vikarana श्रु—being डित् (by—‘सर्व-
धातुकसप्तित् (2234)), the root (श्रु) is not gunnated owing to the

(prohibition—'किङ्ति च' (2217) But वृ is gunnated when पित् affixes follow Thus शृणोति where तिप् is पित् but तम् being ङित्—we have शृणुत—

मित— । शुभ इति 'शु'—शब्दस्य ह्रस्वोऽकारवचनम् । अत चकारिण—'स्वादिभ्यः शु' (३११०३) इत्यत शु इत्यनुक्तमिति—तदाह शु प्रत्ययर्थेति । तत्त्वबोधिन्यां अप्रत्ययशेषत्वान्तरम्—'शब्दविषय इत्यधिकं दृश्यते तत्र फलितापकथनपरतया अधिकमपि सोऽप्यम् । स धातु केचित् स्वादौ पठन्ति । तत्र । तत्रान्वे चकार वैयर्थ्यापत्ते । स्वादित्वादेव शु प्रत्ययं सिद्धं श्भाप दर्शयितुमस्य ब्रह्मोपन्यास । शपोऽपवाद इति । अनेन कर्तृशसार्धधातुक एवास्य प्रवृत्तिरिति विभावनीयम् । ओर्द्धि'त्वादिति—'सार्धधातुक मपित्' (२२३५) इत्यननेति भावः । धातोः 'श इत्यस्त्वर्थः । तुमत्वथस्य तु पित्सु शुणो—भवत्येवेति दर्शयति—शृणोति इति । शृणुत—तस ङित्त्वात् नोर्गुणो न । अथास्य अन्तिविभक्तौ उवाङ्—प्राप्ते (यण्विध्यर्थम्) आह—

२३८७ । हुश्रुवोः सार्धधातुके ॥६॥४॥८७॥

दी— । लुहोतेः शु प्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वावर्णस्य यण् स्यादजादौ सार्धधातुके । उवाङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणोमि । शृण्वः—शृणुवः । शृण्मः—शृणुमः । शृणोथ । शृणुव । शृणु । शृण्वानि । शृणुयात् । शृयात् । अथौपोत् । ध्रु ८४३ स्थैर्ये । भ्रवति । अयं कुटादौ—गत्यर्थोऽपि । दु ८४४ दु ८४५ गतो । दुदोथ—दुदविथ । दुदुविथ । दुद्रोथ । दुद्रुव । णिथि—(२३१२) इति चङ् । अदुद्रुवत् । जि ८४६ जि ८४७ अभिमथे । अभिमथी नृनीकरणं नृनीभवनं च । आद्ये—सकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये—त्वकर्मकः । अध्ययनात् पराजयते । अध्येतुं ग्लाय-

तीत्यर्थः । 'विपराभ्यां जिः' (२६८५) इति तड् । 'पराजि-
रसोढः' इत्यपादानत्वम् ।

The substitute यञ् is enjoined in place of the उ of the root हृ and in place of that of an अङ्ग or verbal base to which is added the affix श्च, which is marked with more than one syllable or vowel (अच्) and the letter उ in which is not preceded by any conjunct letter at the outset,—provided a Sarvadhātuka affix, beginning with an अच् or vowel follows. This (यञ्) supersedes उवड् (directed by अचिश्नुधातुष वां वीरियडुवडौ (271—6.4.77)). Thus शृण्वन्ति (श् + शप् + भि = श्च श्च, अन्ति = श्चण् अन्ति = श्चण्, अन्ति = श्चण्वन्ति ; 'शृणोमि by नुप्रत्ययस्य पित्सु गुणः'—श्चण्वः—श्चण्वः by 'लोपस्यास्त्रान्तरस्यां स्वीः (२३३३) । श्चाव—(णल्—वृद्धि of श्च, for it is not replaced by श्च when आर्द्धधातुक affixes follow) . श्चोष—णल्—prohibition of इट् by 'क्लृ च ष ह—' (२२६३) and the अङ्ग is gunnated by 'सार्ध—(२१६८), श्चण्व (2nd per. pl. अ—here उवड् comes in by 'अचिश्नु—' (२७१) । श्चण् (लोट्, सार्धधातुक hence श्चणुप्रत्यय comes in and हि disappears by 'उतश्च प्रत्ययात्—' (२३३४) ; श्चण्वानि—गुण and अवादेश by 'आडुत्तमस्य—' (२२०४), 'पित्सु गुणः and 'एचोऽय्—' (६१) । श्चण्वान् (विधिलिङ्) । श्चण्वान् (आशीः)—दीर्घ by—'अङ्गत्—' (२२६८) । अश्रीषीत्—(लुङ्) ; वृद्धि by 'सिचि—' (२२६७) and the root being अन्तिट्—सिच्, does not elide. दृशोष—दृदविष (दृ + षल्) option of इट् by भारद्वाज-नियम i. e., by 'अचस्तासत्—' (2294) and 'क्तो—' (2296). दृदविष—इट् by क्वादिनियम and the affix व being कित्, the root is not gunnated and thus उवड् comes. दृशोष prohibition of इट् by

‘कस्यश्च’ (२१७३) Similarly दृष्टव (here लवङ् comes in by अचिगन्—
(२७१), अद्भुतवत् like असुखवत् (under rule २३४) जि जि—अभिभव means
to defeat and to be defeated In the former ense it is transitive
as गतुन् etc , and in the latter, it is intransitive as अध्ययनात् etc ‘thi
nks it unbearable to study’ Here जि is आत्मनेपद । by विपराभ्याम्—
(२६८५) and अध्ययन् takes the fifth case ending by ‘पराजे —’(५८९)

मित— । इय श्रुयेति इत्यात्—इटीदिवचनम् । अदस्य’ (६।४।१) इत्य
धिकृतमनुवर्त्तते । ‘एरनेकाचोऽसयोगपूर्वस्य (६।४।२) इत्यतोऽनेकाच इति अस
योगपूर्वस्य इति चानुवर्त्तते ‘इको यण्’ (६।४।२) इत्यतो ‘यण्’ इति च । ‘अचि-
श्रुधातु—’ (६।४ ००) इत्यतोऽचीति च । तच्च ‘माध्वधातुके इत्यस्य विशेषणम् ।
तेन तदादिविधिः । किञ्च श्रु इत्यनेन च तदन्त लत्यतः । तदेतत् सञ्च भ्रवाद्—
श्रुप्रत्ययान्तस्य इत्यादि । असयोगपूर्वस्य इति तु लकारस्यैव विशेषण न तु श्रुप्रत्ययस्य ।
तेन ‘आप्रु वन्ति’ इत्यत्र लवङ्गैव न यण् । लवङ्गोऽपवाद परत्वादित्यथ । शृण्वन्ति—
श्रु—शप् भि इति स्थिते अथ श्रुचेति आदेशादौ कृते—शृणु अन्ति इति जाते यथादेशे
(उकारभ्यानि वादेशे इत्यथ) शृण्व् अन्ति—शृण्वन्ति इति । जुहोतेस्तु जुह्वति इति
वत्यने । एव सुवन्ति इत्यादौ । इन्द्रुवो किम् ? योयुवति । युधातोयङ् लुकीदम् ।
अथ भाष्यम्—‘इश्रुयश्च प्रापयति भाषायामपि यङ्लुग् भवतीत्युक्ता—‘किमेतस्य
प्रापन प्रयाजण—वेभिदीति । चिच्छिदीति इत्येत् सिद्ध भवति’ इति । असयोगपूर्वस्य
किम् ? अल्लु वन्ति । लक रस्य प्रत्ययविशेषणत्वे तु ‘अल्लु वन्ति’ इत्यत्रैव नियेध स्यान्नल्लु-
वन्तीत्यत्रापि न प्रोच्यम् । शृणोमि—‘पितृसु गुण’ इत्युक्त्वाद् गुण । शृण्व —शृणुव —
लोपयस्यान्यतरस्यां लो’ (२३३४) इत्युक्त्वात्—पाश्चिकी लोप । णलि ङङी शृणुव ।
शृणोथ—यलि रूपम्—क स च ह म्नुद् स्रु शुवो लिटि । (२२६१) इति इच्छिपेधाद्
गुणे (माञ्च—(२१६८)) रूपम् । श्रुश्रुव लवङ्गि मध्यमवहुवचने रूपम् । शृणु—‘उत
अप्रत्ययादि’त्यस्य (२३३४) प्राप्तेर्हि लोपे रूपम् । शृणुवन्ति—‘आङुत्तमस्य पिच्छेति
आटि गुण अवादेशे च मीर्निरिति नि (२२०४—२२०३स, स), शृणुयात्—विधिलिङ् ।

अ्यूत्—'अकृत्—' (२२६८) इत्यागिपि दीर्घः । अग्रीषीत्—लुङ् सिचि ऋडा-
 विडभावे (अनिट्त्वात्) इटः परत्वाभावात् 'इटः इटि' (२२६६) इति सिञ्ज-
 लोपाभावः । ध्रु—स्थैर्ये—स्थिरत्वेऽग्मादेव ध्रुव इति । ध्रुवति 'सार्व—'(२१६८) इति
 गुणेऽवादेशे च रूपम् । दृद्दु इति आद्यस्य रूपं दर्शयति घलि—दुदोथ दुदविद्य भारद्वाज-
 नियमादिङ्विकल्पः । उभयतापि गुणः । उत्तरत अवादेशे विशेषः । दृदुविव—क्रादि-
 नियमान्नित्यमित् 'क्राद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत्,' वप्रत्ययस्य कित्त्वात् गुणाभावे 'अचिश्नु-
 —' (२०१) इत्यावङ् । अथ क्रादिसूत्रोपात्तस्य—(२२६३) द्रवते रूपमाह—घलि—
 दुदोथ—स्पष्टम् । दृद्दुव—क्रादिनियमादिग्नियेषधे—प्रत्ययस्य—कित्त्वाद् गुणाभावे पूर्व-
 वदुवङ् । अदृद्दुवत् चङि द्विले रूपम् । अत्र यद् वक्तव्यम् तद् (२३८४) सूत्रस्य—'लघू-
 पधगुणादि'तिवृत्ति—ग्रन्थव्याख्यानावसरे प्रोक्तम् । न्यूनीकरणमधःकरणम्—एतेन
 'कस्य चिदि'ति कर्मषष्ठोत्वाच्चेपात्—सकर्मकमिति गम्यते, तदाह—आदेश इति ।
 न्यूनीभवनमधोभवनम् । एतेन कर्तृसावस्याच्चेपादकर्मकत्वमनुमीयते तदाह—
 द्वितीयेत्विति—अन्यत् स्पष्टम् ।

दी— । अथ डीङन्ता ङितः । षिङ् ६४८ ईषडसने ।
 स्मयते । सिषिये । सिषियिद्धे—सिषियिध्वे । गुङ् ६४९
 अव्यक्ते शब्दे । गवते । जुगुवे । गाङ् ६५० गतौ । गाते ।
 गाते । गाते । इट—एत्वे कृते वृद्धिः । गै । लङ् इटि । अगे । गेत् ।
 गीयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (२४६१)
 इति सूत्रे ङङादेशस्यैव गाङो ग्रहणं न त्वस्य । तेनाङित्वात्—
 'धुमास्था—' (२४६२) इतीत्वं न । अगास्त । आदादिकी-
 ऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ६५१ घुङ्
 ६५२ उङ् ६५३ डुङ् ६५४ शब्दे । अन्ये तु 'उङ् कुङ् खुङ्
 गुङ् घुङ् डुङ्' इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अवते ।

ऊवे । 'वाष्पादाङ्' वलीयः' (परि ५६) इत्ववङ् । ततः
 सवर्णदीर्घः । श्रोता । श्रोप्यते । श्रोपीष्ट । श्रोष्ट । डवर्त ।
 जृडुवे । डीता । च्युङ् ८५५ जुगङ् ८५६ प्रुङ् ८५७ म्रुङ्
 ८५८ गती । 'क्नुङ्' इत्येके । रुङ् ८५८ गतिरिपणयोः ।
 रिपणं हिंसा । रुरुवे । रवितासे । धृङ् ८६० अवध्वंसने ।
 धरते । टध्ने । मेङ् ८६१ प्रणिदाने । प्रणिदानं—विनिमयः
 प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । 'निर्गट—' (२२८५) इति णत्वम् ।
 तत्र घुप्रकृतिमाडिति पठित्वा डितो भाप्रकृतेरपि ग्रहणस्य डष्ट-
 त्वात् । देङ् ८६२ रक्षणे । टयते ।

अथ डीडन्ता etc —। e uplo डीड् (968) विहायमा गती— डित्—
 । e आत्मनेपदिन । मिङ् (मि) to smale क्यते—मि शप् तिप् (b)
 धालादे—2264)—मी अते (b) माळं—' (2168) and 'टित—' । मिथिधे—
 duplication, गुण being barred on account of its क्लिप् । इयङ् b)
 अचिञ्—comes in and प्ल by 'इण्को—आदिश प्रत्ययो'—(211-12).
 मिथिधिट्—मिथिधिध्वे—option of टल by 'इण—' (2247)—
 (मि+ध्वे—मि मि इट् (बलादि—) ध्वे—मिथिधड इट् b) इयङ् । without
 टल—मिथिधिध्वे । गवत्—गु शप् त—गो अते—गश् अते । कुगुवे—गु ए—
 लु गुव् ए (b) कुङ्गोयु (2235) and अचिञ् etc) । गी to गु—गा+शप् ति
 by 'टित आत्मनेपदाना टिरे—गति (1) गा+शप्+आते=गा अ आते=
 गा आते by 'अक वर्णे दीर्घे.' (856 । 101)—गति (2) Here
 though the rule 'आतो डित (2235—/ 2. 81) was legitimate on
 account of its being posterior to the former ('अक—'), yet
 it (आतो—) does not apply on the ground that the परिभाषा
 'वाष्पादाङ् वलीय—' is superseded by सवर्णदीर्घ । But in गा शप् भ्—

गा—अ अन्ते—गा अन्ते—, the subsequent rule 'आत्मनेपदेष्वनतः' (2251—7. 1. 5) applies and thus अन्ते being replaced by अन्ते (अत् + 'टित आत्मनेपदानां टेरे' + ए) we get the same form गाते (3). इट् (first person sing.) being substituted by ए (by 'टित आत्मने—') गे gets the single वृद्धि substitute by 'वृद्धिरिति' (72—6. 1. 88). Thus गा शप् इट्—गा अ इट्—गाए=गे । In the case of the affix इट् of लङ्—अट् गा शप् इट्—अगा अ इ—अगा इ (लङ् not being टित्—'आद् गुणः' (69+6. 1. 87) applies =अगे— (गेत etc. in विविलिङ्— (अतो वेषः'—(2212). गासीष्ट—(आर्शीः सीयुट् सुट् त) । In the rule 'गाङ्कुटा—' (2561), the substitute 'गाङ्' of इङ् (1946) अर्धयने' अदादि comp 'गाङ् लिटि' (2459). is meant and this 'गाङ् to go' is (स्वादि) । Thus it being other than the गाङ् substitute is not डित्—by 'गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिङ्ङित्' (2461) and not being डित्—it does not get ईत् (ई) by—घुमास्यागापाजहातिसां हलि (2562). Thus अट् गा सिच् त—अगास्त । Haradatta and others take this to belong to the अदादि (class and not to स्वादि class as we have done. There is no distinction, however, as to the consequence. In the लिटि—ए form of लङ्, the process is—उ ए उ=उ उउदङ् ए— by the परिभाषा 'वार्षादाङ् वलीयः—An operation which is taught in the अङ्गाधिकार—possesses greater force than an operation which concerns the combination of letter i. e. which is taught in the Sandhi-rules.' Thus उवङ् comes first and then the 'वार्षा' (operation or सवर्ण दीर्घ by 'अकः—' (85) giving उ उवे—ऊवे ।

[Note that without this परिभाषा, the process would have been diametrically opposite i. e. सवर्णदीर्घ would come to operate,

first and then the चङ् operation and the result would have become उवे (उ उ ए=ऊ ए=उच् ए and not उवे (as shown above). Note also, by the way, that in some cases, though not in all, the authoritative explanation alone is our refuge (व्याख्यानमेव शरणागम्) and hence there runs the परिभाषा 'चङ्गञ्जुदाः पाणिनीयाः'—The followers of Panini do not insist on the taking effect of a rule, when its cause or causes disappear' (Kielhorn). This is why in the former, case ग् च (गच्) चति, the सुवर्द्धोर्ध्वं applies first and the चङ् परिभाषा later where as in this case (उवे) the चङ् परिभाषा or उचच् takes effect first and the वचं later.] षीदीष्ट—(आगोर्भिङ) ; षीष्ट—लुङ्—षाट् षीगिष् त इङिः) , उवते—डुङ् (ड्) + गप् + ते = डी च ते = डच् चते etc अट्टुवे निट्—ड in the चञ्जाम् is replaced by अ by 'कुञ्जोयुः' (२२४५) । मङ्—प्रविदान् means to exchange and also to give back, restore to—प्रणिगद्यते—। How to defend the षत्व of ति here, the rule 'नेमंदनदन्तपट्टपुमा—' (२२८५) read मा and not मङ् ? In answer to this he (Bhattoji) says that मात्र—how ever in the above mentioned (२२८५) rule, the reading should be 'षाट्टप्रकृतिमाङ्' in place of 'पुमा' so that the (लाक्षणिक or secondary) ड eliding माप्रकृति (or मङ्) also will be included as the ङित् दा प्रकृति (or ङिङ्) is taken within the पुमंशा । Thus the षत्व is legitimate. देह to protect—दयते ।

मित—। अथ ङीडन्ता इति—ङीङ् (१६८) विहायमा गतावित्यन्ता इत्येवं । ङित इति—आत्मनेपदिन इत्येवं 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' (२१५०) इति सूत्रान् । सिषिये—धोपदेशत्वान् षत्वम् (आदेश—' २१२ इत्यनेन) । सिषियिटे—विषियिध्वे—इणः, धीध्वंलुङ्लिटो धोऽङ्गान् (२२८१) इति मूर्धन्यादेशेन षत्वविकल्पः ।

इङ्गुणाग्रदेशाः । पाते गाते गाते—इति—तातांभेषु क्रमिण—रूपाणि—‘टित्
 आत्मने-पदानां टेरि’ इति सर्व्वत्र एत्वम् । एवञ्च प्रथमं स्पष्टम् । द्वितीये तु गा शप्—
 आते = गा अ आते इत्येत्वे रूपे स्थिते—‘वार्णादाङ्ग’ वलीयः’ इति परिभाषाव नाश्रीयते
 तस्य स्थान्येकत्वे एव प्रवृत्तेः । एवं च परमपि ‘आतो—ङितः’ (२२३६—७१।८१)
 इति सूत्रं वाधित्वा—‘अकः सवर्णे—’ (८५—६।१।१०१) इति दीर्घोक्तौ गा आते
 इति भवति ततोऽप्यनेनैव गाते इति । वार्णपरिभाषाश्रयणं तु ‘आत—’ इत्यस्य प्राक्
 प्रवृत्त्या गेते इति स्यात् । तृतीये तु—गा अ भ इति स्थिते ‘आत्मनेपदेष्वनतः (२२५८—
 ७।१।५) इत्यदादेशे एत्वे सवर्णदीर्घे च गाते इति सर्व्वत्र रूपं तुल्यम् । गासि गाधे
 गाध्वे । गौ—(गा अ इट्—गा अ ए—गा ए—वृद्धिरिति—७२) । गांवहे गामहे ।
 लोटि—गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व गाथाम् गाध्वम् । गौ गावहे गासहे ।
 लङि—अगात् अगाताम् अगात् । अगाथाः अगाथाम् अगाध्वम् । अगे (अट गा
 शप् इट्—अगा अ इ—अगा—इ—‘आद् गुणः’ इत्येत्वम्) । विधिलिङि—गेत
 गथाताम् गेरन् इत्यादि स्पष्टम् । गासोष्ट गासीयास्तामित्याद्याशीर्लिङि । अथ गाङ्
 गतौ इत्यस्य ङित्त्वात् ‘गाङ्कुटादिसुव—’ (२४६१)—स्थगाङो ग्रहणं नेत्याह—
 गाङ्कुटादीति । तत्र ‘गाङ् लिटि’ (२४५९) इत्यनेन इङ् (१०४६) अध्ययने
 इत्यत्रादिष्टस्य—गाङो ग्रहणं न त्वस्य भौवादिकस्य । अतएव गाङ् कुटादिव्यतिरिक्तत्वात्
 ङित्त्वं भवति । अङित्त्वाच्च घुमास्थिति—(२४६२) इत्वमपि न । तेन अगास्व
 इत्यादीन्त्येव लुङि रूपाणि न त्वगीष्ट इत्यादीनि । आदादिक अदादी पठितः अयम् गाङ्
 गतौ इति धातुः इति हरदत्तादयो मन्यन्ते । फलन्त्विति—तथाहि गा शप् ते इति स्थिते
 ‘अदिप्रभृतिभ्यः शपः’ इति शक् लुङि गाते इति रूपम् । आते इत्यादावपि समानमेव
 रूपम् । अथ ‘उङ्’ इत्यस्य रूपं दर्शयति—अवते इत्यादि, ओ शप् ते—ओ अते—अव्
 चते—अवते सास्वेति (२१६८) गुणत्वेऽवादेशः । लिटि विशेषमाह वार्णादाङ्ग
 वलीयः इति ‘संहिता कार्यात्—अङ्गकार्यं वल्वत्तरम्’ इति तदर्थः । तेन उ उ ए
 इति स्थिते उवङि प्राप्ते उ उव् ए इति जाते अकः—इति सवर्ण दीर्घोक्तौ । अन्यथा
 सवर्ण दीर्घो प्राग् विहिते ऊ ए इति स्थिते उवङि—उव् ए—उवे इति स्यादिति

भावः । ओषोष्ट—परतः प्राते—आग्निवि रपम् । ओष्ट—भुष्टि चाटयेति हतो
इडभावं च रूपम् । मेड् भौददाने इति । विनिमय. परिवर्तनेनादानम् । मनु 'नेन्दन-
दपत पद सुमास्यतिष्ठन्—' (२२८५) 'इति मूले माधातोःत्तरम्यथैव ने प्राट्प्रापमगेव-
शात्पूर्त्वं विधीयते 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तभेदति न्यायात्—मेडे य माचटिक-
त्वात् । तदाच तस्य न स्यादित्यव्याप्तिः । न च 'मा मा-दा-यष्टणेऽविशेष इदमुपगतस्य
अविशेषात् (साम-त्येन यष्टत्वात्) मेडोऽपि—स्यादिति वाच्यम् । तदात्वे हि स्यादिका-
योर्भेदमिड्भौश्रीरात्वे कृते 'प्रणिमाता प्रनिमास्यति इत्यादित्यपि न संस्ये स्यादित्यस्यानि-
गिति चेत् । मन्थम् । 'घुमंशागुणे (दधा मदाष्ट) प्रदिदयते प्रणिधयति इत्यादौ मन्थपच-
सिद्धये—भाष्यकारैरित्य' मिहामितम् । नेगदमट—इति कत्वविधौ—पुनः—' इत्यस्य
म्याने 'घुप्रकृतिमाङ्' इति पठनीयम् । घुप्रकृतिथमाङ् चेति इत्यः । प्रकृतिः क्वरेत्या-
कादृच्छयां पुष्पोक्तयोः (घुमाङोर्विष) । तेन न क्त्वाप्यस्यातिः । नापि मा माने इत्यत
मिनातिमिभोत्योश्च (मीड्भूमिभोश्च) अतिस्यातिः । 'माङ्' इति डकारानुवचकस्यैव
पठितत्वादिति (तत्त्वबोधनी) । अत भाष्यवचनञ्— '... अथयं रात (पुद्व्यत)
सार्धं प्रकृतियष्टण कर्षव्यम् । प्रणिमयते प्रणमयत इत्येवमथम् । तत् पुरस्तात्—
अपकृष्यते घुप्रकृती साप्रकृतौ चेति । यदि प्रकृतियष्टणं क्रियते प्रणिमिभोति प्रनि-
मिनाति । अत्रापि प्राप्नोति । अथ—क्रियमाणेऽपि प्रकृतियष्टणे इह कथाप्रभवति ।
प्रनिमाता प्रनिमातुं प्रनिमातव्यम् इति । आकारान्तस्य—दितो यष्टणं विज्ञायते ।
यद्येव तर्हि अक्रियमाणे प्रकृतियष्टणे—आकारान्तस्य दितो यष्टणं विज्ञायते एव
क्रियमाणेऽपि प्रकृतियष्टणे—दितो यष्टणं विज्ञायते । विज्ञातार्थेनापि (प्रणिमाता
प्रनिमातुमित्यर्थेन) चापि नार्थः । द्वाप एवैतस्याः परिभाषायाः 'लक्षणपदोक्तयोः
प्रतिपदोक्तस्ये वेति मा-मा-दा-यष्टणेऽविशेष इति । एतदेवाभिप्रेत्याह—तदेति णत्व-
विधावित्यर्थः । टीडिति—

२३८८ । दयतेर्दिगि लिटि ॥७१४।८॥

दो— । 'द्विग्यादेशेन द्वित्ववाचनमिष्यते' इति वृत्तिः ।
दिगेः ।

The substitute 'दिग्' replaces the root देङ् in लिट् । By this, 'दिग्' will not be duplicated—cp.—the vrittikara i.e. the Kasika vritti. 'It is intended that the duplication will be barred by the substitute दिग्' । Thus देङ् + ए = दिग् + ए = दिग्ये (इको यणचि (४७)) ।

मित— । द्यतेर्देङ् धातोः (स्थाने) दिग् (इत्यादेशः) स्यात् लिटि—इति सूत्रार्थः । एवञ्च देङ् + लिट् ए इति स्थिते दिग्यादेशेन (दिगीति लुप्तप्रथमाक-
मिति ज्ञेयम्—अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे) दिग् ए इति जाते 'लिटि धातोर्नभ्यासस्य'
(२१७७—६।१।८) इति द्विले प्राप्ते आह—'दिग्यादेशेन' इति । स्पष्टम् । वृत्तिरिति
भाष्यस्यापुत्रपलक्षणम्—'दिग्यादेशः क्रियताम् द्विर्वचनमिति । परत्वाद् दिग्यादेशेन
भवितव्यम् । तत्र साभ्यासस्येति वक्तव्यम् । एवं तर्हि (साभ्यासस्य इति वचनेनेत्यर्थः)
दिग्यादेशो द्विर्वचनं वाधिष्यते' इति तत्रस्थभाष्यवचनात् । न चैवं 'प्यायः पी' 'चच्छिङः
ख्याङ्' इति पी ख्याङ्भ्यामपि द्वित्ववाधनं स्यादिति वाच्यम् । तत्र 'परसप्तमीत्वाभावादिति
एतत् सूत्रस्थभाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । एवं वभूव इत्यत्रापि विषयसप्तम्याश्रयणात्
द्वित्वासिद्धिरित्यलम् । अत्र द्यते लुङि विशेषमाह—

२३८८ । स्थाघोरिच्च ॥१२।१७॥

दी— । अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित् स्यात् तडि ।
अदित । अदिथाः । अदिषि । श्यैङ् ८६३ गतौ । श्यायते ।
शश्ये । पैरङ् ८६४ वृद्धौ । प्यायते । पप्रे । प्याता ।
तैङ् ८६५ पालने । त्रायते । तत्रे । पूङ् ८६६ पवने ।
पवते । पुपृवे । पविता । मूङ् ८६७ वन्धने । मवते ।
डीङ् ८६८ विहायसा गतौ । डयते । डिङ् । डयिता । वृ
८६९ सुवनतरणयोः ।

The इत् or इ is the final substitute of the roots स्या and the six दा धा—technically known as 'च' and the affix सिच्, after them is कित्—in आत्मनेपद । Thus षट् दीङ् सिच् त + अ दा स् त (आदिष.— (२३७०))—अ दि त=अदित (स् लोप—by ङ्खादङ्गात् (२३६८)) similarly अदियाः etc. श्यायते—श्यैङ् + शप् ति (by 'टितः—') श्याय अ ते । शश्ये—श्यैङ् + ए = श्या ए—(by—आ देच)—श्या श्या ए—ग श्या ए (हलादिः शेषः)—शश्य् ष (by 'आतो लोप इटि च (२३७२)),—ष्यैङ् and वैङ् are like श्यैङ् । पूङ् to purify पवते = गुण and अवादेग । पुपुव by अभ्यासङ्गस्य and उवङ् । डौङ् to go in the sky डिङ्—by अभ्यासङ्गस्य and यण् । तृ to swim and cross—

नित— । स्या च पुत्र तयोरिति म्यान षष्ठी । तेन तयोः स्थाने इत्यर्थेनाम. । 'अलोऽन्यस्य—' इति अन्यस्य आकारस्यैव इत् (इ) इत्यादेशः । चकारार्थमाह—सिचोति 'असंयोगाक्षिप्त कित्' (१।२।५) 'इनः सिच्' (१।१।१४) इत्यतः कित्—सिचोरनुवर्त्तनादितिभावः । परस्मैपदेषु—नेदं प्रवर्त्तते—अस्यात् । अदात् । अधात् । आत्मनेपदेषु अदित—(षट् दा सिच् त—अदिम् त—अदि ० त 'ङ्खादङ्गादि' ति सिचो लोपः । एवम्—अधित । अस्थित । अस्थिवाताम् इत्यादि । श्यैङिति—शश्ये—'आदेचः—(२३७०) इत्यादि कृते अभ्यासङ्गस्ये, 'आतो लोप इटि च' (२३७२) इत्युत्तरखण्डस्य आलोपे च रूपम् । वैङ् श्यैङ्वत् । पुपुवे इति पूपु ए इति स्थिते पूर्वखण्डस्य ङ्गस्य उत्तरस्य उवङादेशे पुपुव् ए इति जाते रूपम् । पविता लुट् इत् । सूङ्—पूङ्वत् । डौङ्—डिङ् अभ्यासङ्गस्ये यणादेशे च रूपम् । तृ इति—

२३८० । ऋत इजातोः ॥७।१।१००॥

दी— । ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत् स्यात् । "इत्वीत्वाभ्यां-गुणहृत् विप्रतिषेधेन ।" (वार्त्तिक ४३७३) । तरति ।

‘ऋच्छतृग्रताम्’ (२३८३) इति गुणः । ‘तृफल—’ (२३०१) इत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः ।

The इत् or इ is the final substitute of the अङ्ग or base of a root that ends in long ऋ i.e. this ऋ is replaced by इ, then by ‘उरण् पररः’ (७०) the forms are किरति (कृ विक्षेपे.) गिरति (गृ निगरणे) etc. But in the case of तृ, this इत्व, though अन्तरङ्ग, will be barred by the subsequent rule सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः (७३८४) according to the Vartika—इत्वोच्चाभ्याम् etc. ‘After having barred the इत्व (ऋतइद्वातोः—७११००) and उत्त्व (उदोष्ठापूर्वस्य (७११०२), the गुण (सार्वधातुकार्द्ध—७३८४) and वृद्धि (‘अचो जिति’ ७३११५) will come in (to operate in their places in conformity with the विप्रतिषेध rule (‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’) । Thus तरति—ततार (पिपर्त्ति—पपार) etc. In तेरतुः, the process is तृ + अतुस् = तर् तर् अतुस् by ऋच्छतृग्रताम् (२३८३) = ० तेर् अतुस् by ‘तृफल—’ (२३०१) । Similarly तेरुः, तेरिच, तेरद्युः etc.

मित— । ऋदिति तदन्तस्य ग्राहकम् । ‘अङ्गस्य’ (६१४१) इति सप्तमाध्याय—परिसमाप्तिपर्यन्तमधिकृतम् । तदाह—ऋदन्तस्थेत्यादि । ननु इत्वे ळते किरति गिरतिवदत्रापि ‘तिरति’ इति स्यात्—तथा—‘पिपर्त्ति’ इत्यत्र ‘उदोष्ठापूर्वस्य’ (२४६४ —७११०२) इति उत्त्वं स्यात् तयोरन्तरङ्गत्वादिति चेत् । न । तन्निषेधपरवाचिक—सज्ञावात् इति वार्त्तिकमुपन्यस्यति—इत्वोच्चाभ्यामिति—इत्वञ्च उत्त्वञ्च (इन्द्रः) ताभ्याम्—ल्यब्लोपे पञ्चमी । इत्वोत्वे वाधित्वा इत्यर्थः । गुणवृद्धौ कर्त्तृपदे । विप्रतिषेधेन द्वैतौ करणे वा तृतीया । तेनायमर्थः—‘विप्रतिषेधे परं कार्यम्’ इति सूत्रं निमित्तीकृत्य अन्तरङ्गमपि इत्वम् उत्त्वञ्च वाधित्वा गुणः (‘सार्व—’ ७३८४) वृद्धिश्च (अचाजिति—७३११५) भवतः । अतः तरति, ततार, पिपर्त्ति, पपार इत्यादि

सिध्यति । एतेन 'पूर्वपरमित्यान्तरङ्गापवादानामिति परिभाषात् नाश्रितव्येति विभाव-
नीयम् । अथ तैरित्यादेः प्रक्रिया दर्शयति—ऋच्छेति । अभ्यासलोपयोत्वपि द्रष्टव्यम् ।
एव तैरिष, तैरिषु, तैर । ततार—ततर, तैरिष, तैरिम ।

२३८१ । वृत्तो वा ॥७१२३८॥

दी— । इङ्ङञ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि ।
तरिता—तरिता । 'अलिटि' इति किम् ? तैरिष । 'हलि च'
(३५४) इति दीर्घः । तोर्यात् ।

The augment इट्, coming after इङ्, ङञ् and roots ending in long ऋ, becomes long optionally—except when लिट् follows. Thus in लुट्—तरिता—तरिता (तृ इट् ता—तर इ ता गुण—by सञ्ज्ञेधातु— (२३६४)) Why say अलिटि—not in लिट्— witness तैरिष (without the long alternative) । In आगी.—the form being तृ यात्—तिर् यात् ('ऋत इन्—' (२३६०), 'उरण् रपर.' (७०), here गुण does not apply ; for यासुट् is कित by 'किदाशिषि') । But the rule 'हलि च'(३५४) applies giving तोर्यात्—similarly, तोर्यां, कीर्यां, गौर्यां etc

मित— । इ च ऋत चेति समाहारदन्धेन वृत् इति, तस्यात्—इति पञ्चम्यन्तम् । इ इति इङ्ङञ्जीर्याहकम् ऋत इति च तदन्तस्य । तदङ्ङ—इङ्ङञ्भ्यामृदन्ताच्चेति । 'आईधातुऋच्छेड्बलादेः' (७१२३५) इत्यत इटमनुवर्त्तौ घञा विपरिणम्याह—इटः इति । 'यहीऽलिटि दीर्घः' (७१२३७) इत्यतोऽलिटोति दीर्घ इति चानुवर्त्तते तदाह—दीर्घ इत्यादि । तरितेत्यादि गुणे रपरत्वे दीर्घविकल्पः । अलिटि इति प्रसज्यप्रतिषेध—तेन लिटि न स्यादित्यर्थः । अतो लिटि उदाहरति तैरिष इति । तोर्यात्—आशिषि यासुटः कित्वाद् गुणाभावेऽऋत इति इत् रपरत्वं हलि चेति (३५४) दीर्घश्च । एतं कोऽगौर्यांशोऽः । तथास्य सिचि इटो दीर्घो नित्याह—

२३८२ । सिचि च परस्मैपदेषु ॥७१२।४०॥

दी— । अत्र वृत् इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ।

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुप्. ८७० गोपने । तिज ८७१
निशाने । मान ८७२ पूजायाम् । बध ८७३ बन्धने ।

The augment इट् does not get the long substitute when it comes after वृत्, वृच् and ऋकारान्त roots, provided सिच्—follows in the परस्मैपद । Thus अतारिष्टाम् (अट्, तृ इट् सिच्, ताम् (तस्) —अतार् (सिचि वृद्धिः—' २३८७) इषत्ताम् etc). वृच्—अवारिष्टाम् । The former (वृत्) is आत्मनेपदी hence it has got no such form similarly अतारिषुः etc. The singular form is अतारीत् (सिच्, लोप by 'इट इटि' २२६६) ।

अथ etc.—Now we take up the eight अनुदात्तेत् or आत्मनेपदी roots (beginning with गुप् and ending in हृद(८७७)). तिज—to sharpen etc.

मित— । 'आर्द्धधातुकस्थेत्—' (७१२।३५), 'गृहीऽलिति दीर्घः' (७१२।३७) 'वृत्तो वा' (७१२।३८), 'न लिङि' (७१२।३९), 'सिचि च परस्मैपदेषु' (७१२।४०), इत्यष्टाध्यायीसूत्रक्रमः । तदाह—अत्रेति । परस्मैपदपरे सिचि इत्यर्थः । वृत्तः—वृत्-वृजभ्यामृदन्ताच्च परवर्तिन इटो दीर्घादेशो न । आत्मनेपदित्वाद् वृत् उदाहरणं नास्ति । इतरयोस्तु अतारिष्टाम् अवारिष्टाम्—सिचि वृद्धीदीर्घाप्राप्तौ च रूपम् । एवमतारिषुः अवारिषुः इत्यादौ । सिचि तिपि तु अतारीत्—'इट इटि' (२२६६) इति सिज् लोपे वृद्धी रूपम् ।

अष्टाविति । गुप् इत्यारभ्य हृद पुरीषोत्सर्गे (८७७) इत्यन्ता इत्यर्थः । निशानं तीक्ष्णीकरणम् इत्यादि ।

२३८३ । गुप्तित्ज्किङ्गः सन् ॥३।१।५॥

२२८४ । मान्वधदान्शानभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥३१६॥

दी— । सूत्रद्वयीक्तेभ्य. सन् स्यात् । मानादीनामभ्यास-
स्येकारस्य दीर्घश्च । 'गुपेर्निन्दायाम्' (वार्त्तिक १६८७) ।
'तिजिः चमायाम्' (वा—१६८८) । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारि'
(वा—१६८९) 'निग्रहे' 'अपनयने' 'नाशने' 'मंगये' च ।
'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा—१६९२) 'वधेयित्तविकारे' (वा—
१६९३) । 'दानिरार्जवे' (वा—१६९४) । 'शानेर्निशाने'
(वा—१६९५) । 'सनाद्यन्ताः—' (२३०४) इति धातुत्वम् ।

The affix सन् is added to roots (गुप्, तिज् कित्, मान् वध् दान् and शान्) mentioned in (these) two rules And the इकार occurring in the अभ्यास (duplicate) of मान् etc (वध्, दान्, शान्), becomes दीर्घ or long (But these roots will not take सन् in the sense attached to them by Panini but in particular senses as expressed by the vartikakara Thus गुप् takes सन् in the sense of censure , तिज् in the sense of patience or enduring , कित् in the sense of healing a disease, punishing, removing, destroying and in the sense of apprehension , मान् in the sense of wishing to know i e deciding , वध् in the sense of affecting the mind , दान् in the sense of straightforwardness and शान् takes सन् in the sense of whetting After सन् has been added (to them) they will be considered as secondary roots by 'सनाद्यन्ताधातव' (2304)

नित— । मानवधदान्शान्भ्य + दीर्घ. + च + आभ्यासस्य इतिच्छेद । सूत्रद्वयी

क्तैभ्य इति—गुप्, तिज्, कित् इत्येभ्यः मान्, वध्, दान्, शान् इत्येतेभ्यश्च इत्यर्थः । ततः
 आभ्यासस्य इतिक्केदः । अभ्यासस्य विकारः आभ्यास (अणप्रत्ययः) स च 'सन्वतः'
 (२३१७) इत्यत्र विहितस्य इत्वस्यैव ग्राहकः न तु 'ऋस्वः' (२१८०) इति ऋस्वस्य इति
 'गुणो यङ् लुको' (७४८२) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तदाह मानादीनामिति ।
 अथमर्थः—गुपादिभ्यो मानादिभ्यश्च मन् स्यात् । विशेषस्त्वयं यत्—मानादीनामेव
 अभ्यासावयवस्य इकारस्य दीर्घ इति गुपादेन्नाटशादेशाभावात् । सन्वतेभ्यः सूत्रकार—
 निर्दिष्टादिषु न भवति किन्तु वार्त्तिकह्यदिहितार्थेष्वेवेति वार्त्तिकसप्तकमुपन्यस्य दर्शयति
 गुपे—निन्दायाम् इत्यादि शानिर्निशानि इत्यन्तम् । चसा शक्तौसत्यामुष्यहिसनम् ।
 उपनयनं दूरीकरणम् । संशयो विचिकित्सा (विचिकित्सातु संशय इति कौषात्) ।
 जिज्ञासा विचारः 'मानेर्विचारि' इति वृत्तिग्रन्थात् । चित्तविकारो घृणादिः । आर्कं
 कापव्यविरहः । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । सनाद्यन्ता इति धातुत्वमिति—तत एभ्यः
 शप्तिवादयः स्युरिति भावः ।

२३८५ । सन्वडोः ॥६।१।८॥

दी— । सन्नन्तस्य—यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु
 द्वितीयस्य । अभ्यासकार्थम् । गुपिप्रभृतयः किङ्किना निन्दा-
 द्यर्थका एवानुदात्ततः । दान्शानौ तु स्वरितेतौ । एते नित्यं
 सन्नन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुवन्धकाश्चुरादयः । अनुवन्धस्य
 केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तङ् । धातोरित्यविहितत्वात् सनोऽत्र
 नार्द्धधातुकत्वम् । तेनेङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्साञ्चक्रे ।
 तित्तिच्छते । मौमांसते । भष्भावः । चर्त्वम् । वीभत्सते ।
 रभ ८७४ राभस्ये । आरभते । आरिभे । रब्धा । रप्सते ।
 ड, लभष् ८७५ प्राप्ते । लभते । ष्वञ्ज ८७६ परिष्वङ्गे ।

The first syllable of any root and the second syllable of any

अजादि (beginning with an अच् or vowel) root are duplicated after the roots (both इजादि and अजादि) have been affixed with सन् and यद्. These desiderative and frequentative roots will then have the operations due to duplication viz—इजादिज्ञेय etc. The roots मुवि etc, except क्तिन्, १. ८ गुप् तिग्, मान् and अय् are अनुदात्तेत् (आत्मनेपद) in the senses of censure endurance or forbearance etc. etc. The rest two दान् and ज्ञान् are स्वरितेत्—(i. e. they are आत्मनेपद—only when the result of the action accrues to the agent) These seven roots are always used as desideratives. In the senses other than censure etc. i. e. in the senses of conceding etc, they have not the अनुदात्त अनुबन्ध and belong to the चुरादि class (and not to the भ्वादि). But when they are taken to belong to the चुरादि class, they will take both the आत्मनेपद or परस्मैपद termination according as the friction rests on the agent (ऋणुगे क्रियाफलं) or not (परकर्मणे क्रियाफलं) by the rule 'विषय' (2654—1.374) Thus the Pāṇini's instruction in the धातुपाठ, that these roots are अनुदात्तेत् or आत्मनेपदिभः, when used singly, is of little consequence, for they are never used singly. Hence the अनुदात्तानुबन्ध having no scope there; i. e. in the cases of the roots' being singly used, they (roots गुप् etc) will have तद्,—(only) after they have been affixed with सन्. Here (in गुप्तिज्किञ्च सन्) the affix सन् is not an आर्धधातुक for there is no mention of the term 'धातो' (as in 'धातोः कर्मण —' (2608) 'धातोरेकाधो—' (2629), etc.) Hence neither इट् will be prefixed to सन् nor will गुष be enjoined.

to a root, followed by this सन् । Thus जुगुप्सते—(गुप् सन् शप् ते—गुप्
 गुप्—म् अते—गुगुप् स अते—जुगुप्स अते ('कृहोयुः—2245)—जुगुप्सते—
 ('अतो गुणे' (191) । जुगुप्साच्चरत् by 'कार्प्रत्ययादाम्—' (2309) and अतो
 लोपः (2308). तितिचते—तिञ् तित्ज सन् शप् ते=तितिञ् अ ते then
 by 'खरि च' (121) तितिक् स अते (इण्कोः—(211) and आदेशप्रत्यययोः—
 212) —तितिच्च अते—तितिचने (by अतो गुणे—191). सौमांसते—मा
 मान् स अने—म मान् स अते ('ऋद्धः' 2180)—मिमान् स अने—by 'सन्त्यतः'
 —2317)—मोमान् स अने ('मान्बधदानुशान्भ्यो—2394)—मीमांसते
 ('नश्चापदान्तस्य झलि' 123 and 'अतो गुणे' 191) । भष्भवः and चर्त्
 are applicable in वीभत्सते—ववध् स अते—वीवध् स अते—वीभवत्सते
 ('एकाचो वशो भष् भवन्तस्य सध्वोः—329)—वीभवत्सते (खरि च 121) ।

मित — । सन् च यङ् चेति (इन्द्रः) तयोरित्यवयवषष्ठी । 'येन विधिस्तदन्तस्ये'ति
 सन्नन्तस्य यङन्तस्य चइत्यर्थलामः । 'एकाचो द्वि प्रथमस्य—' (६।१।१) 'अजादेर्हि तीयस्य'
 (६।१।२) इति सूत्रद्वयमनुवर्त्तते तदाह—सन्नन्तस्य इत्यादि । सन् यङोरित्यत्र पर-
 सप्तमोमाञ्चित्य 'सति यङि च परे' इति व्याख्याने तु प्रतिपूर्वादिनः सनि प्रतीषिषति
 इति सन्प्रत्ययसहितस्य द्वित्वं न स्यात्, तथा अटघातीर्यङि—यङ्प्रत्ययसहितस्य
 अटनेर्हि त्वाभावात्—अटाद्यते इति न सिद्धेत्— । तेनावयवषष्ठीमवलम्ब्या तदन्त-
 विधिना व्याख्यानमेव साधोयः । परसप्तम्या व्याख्याने प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसक्तोरिति
 ज्ञेयम् । अथ गुपादिषु—के केध्वर्थेषु अनुदात्ततः स्वरितेतो वा भवन्ति इति विवेक-
 प्रदर्शनपरःसरं तेषां नित्यानित्यसन्नन्तत्वं—व्यवस्थापयति—गुपिप्रभृतय इति । किद्-
 धिन्ना गुप् तित्जमान्बधाश्चत्वार इत्यर्थः । एते 'गुपेर्निन्दायां,' 'निजिः चेमायाम्'
 इत्यादिषु—वार्त्तिकरुद्रविहितेष्वेवाधेषु—अनुदात्ततः आत्मनेपदिनः सन्तः सन्प्रत्ययं
 लभन्ते । किद्घातुः परस्मैपदिषु पठिष्यमाणत्वाद् यद्ययं अनुदात्तेद्भवति तदा
 व्याधिप्रतीकाराद्यर्थपञ्चकेषु एव सन्भाग् भवति । दानशानौ त्विति— । एतौ दान्
 खण्डने—शान् तेजने इति स्वरितेतसु पठितौ इह त्वात्त्वनिशान्थोरिवार्थयोः सन्भागी

भवत । एते इति गुप्तिज दयः सप्त इत्यर्थः । नित्यं सन्नन्ता इति । निन्दाद्यर्थेषु इति योज्यम् । अर्धांशरेष्विति— । धातुपाठोपात्तेषु—गोपनाद्यर्थेषु इत्यर्थः । 'अनुवन्धका.' अनुदात्तेत्त्वलक्षणानुवन्धरहिताः सन्त चुरादौ पञ्चाने नतु भ्रादौ । तत्र च (चुरादौ) धानुदात्तानुवन्धकरणेऽपि 'णिचयेति' कर्त्तृशेषे फले तद् स्यादेव । ननु तर्हि केवले (णिज्ज्विरहिते) गुपादेः अनुदात्तानुवन्धकरण व्यर्थम् केवलस्य धातोः प्रयोगाभावात् तत्राह—अनुवन्धस्य इति । यतः केवलस्य गुपादेरात्मनेपदत्वेन प्रयोगाभावात् तत्रानुवन्धकरण व्यर्थं ततः सन्नन्तस्यैव तस्य (गुपादेः) आत्मनेपदत्वेन प्रयोगः । अथ स्पष्टार्थ—गुपादेः केवलस्य 'अथाष्टावनुदात्तेतः' इत्याह्ला आत्मनेपदं विधीयते । अथच एतेषां केवलत्वेन (णिजादिसहायरहितत्वेन) प्रयोगो न दृश्यते । तेन अनुदात्तेत्त्वलक्षणानुवन्धकरण व्यर्थम् । न च णिजर्थे तन्विधानमिति वाच्यम् । तत्र कृतेऽप्यकृतेऽपि वा तर्हि—णिचयेति कृत्तृशेषे फले तद् भवत्येव । अतः परिशेषान् सन्त्येव तद् यतः सन्निसौ विहायैव न प्रयुज्यते । तत्रापि (सन्त्यपि) निन्दे द्यर्थेऽप्येव तद् न गोपनाद्यर्थेषु इति । धातोः रितौति—तथाच—'धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छर्था वा ; 'धातोरेकाचो ह्लादेः क्रियासमभिहारे यद्' इत्यनयो 'धातो'रिति सन् यदौ विधीयते तेन तत्र सनयङोराईधातुकत्व भवति । अतः तु ('गुप्तिज्किदभ्यः सन्' इत्यादिषु) ताडशविधानविरहः । अतोऽत्र सन्नन्तो नाईधातुकत्व' किन्तु सार्वधातुकत्वमेव । यतश्चाईधातुकत्व नास्ति अत इङ्गुणावपि न भवतः । जुगुप्सते—गुप् सन् शप् ते—गुप् स अते—गुप् गुप् स अते—गुगुप् स अते—जुगुप् स अते ('कुडोयू — (२२४५) —जुगुप्सते ('धतो गुणे' (१२१)) । जुगुप्सा चक्रे—काम्प्रत्ययादा- मित्याम् । अतो लोप इत्यलोपः । काम्प्रत्ययवदित्यनुप्रयुक्तस्य कृञोऽप्यात्मनेपदम् । तितिसते—तितिज्सते—तितिगुप्सते चो.कृगिति कुत्वेन ग. । तस्य खरि वेति चल्- न कः । ततः सनः प्रत्ययावयवत्वात् इत्यङ्को आदेशप्रत्यययोरिति षत्वम् । मीमांसते—मामान् सते—ममान् सते—इत्स इति इत्स, मीमान् सते सन्त्यत (२३१७) इति इत्वम्, मीमान् सते मानवधेति दीर्घं.—मीमांसते 'नद्यापदान्तस्य भक्ति (१२२) इत्य- नुस्वार' । भध्भाव इति—'एकाचो वशोमध्—'(८२ ३७) इति वधो वकारस्य भकारः ।

चर्त्वंमिति 'खरि च' (८।४५) इति वधी धकारस्य—तकारः । ततः भत्सिति भवति । 'पूर्ववासिद्धम्' (८।२।२) इति भषत्वचर्त्वंयोर्द्विलं प्रति (एकाचो द्वि— ६।१।२) असिद्धत्वाद् द्वित्वादिकं प्राक् सम्पाद्यं ततो भषत्वचत्वे इति भावः । एव ववध सति इति स्थिते इत्वदीर्घत्वमष्चर्त्वेणु ह्यतेषु वीभत्सते इति । इति गुपादयश्चत्वारो गताः । कितिप्रभृतयस्त्वयस्यु तव तव धातुपाठक्रमेणोदादिष्यन्ते ('न दृशः' (२४०७) इत्यत्र द्रष्टव्यम्) । रभ इति रामस्यं शीघ्रीभावः उपक्रमोवा । प्रायेणाङ्पूर्वं इति दर्शयति—आरभते इति ; आरभे—एत्वाभ्यासलोपी । रब्धा—लुटि तासि रूपम् । भलः तकारस्य धकारः—ततो भलां जशिति भकारस्य वकारः । रप्स्यते—रभ्यते इतित स्थिते खरिचेति चर्त्वं न भस्य पत्वम् । डुलभष् डित् करणं 'डितः क्तिः' इत्यर्थम् । पित्—रुरणन् 'षिद्धमिदादिभ्योऽङ्—' इति 'लभां' इत्यर्थम् । लभते इति । लिट लङीस्तु—विभे अलध्व इत्यादि । लृट्—लस्यते । पृञ्ज इति षोपदेशः अनिट् व ।

२३८६ । दंशसञ्जष्वञ्जां शपि ॥६।४।२५॥

२३८७ । रञ्जेश्व ॥६।४।२६॥

दौ—। एषां शपि नलोपः । स्वजते । परिष्वजते । 'अन्यग्रन्थिदन्निस्वञ्चोनां लिटः कित्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरम् । 'देभतुः' 'सस्वजे' इति भाष्योदाहरणदेकदेशानुसृत्या—इहाप्याश्रीयते । 'सदेः परस्य लिटि—' (२३६१) इति सूत्रे 'स्वञ्ज रूपसंख्यानम्' (वा ४८६८) । अतोऽभ्यासात् परस्य—षत्वं न । परिष्वजते—परिष्वज्जे । सस्वजिषे—सस्वज्जिषे । स्वङ्क्ता । स्वङ्च्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्ता । प्रत्यष्वङ्क्ता । 'प्राकमितात्—' (२२७६) इति षत्वम् । परि-

निविभ्यम् 'सिवादीनां वा—' (२३५८) इति विकल्पः । एत-
दर्थमेव 'उपसर्गात् सुनीति—' (२२७०) इत्येव मिहं मुम्बञ्जरीः
'परिनिवि—' (२२७५) इत्यत्र पुनरुपाटानम् । पर्यपङ्क्त-
पर्यमङ्क्त । हट् ८७७ पुगेपोत्सर्गं, हटत् । जहट्टे । हत्ता ।
हत्स्यति । हटेत । हत्सोट । पहत्त ।

The न of हृन्, मञ्ज्, भृन्, and ण्न् disappears when ह्त् follows. Thus हृत्ति मञ्जति भृन्ति etc. In another grammar it is found that the लिट् of हृन्, मञ्, हृन्, and भृन् becomes क्तिन् optionally. Here we have recourse to this (above) statement, though it is unpaninian, on the strength of the partial sanction (एकदेशानुमत्या) of the भाष्य where, of the वृत्तिवृत्ति etc.' the two only, namely, वृत्ति and वृत्ति are taken as क्तिन्—and conju-
gated accordingly as 'हृन्ति' (in the rule— एत एहृन्मघी—(228)) and मञ्जन्ति (in the rule— मृष्टे परस्य लिटि (2361)). There runs the
vartika 'भृन्ति—etc.—'the root भृन् also should be enlisted within
the rule—'मृष्टे परस्य etc.' (2361). Thus the verbal base coming
after the reduplicate or अभ्यास will not get वत् and accordingly
we have परिवसृजे etc.—the वत् of the अभ्यास is owing to the उवसृजे
परि—by 'परिनिविभ्य सेवसित etc.' (2276). There (in परिवसृजे) the
न कार elides by अनिदिह, (415) for मञ्जन्ति is optionally क्तिन् thus the
other form is परिवसृजे with the गकार, similarly मञ्जन्ति मञ्जन्ति
(लिट्—मि हृत्), स्वङ्क्ता (लुट्) here there is no elision of न for हृन्
is not क्तिन् (and the root is अनिदिह) । स्वङ्क्ता वा स्वङ्क्ता ('घोक्त
378) here ञकार being replaced by गकार—ञकार is replaced by

the original नकार—। Then this नकार will make room for अनुस्वार by नञापदान्वस्य भलि and ग will be substituted by क्, by the rule 'खरि च' (121) giving खंक् ता then, finally, by "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" we have खङ्क्ता । Similarly खङ्क्ते—(खङ्क्ते) । खङ्क्तीष्ट (खङ्क्तीष्ट with सीयुट् सुट् षत्व etc.) । अखङ्क्त्—लुङ्—अट् खञ्ज् सिच् त—अखन्ग् स् त—अखंक् ०त (स elides by 'भलो भलि' and अनुस्वार and क as before) . प्रत्यषुङ्क्त् (प्रति अट् खङ्क्त्) here षत्व is provided for by 'प्राक्सितादङ्क्वायेऽपि' (2276) । But when खञ्ज् comes after परि, नि and वि it will have optional षत्व by 'सिवादीनां वाङ्क्वायेऽपि' (2359): It is only to direct optional षत्व to खञ्ज् (when it comes after परि etc.) that it is again mentioned in the rule 'परिनिविभ्यः—etc' (2275), although it was included in उपसर्गात् सुनोति—etc' (2270). Thus पथ्यखङ्क्त् (परिअट्ष्वङ्क्त्—लुङ्) etc. हट् to discharge excrement. It is अनिट् । जहट्—by असंयोगा- ह्निट् कित् (2242). हत्ता (लुट्)—हट् ता—it is replaced by त by 'खरि च' (121). Similarly हत्सते—हत्सीष्ट (आशीर्णिङ्) and अहत्त (लुङ्) । Here end the eight अनुदात्ते roots.

मित—। एषां 'शसञ्खञ्जराजामित्यर्थः । नलोपः इति । आनलोपः (२५४४—६।४।२३) इत्यतस्तेननुहत्तेरिति भावः । परिष्वजते—परिनिविभ्य इति षत्वम् । अथ खञ्जैरसंयोगादित्यस्याप्राप्त्या अकिञ्चेऽपि व्याकरणान्तराश्रयणात्—भाष्ये कादेशानुमत्या च किञ्चविकल्प इत्याह—अन्यिग्न्यीति । ननु आपानिनीयं कथमिह पानिनीये समुपन्यस्तं तवाह—भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्येति । यद्यपि 'अन्यि-ग्न्यी' भाष्ये न दृश्येते तथापि दम्भिस्त्रयी तु दृश्येते एव । इयमेव एकादेशानुमतिर्नाम । अन्यिग्न्यादीरेकदेशस्य एकांशस्य अनुमतत्वात् किञ्चस्वीकारादित्यर्थः । तत्र दम्भि- (दम्) इति 'अत एकहल्नघा' (२३६०) इति सूत्रभाष्ये उदाहृतम् । सखज इति

तु सदे परस्मिन् इति सूत्रमाथे किञ्चादेकव (दीभतुरित्) नलोपैवाभ्यासलोपा ।
 अन्त न लोपमात्रम् । ऐक्यिकत्वात् सम्बन्ध इत्यपि । सम्बन्धात्—सस्त्रजाते ।
 सम्बन्धिजरे—सस्त्रजिजरे । इत्यादिरूपक्रमो लिटि इत्येव अन्तत्वं तु स्वङ्का इत्यादि
 नलोपभावेन रूपम् । स्वङ्कारपठस्थानमिति । सदेरित्येवाथ रूस्थान परिगमनन्तर्भाव
 कर्त्तव्य इति यावत् । तेनेति । अभ्यासात् परस्य गत्वाभावात्—परिष्वञ्जे—परिष्वञ्जे
 इति पद्युपसर्गेशादभ्यासस्य पत्वम् । किञ्च विकल्पात् नलोपविकल्प 'अनिदिताम्'
 (४१५) इत्यनेनेति बोध्यम् । एव सस्त्रजिपे—सस्त्रजिजपे इत्यत्र । स्वङ्का इति
 स्वञ्ज् लुट् ता इति स्थिते जकारस्य चोः कुरिति कुलो न गत्व तस्य च युत्वनिवृत्तेर्ज-
 कारस्य युत्वनिवृत्त्या पुनर्नत्वे कृते स्वनृता इति जात खरि चेति—सस्य चत्वं न
 यापदान्तस्य कलि इति नस्यानुस्यारे च कृते स्वक्ता इति सम्पद्यमाने अनुस्यारस्य
 धृषीति परसवर्णे स्वङ्का इति भवति । एव स्वङ्क्यत्वं इत्यादिषु प्रक्रिया ऊह्या ।
 स्वजेत = विधिलिङ् । स्वङ्कीष्ट—आशीर्लिङ् । (लुङ्) प्रत्यष्वङ्क (प्रति—
 अट्—प्राङ्क) प्राकसितादङ्क्यवायऽपोति पत्वम् । परिनिविभ्यङ्किति—अत्र
 पत्वविकल्प इति दर्शयते मिवादीनां बाङ्क्यवायऽपौत्यनेन । तत्र पत्वविकल्पे
 युक्तिमपि प्रसूति एतदर्थमेवेति । पत्व—विकल्पार्थमित्यर्थः । इत्येव सिद्धे इति—
 अनिमेव पत्वे सिद्धे इत्यर्थ—उपसर्गादित्यनन्त सर्वोपसर्गसङ्घातपध्यादेरन्तर्भावादिति
 भाव । 'म् स्वञ्जो'—सुधातोस्त्रञ्जधातोश्चेत्यर्थः । पुनरुपादान पुनर्यहणम् ।
 अथोदाहृतविकल्प दर्शयति—पर्यषङ्क (परिष्वपङ्क) इत्यादि । हृदति—
 अथमप्यनिट् । अहृद—असथोगाल्लिट् किदिति किञ्चाद गुणाभाव । हृता (लुट्—
 हृत् ता इति स्थिते हत ता खरि चेति चत्वंम्) एवम् हृत्यते इत्यादिषु । इत्यहोवतु
 दातेतो गता ।

टी— । अथ परस्मैपदिनः । जि खिदा ८७८ अव्यक्ते
 शब्दे । स्कन्दिर् ८७८ गतिशोषणयोः । चस्कन्दिथ—
 चस्कन्त्य । स्कन्ता । स्कन्त्यति । नलोपः स्क्यात् ।

इरित्वादङ् वा । अस्कदत्—अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् ।
अस्कान्तसुः ।

Now we take up sixteen परस्मैपदी roots beginning with जिष्विदा (978) 'to make inarticulate sound' up to कित (993) 'to dwell and to remove ailments'. जिष्विदा—(खिद्)—जि for 'जीतःक्तः'—खिन्नः and आ for prohibition of इट् 'आदितश्च' । By लघूपधगुण स्खेदति (पत्व by इण्कोः आदेशप्रत्यययोः (211—12)) सिष्विदतुः (prohibition of गुण on account of the कित्त्व of अतुम्) सिष्विदुः etc. स्कन्दिर् (स्कन्द्) इर् is to make it have अङ् optionally by 'इरितो वा' (2269). It means to move and to drain. - It is also अनिट् । स्कन्दति । चस्कन्द etc.—चस्कन्दिथ—चस्कन्त्य option of इट् by भारद्वाजनिघन्तु ; स्कन्द स्कन्द इट्थ क स्कन्द इथ (शपूर्वाः खयः) चस्कन्द इथ (कुहोश्च ;) । In the इडभावपच—चस्कन्द् थ—चस्कन्त् थ by खरि च (१२१) । Similarly स्कन्ता स्कन्त्यति । न लोपः i.e. in स्कन्त्यात्—(आशीः) by 'किदाशिषि' and 'अनिदितां—' (415). अस्कदत्—अस्कान्तसीत् (अङ् and सिच्) The former drops न by 'अनिदिताम्' because अङ् is डित् and the latter gets वृद्धि by 'वदन्नजहलन्त्याच.' (2267) and takes सिच् ईट्त् ('but not इट्) अस्कान्ताम्—अट्स्कन्द्, सिचतस्—अस्कान्द्, स् ताम्—अस्कान्द्, ० ताम्—अस्कान्त ताम् (by खरि च), अस्कान्तसुः by 'सिजभ्यस्तविट्भ्यश्च' भि is repaced by जुम्—The rest is as above.

मित— । परस्मैपदिन इति । कित (९९३) निवासे रोगापनयने चेत्यन्ता इत्यर्थः । जिष्विदा—खिद् षोपदेशत्वात्—सिष्विद—जित्करणं निष्ठानत्वार्थं—खिन्नः खिन्नवान् । आदित्करणम् आदितश्चेति—इङ् विकल्पार्थम् । लघूपधत्वात् स्खेदति, स्खेदतुः, स्खेदित्, खिद्यात्, अस्खेदीत्, स्खेदिता, खेदिस्यति, अस्खेदिस्यत् । स्कन्दिर्—इरितो-चेत्यर्थनिरित्करणम् । स्कन्दति—संयोगवर्णान्तत्वेन लघूपधत्वाभावाद् गुणो न । चस्कन्द

*अजलात्वाभावात् 'अधी जिति' इति अट्प्रथत्वाभावात् अत उपधायाः इति इतिर्न चकन्दिय—चकन्त्य भारहाजनियमादिह्विकल्प—कन्द्, क्कन्द इय्—ककन्द् इय (गपूर्वाः खयः) च क्कन्दिय । इहभावे तु चकन्द्, छ—दस्य चरिषेति चत्वेन तत्वम् । क्कन्ता—क्कन्त्यति—पुञ्जवत् चत्वेन तत्वम् । क्क्यात्—चामीर्निङ्—यामुट्,—कित्वात् अनिटितामिति न लोपः । अङ्—ककन्दत्—अधीप अनिटितामित्यनेनैव । क्क्यात्सोत्—अट्भावे निष् । अट्प्रथेति (२०६०) इत्यलक्षणादह्विः । न चात निष एकद्वयवदितत्वेन क्कन्दपस्याह्वस्य कथ इतिगिति वाच्यम् । रज्जः अराह्णीदित्यत इतिनित्यं अनिकाल्यवधानेऽपि एतन्नलक्षणादह्विः प्रहतिर्भवत्येवेति भाष्ये—प्रपञ्चितत्वात् । इहभावेतत्परत्वाभावादिट् ईट् (२०६६) इति निज्जलोपो न । अथत् पुञ्जवत् ।

२३८८ । वेः क्कन्देरनिष्ठायाम् । ८।३।७७।

टी—। पत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम्—'अनिष्ठायाम्' इति पथ्युदामात् । विष्कन्ता—विष्कन्ता । निष्ठायां तु । विष्कन्नः ।

The स of क्कन्द् coming after the उपसर्गे वि, becomes cerebral optional, —except when a निष्ठा (क्त, क्तवत्) प्रत्यय follows. The पुञ्जदासेविधि in 'अनिष्ठायाम्' (निष्ठाभिन्नप्रत्यये परे—when any affix other than a निष्ठा follows) implies that this option takes effect—only when a कृत affix follows but not when a तिङ् affix follows. Thus विष्कन्ता—विष्कन्ता (वि—क्कन्द् + ट्) but विष्कन्दति and not also विष्कन्दति । The idea is—If you are asked to bring an अन्नान्नम्—you bring any man other a Brahmin but you don't bring a stone or straw. In the same way अनिष्ठा connotes any कृत affix but not a निष्ठा—but not a तिङ् affix also (which is not a निष्ठा) Thus तिङ् forms like विष्कन्दति etc will not have the

option. But Nagesha holds that भाष्य does not sanction this (कृत्यवेदम् etc.). Cp. his remark—‘परं त्वत्—न भाष्यानुग्रह etc’ where परं means others i. e. not ourselves. In निष्ठा the form is विसृक्तम् without प्लत् ।

मित— । वरितिः व्युपसर्गस्य पञ्चम्यन्तम् । स्कन्देरिति अवयवषष्ठी । अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ (८३।५५) इत्यधिकारसूत्रम्— । ‘सिवदीनां वा अड्यवयवेषुपि (८३।७१) इत्यतो वेति चानुवर्तते । अनिष्ठायामिति पर्युदासात्—निष्ठाभिन्न कृतप्रत्यये परत इत्यर्थः । तेनायं सूत्रार्थः—त्रिः परस्य स्कन्दतेः परस्य—मूर्धन्योर्नि स्थात्रिष्ठाभिन्ने (कृत) प्रत्यये परतः । कृत्यवेदमिति—अयं भावः । अत्राह्वणमानय इत्युक्ते न हि लोपपाषाणादिकमानोयते किन्तु ब्राह्मणोतरः कश्चिद् मनुष्य एव, वचनस्य सजातीयोपेक्षत्वात्— । तद्वदवापि अनिष्ठायामित्यनेन नञा—निष्ठाभिन्न एव कृतप्रत्यय आक्षिप्यते न तु कृद्भिन्न इति । तेन तिङन्तप्रत्ययानां ग्रहणं न भवति । अतएव विसृक्तं इत्यादौ—प्लविकल्पो न । नागेशस्तु नेदमभ्युपगच्छति—तथाच तद्वचनम्—‘परं त्वत् न भाष्यानुग्रहः ।’ अतएव अनुविपरिभ्य इति सूत्रे इव अत्र भगवता—पर्युदासप्रतिषेधयोः फलभेदविचारो न कृतः । तस्माद् विपूर्वस्यास्य तिङि अप्रयोगो वा प्रयोगो वेत्याहुः’ इति । विष्कान्ता इति लृचिरूपद्वयं न तु तामि । निष्ठायामिति—प्लवाभावः इत्यर्थः ।

२३८८ । परेश्च । ८३।७४॥

दी— । अस्मात् परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागात्—‘अनिष्ठायाम्’ इति न संबद्ध्यते । परिष्कन्दति—परिस्कन्दति । परिष्कस्य—परिस्कन्नः । प्लवपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया वह्निरङ्गत्वात् षत्वस्यासिद्धत्वम् । ‘धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’ इत्यभ्युपगमात् । ‘पूर्वं’ धातुरूपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन इति भाष्यम् । ‘पूर्वं’ साधनेन—’ इति मतान्तरे तु न णत्वम् ।

यम ऽप० मेद्युने । येभिय—ययव्य । यथा । यप्प्राति । यया-
 फौत् । गम ऽप० प्रहृत्वे गप्ते च । नेभिय—ननव्य । नन्ता ।
 अनंसीत् । अनंमिष्टाम् । गत्र, ऽप० सृष्ट, ऽप० गतो ।

The म of म्कन्द, coming after the ह्रस्वर्त—एरि also becomes cerebral optionally. The term 'वनिष्टायाम्' (in the former rule) is so connected with this rule owing to the force of धादिभ्रम or breaking up of the धा or rule. In other words एरिनि could have said—'रिपरिभ्यो म्कन्देरनिष्टायाम्', but he has broken it into two ('धिः म्कन्द' — and 'परि') only with a view to dispensing with the term वनिष्टायाम् in the case of परि. Thus परिष्कन्दति परिष्कन्दति and परिष्कथ—परिष्कथ (optional णत् in सिद्, as well as in निष्ठा). In the case of वल there will occur णत् (in परि—म्कन्द + ण —परिष्कन्द ण —परिष्कथ्ण —परिष्कथः) । Here you cannot argue that the वल (of म्कन्द owing to परि) is वनिष्ट or invalid on the ground that it (वल) is बहिरङ्ग (external) on account of its being effected by having recourse to two separate पदः. The drift is this—परि and म्कन्द are two separate पदः or words. And वल is effected owing to परि. Thus it (वल) is बहिरङ्ग (an external matter— the cause (वद) of which lies outside (वदि.)) Again this व is the cause or निमित्त or वद of वल by the rule 'वात् पदान्ताम्' (३३१०) And this वल is अन्तरङ्ग or internal (the cause or causes (वद) of which lie within (वल)) Thus by the परिभाषा—'वनिष्टं बहिरङ्गमन्तरङ्गं—' That which is बहिरङ्ग is (regarded as) not having taken effect (or as not existing, when

that which is अन्तरङ्ग-ई (to take effect). Here षत्व is to take effect; thus षत्व becomes असिद्ध । But here the षत्व also is अन्तरङ्ग on the strength of the admittance (अभ्युपगम) 'the operation affecting the root and its उपसर्ग is अन्तरङ्ग' । According to भाष्यकार also it is अन्तरङ्ग—who says—'The root is first connected with the उपसर्ग and then with the प्रत्यय or affix (साधनेन) । According to others, however, who hold that the root is, first of all, joined with the affix (and then with the उपसर्ग) there will not arise the case of षत्व in परिष्कन्न । Both these opinions are to be met with in the भाष्य । यम् to keep sexual intercourse. यमिथ—यैषञ्च option of इट् by 'उपदेशेऽलतः' (2295) and ऋतोभारद्वाजस्य (2296). भारद्वाज नियम being superior to all restrictions. We have एत्व and अभ्यासलोप in येमिथ although the affix धल् is पित् and not कित् (otherwise it would have been ययमिथ). ययञ्च—ययम् धल्—ययम् ध by 'भ्रवस्तयोऽधः'—यव् ध by 'भ्रलां जग् भ्रशि'. Similarly यञ्च (लुट्) यप्स्यते—यम् + स्यते—यप्स्यते to 'स्वरि च (121). अयाप्सीत्—अट् याम् सिच् ईट् त् (वृद्धि by 'वदन्नजहललन्तस्याचः' (2267))—अयाप्स् ईत् by 'स्वरिच । यम् (नम्)—It is षोपदेश and अनिट् ; it means to be modest to make sound. नमति ननाम etc. नेमिथ—ननय्य like यमिथ etc. अनंसीत्—prohibition of इट् by 'ह्यन्तञ्चणश्चसजागृणिश्चदिताम् (2299). Then come the augments सक् and इट् by the rule 'यमरमनमातां सक् च' (2377). Thus अट् न् म् सिच् इट् त्—अनम्सक् इट्सिच् ईट्—अनं स् इ० ईत्—by इटः इटि (2267)—अनं स् ईत् । अनंसिष्टाम्—अनम् सक् इट् सिच् तस—अनं स् इस् ताम् । In लिट्-वम, the forms are नेमिव—नेमिव by क्रादि नियम and एत्वाभ्यासलोपः । In आशीलिङ्—नम्यात्—लङ् ; अनंस्यत् etc. गन्तु सृष्टु—to-go (गम् सृप् = लडित्—to have अङ्—these are अनिट् also)—

मित्— । परिरिति । इरिति चत्—पद्यन्तम् । 'चनिष्टायामिति' चत् परम्-
मतानुवर्तते । तदाह—दद्यात् परस्य इत्यादि । ननु 'विरिध्यां कृत्स्नेनिकायाः-
मित्येष सूत्रात् किमर्थं पद्यक् इति चेत् । तदाह—योगविभागादिति । योगविभागः
किमर्थम् ? इत्थमिहादेम् । किञ्च इत्म् ? परिपूर्वात्—सूत्रस्तेर्निष्ठायां चत्स्विधो म-
भृदिभ्यं चत् । परिष्कृतः—परिष्कृतः । किञ्च चनिष्टायामित्युक्तं सध्वञ्चिप्रदि—
प्रत्यये परतोविकल्पं मिहाति परिष्कृत्यति परिष्कृत्यति । चत्परत्वेणम् इति ज्येते—
चनेन चत्वे परिष्कृत्यत् । इति ज्येते—ऋद्वयस्य किञ्चोम चनिष्टायामिति
(४१५) ज्योपे—ऋते परिष्कृतः इति प्राप्तं 'इदाभ्यां निष्ठातो मः पूर्वस्य च द.'
(३०१६—२५२) इति दकारात् परस्य—निष्ठातस्य ज्योपे धातोर्दकारस्य च तदानीं
—परिष्कृतः इति भवति । तत 'चत्-पदात्तात्' (१२१० = ४१५) इति दकार-
म्यानिकस्य प्रथमकारस्य चत् । ततमसमात् टुमात्तुविति तकारणानिकस्य—
द्वितीयनकास्य टुत्वेष जत्वमिति । अथ चकारो जत्वनिमित्तम् (चत्) ।
अथच निमित्तो (चट्टी) । तेन निमित्तनिमित्तगोरशाङ्गिर्नरेक पदस्यतया चत्तम्
चत्तरङ्गं भवति । चत्तमंज्ये—(वद्विरङ्गमास्त्रीयनिमित्तसमुदायमंज्ये)—
चत्तभूतानि चट्टानि निमित्तानि यस्य तदत्तरङ्गम् । चत्त्वं तु पद्युपसर्गस्य विभिन्न-
पदाश्रयतया वद्विरङ्गं भवति । वद्विरङ्गानि—(चत्तरङ्गमास्त्रीयनिमित्तसमुदाया-
दित्यर्थः) चट्टानि निमित्तानि यस्य तद्वद्विरङ्गम् । एवञ्च चत्त्वं कर्त्तव्यं चत्तम् 'चत्तु'ं
भवति 'चत्तु' वद्विरङ्गमत्तरङ्गं' इति न्यायात् । एतदेवाह न घेति । तत
समाधानमाह—धातुपसर्गयोरिति । इत्युपापगमादिति चत्त्वं पसर्गः स्वीकारः । तथाप्येव
- चत्तस्य—वद्विरङ्गत्वं निवर्त्तते इति भावः । पुनर्भाष्यसंमत्या तद् द्रष्टीकरोति—
पूर्वमिति स्पष्टम् । साधनेनेति—प्रत्ययि साधनशब्दो सूर्यतः कारकशब्देव
तथाप्यत्र प्रत्ययार्थे निरुद्धः साधनेन प्रत्ययेन तिहादिना । मतात्तरे तु चत्त्वं ज्ञेयाह
तत्र चत्तस्य 'चत्तु'त्वादित्याह—पूर्वमिति साधनेनेति । पद्यादुत्सर्गेण इति वाक्यशेषः ।
मत्तद्वयमपि भाष्याकटम् । यम् इति अपमप्यनिट् । यभति—यथाभ इत्यादि । शेषिण्य-
यथञ्च इति । अथ भारद्वाज नियमादिङ् विकल्पः । भारद्वाजनियमस्य नियमान्ता-

पेक्षया प्रबलत्वात् । धलः पित्वेन अकित्वे अपि खलि च सेटीति (२२६१) इतीट्पक्षे
 एत्वाभ्यासलोपो—अन्यथा तु ययमिथ इति स्यात् । ययञ्—ययम् धल इति स्थिते
 भ्रमन्तयो—रितिधस्य धत्वम् । ततो भ्रजं जगिति भस्य ब्रत्वमिति । एवं यञ् (लुट्)
 यप्स्यति—खर्च्चेति भस्य चल्लेन पत्वम् । अयाप्सीत—वदप्रजेत हलन्तलक्षणा
 वृद्धिः । पूर्व्ववत् पत्वम् । इट् परत्वाभावात् मिच इट् इटीति (२२६६) सिञ्जलोपो न ।
 णस्य प्रह्वत्वे शब्दे च—प्रह्वत्वं विनयावनतत्वम् । णोपदेश्यानिट् च । नमति—ननाम
 इत्यादि । भारद्वाजनियमात् धलि पूर्व्ववदिट्पक्षे—एत्वाभ्यासलोपो वृद्धभावे तु अनुस्वारस्य
 ययिति परसवर्णेन ननत्य इति । एवं नन्ता । अनंसोत् इति—अट् नम् सिच् तिप्
 इति स्थिते 'यमरमनमाता स हृचेति' (२३७७) सगागमे इटि च प्राप्त—अ—नम्सक्
 इट्सिच इट्त् इति जाते अनं स् इ० इ—अनं स् ईत् 'ह्यन्तन्नणश्चसजागृष्टि-
 श्चैद्विताम् (२२६८) इति वृद्धिनिषेध । एवम् अनंसिष्टाम् इति तसस्तामादेशे अपृक्त-
 त्वाभावादीडभावे रूपम् । एवम्—अनंसिष्टुरित्यादि । गम्, मृष्टृ इति लृदिताव-
 निटौ च भवतः ।

२४०० । इषु-गमियमां छः ॥७।२।७७॥

दो— । एषां छः स्याच्छक्ति परे । गच्छति । जगामे ।
 जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ—जगम्य । गन्ता ।

The final (ष् and म्) of इष्, गम् and यम् is replaced by छ—
 when a श्—eliding affix (शप् etc.) follows. Thus गम् + शप् तिप्—
 गच्छ् अति—गच्छति—(तुगागम by 'छे च' (46)). Similarly इच्छति । यच्छति ।
 जगाम = गम्—गम् णल्—ग गाम् अ—जगाम (ज replaces ग by, 'कुहोश्च
 and वृद्धि comes in by 'अत उपधायाः (22७2)). जग्मतुः—जगम्
 अतुम्—here the penultimate अ of गम्, disappears by 'गमहन
 जनस्वनवसां लोपः किडत्यनडि (2353)—giving जग्म् अतुम्—जग्मतुः । Simi-

'larly जग्म्; । जग्मिथ—जगन्थ—option of इट् by भोरहाजनियम । जगाम
—जगम—जग्मिथ—जग्मिथ—इट् by, क्रादिनियम । गन्ता (लुट्) ।

मित— । 'दिवुकसुचमा गिति' (७।३।७५) इत्यतः गिति इत्यनुवर्तते ।
द्रुगमियमामिति षष्ठीबहुवचन तत्र 'अलोऽन्त्यास्य' इति परिभाषया ककारो मकार
मावस्य स्थाने आदिश्यते । ततः गङ् शप् तिप् इति जाते 'कि च' (१४६) इति
गुगामे—गच्छति इति भवति । एवम् इच्छतियच्छती । गिति किम् जगाम—अथ
गित्त्वाभावाच्ची न । 'अत उपधायाः' (२२८२) इति उपधावद्भि । 'कुक्षीथ रिति'
-गकारस्य जकार' । जग्मत्तुरित्यत्र 'गमहनेति (२३६३)' अतुष. किञ्चो न
उपधालोपे—गुणामावे च रूपम् । एव जग्म् रित्यत्र । जग्मिथ—जगन्थ—भारहाज—
नियमादिड विकल्पः । आदेशादित्वादेत्त्वाभ्यासलोपवर्हः । जग्मथुः—जग्म ।
जगाम—जगम । जग्मिथ जग्मिथ—वमथी. क्रादिनियमान्नित्यमित् । गन्ता
(लुट्).—अथ लटि इडर्थमाह—

२४०१ । गमेरिट्परस्मैपदेषु ॥७।२।५८॥

दी— । गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमि-
थति । लृदित्वाद्ङ् । 'अनङि' इति पर्युदासात् नोपधा-
लोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प ।

The augment इट् is directed to an affix beginning with a स and coming after the root: गम् in परस्मैपद । Thus—गमिथति—अगमिथत्
—जगमिथति etc. गम् being लृदित् (लृ—sliding) will take the affix
-ङ् in the place of थि by 'प्राधादि—' (२३४३) and the term
अनङि in the rule 'गमहन्जनखनघना लोप किङ्थनङि' (2363)
being a पर्युदास injunction i. e. having meant 'when an affix
other than ञङ् follows', the उपधा or the penultimate of गम्
will not elide. Thus—अगमत् । सर्पति—ससर्प etc. by लृवृपधगुण ।

मित—। गमेरिति पञ्चम्यन्तम् । तदाह—गमेः परस्येति । 'सिःसिचि—'
 (७।२।५७) इत्यतः 'से' इत्यनुवर्त्तते ; 'अर्द्धधातुकस्येड् वलादेः' (७।२।३५) इत्यत आङ्ग-
 धातुकस्य इति च । तच्च पूर्व्येण विशेष्यते । तदादिविधिः—तदाह—सकारादि-
 रिडिति—'अर्द्धधातुकस्येति भावः । परस्मैपदे परे इति वाक्यशेषः । गमिष्यति,
 इटि अगमिष्यत्—जिगमिषति—। गम् इति लृता पठितं तदाह—लृत्वादिति ।
 'अनडि' इतीति—'गमहन—' इति सूत्रे इत्यर्थः । पर्युदासात् इति अङ्भिन्नमत्यवे-
 परे इत्यर्थादङि परे तत्सूत्रस्थगमादीनाम् अङ्परकानाम् उपधालोपो न इति
 फलितम् । अतएव अगमत् इति लभ्यते । अथ साहचर्यात् सृपे रूपनाह—सर्पति-
 इत्यादि लघूपधत्वाद् गुणः । एवं ससर्प इति । अथ सृपरन्विधिमाह— ।

२४०२ । अनुदात्तस्य चटुपधस्यान्यतरस्याम् ॥६।१।५८॥

दी—। उपदेशे अनुदात्तो य ऋटुपधस्तस्याम्वा स्याज्
 भ्रलादावकिति परे । स्रप्ता—सर्पा । स्रप्प्रति—सर्पस्यति ।
 असृपत् । यम ८८४ उपरमे । यच्छति । येमिथ—ययन्य ।
 यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । तप ८८५ सन्तापे । तप्ता ।
 अताप्सीत् ।

The augment अम् (अ) is directed optionally to that root, the penultimate whereof is a ऋकार and which is read अनुदात्त in the उपदेश or धातुपाठ,—provided an affix, which is other than कित् and the beginning letter of which is one of the भ्रल् प्रत्याहार,—comes after it. Thus—स्रप्ता (with अम्)—सर्पा (without अम्) । स्रप्ता—सृप् ता सृअम् प्ता (by 'मिदचोन्तात्परः')—स्रप्ता— (by इको यणचि (47)) । सर्पा—सृप् ता—सर्प्ता by पुगन्तलघूपधस्य च (2189) —सर्पता । Similarly स्रस्यति सर्पति etc and असृपस्यत्—असर्पस्यत् etc. असृपत्—by अङ् in लुङ् । In लिट् घल्ल the form is ससर्पिथ only and not-

ससर्पश्च also—for the root (सृप्) is neither अत्रन् (अथवास्तत्—२२१५) nor अदान्—(उपदेशेऽजन्त —२२१६) and in व and म the forms are ससर्पिव—ससर्पिम—इट् by क्वादिनियम—and prohibition of गुण on account of क्त्वि of व and म । यम् to cease from work, to restrain etc. Conjugation like चम् । तट्—to make hot, to effuse light etc. तपति etc.—अताप्सोत्—the root being अनिट्, चिच् does not elide and इङि comes in by 'वदन्नङ्गलनसाचः' (२२६०) ।

मित— । अनुदात्तस्य च + अदुपपञ्चस्य + अन्यतरन्वामितिच्छेदः । 'आदेश उपदेशेऽजिति' (३।१।४५) इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते । 'सृजिह्वोर्भ्रंज्यमकिति' (६।१।५८) इत्यतो भ्रलि, अम्, अकिति इति पदसममनुवर्तते । 'भ्रलि' इत्यस्य च विशेषणत्वेन तदादिविधिः । तदाह उपदेशे इत्यादि । अम् इति मिदमवति । तेन अन्तादचः पर प्रयुज्यते, 'मिदचः—' इत्यनेन । तदेवं सृप् ता इति स्थिते—अमि सति स्र अम्प् ता इति जाते—मूलोपे—स्र अप् ता—समा—इति ('इको यणचि' (४०) इत्यनेन यण्) । अमभावे तु लघूपधगुणे 'सर्मा—इति ; एवं स्रस्राति—स्रस्रांति । उपदेशे किम्—सम्प्—तुम्नि परे 'अनन्यादेर्नन्यमि'त्युदात्तत्वात् । अदुपपञ्चस्य किम्—सप्तः (ऋः) । लटित्वादङ्—अस्रपत्—ङित्त्वान्न गुणः । यमेति—अनिङयम् । उपरमो विरामः । येमिष—ययस्य इत्यादि नमप्रद्वले इतिवत् । यच्छति इति । इषुगमिषमामित्यशोक्तमृङ् । लटि यंस्यति । लङि—अयसत्— आशौर्लिङि यथात्—अथ पदत्वाभावात्—'मोऽनुस्वारः' (१२९) इत्यनुस्वारो न । तप इति अयस्य-निट्—तपति तताप इत्यादि । अताप्सोत्—इल्लनलचया इङिः । इटः परत्वाभावात् सिञ्जलोपो न । अथास्य पत्वविधायकं मूलं विधत्ते—

२४०३ । निमस्तपतावनासेवने ॥८॥३१०२॥

दो— । पः स्यात् । आसेवनं पीनःपुन्धम्—ततोऽन्यस्मिन् विषये । निष्टपति । त्यज ट्त्वे हानी । तत्यजिघ—तत्यक्थ ।

त्यक्ता । अत्याचीत् । पञ्च ६८७ सङ्गे । 'दंशसञ्जखञ्जां
शपि—' (२३६६) इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । दृशित्
६८८ प्रेक्षणे । पश्यति ।

The स of the उपसर्गे निच् becomes cerebral when the root तच् follows and आसेवन is not implied. आसेवन means frequent discharge (of rays). Thus when the speaker intends to bring out that sense the form is निष्ठपति (blazing repeatedly) otherwise the form is निरूपति without षत् । In the former case त् becomes ट्—by 'ष्टुना ष्टुः' (११३) । त्यज्—to leave or give up ; अनिट्—'त्यजति तत्याज् etc. तत्यजिध—तत्यक्थ—option of इट् in शल् by the भारद्वाजनियम । In तत्यक्थ—ज is changed to ग् by 'चोः कुः' and then to क्—by 'खरि च' (१२१) । Similarly—त्यक्ता—(लुट्) ; अत्याचीत्—अत्याज् ('वद—ञ्ज—' (२२६७)) स ईत्—अत्याज् सीत्—अत्याक्षीत् । त्यन्यात् in आशीर्लिङ् । षञ्ज—'to mix or keep company with etc. It is षोपदेश and अनिट् । It drops its न by 'दंश—(२३६६)' । In लिट् ससञ्ज—for there is no शित् affix and neither 'अचो—(२५४)' nor 'अत उपधायाः' (२२८२) applies. सङ्क्ता (लुट्—सञ्ज् ता—स न् ग् ता—सं क् ता—सङ्क्ता—(by चोःकुः, खरि च, नञापदान्तस्य and अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः—see also—खड्क्ता etc. under (२२६६—६७)) ; similarly सङ्क्ष्यति—असङ्क्ष्यत्—असङ्क्षीत् (लुङ्) etc. दृशित्—इरित्—दृश्, to see—'प्राप्ता—' (२३६०) इति पश्यति, पश्यतु etc.—

मित— । अपदान्तस्य सूधंन्य इत्यधिकृतं वर्त्तते । तेन निस्.—नि इत् उपसर्गस्य—सस्य षः स्वात्—तपधातौ परे आसेवनादन्यस्मिन् विप्रये इत्यर्थः । निष्ठपति इति ; आसेवने तु निरूपति । अत्र षत्वं न । त्यज हानाविति—हानिरुत्तरेः । अथमपि

धातुरनिट् । मृजति तस्याज इत्यादि । घलिभु भारवाजिनियमादिभ्रुविकल्प इत्याह—
 तयजिय—तयङ् इति । इडभावपथे जस्य 'घोः कुः' (३०८) इति कुर्निभ म
 तस्य 'घरि घेति' (१२१) चर्त्तेन क् । एवम् मृडा (मृट्) । अथाधीत्—च लाङ् धीत्
 —इलन्तनचत्वा इदित्यन्त पूर्ववत् । एवम्—चलादिनाम् अथापितृत्यादि ।
 आगोर्निडि—त्यज्यात् ताज्यानाम् इत्यादि । वञ्ज्—अभिहयं बोपदेशो मकारोप-
 धय । मज्जति मज्जतु इत्यादि । लिटि तु—सप्तम्यञ्ज । अत इत्यन्त्याभावात्—'दंजति
 —' (२२२६) नलापो न, अजन्तत्वाभावात्—अट्प्रथमाभावात् 'अनो जिति (२५४)
 इत्यस्य—'अत उपधाया' (२२८२) इत्यस्य आविषयः । तेन समञ्जतात् इदित्तम् ।
 सङ्का—सञ्जता इति व्यति—जस्य कुत्तेन गत्वम् तस्यचुत्विगत्या अकारस्य—युत्-
 निहतिर्नत्वम् । तस्य मथापदानस्य भङ्गीति अनुस्वारत्वम्—अथ च 'मरि षेति चर्त्तम् ।
 ततोऽनुस्वारस्य ययि परसवर्धं इति ककारसाम्यात् ङत्वम् इति प्रकियाविधिक ।
 एवम् असाङ्धीत्—सङ्ख्याति—असङ्ख्यात्—इत्यादि । हृदिर्, (हृङ्, इति) ।
 अनिट् । 'पात्राप्रत्येति' पत्र्यादिभ्यात्—अपि पर्यति, पर्यतु इत्यादि—

२४०४ । विभाषा सृजिदृशोः ॥७॥२॥६५ ॥

दी— । आभ्यां थल इड्वा । ०

The augment इट् is enjoined optionally to the affix घल coming after the root मृज् and दृश् ।

मित— । मृजि च दृश् घेति इड्वा । तयोरिति पद्यस्ये यञ्चो तदाह—आभ्या मिति । मने रिट् पररूपेपदेषु (७०२ ५८) इत्यत इडिति 'असन्नावत्—' (७०२ ६१) इत्यतो घलि इति चानुवर्त्तेते । अत आह—घल इड्वेति ।

२४०५ । सृजिदृशोर्भक्त्यमकिति ॥६॥१॥५८ ॥

दी— । अनयोरमागमः स्याज् भक्तादावकिति । दृष्ट-
 टदशिये । दृष्टा । दृच्छति । दृश्यात् । इरित्वाइड्वा ।

The augment अम् is attached to the roots सृज् and दृश्, when an अकित् (other than कित्) and भलादि (having a भल् letter in the beginning) affix follows. घल् is अकित् and भलादि । Thus दृश् घल् (In the इडभावपक्ष) —दृश् दृश् यल्—दृश् दृश् अम् श् थ (by 'उरत्—' (2244) 'उरण् रपरः' (70))—दृश् अम् थ (हलादिः शेष and स् लोपः) —दृश् थ (by इको यणचि (47))—दृश् थ (by पत्व and 'ए ना ष्टुः' (113)) and in the इडपक्ष—दृश् इट् थ—(इट् is not भल् hence no अम्)—दृश् इथ (by 'पुगन्त—' (2239))—दृश् थि । दृष्टा—(लुट् ता by 'भक्त्यम्') । Similarly द्रव्यति—दृश् अम् श् स्यति—दृश् स्यति (पत्व by व्रश्चादि) द्रक् स्यति (by 'षडोः कः सि')—द्रक् ष्यति (ष by "इण्कोः" etc.) and अद्रव्यत्—etc. दृश्यात्—आशीर्लिङ्—not having शप् there is no पश्चादेशः । Being इरित्—it will take अङ् optionally in place of चिल् by इरि— तोवा 2269) ।

मित— । सृजिदृशोः + भल् + अम् + अकिति इतिच्छेदः । सृजिदृशोरिति 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—(२४०२) इत्यच्चात् पूर्व्वसूत्रम् । नित्यविधिरयम् । सृजिदृशोरिति इन्हात्—षष्ठी द्विवचनम् । अमिति प्रथमा । भलि इति सप्तम्यन्तम् । तच्च अकिति इति सप्तम्यन्तस्य विशेषणम् । तेन च तदादिविधिसदाह—भलादावकिति इति । अमिति इट् पक्षे नास्ति, इटः अजादित्वात्— ; भित्त्वादन्यादच पर । दृश् दृश् थ इति स्थिते दृश् दृश् अम् श् थ (उरत्—उरण् रपरः—दृश् अम् थ—(हलादि शेषः इत्यादि)—दृश् थ (यणादेशः, व्रश्चादिसूत्रेण पत्वञ्च)—दृश् थ—ए ना ष्टुरिति थस्य ष्टुत्वेन ठत्वम् । इट् पक्षे तु लघूपधगुणः अन्यत् पूर्व्ववत्—दृश् थि । दृष्टा—पूर्व्ववदम् । द्रव्यति—अमि पूर्व्ववत् व्रश्चादिसूत्रेण पत्वे—दृश् स्यति इति स्थिते—'षडोः कः सि' इति षस्य कत्वे ततः सस्य पत्वे च द्रक् ष्यति—ततो रूपम् । आशीर्लिङ् शवभावात्—पश्चादेशाभावे किदाशिषि इति किच्चाट् गुणाभावे च दृश्यात्— । इरित्त्वादिति । इरितो वेति (२२६६) सूत्रादिति भावः—तत्र अङो ङित्त्वाद् गुणाभावे विशेषविधिमाह—

२४०६ । ष्टुशोऽडि गुणः ॥७।४।१६॥

दी— । ष्टवर्णान्तानां द्वयेय गुणः स्यादडि । अदर्गत् ।
अडभावे—

The substitute गुण is enjoined to the roots ending in ष्ट and to ष्टु, when षट् follows. Thus अदर्गत्—when षट् is wanting (by इरितो वा) we have सिष् in place of षिन and not षम् (see next rule), which was due by 'शल इगुपधादित्, षम्: (2336—3 1.35)'

मित— । ष्ट इति आतिपरं न तु व्यङ्गिपरम् । तदन्तविधि । तेषां ष्टवर्णान्तानां सर्वेषां षट्पम् न तु षट्पातुमावम् । तदाह—ऋवर्णान्तानामिति । अदर्गत्—पूर्ववत् प्रकियाः । अथ ष्टु इगुपधत्वात् शलन्तत्वाच्च पथ वृत्ते प्राप्ते तन्निषेधप मुवमवतारयति—

२४०७ । न दृगः ॥३।१।४७।

दी— । दृगश्चलेः क्तो न । अडाचोत् । दंश ८८८ दग्ने । दृगनं दंश्रव्यापारः । पृषोढगटित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनाटित्येके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्थाधुनिकत्वात् । 'दंशसञ्ज—' (२३८६) इति नलोपः । दगति । ददंशिय—ददंश । दंश । दंश्च्यति । दश्यात् । अदाङ्चोत् । क्तप ८८० विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कृष्टा—कर्षा । कृच्छति—कर्चति । "मृश-मृश-कृश-कृष दृषां च्लेः सिञ् वा वाच्यः" (वार्त्तिक—१८२६) । अक्राचोत्—अकार्चोत् । अक्राष्टाम्—अकार्षाम् । अकार्क्षुः । पक्षे—क्तः । अकृचत् । अकृचताम् । अकृचन् । दृह ८८१ । भस्मीकरणे । देहिय—ददग्ध । दग्धा । धच्यति । अधाचोत् ।

प्रदाग्धाम् । अधाक्षुः । मिह ६६२ सेचने । मिह । मिमे-
 हेय । मेढा । मेक्षति । असिद्धत् । कित ६६३ निवासे-
 रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः ।
 विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः । अस्यानुदात्ते समाश्रित्य—
 चिकित्सते' इत्यादि कश्चिदुदाजहार । निवासे तु कृतयति ।

After the root
 The substitute क्त will not replace क्तिल coming a (2405) we
 (in लुङ्) । Thus—by सिच् and अम् ('सृजिदृशोः-
 वे—अद्राक्षीत् (अ—द्राग् सिच् ईट् त्—अद्राप् स् ईत्—अद्रा-
 अद्राष्टाम्—अद्राक्षुः । अद्राक्षीः अद्राष्टम् अद्राष्ट । अद्राक्षम् etc.
 to bite is the matter of teeth or fangs. The word
 (re) should have been दंशन for the affix लुट् is neither
 thus neither the rule 'अनिदिताम्—' nor the rule
 (2396) applies. Hence Bhattoji says पृषोदरादिह
 अनुनासिक or न of दन्श् (in the case of दशन) elides by
 'पदिष्टम्—' (1034—6. 3. 109). Some take it as
 regularly formed, from this very application of Pa
 its meaning is not beyond what we have said, inasm
 attachment of meanings against the roots is modern ar
 course some roots were mentioned with their corre
 (of implications by Panini also). In दनश् + शप् + लिट्—
 es by the rule 'दंश्—etc.' (2396). In ददंश् (दनश् +
 ides neither by 'दंश्सञ्ज—etc.' nor by 'असंयोगात् (2242) for दनश्
 ot followed by शप् and लिट् after it being संयोगपर
 य—ददंश्—option इट् by भारद्वाजनिघण्टु । ददंश्—द

दृष्ट्वा (अनुदात्त—b) 'नदापदानस्य भवि' (123)) and न becomes ञ् by 'ब्रह्मसूत्रस्य अनुदात्तस्य भवि' (201) then ञ् becomes ञ् by 'दृष्ट्वा' (113) Similarly दृष्ट्वा (दृष्ट्वा) । दृष्ट्वाति—दृष्ट्वा + भवि—'दृष्ट्वाति' (b) 'नदापदानस्य—' and 'ब्रह्मसूत्र—' (201)—दृष्ट्वाति (b) 'पटो कः सि' (20—) —दृष्ट्वाति—(b) अनुदात्त, यति परमर्षं (124)—दृष्ट्वाति (b) दृष्ट्वा— and चार्द्धम्—(211— 2) दृष्ट्वात्— चार्द्धम्—न च्छिद्यते (b) चार्द्धम्— and चार्द्धम्—(211— 2) दृष्ट्वात्— चार्द्धम्—न च्छिद्यते (b) 'चिदिदिताम्—' (415) for चार्द्धम्, — च्छिद्यते । चार्द्धम्— च्छिद्यते by 'ब्रह्मसूत्र—etc.' (2267) and the rest is as in दृष्ट्वाति । कृत् to attract or draw—चिदि । कर्षति by अनुदात्तः । कर्षति—(गुण and कर्षायु) कर्षा—कर्षा by अनुदात्तम् in 'अनुदात्तस्य अनुदात्तम्—' (2402)—with चम् कर्षा (कर्ष ता—कर्ष चम् कर्षा—कर्ष ता), and without चम् कर्षा । Similarly कर्षति (कर्ष चम् कर्षति—कर्ष च्छिद्यति—कर्षायति) and कर्षाति (कर्षच्यति—कर्ष च्छिद्यति कर्षायति) ।

अनुदात्तम् etc 'It should be expressed that सिच् optionally replaces the ञिच् of (i. e. coming after) अच्, गुच्, कृच्, तृच् and हृच्' (Varuhā (1826)) Thus with सिच् and चम्—चकार्षीत् (च कृच् सिच् इट्—च कृच् चम् कृच् सिच् इट्—च कृच् कर्षीत्—च कृच् चम् कर्षीत् (b) ब्रह्मसूत्र—(2267))—चकार्षीत्— (by 'पटो. कः सि.'). Similarly चकार्षम्—चकार्षु । But चम् being optional by—अनुदात्तस्य च—'2402) there will be another form with सिच् and without चम् as चकार्षीत् (च कृच् सिच् इट्—चकार्षीत्—च कर्षीत्— by पटो. कः सि, इट्को and चार्द्धप्रत्यययो.), similarly चकार्षीम् and चकार्षु—(च कर्षीत् सिच् ञि—चकार्षीत् चम्—चकार्षीत्चम्) । Now सिच् being optional, we have another series of forms with कर्ष by 'अनुदात्तस्य अनुदात्तम्—' (2336) Thus चकार्षत्—(च कृच् कर्ष तिप्—चकृच् कर्षत् (here neither गुण nor चम् will come in for कर्ष is कर्ष)—चकार्षत्,

अत् (by षटोः कः सि and 'इण्कोः—'आदेश...' (211--12)); similarly ...अक्षचताम्... (तस=ताम्) and अक्षचन् (here जुस् will not replace क्षि for there is no सिच् but it will make room for 'भोऽन्तः' and अन्ति will drop इ by 'इतश्च' (2207) and त् by 'संयोगान्तस्य लोपः' (५४) । दह् 'to turn to ashes' अनिट्...दहति ; ददाह etc. देहिथ...ददग्ध—option of इट् by भारद्वाजनियम । देहिथ...एत्वाभ्यासलोप by 'धलि च सेटि' (2261) ददग्ध...ददह्यथ...ददघ्य (by 'दादिर्घांतोषः' (325))...ददघ्य (by 'भषस्तघोर्घोऽधः' (2280))...ददग्ध (by भलां जश् भशि' (52). Similarly दग्धा । धल्यति...दह्यति...दग् स्यति (by 'दादिर्घांतोषः' ; (325))...धग् स्यति (by 'एकाचो वशो भष्—' (326))...धक् स्यति (by 'खरि च' (121))...धक्यति (by इण्कोः' and 'आदेशप्रत्यययोः). अधाचीत्—अ दह् सिच् ईट् त्—अदाह ('वदन्नज—' 2267) स् ईत्—अ धाग् सीत्—अ धाक् षीत् etc). अदाग्धाम्—अ द्राह ('वदन्नज—') तस्—अदाग्ताम्—अदाग्धाम् (by 'भषस्तघोर्घोऽधः') अधालुः—(like अधाचीत् with 'क्विजुस् by 'सिजभ्यस्त—'). मिह—to sprinkle, to drip etc. It is अनिट् । मेहति—मिमेह by लघूपध-गुण । मिमेहिथ—compulsory इट् by क्रादिनियम । भारद्वाजनियम does not apply here for the root falls neither in 'अचस्तास्वत्' nor in 'उपदेशे' (2294—95) मेढा—लुट् मिह् ता—मेह् ता—मेढ् ता (होढः—(324))—मेढ् धा ('भषस्तघो—' (2280)—मेढ् ढा (ष्टुनाष्टु (113))—मे ० ढा (by ढो ढे लोपः (2335)) । मेह्यति—मिह् स्यति—मेह् स्यति—मेढ् स्यति—मेक् स्यति ('षटोः कः सि')—मेक्यति (इण्कोः—'आदेश—') । Similarly—अमेह्यत् (लुङ्) । अमिचत्—अ मिह् चिल तिप्—अ मिह् क्तत् ('शल इगुप—' (2336)—अ मिट् स त् (no guna for क्त is कित्) अमिक् मत् ('षटोः कः—' अमिक् प्त—(by इण्कोः—' आदेश—') । क्तित—to live and to remove diseases. (Note other meanings

-of the same under 'गुप् तिप् किदभ्यः सन् (२३९३)) चिकित्सति—
 'कित् कित् सन् शप् ति it not being आहंधातुकं नो इट् or गुण—किकित्स
 'अति—चिकित्सति by कुहोयुः and अतो गुणे (१६१). It is often
 preceded by the उपसर्गं वि in the sense of doubt. Thus Amara
 says 'विचिकित्सा (वि-चिकित्स + अ (by 'अप्रत्ययात्) + टाप् स्त्रियाम्) is the
 synonym of सशय—'. Some one has read it under अनुदात्तेत्
 roots and instanced as चिकित्सते etc. But in the sense of
 living the form is कृतयति (चुरादि). In a sense other than
 the five under—'कितेर्व्याधिप्रतीकारे, नियष्टे, अपनयने, नाशने, सशये च'
 वा—१६९९), the root is चुरादि and hence कृतयति by लघूपधगुण ।

मित— । 'च्लि' सिच्' (३११४४) इत्यतश्चेरिति, 'श्ल इगुपघादनिटः क्सः'
 -(३१४१४५) इत्यतः क्स इति चानुवर्तते । तदाह—टश. च्लिः क्सो नेति ।
 किन्तु सिजेवेति भावः । अत उदाहरति—अद्राक्षीत् इति—अ दृश् सिच् ईट्
 इति स्थिति 'सृजिह्वोरिति' अमागमे, अ दृ अम् श् स् ईत् इति जाते—
 यणादेशे 'वदत्रजेति' हलन्तलक्षणाया ह्रस्वी च अद्राश् स् ईत् इति सम्पठमाने 'द्राशः'
 अकारान्तत्वाद् 'त्रयभस्रज्जृज्जेति पले' तस्य 'पटी.क. सीति' कर्त्वे 'इणकीः
 आदेशप्रत्ययायस्येति' सिचः पले च—अद्राक्षीत् इति ततो रूपम् । अमागमस्येह
 अनित्यत्वात् अद्राक्षीत् इति पार्श्विकरूपं न । नापि अदृचत इति ; क्सस्याप्यभावात्
 इति त्रियम् । एवम् अद्राक्षाम्—(तस्रस्ताम्देशे तस्य ह्रस्वे च) । अद्राक्षुः—
 सिजभ्यस्तविदिभ्योति मैर्जुसादेशे पलकत्वपलापि प्राग्वत् । दंश दशने इति ।
 अथमप्यनिट् दृष्टाया व्यापारः (कर्म) इति विग्रहः यदा दृष्टानिष्टव्यापारः । अथास्य
 दशनद्वयस्य व्युत्पत्तं दशयति प्रथोदरेति—'प्रथोदरादीनि यथोपदिष्टम्' (१०३४—
 -६१३१०८) इति न्यायेन अनुनासिकलोपः—नकारलोप इत्यर्थः । अथवा हि दनश्-
 लुट्, इति दंशनमित्येवस्यात्, लुट् प्रत्ययस्य किच्चाभावात्—'अनिदिता हल
 उपधायाः किङ्ति' (४१५ इत्यप्राप्तेः । 'दशसंज्ञ—' इत्यस्य तु शप्प्रत्ययमात—

विषयत्वात् । अत एव इति अस्मादेव पाणिनेः प्रयोगादेव निपातनात् निपातनम्
 आश्रित्य शब्दोऽयं साधुरिति केचित् मन्यन्ते । अत्रैव तात्पर्यमिति—तैरपि पृषोदर-
 दिरेव द्रष्टव्यः । कृत इत्यत्राह—अर्धनिर्देशस्येति । यद्यपि पाणिनापि क्वचित् क्वचित्
 धातुपाठे अर्धनिर्देशः कृतः तथापि आधुनिकैरेव प्रायशो धातूनामर्था निर्दिष्टताः ।
 टशति इति 'नशापदान्तस्य—' (८२।२४) इति नलोपस्य असिद्धत्वादिति भावः ।
 यत्किं तु ददंश् इति—तस्यार्द्धधातुकत्वेन 'दंशसञ्जसञ्जां शपि—' इत्यस्याप्राप्तेः
 संयोगपरत्वेन लिटः किञ्चाभावाच्च 'अनिदितामित्यस्य' प्राप्तभावात् नलोपो न ।
 अथ यत्किं भारद्वाजनियमात् इडविकल्पाद्रूपद्वयं दर्शयति—ददंशिय ददंश् इति ।
 तत्र ददंशियेति स्पष्टम् । ददंश् इत्यत्र तु ददनश्च इति स्थिते 'नशापदान्तस्य—'
 इति नस्य अनुस्वारः—'ब्रश्भस्जिति' शस्य षत्वे तत्साहचर्यात् यस्य ष्टुत्वेन ठत्वे
 च रूपम् । एवं दष्टा (दनश् + ता) इत्यत्र । दड्यति दनश्च्यति इति स्थिते
 नखानुस्वारः । शस्य ब्रश्च्यति षत्वम् । तस्य 'षट्ठीः कः सि' इति कत्वम् । ततोऽ-
 नुस्वारस्य परसवर्णो डः । ततः 'स्व'—स्य षत्वे रूपम् । दश्यात्—यासुटः कित्वात्
 'अनिदितामिति' (४१५) नलोपे रूपम् । अदाड्चीत् इति—अ दनश्च्य सिच
 ईट् त इति स्थिते हलन्तलक्षणायां वृद्धौ नश्च्यति अनुस्वारः । ब्रश्च्यति शस्य षः ।
 तस्य षट्ठोरिति कः । ततः अनुस्वारस्य परसवर्णो डः । सिचः षत्वम् । एवम—
 अदाड्छिष्टाम् । अदाड्छिष्टुः—सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च्यति भेजुस् । कृष विलिखने इति ।
 अनिट्—कर्षति (लघूपधगुणः) । चकर्ष—अत्रापि 'अचो जिति—' (२५४ 'अत
 उपधायाः' (२२८२) इत्यनयोःप्राप्तयोः पुगन्तेति (२१८९) गुणः । एवं 'अचस्ता-
 खत्—' (२२९४), 'उपदेशेऽल्लतः (२२९५) इत्यनयोःप्राप्तयोः, 'ऋतो भार-
 द्वाजस्येति' (२२९६) नियमे अप्राप्तेः क्रादिनियमात् यत्किं वमयोश्च नित्यमिट्—
 चकर्षिथ । चकर्षिव । चकर्षिम । कृष्टा—कर्षा इति 'अनुदात्तस्य चैति'—
 (२४०२) अमागमविमल्पात् तासिरूपद्वयम् । कृषता—कृ अम ष् ता—कृ अष्
 ता—कृ ष् ता इति । अन्यत्र कृ ष् ता—कर्षता—कर्षा—लघूपधगुणेन रूपम् ।
 क्रक्ष्यति—कर्क्ष्यति—कृ ष् + स्यति—अभि—कृ ष् स्यति, षस्य कत्वे क्रक्यति षत्वम्

कृत्यति । अन्यत्र कृप्स्यति—कर्षस्यति (अमभावे गुणः) कर्कष्यति कर्ष्यति ।
अथ लुङि—‘श्लक्ष्णपधादिति’ (२२३६) इति क्तप्रत्ययमात्रे प्राप्ते वार्तिकमुप-
न्यस्यति—‘स्युगृह्यते’ एभ्यः परस्य च्लिः स्थाने सिजादेशीवेति तदर्थः ।
तदेवं कृष्णलुङि सिज्ज्विकल्प्यात् क्तप्राप्तये रूपत्वयम्—अकाचीत् (सिजमागमात्)
अकाचीत् (षिष्यमभावे) अकृषत् (क्तादेशे) ।

(1) अकाचीत्—अ कृ ष् सिच् ईत्—अकृप् सीत्—अकाप् सीत्
(वदन्नजिति—(२२६७) षड्विः)—अकाक्षीत् (पूर्व्ववत् कत्वपत्) ।

(2) अकाचीत्—अ कृ ष् सिच् ईत्—अकाप् सीत् (वदन्नजिति षड्विः)
अकाक्षीत्—(पूर्व्ववत्पटोरिति पस्य कत्वम्, इण्कोरादेश—इति षत्वम्) ।

(3) अकृषत्—अकृप् क्स तिप् (अत्र प्रपृक्तत्वेऽपि सिचोऽविद्यमानत्वात्—
‘अन्तिमिचोऽपृक्ते’ इति इडागमो न) अकृप् सत् (कस्य कित्त्वेन गुणमागमौ न)—
अकृषत् (पूर्व्ववत् कत्वपत्) । एवम् (1) अकाचिष्टाम् अकाचिषुः (2) अका-
चिष्टाम् अकाचिषुः (3) अकृषताम्—अकृषन् । अकाचिषुरित्यादिषु ‘सिजभ्यस्त
विदिभ्यश्च’तिभेज्जम् । अकृषत्—इत्यत्र तु सिजभावात्—‘भेऽन्तः’, ‘इतश्च’, ‘संयोगान्तस्य
लोपः’ (५४) इति, अभवन्नितिवत् प्रक्रिया बोध्या— । दह भस्मीकरणे इति । अयमप्य-
नित् । दहति । ददाह । देहिय—ददृष्य इति भारद्वाजनियमादिङ्बिकल्पः । तत्र इट्
पञ्चे—घलि च् षेष्टि (२२६१) इति एत्वाभ्यासलोपी । अन्यत्र—ददृह्य इति स्थिते
‘दादेशातीर्षः’ (३२५) इति हस्य घत्वम् । ‘भ्रपस्तयोर्वोऽधः’ (३२८०) इति घस्य
धत्वम् । ‘भ्रलां जश् भ्रगि’ इति घस्य गत्वम् । एवम् दह्—ता = दग्धा । धत्स्यति—
दृह्य स्यति इति स्थिते दादेशेति घ । ‘एकाचो वशो भय् भ्रपन्तस्य म्ध्वोः’ (३२६) इति
दस्य भवभावी धः । घस्य जश्त्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । तत्र ‘इण्को रादेश-
प्रत्ययययोश्चेति’ ‘स्य’—स्यपत्वम् = धक् ष्यति—इति । एवमधत्स्यत् । अकाचीत्—
इति अदृह् सिच् ईत् न् इति स्थिते हलान्तलक्षणायां वृद्धौ हस्य घः । दस्य
भवभावी धः । घस्य जश्त्वेन गः । तस्य चत्वेन कः । तत्रः पूर्व्ववत् षत्वम् ।
अदाग्धाम् इति । अ—दृहसिच् तम् = अ दाह्—म् ताम् = अदाष् म् ताम् अदाग्

सूधाम् = अदाग् ° धाम्—भ्रलो भ्रलीति सलोपः । अधाङ्—अ दाह् सिच् भि =
 अदाह् स जुस् = अदाघ् स उस् = अधाग् सुस् ('एकाचो वशो—', 'भ्रलां जस्—')
 = अधाक् षुस्—(पूर्ववत् कत्वपत्वे) । मिह् सेचने इति । अत्र सेचनस्य चरणे
 तात्पर्यम् । मेहति । मिमेह—'अचो जिणिति—', 'अत्र उपधाया' इत्यनयोरप्राप्तयोः
 पुगन्तीति लघूपधगुणः । मिमेहिध—क्तादिनियमान्नित्यमिट् । 'यलिं च सेटीति' एत्व-
 मभ्यासलोपश्च । मेढा—मिह् ता इति स्थिते लघूपधगुणे हीट्, 'भ्रषक्तयोः—', 'ष्टु नाष्टः'
 'दो ढे लोपः—' इति ढत्वधत्वढत्वढलोपाः । मित्यति = मिह् प्यति मेह—स्यति—मेढ् स्यति
 मेक् स्यति—मेक् प्यति इति । एवम् अमित्यत् इति । अमिचत् इति—अ मिह् क् सत्
 इति स्थिते क् सस्य कित्त्वेन किङ्तीति गुणनिषेधः । ढत्वकत्वपत्वाणि । अमिचाताम्—
 'क् सस्याचोति अलोपेन—' आतो ङिति इत्यस्याप्रवृत्त्या एयादेशे न । एवम् अमिच-
 म्नित्यादि । कित् निवासे रोगापनयने वेति । तत्र रोगापनयनाद्यर्थपञ्चकेष्वेव 'गुप्तजि-
 किदभ्य—' इति सन्प्रत्ययः । चिकित्सति—कित् कित् सन्—चिकित्स इति सनाद्य-
 न्ता इति धातुसंज्ञायाम् शप्तिपौ चिकित्स अति 'अतो गुणे' (१६१) इति पररूपका-
 देशे चिकित्सति । संशये इति स्पष्टम् । मतान्तरमाह—अस्येति । अनुदाचित्वम्
 इति अतएव तड् । निवासे तु चुराद्यन्तर्गतत्वात् गुणः । शतु चिकित्सति—
 निगृह्णातीत्यर्थः । क्षेत्रे ढणं चिकित्सते अपनयतीत्यर्थः ।

दो— । दान् ६६४ खण्डने । शान् ६६५ तेजने ॥ इतो
 वहत्यन्ताः स्वरितेतः ।—दोदांसति—दोदांसते । शोशांसति—
 शोशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति ।
 डु पचष् ६६६ पाके । पचति—पचते । पेचिथ—पपकथ । पेचे ।
 पक्ता । पचोष्ट । षच ६६७ समवाये । सचति—सचते ।
 भज ६६८ सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ—
 वभकथ । भक्ता । भक्षति—भक्षते । अभक्षीत् । अभक्त ।
 रञ्ज ६६९ रागे । नलोपः । रजति—रजते । रज्यात् ।

रङ्चोष्ट । अराङ्चोत् । अराङ्क्ताम् । अरङ्क्त । शप् १०००
 आक्रोशि । आक्रोशो विरुद्धानुध्यानम् । शशाप—शेषे । अशा-
 षोत्—अश्षम् । त्विष १००१ दीप्तौ । त्वेषति—त्वेषते । तित्विषे ।
 त्वेषा । त्वेषति—त्वेषते । त्विष्यात्—त्विष्येष्ट । अत्विष्यत्—
 अत्विष्यत । अत्विष्यताम् । अत्विष्यत । यज १००२ देवपूजा-
 सङ्गतिकरणदानेषु । यजति—यजते ।

दान् to cut शान् to sharpen Roots, beginning from here and
 ending in वङ् (1004) प्रापणे are स्वरितेत्—। e. उभयपदी । Thus दीदा
 सति—दीदां सते—दान दान् सन्=दादान स=दि दास (b) —सन्वत' (2317)
 and 'नयापदानस्य—')=दीदांस (by 'मान्वधदान्शान्भ्यो दीर्घाभ्यास्य'
 (2394) . Then दीदांस + शप् + तिप् = दीदांसति = दीदांसति (b) अतो गुणे
 (191)). Similarly दीदांसते and शीशासति—शीशा सते । सन् is enjoined
 here in a particular sense i. e. in the sense of 'दानेराज्ज'वे (वा—
 1595) and शनेर्मिशाने (वा—1695) under 'मान्वध—'(2494) Hence in
 a sense other than straight forwardness (आजैव) and whetting
 the roots (दान शान्) will fall under चुरादि class and will give दानयति
 —शानयति etc. डु पष्—to cool अमिट् । डु for 'डित् क्ति' 'क्लृभेप्'—पक्लिमम्
 and ष् for 'विदभिदादिभ्योऽङ्' = पचा । उभयपदी—प्रचति—पचते । पपाच—पेषे
 एत्वाभ्यासलोप by 'पत एकहल्मध्ये—' (226e)) पेषिथ—पपक्ष—option of
 इट्—by भारद्वाजनिघण्टु . एत्वाभ्यासलोप by घलि च सेटि (2261). पपक्ष्य then
 by 'चोः क्त. (378) च changes into क्त. Similarly पक्ता । पक्षीष्ट (आशीः)
 —पक्ष सीयुट् सुट् त—पक्षसोर्ध् स् त—पक्षीय स्त—पक्षीयत् (यलोप by 'लोपो
 व्योर्धलि') । Then षल् of both the सs and त changes into ट by
 'ष्टुना—' thus पक्षीष्ट । परम्भे—पष्यात् । पष् to collect or accumulate

अनिट्, षोपदेश—like डुपप्—। भज to serve भजति भजते । वभाज भेज् ।
 भज भज गल—वभाज् अ—वभाज । भज् भज् ए—० भेज ए (by—अत एकहल्
 2260). Similarly—भेजतुः भेजुः । भेजिय—वभक्थ option of इट् by
 भारद्वाजनिग्रम । भेजिथ by धनि च सेट—and in वभक्थ the process
 is—वभक्थ—वभज्थ—by (चोः कुः)—वभक् थ (‘खरि च’ । भेजिव भेजिम
 like पेचिव पेचिम—by क्तिनिधम and ‘अत एकहल्’ । भत्यति—भत्यते—
 भज्स्वति भग्स्वति—भकष्यति so भत्यते । अभाचीत्—अभज् सिच् इट् त् अभाज्
 स, इत् = अभाग्—क—म—प ईत् । अभक्त—अभज सिच् त (आत्मने—)—अभग् म
 त—अभग् ० त by ‘कनो कलि’ (2281)—अभक्त (खरि च) । So also
 पत्यते पत्यते । अपाचीत्—अपक्त । रज्ज् to dye, to colour etc. नलीप
 i.e. the elision of न is effected by the rule ‘रज्जे च’ 2397). रजति—
 रजते ;in गल् = ररज्ज्, —ररज्जे (रराज्—रेजि are from राज् दीप्ती (822) see
 under—फणं च सप्तानाम्’ (2254)) । रज्यात्—रङ्चीट्—(आर्शाः) । The
 former drops न by ‘अनिदिताम्—’ (415) and the latter is thus—
 रज्ज् सीयुट् सुट् त—रङ्ज् सीय् म् त—रन्ग् सी स् त (by—चोः कुः—ज changes
 into ग and ज् to its former position नत्व and स् elides by ‘लोपो
 व्योवलि’ (872)) = रङ्क् षीषट् (न first changes to अनुस्वार by नथापदान्तस्व
 —then to ङ् by ‘अनुस्वारस्व यधि परसवर्णः’ । ग changed to क् by—‘खरि
 च (121) and स to ष by इणकोः and आदेशप्रत्यययोः—and finally त
 to ट । Thus रङ्चीट् । अराङ्चीत्—अरङ्क्त (लुङ् forms). अराङ्चीत्
 —अ रङ्, सिच्, इट्, त—अराङ्, सिच्, ईत् (इङ्ङि by वदन्नज—(2267), though
 there are more than one consonant viz ज् ज् between the अच् (अ)
 and the सिच्; for it is sanctioned by भाष्य—see ante. under अखङ्क्त,
 असाङ्चीत्)—अरान्ग् स् इत्—अरां ग् स् इत्—अराङ्क् स् ईत्—अराङ्क्
 चीत्—अराङ्चीः (rules as before): अरज्कत—अरज्ज् सिच्, त—अ रन्ग् स् त

-(want of वृद्धि etc by 'निङ्क्षिप्त्वावाक्यभेदद्वय' (2300)) अरङ्क्त ० त—अरङ्क्तुम्
 -(मन्वीप by भक्तौ भक्ति) । Similarly अराडताम्—अराडताम् अराड्य—
 अरडत्त etc श्च् to be angry with, to curse etc आक्रोश मरान्
 to think ill (of another) It also is अन्ति । शपति शपते, शशाप
 (ण्)—शपे (by अत एकच् २२०) । शपिय (यलि च सीटि) शप्य—
 शपिये (आत्मने—) । शपिव—शपिम (इट् by प्रादिनियम) । Similarly शपे शपिये
 शपिमहे । अशाप्योत्—अशप्त (लुङ्) = अ श प् मिष् इत् त—अशाप्योत् (शट् by
 'यदत्रञ्—') । In the आत्मने—अ शप मिच् त—अ शप् श्त् त—अ शप् ० त (मन्वीप
 by 'भक्तौ भक्ति,' (2381) want of वृद्धि by निङ्क्षिप्त्वावाक्यभेदद्वय (2300) । नन्
 'किङ्कति च'—अशप्त । Similarly—अशाप्यताम्—अशप् शताम् and अशाप्य
 —अशप्त etc लिष—to look bright or effuse light etc अमिट्
 लोपति—लोपते by लघुपधगुण । तिलिष—तिलिष (लिट्—ण् and उम्)
 the former is gunnated by 'पुगल— and the latter is prohi-
 bited to have guna on account of its being कित् by किरुति
 च' and किरु is by 'अमयोगान्निट् कित्' । लीटा (लृट्) । लित्यति—
 लित्यते (लृट्), लिप्यति—लित्यति (गण by पुगल—', लिप्यति by
 —'शदा क मि', similarly लित्यते । अलित्यत्—अलित्यत् etc लिप्यात्—लि-
 प्योष्ट (the former is कित् by किरुति and the latter by
 'निङ्क्षिप्त्वावाक्यभेदद्वय—' (2300) hence no guna in both the cases
 by 'किङ्कति च')—see also लित्यति etc. अलिप्यत्—अलिप्यत्
 (लृट्), 'अल इगुपधादमिट् क्त' (2336)—thus क्त comes in place of
 क्त and क्त being कित् both are not gunnated च becomes
 क् by 'पदो क मि' and च of क्त becomes च by 'इणको and
 'आदिशप्रत्यया' (211 12) Similarly अलिप्याताम् (लम्=ताम्), अलिप्यत्
 by 'कर्मणाचि' (2337) 'अतो गुणे' etc (191) यज—to worship etc —अयिज्

मित—। दानशान् इति (नामवधेतिमुक्तोपाधौ धात्) । इत इति दान् इत्यारभ्य
 वृह प्रापणे (१००४) इत्यन्ता उभयपदिनः 'स्वरितञितः—' इति सूत्रात् । दीदांस-
 र्हेत्यादि—दान दान् सन् इति स्थिते हलादिजिषे ङस्वे, ददान्म इति भवति । ततः
 'अन्यतः' (२२७) इत्यभ्यासस्य इत्वे 'नयापदान्तस्येति'—मस्यानुस्वारः च कृते
 --दिदांस इति । ततः 'मानवधेति' (२३२४) दीवँ दीदांस इति । तस्य
 च 'सनायन्ता धातवः' इति धातुत्वे प्राप्ते शप्तिषादयः । तदे' दीदांस शप्
 ति इति स्थिते = दीदांस अति इति जाने 'अतो गुणे' (१२१) इति पररूपेण
 दादांसति एवमन्यत प्रक्रिया । अर्थविशिषे इति । स चार्थविशिषः—पूर्वं वार्त्तिक
 मतसि 'दानैराङ्गि' 'गाननिगानि' इत्यस्योक्तम् । अन्यत इति । एतदभिन्नाद्यै तु चुरादा-
 र्शगतत्वाद् दानयति—दानयते इत्यादि । डु पचप् इति । ध्रित्करणं 'डितः क्तिः'
 'क्तेर्मप् नित्यम्' = पक्तिमम् इत्यर्थम् । तथा च प्रयोगः—'विपक्तिमज्ञानगतिर्मनस्वी'
 मङ्गिः १म सर्गः । पितृकरणमङ्ग्यम् 'पितृभिदादिङोऽङ्—' इति सूत्रात् = पचा
 इनादाहरणम् । तस्याः पाकोऽर्थः । लिटि—पपाच—पेचि । एकत णिच्त्वाद् 'अत
 एपधाया' इति वृद्धिः । अन्यत 'अत एकहल्—' (२२६०) इत्येत्वमभ्यास—
 षोपय । पेचिद्य—(यलि च सेटि (२२६१)) पपक्ष्य (प पच् य—पपक्ष्य-
 'चोः कु'रिति कत्वम्)—भारद्वाजनिग्रमाद् इडविकल्पः । वसथोस्तु—पेचिव—पेचिम
 इति । पक्ता (लुट्—चोःकुरिति कुत्वम्) । पचीष्ट—(आशिपि—पच्, सीयुट्
 सुट्, त इति स्थिते यलोपात् पच्, सी स् त इति जाते कत्वपत्वष्टत्वानि)
 लटि पत्यति...पत्यते । लुडि—अपत्यत्—अपत्यत । लुडि—अपाचीत्—अपक्त
 (परस्मैपदपच्—हलन्तलक्षणा (वदन्नजेति—) वृद्धिः । कत्वपत्वे । आत्मनेपद
 पच्—अ पच्, स् त इति स्थिते 'भलो भलि' (२२८१) इति सलोपे चस्य कत्वे रूपम्)
 पच समवाये । अयं षोपदेशोऽनिट् च । समवाय एकव्रीकरणम् एकव्रीभवनं
 सेवनमित्यादि । ससाच—सेचे । असाचीत्—पञ्चोत् ('अतो हलादीर्घचोः' इति वृद्धि—
 विकल्पः)—असचिष्ट (आत्मने—) इत्यादि । भज्धातुरप्यनिट्—भजति—भजते ।
 'भभाज—भेजि । एकत णलि वृद्धिः (अत उपधायाः २२८२), अन्यत 'अत एकहल्—

(२२६०) इत्येताभ्यामभोपी । एवं भेजतुरित्यादि । भेजिद—वभञ्च पृथंत
 'यन्नि च सेटि' (२२६१) इति एताभ्यामभोपी, अन्यत वभञ्च इति स्थिते चोः
 कुरिति—जस्य गः तस्य 'सुरि चिति' चलो न कः । एवं भज्ता इति । भत्यति—
 भत्यने—भञ्चति इति स्थिते गत्वकल्पत्वानि पूर्ववत् । एवं भत्यने । वभ-
 चोत्—(वभञ्च सिच् ईट् त इति स्थिते इदित्त्वत्त्वत्वानि)—वभञ्च
 (वभञ्च—सिच् त—वभञ्च भ् त इति स्थिते गत्वकल्पत्वानि) ; भेजिद—
 भेजित (चिटि) ; भञ्जात्—भञ्जोत् (चागिति) । रञ्जामे इति । चण्टि ।
 नलोपः—'रञ्जयति' घृतात्—इति भावः । रञ्जति—रञ्जने ; नोपधत्विज लघूपधत्वा-
 भावात् गुणो नः । संयोगपरत्वेन लिटः किल्ले न । तेन चिदिदितामिदम्याप्रभ्यत्
 नलोपाभाव—ररञ्ज—ररञ्जे । ररञ्जतुः—ररञ्जाते । ररञ्जुः—ररञ्जते
 इत्यादि ; रराजे—रिजे—रराज इत्यादि तु राज् दीर्गादिभ्य इति 'पक्षां च मत्ता-
 नाम्' इत्यमोक्तम् । रञ्ज्यात्—रञ्ज्योत्—चागिति वपदवद्—पूर्वत किदागिति
 इति किल्लेन गुणामाव.—नलोपय । परत इक्षमीपत्ताभावात्—'लिङ्गिषावा-
 क्तनेपदेषु' (२३००) इत्यस्याप्रभत्या चकिल्लेन नलोपाभावः । तर्दधं रन्ञ
 मीयुट सुट त इति स्थिते मस्य अनुस्वारः तस्य परसवर्धेनदः । जस्य तुत्विज
 मः । तस्य चलो न कः । मीयुटसुटी—इक्ष्मी—चादिप्रत्ययधोरिति पत्वे, लोपी
 व्यावर्त्ति (८०३) इति यमोपः । तस्य टुलो न टलम् । अराङ्घ्योत्—अरङ्क्त । पूर्वत
 —अरन्ञ सिच् ईट् त् इति स्थिते अनेककल्पवधानेऽपि वदमधीति हलन्तलघयाथा
 ह्यौ अरान् ङ् ङ् ईत् इति क्रमेण अनुस्वारपरसवर्धेनत्वकल्पत्वानि । अन्यत
 —अरन्ञ + सिच् त इति स्थिते 'लिङ्गिषावाक्तनेपदेषु (२३००) इति सिचः
 किल्लेन 'किञ्चि चिति' द्विषेधाद् ह्रस्वभावे 'गलो ग्लोति' सलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ।
 अटि—रङ्क्त्यति—रङ्क्त्यते । अङ्कि—अरङ्क्त्यत—अरङ्क्त्यत । अङ्कि—अरङ्क्त
 विधिलिङि—रङ्क्ते इत्यादि । शप चाक्रोशे इति । चाक्रोशपदव्याघमङ्—
 चाक्रोश इति—विद्वत्स्य अनिष्ठस्य अनुध्यानम् चिन्तनमिति यावत् । शपति—शपते ।
 अनिष्ठयं धातुः । शशाप—उपे । पूर्वत 'अत उपधाया' (२३८२) इति कलि इङिः

अन्यत् 'अतएकहल्' (२२६०) इति, एत्वाभ्यासलोपी ; 'यलि च सेटि'—श्रीपिथ—
 शशप्थ (भारद्वाजनियमाद् वेट्) ; वमयोस्तु—श्रीपिथ । श्रीपिस । प्रादिनियमान्नित्य-
 मिट्) । अशाप्तीत,—अशप्त—पूर्ववत् वदन्नजेति हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अन्यत्—
 'लिङ्सिचावि'ति कित्त्वेन गुणवृद्धिविरहः । 'भ्रलो भ्रलीति' सलोपश्च । शप्प्रति—
 शप्प्रति । शप्यात्—शप्तीष्ट इत्यादीनुदाहार्याणि । लिष इति—अयमप्यनिट् ।
 त्वेषति—त्वेषते—लघूपधगुणः । पचति इत्यादावपि लघूपधगुण एव । तत्र अकारस्य
 गुणेनापि अकारत्वम् 'अट्टेङ् गुणः' इति नियमात् । तित्वेष—तित्वेषे—णलि पुगन्तीति
 गुणः एशि तु कित्त्वाद् गुणाभावः । त्वेषा (लुट्) । त्वेष्यति—तेष्यते—त्विष् स्यति इति
 स्थिते गुणे त्वेष्यति इति जाते 'षटोः कः सि' इति षस्य कत्वे स्वस्य षत्वम् । त्विष्यात्
 —त्विचीष्ट—'किदाशिषि', 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु—' (२३००) इत्यभयोः कित्त्वात्
 'किङ्ति' इति गुणनिषेधः । त्विचीष्ट—इत्यत्र पत्वकत्वपत्वानि । अत्विचत्—अत्वि-
 चत् । उभश्चापि 'शल इगुपधादनिटः क्तः' (२३३६) इति क्तः । तस्य कित्त्वात् प्राग्वद्
 गुणाभावः । पत्वकत्वपत्वानि । एवम्—अत्विचताम्—अत्विचाताम् । अत्विचन्—
 अत्विचन्त इत्यादि । अत्विचन्त इत्यत्र 'भोऽन्त' इत्यन्तादेशे—कृते 'क्'सस्याचि'
 (२३३७) इति क्तप्रत्ययान्तस्य अलोपे रूपम् । यद्वा—'अतो गुणे' (१६१) इति पर-
 रूपम् । यज इति । अनिट्—पूजेति—'इह देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः पूजे'ति' नागेशः ।
 अस्य लिटि सम्प्रसारणं स्यादित्याह—

२४०८ । लिटप्रभ्यासस्योभयेषाम् ॥६११७॥

दो— । वच्चादीनां अच्चादीनाञ्चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं
 स्याल्लिटि । इयाज ।

The samprasarana occurs in the reduplicate (अभ्यास) of वच्चि-
 स्वपि and यज्, etc and also of गृहि, व्या, वधि, च्यधि and वृश्, etc, in
 लिट् । The वच्चादि class is under (rule 2409) and the अच्चादि class is
 under (rule 2412). Thus यज् यज् णल् = य याज् अ = इ याज् अ = इयाज ।

मित्— । लिटि अभ्यासस्य च भयेषाम्—इति च्छेदः । 'वचिस्वपियजा—
दीना किति' (६।१।१५) इति, 'यद्विज्यावयिष्यधिवष्टिविचतिवृथतिपृच्छति—
भञ्जतीनाम् डिति च' (६।१।१६) इति च पूर्णसूत्रद्वयम् । तेन उभयेषामित्यनेन
एते एव गृह्यन्ते तदाह—'व्यादोर्ना यच्चादीनाञ्चेति । 'थञ्ज सम्प्रसारणम्—'
(६।१।१९) इत्यत सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्तते, तदाह—सम्प्रसारणं स्यादिति । वचि
स्वपि इत्यत्र यज (१००२) इत्यारभ्य टु ओञि (१०१०) गतिवृद्धौ इत्यन्ता नव
यथादयः । तथाचोक्तम्—

“यजिर्वैपिर्विद्विथैव वसिर्वैज्ज्वेज इत्यपि ।

ह्रज्वादि अथतिथेव यथाद्या. सारणे नव ॥” इति—

यच्चादय इत्यनेन तु 'यद्विज्या,—' इति सूत्रोपात्ता नव विवचिताः इयाज—इति—य
यज षल इति जाते अभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । अङ्गस्य—'शत उपधया' (२२८२)
इति वृद्धिः ।

२४०८ । वचिस्वपियजादीनां किति ॥६।१।१५॥

दी— । वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्
किति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः ।
इयजिय—इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्षति—यक्षति । इज्यात्—
यक्षीष्ट । अयाक्षीत्—अयष्ट । डु वप् १००३ वीजसन्ताने ।
वोजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं क्षेत्रेऽपि ।
केशान् वपति । उवाप—ऊपे । वप्ता । उष्यात्—वप्सीष्ट ।
प्रणवाप्सीत्—अवप्त । वह १००४ प्रापणे । उवाह । उपहिय—
सहिवहोरोदवर्णस्य—' (२३५७)—उवोढ । ऊहे । वोढा ।
वक्षति—वक्षति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाहूः । अवोढ ।
अवक्षाताम् । अवक्षत । अवोढाः । अवोढ्वम् । वस १००५
निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास ।

The roots वच्, खप्, and यञ् वप् वह, वम्, वेञ्, व्येञ्, ह्वेञ्, वद and ह्रि are 'samprasaranated' when a कित् affix follows. Now this rule (6.1.15) being subsequent to 'लिटि धातोर्नभ्यासस्य' (2177—४.1.8.), the latter will not apply 'after the former has taken effect according to 'विप्रतिषेधे प' कार्यम्' for there runs the परिभाषा—'सकृद्गती विप्रतिषेधे—यद् वाधितं तद् वाधितमेव' 'when (two rules), while they apply (simultaneously), mutually prohibit each other, that (rule of the two)' which is once superseded (by the other), is superseded altogether (and cannot therefore apply again after the latter rule has taken effect)'. But the latter (लिटि धातोः etc.) must need apply by another परिभाषा—'पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्'—'(occasionally the formation of a particular form) is accounted for by the fact that (a preceding rule) is allowed to apply again (after it had previously been superseded by a subsequent rule*). Thus Bhattoji says that the द्वित्व or duplication is to take effect by 'पुनःप्रसङ्गविज्ञान' or reapplication. Thus यञ्+अतुम्=इज्, अतुस्, then by duplication—इज् इज् अतुम्=इइज् अतुम्=इइजतुः by 'अकः सर्वेषु दीर्घ' । Similarly इञ्जुः । इयजिथ—इयह—option of इट् by भारद्वाजनियमः । यल् is not कित् (but पित्), hence the अभ्यास only gets samprasarana and not the verbal base (अङ्ग) also (by the rule 'लिटिभ्यासस्योभवेयाम्' (240E)). In इयह the process is—इयञ् य=इयप् य (ज is changed to य by 'नश्चभञ्ज-खञ्जजवजराजभाजच्छसां पः' (294) and य to ठ by एना षुः (113 इजिव इजिम् ।—(क्रादिनियम gives नित्य इट्) । इजे । (आत्मने—एष् is कित् hence

like ईजवुः) । यटा—by 'द्वदमञ्ज—' etc. यत्यने—यत्यते—यञ् + सति =
 =यञ् + सति = यक् ष्यति (by 'दोः क. वि' and पत्व) इत्यात्—because
 यामुट् is कित् by 'किदागिवि' hence 'वचिस्त्वपि—' etc applies. यथीष्ट—
 here 'निङ्—सिच्—' (2300) does not apply, so no Samprasarana
 by वचिस्त्वपि etc ; thus यञ् मीयुट् सुट् त = यञ् मीय् म् त then by 'पत्वकत्वक-
 त्वष्ट्वयलोप' we have यञ्थीष्ट = यथीष्ट । यथाथीत्—अथष्ट the former
 has the इङि substitute by 'वदप्रज etc' (2267) then पत्वकत्वपत्व as
 before. The latter does not get इङि owing to the prohibition
 'किडिति च' for the affix त is कित् । The स of सिच् elides by
 'भ्रलो भ्रलि' (2281) then पत्व and टुत्व as before. Similarly अयत्यत्—
 अयत्यतः । डु वप् बीजसन्ताने । बीजसन्तान means to sow seeds in
 the field and to emit semen to the uterus i. e., keep
 intercourse. This root also means to cut or shave thus
 'केशान् etc. वपति—वपते । उवाप—ऊपे—by (सम्प्रसारण and इङि)
 and (सम्प्रसारण द्वित्व and सवर्णेदीर्घं) । उष्यात्—like इज्यात् । वप्मीष्ट
 (आत्मने—easy) प्रष्टवप्मीत्—अवप्त । In the former जि has got एत्व by
 —'निर्गदन्द् etc' and इङि by 'वदप्रज etc' In the latter, want of गुण
 and इङि due to कित्त of the affix त and the स of सिच् disappears by
 'भ्रलो भ्रलि' (2281) वप्माति—वप्सते etc case. (N B.—डु of वप् to
 give उद्विसम् by 'द्वित् क्ति' and क्तुर्निधित्वम्). वष्ट to cart), to lead to
 etc वष्टति—वष्टते, उवाष्ट—ऊष्टे—the former gets सम्प्र—by 'लिटाभ्यासद्यो-
 भयेषाम्' and इङि by 'अत उपधाया.' (2282), the latter is first sampra-
 saranated by 'लिटाभ्यासञ्—', then it is doubled and then becomes
 दीर्घ by 'अक. सवर्णे—' । उवष्टिष्ट—उवीष्ट—option of इट् by भारदाज-
 निवम । (want of एत्व and अभ्यासलोप in the former by the prohibi-

tion 'न शसदद्—' (2263). उवहिय—वह् इट् थ—ववह् इथ—उवह् इथ—उवोढ्—
 —उवह् थ उवद् थ उवद् थ by 'हो ढ्'; (324) and 'भासस्तथोः—' (2280) उवद् ढ्
 by घृणा षुः (113)—उवो ठ् (by 'दो ढे लोपः' and 'सहिवहो—'); वीटा. (लुट् ता
 by ढल्, धल्, ढल्, ढलोप and श्रील् as before). वल्यति—वल्यते—by ढल्, कल्
 and षल् as before. अवाचीत्—अवोढ्—the former = अवह् सिच् ईट् त् =
 अवाह् स् ईत् = अवाद् स् ईत् = अवाक् ष ईत् (घटोः कः); the latter = अ-वह्
 सिच् त् = अवह् स् त् = अवह् ठ् (want of गुण and वृद्धि on account of
 कित्त्व; and सलोप is effected by भलो भलि) = अवह् ध्—अवढ् अव०ढ् (दोढे—)
 etc. अवोढाम्—अवचताम्—the former = अवह् स् तस् = अवह् ठ् ताम् = अवह्
 धाम् अवढ्ताम् = अव०ढाम् = अवोढाम् (by सहिवहोरोदवर्णस्य); the latter =
 अवह् स् आताम् = अवह् स् आताम् = अवक् ष आताम् (by घटोः कः and पल्).।
 अवाचुः—अवचत्; the former = अवह् स् भि = अवाह् स् जुस् = अवाह् स् उस्
 = अवाक् सुस् = अवाक् पुस् (अवाचुः); the latter = अवह् स् भि = अवह् स्
 भि = वअक् ष् भि = अवञ् अत् (by आत्मनेपदेष्वनतः (2258)). Similarly
 अवाचीः (लुङ् सिप्)—अवोढाः (लुङ् थास्); अवोढम् (थम् = तम्) अवचा-
 धाम् (आधाम्) and अवोढ् (थ = त)—अवोढम् (अवह् धम् = अवह् ढम् =
 अव० ढम् = अवोढम् by 'सहिवहो—') and so on. वस to live अनिट्
 परस्मै—; because स्वरित् roots have ended with वह् ; cp. 'अध
 वह्यन्ताः स्वरित्तः' । वसति उवास—as उवाप etc. Now to direct पल् to
 वम् in अतुम् etc. he puts forth the rule :—

मित—। वचिस्वपीति—वचस्वपीरिका निद्देशः। "इक्प्रतिपौ धातुनिद्देशे"
 (वार्तिक) । ननु तर्हि इकः कित्त्वाद् 'उचिः', 'सुपिः' इत्येव स्यादस्मादेव सूत्राद्गतु
 'वचिस्वपिरिति' चेत् । सत्यम् । सौतत्वात् सम्यसारणाभावः । वचिश्च स्वपिश्च
 यनादयश्चेति विग्रहः । न तु वचादयश्च स्वप्यादयश्चेत्यपि विग्रहीतव्यम् । आदिशब्दस्य
 यजिनैव योगात् । यदि ह्यादिशब्दस्य वचिस्वपिभ्यामपि अन्वयः स्यात्तर्हि वचिस्व-

श्रीरादादिकत्वात् वचिश्चोनेव सिद्धः, स्वपियहृदस्य द्वैयर्थापनिः-स्यष्टेव । अत
 आह—वचिस्त्वोर्थाशीनां चेति । सम्प्रसारणमिति—‘व्यञ्जः सम्प्रसारणं पुत्रपत्न्यो-
 न्तुपुरुषे—’ (६।१।२३) इत्यतस्तदनुष्ठेति भावः । अतु ‘मिष्टि धातोरन्ध्यास्य’
 (६।१।८) इति द्वित्वविधायकं पूर्वमृतम् । एतच्च (वचिस्त्वपि—’ ६।१।२५ इति) सम्प्र-
 सारणपरं परमृतम् । तेन किमत्र विधेयमिति विप्रतिपत्तौ—विप्रतिपत्तौ पर काष्ठंम्’
 इति सम्प्रसारणमेव प्राक्कार्यं परत्वात् । तथा सति ‘सकृद्गतौ—विप्रतिपत्तौ यद् वाधितं
 तद् वाधितमेव’ इति परिभाषया द्वित्वविधायकपूर्वमृतस्य वाधितत्वात् वाधितस्य च
 पुनरुक्त्यानामन्ववात्—ईजतुरीजुरित्यादी कथं द्वित्वं सम्यतीति चेत् ? उच्यते । अस्ति
 हि परिभाषान्तरमपि ‘पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्—सिद्धम्’ इति । ‘कृतचित्तं पदविशेष—
 १।११५ वाधितस्यापि (पूर्वमृतस्य) पुनरुपस्थितिरिष्यति’ इति तदर्थः । तेन चात
 सम्प्रसारणात् पर पुनर्द्वित्वप्रसङ्गः । तदेतत् सर्व्वं मनसिक्तस्य—ससाधसि—पुनरिति ।
 एवम् यज् अतुम् इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणे कर्त्तुं इज् अतुम् इति । ततो द्वित्वम्—
 इज् इज् अतुम् इति । पयाद् हलादिशेषेण—इ इज् अतुम् इति जाते—अकः
 सर्व्वेषु दीर्घः’ इति सर्व्वेषु दीर्घेण—ईजुतुरिति । एवम् ईजुतुरिति । भारद्वाजनियमात्
 चण्वथ वेडित्वाह—इयजिथ इयष्ठ—इति । अत्र उभयत्र छलः पिप्वेनाकिच्चा‘त्रिभ्य-
 भ्यामन्वोभयेयामि’ति सम्प्रसारणम् । इयष्ठ इत्यत्र लथ ङिगीय—यत् छलो भ्रूल्वर्णत्वेन
 त्रयादिभूवात् (२।८४—८ २।९६) लकारस्य षकारः, ष्टुना ष्टुरिति षस्य ष्टुत्वेन ठत्वमिति ;
 ईजे—आत्मनेपदे रूपनिदम् । प्राग्बलसम्प्रसारणद्वित्वसर्व्वेषु दीर्घां । यथा—अस्य त्रयादिना
 षत्वे तप्रत्ययस्यटुत्वम् । यत्यति—यत्यति—यज् सति इति स्थिते ‘प्रथमसज्जसज्जयज-
 राजभाजच्छर्गा षः’ (२।८४) इति षः । तस्य ‘पठो, कः सौति कत्वम् । तसाहचर्यात्
 परस्य षत्वम् । एव यत्यने । इज्यात्—यष्टीष्ट । पूर्व्वत ‘किदागिवि’ इति यासुटः
 किच्चाद् सम्प्रसारणम् यकारस्य अभ्रूल्वाद् त्रयादिना—षत्वाभावश्च । परत्र सीयुटः
 किच्चाभावात् सम्प्रसारणाभावः । किञ्च इकसमीपत्वाभावात् ‘सिद्धं सिच्चावात्मनेपदेषु—’
 (२।१००) इत्यस्याप्यप्रवृत्तिः । सीयुटः सकारस्य भ्रूल्वात्—त्रयादिना लस्य षः । तस्य
 कः । तसाहचर्यात्—‘इष्कोः’ ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति सीयुटसुटोः षत्वम् । यलोपः ।

नप्रत्ययस्य ष्टुत्वेन टत्वञ्च । अयाचौत्—अयष्ट (लुङि रूपद्वयम्) । पूर्व्वत् वदन्नजे ति
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । घत्वकत्वधत्वानि प्राञ्चत् । परत्वापि वृद्धिं विना घत्वादि, भ्रूलो
भ्रूलोति सलोपश्च । लिटि वमयोः—क्तादिनियमात्—ईजिव—ईजिम इति । डुवप्—
वीजसन्ताने । विकिरणं निक्षेपः गर्भाधानं निषेकः । तथा च छन्दसि प्रयोगः—‘अप्रमत्ता
रचत तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परवीजानि वासुः’ इति । अयमपि धातुरनिट् ।
‘डित्कारणम्’ ‘डित्तः क्तिः’ क्तमन्वित्यम् इति उप्विमम् इत्यर्थम् । वपति क्तिन्तौत्यर्थः ।
वपति—वपते, उवाप—ऊपे । पूर्व्वत् लिट्प्रभ्यासस्योभयेषामिति (२४०८) सम्प्रसारणम्
‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिश्च । परत्वं वप् एश् इति स्थिते एशः कित्त्वात् सम्प्रसारणे
उप् ए इति जाते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् हित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घे च रूपम् ।
वप्ता—तासेः कित्त्वाभावात् सम्प्रसारणविरहः । उष्यात्—वप्सौष्ट । पूर्व्वत्
किटाशिधीति कित्त्वात् सम्प्रसारणम् । अन्यत् कित्त्वाभावान्न तथा । प्रण्यवाप्सौत्
अवत् । पूर्व्वत् ‘निर्गन्दनदे’ति णत्वम् । वदन्नजेति वृद्धिः । अन्यत्—तप्रत्ययस्य
कित्त्वात् ‘किङ्ति चेति’ निषेधात् गुणवृद्धभावे ‘भ्रूलो भ्रूलि’ इति सिचः सलोपः । वष्ट
प्रापणे इति । प्रापणमुपस्थापनम् । वहति—वहते । उवाह—ऊहे । पूर्व्वत् ‘लिट्प्रभ्यास-
स्येति’ सम्प्रसारणम्—अत उपधाया इति वृद्धिश्च । अन्यत् ‘वचिस्वपीति’ सम्प्रसारणे कृते
पुनः—प्रसङ्गविज्ञानात् हित्वम्, हलादिः शेषः । सवर्णदीर्घः । उवहिथ—उवोढ ।
ऊहिषे इति । यलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पः । प्रथमे—लिट्प्रभ्यासस्येति सम्प्रसारण-
मिट् च । द्वितीये—वह् थल् इति स्थिते ‘लिटि धातोरिति (६।१।८)’ हित्वे ‘लिट्प्र-
भ्यासस्येति’ वकारस्य सम्प्रसारणत्वे (वह् वह् थ—ववह् थ)—उवह् थ इति जाते ‘हो
ढः’ इतिहस्य ढः । ‘भ्रूपस्तधोरिति’ यस्य धः । धस्य ष्टुत्वेन ढः । ‘ढो ढे लोपः’ (२३३५)
इति पूर्व्वदस्य लोपः—उवढ् थ—उवढ् ध—उवढ् ढ—उव ० ढ । ततः ‘सहिवहो
रिति’ (२३५७) वकारादकारस्य ओत्वे उवोढ इति । ‘ढ्रलोपे पूर्व्वस्य दीर्घोऽणः’
(६।३।१११) इतीमं वाधित्वा ‘सहिवहोरित्यस्य’ (६।३।११५) प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् ।
अन्यथा उवाढ इति स्यात् । तृतीये—तु सम्प्रसारणहित्वसवर्णदीर्घेऽङागमाः पूर्व्ववत्
इति बोध्यम् । वोढा—ढत्वधत्वढत्वढलोपेभ्यः परमोच्चमिति प्रकिया । वच्यति—

वत्यते इति । इत्य डः । तस्य 'वतीः कः—' इति कः । ततः वती, वतम् ।
 अवाचीन्—अवाचो इति । पूर्वत वदप्रथिति इतिः । ततो टन्वत्वपत्वानि । अत्य
 अवच् मिष् त इति स्थिते 'तस्य किलेन गुणद्वयाभावात्—अवच् म् त इति ज्ञाने
 भयो भयोति मभोपः । एवम् अवच् त इत्यव 'हो टः' इति इत्य डः । 'अवच्' इति
 इति तस्यत्वय्य धः । तस्य टुणा दुरितिउत्त्वम् । ततः पूर्वतस्य 'दोटीभोप' इति भोपः ।
 'सद्विवहोदोदवर्द्धय' इति अवचोट (अवच्त्—अवच्, च—अवच्, ट अव = ट—अवचोट)
 इति । अवचोट इत्यम्—अवचताम् इति । पूर्वत तस्यभावादेशो टन्वत्वपत्वटन्वोपत्वर्थेति
 प्राग्वत् । परत—अवच् मिष् चाताम् इति स्थिते अवच् म चाताम् इति टन्व
 कत्वपत्वानि । अवाचुः—अवचत इति । पूर्वत अवच् मिष् भि इति स्थिते
 हलन्तत्वपत्वा इतिः अन्तुमादेशेन—अवच् म जुम् इति । ततः अवच् म्, चम्—
 अवचट्, च्, चम्—अवाच्, च्, चम्—अवाच्, चम् इति । परत—अवच् मिष् भि इति
 स्थिते पूर्वेषु अवच् इति भवति । ततः 'आत्मनेपदेष्वनतः (२१५८) इति
 भ्रम्य 'अत'—भानः । अवच् अत—अवचत इति । एवम् अवाची,—अवाचोटाः
 अवचोट—अवचताताम् । अवचोट—अवचोटुम्, इत्यादि । इति वदव्यन्ताः स्वरितेति
 गताः । तन्वित्वयोस्तु ऊचुः ऊचुः—सुपुपतुः सुपुपुरित्यादि वत्यते । अथ परधीपदी
 वम निवासि । अनिट् । उवास इति । निटभ्यामधीति मग्यमारणम् । अथ
 पत्वार्थमाह—

२४१० । गासिवसिघसोनाञ्च ॥८१॥६०॥

दी— । इण्कुभ्यां परस्मैपां सस्य पः स्यात् । ऊपतुः ।
 ऊपुः । उवसिय—उवस्य । वस्ता । 'सः स्याद्विधातुर्के' (२३४२)
 वत्यति । उव्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् । विञ् १००६
 तन्तुसन्तानि । वयति—वयती ।

The स of गाम्, वम् and चम् turns into प् when it (म्) comes after vowels except अ and after इयवरत्न and after कवर्गम् । Thus

ऊषतुः—ऊषुः etc (उउस् अतुस् + ऊषअतुलु ऊष तुः) । (Thus शासि = शिष्यात्, जचतुः जचुरित्यादि) । उवसिथ—उवस्य option of इट् by भारद्वाजनियम । In both the cases सम्प्रसारण takes effect by 'लिट्प्रभ्यासस्' । In the former case षलि च सेटि does not apply owing to the prohibition न शसदवादिगुणानाम् (2263) । वस्ता—for ता is not कित् therefore no सम्प्रसारण । 'सः—'etc easy. वत्स्यति—वत्स्यते । उष्यात्—षत्व by this rule, सम्प्र—for कित्त्व of यासुट् । अवात्सीत्—वृद्धि by 'वद्व्रज—' and त replaces स of वस् by 'सः स्या—' (2342). अवात्ताम् (तस् = ताम्) । वेज् to weave. अनिट् ; being जित्, it is उभयपदी । Thus वयति—वयते with लृपूषगुण—

मित— । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' (८३३५५) 'सहेः साडः सः' (८३३५६), 'इण्कोः' (८३३५७) इति पूर्व सूत्राणि । तेभ्यः—मूर्धन्यः, सः (सस्य), इण्कोः इति चानुवर्तते, तदाह—इण्कुम्भामित्यादि । इण् इति अइउण् इत्यवस्य इकारस्य— लण्—सूत्रस्य—णकारिण प्रत्याहारः । 'अणुदित्सवर्णस्त्वितद् विहाय पूर्वणण्यहणं...परिणेण ग्रहणमिति' भाष्योक्तेः । ऊषतुरित्यादि वस् अतुस् इति स्थिते । वचि स्वयीतिते—सम्प्रसारणं ततो द्वित्वे उस्-उस् अतुस् इति ततो हलादिशेष सवर्णदीर्घ—पत्वानि । एवसूपुरित्यादि । शासेस्तु शिष्यात्—शिष्टः इत्यादि । घसेस्तु—जचतुः—जचुरित्यादि । उवसिथ—उवस्य = भारद्वाजनियमान् इड् विकल्पः । लिट्प्रभ्यासस्वेति सम्प्रसारणम् । वस्ता = कित्त्वाभावात्-सम्प्रसारणाभावः । सः इति—एवम् वस् स्यति इति स्थिते वत्स्यति इत्यादि सुगमम् । उष्यात्—कित् । अवात्सीत् इति—हलन्तलक्षणा वृद्धिः सस्यतत्वम् । अन्यत् प्राग्वत् । अवात्ताम् इति—अवस् सिच् तस् इति स्थिते वृद्धौ अवास् ताम् इति जाते—भली भलीति सलोपे—अवास् ताम् इति । ततः 'सः सि आङ्घातुके' (२३५७) इति अवात्ताम् । एवम् अवात्पुरित्यादि । तन्तुसन्तानं सूत्रसमवायविशेषः । वेज् : जित्त्वाद् उभयपदित्वम् । अनिट् । लृपूषगुणे वयति—वयते । अध्यास्य लिटि—'वधि' इत्यादेशः स्यादित्याह—

२४११ । वेजो वयिः ॥ २।४।४१॥

दी— । वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ।

The root वेञ् is optionally replaced by वयि or वय् in fi
The इकार in वयि is for the sake of pronunciation. Thus वे-
णल् = वय् णल् = वयवयणल् = वय् वट् अ = उय् वाय् अ = (उ by 'लिटिभ्य-
' (2408)) = उवाय ।

मित— । 'लिटिन्यतरस्याम्' (२।४।४०) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तते 'ति
इति च । तत् रेणुपूरणेन व्याचष्टे—वा स्याल्लिट्तीति = 'वेजो वयि वाऽलिटोत्यं
इकार इति । वयि इत्यस्येति भावः । तेन 'वय' इत्येवादेशः । एव वेञ् + णल्
स्थिते अनेकाल्नात् सञ्ज्ञादेशे—वय् णल् इति जाति द्वित्वे 'अत उपाधाया' इति अ
इहो—वय् वाय् अ इति भवति । ततः 'लिटिभ्यासन्वेति' सम्प्रसारणं हलादिः ङी
उय् वाय् अ—उवाय् अ=उवाय इति (अत्र विषयसप्तम्याश्रयणात् द्वित्वमिदं
'दद्यतेर्दिगि लिटि' इत्यत्र भाष्यकैयटम्बरसाद् बोध्यम्) ।

२४१२ । ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिव्यतिवृच्छति—भृ-
तौनां डिति च ॥६।१।१६॥

दी— । एषां किति डिति च सम्प्रसारणं स्यात् । यकार
प्राप्ते—

The सम्प्रसारण is directed to the roots ग्रह्, ज्या, वयि (वय्),
(व्यध्), वष्टि (वग्), विचति (व्यच्), व्यति (औत्रय्—व्य्), प्रच्छ्,
भृञ् when a कित् or an डित् affix follows. Thus सम्प्रसारणं be
due to यकार (also of वय्) we look forward—

मित— । 'व्यञ्जः सम्प्रसारणम्' (६।१।१५) इत्यतः सम्प्रसारणम् इत्यनुवर्त
'विसृष्टपियजादीनां किति' (६।१।१५) इत्यतः कित्तीति च । तदाह—

किति ङितिच्त्यादि । यकारस्येति—वयो यकारस्येत्यर्थः । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (३६३—६।१।३७) इति तु सम्प्रसारणे परतः पूर्वस्य सम्प्रसारणनिषेधपरम् । तेन—परवर्तिनो यकारस्य—सम्प्रसारणं प्राप्नोत्येव । अतस्तस्य निषेधार्थं—सूत्रमवतारितम् (ग्रहण्यत्यादीनां—गृह्णाति (आ-ङित्) = गृहीतः । जीनः इत्यादि । ङिति वयेरुदाहरणं नास्ति । व्यधिविद्धः । वशेरुपन्ति—अन्ये तु सूत्रेणैवोदाहृताः) । स्थानिवद्भावाद् वेङ्गग्रहणेनैव वयिग्रहणे सिद्धे वयिग्रहणं व्यर्थमिति कृत्वा भाष्ये वयिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । एतच्चैतत्पूर्वभाष्यप्रदीपे स्पष्टमिति तत्रैव द्रष्टव्यमिति ।

२४१३ । लिटि वयो यः ॥६।१।३८॥

दी— । वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । जयतुः । जयुः ।

In लिट्, सम्प्रसारण is not directed to the य of वच् । Thus वच् + अतुस् = उय् अतुस् (by 'वचिस्वपी—') = उय् उय् अतुस् (by हित् as in इजतुः) = उउय् अतुस् = जयतुः, similarly जयुः ।

मिति— । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' (६।१।३७) इत्यतो—नेति सम्प्रसारणमिति चानुवर्त्तते । वयः इत्यवयवप्रपञ्ची यः इति तु स्थानप्रपञ्ची । तदाह—वयो यस्येत्यादि । जयतुः जयुरिति—वये अतुस् इति स्थिते 'वचिस्वपीति' (अतुसः कित्वात्) सम्प्रसारणे कृते—उय् अतुस् इति जाते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्—इजतुरित्वात् हित्महलादिशेषः सवर्णं दीर्घश्च । एवम् जयुरिति ।

२४१४ । वञ्चान्यतरस्यां किति ॥६।१।३९॥

दी— । वयो यस्य वो वा स्यात् किति लिटि । जवतुः । जवुः । वयेस्तासावभावात्—यलि नित्यम् इट् । उवयिथ । स्थानिवद्भावेन जिच्चात्तङ् । जये । जवे । वयादेशाभावे—

In लिट्, the य् of वच् is optionally replaced by , when a किति affix follows. Thus जवतुः जवुः easy. It has been remarked

that 'अञ्जलीकारान् वा यः स्यान्निट् घनिर्वेडयम्' under चतो भारद्वाजम् (2296), hence the author now says that वच् having no form in तास् etc.—for it is used in लिट् only. Thus the above निट् does not apply and consequently it will have इट् compulsorily in वच् and give उवयिष् (उवय इष्—सम्—by 'वचिस्त्वदि—'). वेञ् is स्यानी and वय is the आदेश or substitute. Hence by 'स्थानिवदादेश—' (49), वय is to be treated like the retiring word (स्यानी)—वेञ्, which is जित् । Thus वच् also is जित्—hence उभयपदी, so in the चात्मनेपदी it will give ऊवे—(वच्, एग्, =उव्, ए=उव् उव्, ए=उव्, ए=उव्) and उवे (व् being replaced by व). But when there is no वयादेश (by वेञ्चो वयिः 2411) we have—

नित्—। व + च + अन्यतरस्याम् + किति इतिच्छेदः । 'मिटि वयो यः' इति प्रथममनुवर्तेते । तदाह—वयो यस्य वो धिति । किति इति लिटि इत्यस्य विशेषणं तदाह—किति लिटि इति । ऊवतुरित्यादि स्यष्टम् ; ऊवतुरित्यादियंकारस्यानि वकार-मातस्य पाठात् । वयिस्तासावभावादिति—वेञ्जादेशस्य वयिस्तासिषिभक्तौ प्रयोगा-भावादित्यर्थः । 'वेञ्चो वयिः' (२४११) इति लिट्येवास्य प्रवृत्तेः । ततश्च 'अञ्जली-कारान् वा यस्यान्निट् घनिर्वेडयमिति नियमस्यासप्रसक्तिः । अतः प्रादिनिट्मात्रिन्य-मिट् । तदुदाहरति उवयिष्—इति घल्-पित्वेन किञ्चाभावान्—वयिर्गुणकारस्य वकारादेशो न । वच् घान् इति स्थिते—वच् वच् इट् घल्—उव् वच् इ य—उवय इष् उवयिष् । वचिस्त्वपीति सम्प्रसारणम् । स्थानिवद्भावेनेति । वेञ्, स्याने ङि वयिः आदिशब्दे । तेन वेञ्, स्यानी वयिरादेशः । वेञ् वयिजिद् भवति । अतो वयिरपि 'स्थानिवदादेशः—' (४६) इति स्थानिवद् भावेन जिद् भवति । ततश्च स्थानिव-जित्कार्यं लभते । जित्कार्यं च 'स्वरित—' इत्याभयपटित्वविधानम् । परमोपदे रूपं दर्शितम् । इदानीं तडि—दशैयति—ऊवे इति वय ए इति स्थिते एगः किञ्चात्—यकारस्य वकारे कृते वच् ए—इति । ततो 'वचिस्त्वपीति'—सम्प्रसारणे कृते उव्

ए इति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्—द्वित्वम् उव् उव् ए इति हलादिः—इति उउव् ए सवर्ण—
दीर्घः—उय् उय् ए—उ उ य् ए—ऊये इति । वयादेशस्य वैकल्पिकत्वादाह—
वयादेशाभावे इति—

२४१५ । वेज् ॥६।१।४०॥

दी— । वेजो न सम्प्रसारणं स्यात्सिटि । ववौ । ववतुः ।
ववुः । वविथ—ववाथ । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट ।
अवासीत् । व्येज् १००७ संवरणे । व्ययति—व्ययते ।

The root वेज् does not get सम्प्रसारण in लिट् । Thus वेज्
+ णल् = वे णल् = वा णल् (by 'आदेचः—' (2370)) = वा वा औ (by
द्वित्व, and 'आत औ णल्ः') = ववौ (by 'ङ्गस्' and 'वृद्धिरेचि') । वेज् +
अतुस् = वा वा अतुस् व व् अतुस्—(by 'ङ्गस्' and 'आतो लोप इटि च'
(2372)) = ववतुः । Similarly ववुः । वविथ—ववाथ—option of इट्
(because it is अनिट् in तासि) । वविथ—वेज् इट् थल्—वा इथ
वा वा इथ—व वा इथ—ववंद्रथ—('आतो—') । ववाथ—व वा थ (here 'आतो
लोप' does not apply for थल् is neither कित् nor is preceded by
इट्) । ववे—वेज् + ए—वा ए—वा वा ए—व वा ए—व व् ए । वाता—वेज्
+ ता—वा + ता (आदेच—2370), ऊयात्—वेज् + यासुट् + सुट् + तिप् = वा
यास् स् त ('लिङः सलोपः—') = वा यात् = उयात् (by वचिखपि—' (2409)
and 'यम्प्रसारणाच्च' (230)) = ऊयात् (by अङ्गत्सार्धधातुकयोः (2298) ;
वासीष्ट—वेज् सीयुट् सुट् त = वा सीय् स् त = वा सी ० ष्ट (यलोप by
'लोपो व्योर्वलि'—(873) and षत्वष्टुत्व as before) = वासीष्ट । अवासीत्—
—वेज्—द्विल + तिप् = अ वेज् सिच् तिप् = अ वा सिच् ईट् त् (by
'आदेचः—') = अ वा सक् इट् सिच् ईत् (by 'यम्प्रसरनमातां सक् च'
(2377)) = अवास् इस् ईत् = अवास्-इ ० ईत् (elision of स् of

सिच् by इट ईटि (२२६६) = अवास् ईत् । Similarly अवासिष्टाम्—
अवासिष्णुः etc. In the आत्मनेपद—अवास्त अवासाताम् etc. व्यञ्—जित्—
उभयपदौ—अनिट् to conceal etc. व्ययति—व्ययते—by लघुपधगुण ।

मित—। 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (६।१।३०) इत्यती नेति, संप्रसारण-
मिति चानुवर्तते । 'लिटि वयो यः' (६।१।३८) इत्यती—लिटि इति । यद्यपि
'वयान्तरस्यो किति' इत्यस्ति अन्यवहिते पूर्वम्, तथापि तस्मात्—किति इति
नानुवर्तते व्याख्यानात्—अतएव निहायां उतम् उतवान् इत्यादि सिद्धम् । किञ्च
तथा सति षण्; अकिञ्चात् तत्र संप्रसार 'भ्यादित्येतत् सर्व्वं विभाव्य फलितमाह—
वेञ्जी नेति । ववी—'आदेच' इति आत्वे कृते द्वित्वे अभ्यासङ्गस्य 'आतो लोपः'—इत्यालोपे
—'आत औ षल' इत्यौत्वे 'हृद्विरेचो'ति हृद्विः । ववतु.—आत्वहित्वङ्गस्योपाः ।
एव ववु । वविथ—ववाथ, भारद्वाजनियमात्यलि इट् वा । उभयत्रैव आत्वम्, हित्वम्,
'ङ्गस्यः' इत्यभ्यासङ्गस्य । पूर्व्वं इट्: सदभावात्—'आतो लोपः—' इत्यङ्गस्य
आकारलोपः । परत्र तु किङ्किटोरभावात् आतो लोपो न । ववे—आत्वम्, हित्वम्,
अभ्यासङ्गस्य, आतो लोपस्य । वाता—लुट् आत्वम् । जयात्—वे + यासुट् + सुट्
+ तिप्—वे यास् सूत्—वा यात् ('लिङ्गः सलोप' इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः
'आदेचः' (२३००) इत्यात्वञ्च) उवात् (वचिस्वपीति सम्प्रसारणम्), जयात्—
(अङ्गत्सार्धधातुकयोरीति दीर्घः) । वासीष्ट—आदेच इत्यत्वेम् । अन्यत् प्राप्त्वं ।
अवासीत्—अवेञ् सिच् ईट तिप् इति स्थिते 'आदेच' इत्यात्वे—अवा सिच् ईट् त् इति
जाते—'यमरमनमातां सक् च'ति सगागम इट् च—च वा सक् इट् सिच्, ईट् त्—
अवास् इस् ईत्—अवास् इ ० ईत् (इट् ईटोति सिच्: सलोप) अवास्, ईत् इति ।
व्यञ् (व्ये) अयमप्यनिट् । जित्वाटुभयपदौ । व्ययति—व्ययते—अस्य लिटि
'आदेच' इत्यात्वं नेत्याह—

२४१६ । न व्यो लिटि ३६।१।४६ ॥

दी—। व्येज आत्वं न स्याल्लिटि । वृद्धिः । परमपि

हलादिशेषं वाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम् । 'उभयेषां' ग्रहण—
सामर्थ्यात् । अन्यथा वचादीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्तैव सिद्धे किं
तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । 'इड्यत्ति'— (२३८४)
इति नित्यम् इट् । विव्ययिथ । विव्याय—विव्यय । विव्ये ।
व्याता । वीयात् । व्यासौष्ट । अव्यासीत्—अव्यास्त । ह्यञ्
१००८ स्पर्धायां—शब्दे च । ह्ययति—ह्ययते ।

The root व्यञ् does not get आ for its ए in लिट् । The
अङ्ग (verbal base) will get the वृद्धि substitute (by 'अचो
ञ्जिति' (254)). Thus व्यञ्+णल् (=व्ये णल्)=व्यै णल्=व्यै व्यै
अ । Now though the rule 'हलादिः शेषः' (2179—7. 4. 60) is
subsequent to 'लिट्यभ्यासस्वीभयेषाम्' (2408—6. 1. 17), yet the
latter (6. 1. 17) bars the former (7. 4. 60) and thus
effects the सम्प्रसारण of the यकार (of the अभ्यास) । For, what
is the force or importance of 'उभयेषाम्' in the rule 'लिट्य-
भ्यासस्वीभयेषाम्' ? The force or importance of it is this :—
The rule 'लिट्यभ्यासस्वीभयेषाम्' follows upon the rules 'वचिस्वपि—
यजादीनां किति' (8. 1. 15) and 'ग्रहिव्यावयिव्यधिवष्टिविषतिवृश्तिपृच्छति-
ञ्जतीनां डिति च' (6. 1. 16). Thus had Panini said 'लिट्यभ्यासस्य'
—only, we could have inferred from the consecutive position
of the above rules that the सम्प्रसारण of the अभ्यास of वचि etc
and ग्रहि etc is meant. Hence the addition of 'उभयेषाम्' to 'लिट्य-
भ्यासस्य' (again) suggests that the 'सम्प्रसारण' of the अभ्यास will have
precedence to any other operation viz.—हलादिशेषकार्यम् । Thus
व्यै व्यै अ (=व्यु ऐ+व्यै अ=, इ ऐव्यै यु)=वि व्यै अ (by

'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (363) and 'सम्प्रसारणाच्च' (330) = विव्याय
 च (by 'एचोऽयवायावः') = विव्याय । [N. B.—The rules न संप्रसारणे
 संप्रसारणम्' (363) and 'संप्रसारणाच्च' (330) should be learnt
 by heart to understand सम्प्रसारण well.]—विव्यतुः etc. व्येञ् + चतुष्
 = व्ये व्ये चतुष् = वि वि चतुष् (by 'लिट्यभ्यासस्य—' and 'वचिस्त्रयि—'
 (2408—09)) विव्यतुः (by इकी यणचि (47)) । Similarly—विदुस्
 —विवुः । In घल् the भारद्वाजनियम does not apply, for there
 is a special arrangement in इद्व्यसिंध्यतीनाम् (2384). Thus
 the इद् here is not optional but compulsory. विव्यधिष (व्येच्
 इद् घल्—व्ये व्ये इद्य—वि व्ये इद्य (घल् is पित् and not कित् hence
 no sampra—of the verbal base (चद् by वचिस्त्रयि—') = वि व्यय् इद्य (by
 (एचोऽय—') विव्यधिष) । विव्याय—विव्यय (option of इद् द्वि by 'चलुप्तमो वा') ।
 विव्ये—(आत्मनेपद form)—वेञ् + ए = व्ये व्ये ए = विव्ये ए = वि वि ए = विव्ये
 (by 'लिट्यभ्यासस्य—', 'वचिस्त्रयि—' and एचोऽय—') व्याता—व्येञ्
 + लुट् ताच् = व्या ता by आदेश—2370—(Note in this connection
 that the prohibition of चाल् is in लिट् only and not in लुट् etc.)
 वीयात्—व्यासीष्ट—the former is the result of व्येञ् + यात् = वि +
 यात् (here there is no need of चाल् for सम्प्रसारण being नित्य
 must take effect whether change व्ये to व्या or not) = वीयात्—
 (by अङ्गत्सार्ध—(2298)) ; the latter results from व्येञ् सीष्णत् सुद्—
 त (आत्मने—) व्या सीय् स् त (here आत्मने—लिट् not being कित्, सम्प्र—
 does not come in hence चाल् by 'आदेश—') । अव्यसीत्—अव्यास—
 अव्येञ् सिच् तिप् = अव्या सिच् इ द्त् = अव्यासक् इट्स् ईत् = अव्या स् इ ० ईत्—
 अव्यासीत्—(dy आदेश—' यमरम—' and 'इटः—' ; (अव्येञ्—सिच् त) त is
 not अपृक् hence ई does not come) = अव्या स् त = अव्यास (सक्, and इट्

do not come in the case of आत्मने, (cp—23/7) nor comes षत्— for the स follows upon an आकारand hence no षत् of त)—
हेव्ज्—to challenge and to make sound—that is to call. It is also अनिट् and being जित्—उभयपदौ :—

मित—। 'आदेच उपदेशेऽशिति' (२३७०—६।१।४५) इति अव्यवहितं पूर्वसुवम् । तत् आदित्यनुवर्त्तते । 'न व्यो' इत्यत्र 'व्य' इत्यस्य कृतात्वस्य षष्ठा निह्देशः । तदाह व्यञ्ज आत्वं नेति । वृद्धिरिति । व्यञ्ज णल् इति स्थिते 'अचो जित्' (२५४) इति वृद्धिरित्यर्थः । एवं व्यञ्जल् इति स्थितम् । ततो द्वित्वे व्यै व्यै अ इति जाते परत्वात् 'ह्लादिः शेषः' (७।४।६०) इति प्राप्तौ 'लिट्प्रभ्यासस्य—' (६।१।१७) इत्यस्य चानेन वाधे प्राप्तौ आह—परमपीति । यद्यपि लिट्प्रभ्याससूत्रापेक्षया (६।१।१७) ह्लादिः—सूत्रम् (७।४।६०) परं तथाप्यत्र पूर्वमेव परस्य वाधः । ततश्च यकारस्य सम्प्रसारणम् । नन्वेवंविधविधाने किं मानमिति चेदत्राह ।—उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यादिति । अयं भावः—'वचिस्वपियजादीनां किति' (६।१।१५), 'ग्रहिव्यावयिव्यधिवष्टिवचितिवश्चतिपृच्छतिभजजत्तौनां जिति च' (३।१।१६) 'लिट्प्रभ्यासस्योभयेषाम्' (६।१।१७) इति हि पाणिनेः सूत्रक्रमः । तत्र 'लिट्प्रभ्यासस्य—' इत्येतावदुक्तेऽपि अनुवृत्त्या 'वच्चादेश्य' ह्लादेश्य (उभयेषामेव) अभ्यासस्य लिटि संप्रसारणं स्यादिति' लभ्यते एव । ततः पुनरुभयेषाम् ग्रहणस्य किं फलम् ? नियम एव तत्फलमित्याह । कश्चासी नियमः ? एषामभ्यासस्य सम्प्रसारणेनैवस्यात् नान्यदित्येवंरूपः । तेन ह्लादिशिषरूपस्य कार्यान्तरस्य निवृत्तिः । न च 'संप्रसारणं तदाश्रयञ्च कार्यं बलवद्दि'ति न्यायादुभयेषां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य (न्यायस्य) भाष्ये प्रत्याख्यतत्त्वादिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टमिति दिक् । एवञ्च व्यै व्यै णल् इति स्थिते (व्य ऐ इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणे कृते—व् इ ऐ व्यै अ इति जाते 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्') (२६३) इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः । ततः 'सम्प्रसारणाच्च' (३३०) इति इकारैकारयोः इकाररूपः पूर्वरूपैकादेशः । एवम् विव्यै अ इति स्थिते 'एचोऽयवायावः' इत्यायादेशे—विव्याय इति । विव्यतुरिति—व्यै व्यै

अतुस् इति स्थिते अतुस क्त्वात् वचिस्वपीति अङ्गस्य (द्वितीय 'व्यं' इत्यस्य)
संप्रसारणम् । अभ्यासस्य तु लिटाभ्यासश्चेति पूर्व्ववत् संप्रसारणम् । एवम् वि वि
अतुस् इति ततो यथ विव्यतुरिति । एवं विव्यु रित्यम् । अथ मारवागनियमात्
यलि इङ्—विकल्पे प्राप्ते आह—'इडाद्यति—'(२३८४) इति । विव्ययिथ = अभ्यासस्य
प्राप्त्यत् सम्प्र.—अङ्गस्य संप्र.—न । यत्नः पितृनाकिञ्चात् वचिस्वपीत्यस्याप्रवृत्तेः । ततो
वि व्यं इय विव्यत् इय विव्ययिथ इत्यादिभ्यं रूपम् । 'अनुत्तमो वेति पितृ-
विकल्पाद् इति विकल्पे दग्धयति—विव्याय—विव्यय इति । उभयद्वेष लिटाभ्यासश्चेति
संप्रसारणम् । एवमेकत्र विव्ये च इति अन्यत्र तु विव्ये च इति तत्र आयायादेशौ ।
विव्ये इति । व्यं अ + ए इति स्थिते हिले व्यं व्यं ए इति ज्ञाते पूर्व्वं वत् पूर्व्वोत्तर—
खण्डयोः संप्रसारणं यथादेश्यम् । म्याता इति । आत्वस्व लिटोव निषेधो गान्यत्र । तेन
स्रुटि 'आदेश'—इत्यात्वम् । वीयात्—व्यासीष्ट इति । पूर्व्वं व्यं + यासृट् स्रुटितिप—व्ये
यात्—व्या यात् (आलं)—वियात्—(संप्र. किदाशिषीत्युक्तत्वात्)—वीयात् (अङ्गत्-
साव्यं—(२२८८) इति दीर्घः) । उत्तरम्—व्ये सौयुट् सु ट् त—व्ये सीष्ट इति स्थिते
आत्वम् व्यासीष्ट इति । अव्यासीत्—अव्यास—पूर्व्वं अव्यं सिच् तिप् अव्ये स् ईत्
इति स्थिते आलं 'यमरमनमाता सकृ च' (२२७७) इति सकृ इति च अव्या स् ई स्
ईत् इति स्थिते 'इटः ईटि' इति सिचः सलोपः—अव्यास् ई ० ईत् = आव्यास् ईत्
—अव्यासीत् । उत्तरम् अव्यं सिच् त इति स्थिते आलं अव्यास् त आकारान्-
परत्वेन पलाभावः—अव्यास इति ॥ सृयत् इति लिट्—अनिट् । स्पर्धा—पुद्गार्यमा-
कारणा, शब्दसु सामान्यत आकारणमिति बोध्यम् । ज्ञयति—ज्ञयते इति । जित्वा-
दुभयपक्षे । यलिचकिति अभ्यासश्चैव संप्रसारणे प्राप्ते आह ।

२४१७ । अभ्यस्तस्य च ॥६॥१॥३॥

दौ— । अभ्यस्तीभविष्यती हेजः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो
द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोय—जुहविथ ।
जुहुवे । ज्ञाता । ज्ञयात्—ज्ञासीष्ट ।

The root ह्वञ् gets सम्प्रसारण ere it is to be duplicated (and not after it has been so done). Thus first comes सम्प्र,—and द्वित्व comes later on. Hence ह्वञ् + णल् = ह्वा णल् by 'आदेच'—(2370) = हु + णल् by this = हु हुञ् by duplication = जु हु ञ् by 'कुहीञ्' (2245) = जुहौ ञ् by 'अचोञ्जिति' (254) = जु ह्राव् चो by 'एचोऽयवायावः' (61) = जुहाव । (Observe the term 'अभ्यस्तीभविष्यतः' 'to be doubled later on'. Without this statement, we should have, by the rule 'उभे अभ्यस्तम्—' (426—6. 1. 5.), the duplication first (because अभ्यस्त necessitates duplication), after the आत्व by आदेचः (2370), in the form of ह्रा ह्रा ञ् । Then by this rule—the second ह्र takes सम्प्र. first, for it is nearer to the affix. But after it has been samprasaranated, the prohibition 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् (363) will bar the sampra,—of the first ह्र. Thus the form will be जुहाव by ह्रत्तादि—शेषः and ङस् and not जुहाव which is sanctioned by usage. Hence Bhattoji has explained the term 'अभ्यस्तस्य'—as 'अभ्यस्तीभविष्यतः' and not as 'अभ्यस्तीभृतस्य' which is more natural than the former. Nor can you argue that if द्वित्व is barred by 'अभ्यस्तस्य च', it (द्वित्व) will no more appear here by the परिभाषा—'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे—यद्वाधितं तद्वाधितमेव' (explained under—2409—and also ante); for द्वित्व must operate again by the counter परिभाषा 'पुनःप्रसङ्गविज्ञानान् सिद्धम्' (expld. under 2409) जुहुवतुः—हु हु अतुस्—जुहुवञ् अतुस्—जुहुव् अतुस्. (for the process shown by Nagesha—See the मित—below.); similarly—जुहुवुः with उङ्—by 'अचिञ्जु—' (271).. जुहोथ—जुहविथ —option of इट by भारद्वाजनियम—हु हु थु—जुहोथ (गुण.) । जुहो इथ—

कुड्व् इय—कुड्विष by इव्) कुड्वे—एम् is कित्—hence neither इव् nor इडि comes but उवड् does. दाता—ड्व् + ताम्—डा + ता by 'बादेवः—' (२३७०). द्रयात्—डाभीष्ट—like बोयात्—भाभीष्ट—(ante) (ड्व् + यात्—डा + यात्—ड्रयात्—द्रयात्) and (ड्व् + मीष्ट—डाभीष्ट) ।

मित—। 'इः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च' इति सूत्रतः घृतमासीत् । तच्च भाष्य-
का'घौमिविभागेन व्याख्यातम् । अतस्तद्व्याख्यानमिहाप्यनुसृतम् । 'यद्योत्तरं सुभोमा
प्रामाण्यम्, इति अरवात् । 'अभ्यस्तस्य च' इत्यत्र 'अभ्यस्तस्य' इति पदस्य यद्यपि
'कृतद्वित्वस्य इत्येवापाततोऽर्थः 'उभेभ्यस्तम्' (४२६—६।१।४) इति सूत्रात् तथापि
इष्टानुरोधेन व्याचष्टे—अभ्यस्तोभविष्यत इति । इहयात् कदावेत्यादिपदमाधनमिव ।
तथादि—ड्व् एव् इति स्थिते आत्वे अभ्यस्तसंप्रसारणं द्वित्वकृतं च डा डा एव इति ।
अनेन सूत्रेणाह्वय—सम्प्रसारणे कृते 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' (२६३) इत्यभ्यासस्य
संप्रसारणं न भवति । ततश्च इत्यादिषु अभ्यासद्वये अह्वय इहो—अह्वाव इत्येव भवति
न कुडाव इति । अत एतत्—अभ्यस्तोभविष्यत इति, न तु अभ्यस्तोभूतस्य इति ।
ननु यदि अभ्यस्तोभविष्यतः ह्यर्थः प्राक् सन्प्रसारणं क्रियते तर्हि द्वित्वस्य—
वाचितत्वात् पुनस्तस्याभ्यस्तोभवनं कथम्—'सकृदयतिव्यायाद्' पुनर्वित्वाप्रसक्तोरिति
चेत् ? न । पुनःप्रसक्तविज्ञानात्—द्वित्वस्य प्रकृतेः । अत आह—ततो द्वित्वमिति
सम्प्रसारणान्तरमित्यर्थः । कुडाव इति । इ इ एव् इति स्थिते आत्वम् । डा एव्
इति । अभ्यस्तस्य घेत्यनेन सम्प्र.—ड्व्—एवम् इति । द्वित्वम्—ड्व् ड्व् एवम्—जु
(कुडीयुः—२२४५) ड्वी (अचो द्विति (२५४)) च—कु डाव् अ=कुडाव ।
कुड्ववतुः—कुड्व् अतुस् इत्यत्रापि समानम् । अतुसः किञ्चाद् गुणवहोरमात्रे 'अचित्र—'
(२०१) इत्यवह—कुड्ववद् अतुस्—कुड्व् अतुस्—कुड्व्वतुः इति । नागेश्वर—
'मा अतुस् इत्यत्र आलोपापेक्षया अनैमित्तिकत्वेन (नहि 'अभ्यस्तस्य च' इति सन्प्र-
सारणमपि निमित्तोक्तस्य विधीयते) अन्तरङ्गत्वात् सम्प्रसारणे (कृते) वार्थपरिभाषाया
('वार्थादाह' वलीयः' इत्यस्याः) अनित्यत्वाशयत्वेन अन्तरङ्गत्वात् पूर्व्वरूपे (सम्प्र-
सारणाच्च' इति सूत्रात् (२२०)) ततो द्वित्वे उवड्व् इत्याह इति । एवं कुड्वुः (आत्वसम्प्र-

सारणद्वित्वचुत्वोवडादेशः) । अथ भारद्वाजनियमात् यलि इङ्विकल्पमाह—
 जुहोथ—जुह्विथ—आत्वसम्प्रसारण—द्वित्वचुत्वादि अङ्गस्य गुणश्च उभयतैव तुल्यः ।
 उत्तरत्वं तु अवादेशमात्रं विशेषः । धलः पिच्छाद् गुण इति बोध्यम् । जुहुवे—पूर्ववत्
 आत्वसम्प्र—द्वित्वचुत्वोवडादेशः । एशः कित्त्वेन—गुणवृद्धिविरहः । हाता—आदेच
 इत्यात्वम् । अभ्यस्तौभवनस्याभावात्—सम्प्रसारणाभावः । ह्यात्—यासुट् कित् । आत्व-
 सम्प्रसारणे । ततः 'अहत्—' इति दीर्घः ; अत वचिस्वपीति सम्प्रसारणं नतु
 अभ्यस्तस्य चेति । अताभ्यस्तौभावस्याभावात् । हासीष्ट—आत्वे सीष्ट इति ।

२४१८ । लिपिसिचिह्वञ्च ॥३१॥५३॥

दी— । एभ्यश्चलेरङ् स्यात् ।

The affix अङ् replaces च्चि coming after the roots लिप्, सिच्,
 (सिष्) and हा (ह्वेञ्). Thus अलिप्यत्—असिचत्—and अहत् (अ-
 ह्वे—अङ् त्—अहा अत् by—आदेचः—अहत् अत् by—आतो लोप इटि च'
 (2372)).

मित— । लिपिश्च सिचिश्च ह्व—समाहारह्वः । तच्चात्—इति पञ्चम्यन्तम् ।
 लिपिरिति लिप उपदेशे इत्यस्यैका निर्द्देशः । सिचिीति सिच् चरणे इत्यस्य—ह्व-
 इतिह्वेञ्जः हातात्वस्य ग्रहणम् । च्चिः सिजित्येतच्चात् लेरिति 'अस्यति वक्ति स्यातिभ्योऽङ्'
 इत्यत अङ् इति चानुवर्तते । तदाह—एभ्य इति । अलिपत्—असिचत्—अहत्—
 इत्युदाहरणानि ।

२४१९ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ॥३१॥५४॥

दी— । 'आतो लोपः'—(२३२७) । अहत् । अहताम् ।

अहन् । अहत । अह्नास्त ।

अथ ह्यौ परस्मैपदिनौ । वद १००९ व्यक्तायां—वाचि ।
 अच्छ वदति । उवाद । जदतुः । उवदिय । वदिता ।

उद्यात् । 'वदन्नज—' (२२६७) इति वृद्धिः । अवादीत् ।
टु ओश्चि १०१० गतिवृद्धयोः । श्वयति ।

अद् replaces विल optionally when an आत्मनेपद affix follows. Thus अहत् (with अद्) and अह्यास (without it). अहत्—अह्वे विलित—अह्या अद् त—अह् अ त (आतो लोपः—)—अहत् । अह्यास—अह्वे विल त—अह्या सिध्—अह्यान् (Here आतो लोपः does not apply for सिध् is neither कित् nor डित् nor is it preceded by इट्) । Similarly—अहताम् (अद्)—अह्वीताम् (आत्म-अद्) अह्यासाम् (सिध्) । अहन् (अद्) अहना (आत्म. अद्)—अह्यासत etc.

अथ वी etc—वद to speak clearly. It is सेट्. अच्च् is an indeclinable meaning towards. Hence in अच्च् वदति, अच्च् is a गतिसंज्ञक and goes before the root by 'ते प्राग्धातोः' । अच्च्वदति means to speak face of face. उवाद—वद वद् णल्—व वाद अ— by 'कृस्त्रः' and 'अत उपधायाः'—उवाद by 'लिटाभ्यासस्योभयेषाम्' (2409) । ऊदतुः—वद + अतुस् = उद अतुस् by 'वचिस्त्रयि—' (2408) = उद उद अतुस् (by 'पुन प्रसञ्जविज्ञान')—उउद अतु (इत्वादिः शेषः)—ऊदतुः—by 'अकः सुबर्णे—' (85). So ऊदुः । 'उवदिद्य—इट् want of एताभ्यासलोप by 'न. मसददवादिगुणानाम्' (2263). वदिता (वदइट् ता) Note that the root is सेट् in तासि and not अनिट् । Hence the भारद्वाजनियम, in षल् does not apply. cp.—'अजन्तोऽकारवान् यक्षास्त्रनिट् यलि- वृद्धयम्—' । Hence that which is सेट् in तास्, is also सेट् in षल् and not वेट् । ऊद्यात्—शासृट्, is कित् hence 'वचिस्त्रयि' applies. अवादीत्— explained. (Note that 'वदन्नजहलनस्याचः' supersedes 'नेटि' and 'अतो इत्वादीर्लघोः' (2214). टु ओ चि—the, root is चि । टु for—श्वयतुः

(elephantiasis—शोथ or गोट) by—'ट्टितोऽष्टुच्चं' and ओ for उच्छूनः (उद्—शूनः) by—'ओदितश्च' (3019) 'वचिस्वपि', 'सम्प्रसारणाच्च and 'हलः'. It i.e. the root means movement and increment. च्चि + श्च् . तिप्—श्च अति = अयति ।

मित—। वृत्तौ 'आतो लोप' इति नैतत् सूत्रव्याख्यानं किन्तु तत्सूत्रधारणम् । 'लिपिसिचिह्नश्च' इत्येतस्याव्यहितपरत्वादृतस्य च स्पष्टत्वादेतन्न व्याख्यातम् । अयमर्थः—'आत्मनेपदेषु परेषु—चेल्रड् वा स्यादिति' । तेन अहत्—अह्नास्त । पूर्व्व्व अड्—तदेवम्—अ ह् अड् त इति स्थिते—आत्वे अह्ना अत इति जाते—'आतो लोपः—' (2372). अह् अत—अहत् । परव सिच्—अह् सिच् त इति स्थिते—आत्वे अह्नास् त—अह्नास्त, अत्र किड्दिटोरभावात्—आतो लोपो नैति बोध्यम्—। एवमत पच्चवयम्—अहत् अहताम् अहन् इत्येकः पचः (अड् परस्मै.) अहत्—अह्ताम्—अहन् इति द्वितीयः (अड् आत्मने.—) । अह्नास्त—अह्नासाताम्—अह्नासत इति तृतीयः (सिच् आत्मने.) लटि—ह्नास्यति— ह्नास्यते इत्यादि—

अथ हाविति—वदतिश्चयतीत्यर्थः । एतद्घातुइयन्तु भादिगणः । वदेति सेट् । अच्चेति अव्ययं गतिसंज्ञकम्—आभिसुख्यायै वचते—। गतित्वाद् घातोः प्राक् प्रयोगः । अच्च् वदति अभिसुखं वदतीत्यर्थः । उवाद् इति—लिट्प्रभ्यासंख्यति सम्प्रसारणम् । अत उपधायाः (२२८२) इति अङ्गस्य वृद्धिः । ऊदतुः इति—। वद् अतुस् इति स्थिते 'वचिस्वपी'ति (२४०९) सम्प्रसारणम् । एवम् उद् अतुस् इति जाते—पुनःप्रसङ्गविज्ञानात् हित्वम्—उद् उद् अतुस् इति । ततः—हलादिशेषः—सवर्णदीर्घश्च (अकः सवर्णे दीर्घः) इत्यनेन । उ उद् अतुस्—ऊदतुः । एवम् ऊदुः । उवदिथ इति । वदधातोः सेट्त्वात्—भारद्वाजनियमो निवर्तते तासावनिट्—के हि तस्य प्रवृत्तेः । वदिता—तास् इट्—। उद्यात्—आशीः—यासुट् । किन्तु वचिस्वपौति सम्प्रसारणम् । अवादीत्—दर्शितन् मूले । इट् ईटीति (२२६६) इति सिञ्जलोपः । एतदर्थमेव नेटीति निषेधे प्राप्तं 'अतो हलादेरिति विकल्पे च प्राप्तं 'वदत्रज'सूत्रे वदत्रजो—विंशिष्य ग्रहणमिति विभावनीयम् । अवादिष्टामित्यादि ।

दु भो वि इति—द्वित्करणमद्युजर्धम्—‘द्वितोऽद्युच्—’ श्रययुः (शीघः) । भोदित्करणं निष्ठानत्वाद्यम् ‘भोदितय’ (३०१८)—शून--शूनवानिति । ‘हयोच्छूनैः किमेभिर्मुंजै.’ इत्यादि । प्रगल्लघुपक्षस्येति श्रयतेर्गुणः—श्रयति ।

२४२० । विभाषा श्वः ॥६॥१॥३०॥

दो— । श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्याल्लिटि यडि च । शुशाव । शुश्रुवतुः । “श्रयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः” (वार्त्तिक ३४६२) । तेन ‘लिट्यभ्यासस्य—’ (२४०८) इति—सम्प्रसारणं न । शिश्वाय । शिश्रियतुः । श्रयिता । श्रयेत् । श्रूयात् । ‘जूस्तम्भु—’ (२२८१) इत्यड् वा ।

The सम्प्रसारणं is optionally ordained for the root श्रि, in लिट् and in यङ् । Thus श्रि + षल् = श्रु षल् = शु षल् (by ‘सम्प्रसारणाच्च’ (330) = श्रु श्रु ष by ‘लिटिधातो.—’ (2117) = श्रु शौ ष by ‘अचो ङिषति’ (254) = श्रुश्रु ष by एचोऽयवायव (61) = श्रुश्राव । श्रि + अतुस् = श्रु अतुस् = श्रु श्रुवड् अतुस् by ‘अचिश्—’ (271) = श्रु श्रुव अतुस् = श्रुश्रुवतुः । Similarly श्रुश्रुवः । Now, when there is no सम्प्रसारणा and the form stands thus, after duplication,—श्रि श्रि षल्, the rule ‘लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्—’ (2408) comes in to operate on the duplicate (अभ्यास) of the above so as to give श्रु श्रि ष when by ‘अचो ङिषति’ (254) the resultant form will be श्रुश्रु ष—श्रुश्राव ष = श्रुश्राव and not श्रिश्राव which is the expected one. Thus Bhaṭṭoji brings forward the vartika ‘श्रयतेः etc’ (It has to be remarked that) the सम्प्रसारणं should be forbidden to the duplicate or अभ्यास of श्रि in लिट् । Thus the सम्प्रसारणं due to ‘लिट्यभ्यासस्य—’ (2408) is not to operate here so that we get श्रिश्राव (श्रि + अन् = श्रि श्रि षल् (here

'वचिस्वपि' does not apply for णल् is not कित्) = शिश्च अ (by 'ह्लादिः—' and अचो निष्पत्ति) = शिश्चाय् अ = शिश्चाय्) । In अतुस् शिश्चि अतुस् = शिश्चियल् अतुस् (by अचिश्चु—271) = शिश्चियतुः (here 'वचिस्वपि—' does not come in for it is the alternative पच्) । Similarly— शिश्चियुः etc with इयल् । अयिता—गुण इट् ता । अयेत्—विधिलिङ् (गुण) श्यात्—(आशौः)—It is कित् hence सम्प्रसारण by—'वचिस्वपि—' and दीर्घ by 'अकृत—' (2288) । शिश्चि will have अल् optionally in place of क्लि by 'जृस्तम्, सवु क्लुचु युकुचु ग्लुच्च शिश्चिभ्यश्च' (2291) .—

मित— । 'प्यञः सम्प्रसारणम्—' (६।१।१३) इत्यतः सम्प्रसारणमिति 'लिङ्यङो' (६।१।१६) इत्यसौ लिटि इति यङि इति चागुवर्त्तते ; तदाह—अयतेः सम्प्रसारणमिति— । 'वचिस्वपि—' इति किति सम्प्रसारणं विहितम् । 'ग्रहि-जिति—' इति ङिति च । एवमुभयद नित्यं संप्रसारणे प्राप्ते इयं विभाषा— आरभ्यते । तत्र लिङ्यङे अतुसादौ नित्यं प्राप्ते—एलादावप्राप्ते—यङ्यङे तु अप्राप्ते विभाषा । शोभयते (शिश्चि + यङ्—सम्प्रसारणपच्) । शिश्चियते (सम्प्रसारणा-भावपच्) । तत्रैवं प्रकृते सम्प्रसारणपच् णलि—शिश्चि णल् इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणे कृते अन्तरङ्गत्वात् पूर्वरूपे च प्राप्ते शू णल् इति स्थिते द्विले श्च श्च णल् इति स्थिते 'अचो निष्पत्ति' (२५४) इति षडौ प्राप्तायाम् श्च शौ अ इति तत्र आयादेशे श्चशायः इति । एवं श्च श्च अतुस् इति स्थिते 'अचिश्चु—' (२७१) इति उवङि प्राप्ते— श्च श्चयल् अतुस् इति ततः श्चश्वतुरिति । एवमेव श्चश्वतुरित्यत्र । ननु सम्प्रसारण-पच् एव सिद्धम् । सम्प्रसारणाभाष—पच्चे तु कथम् । तत्र हि द्विलोत्तरं 'लिट्-भ्यासस्य—' इत्यस्य प्राप्तेरभ्याससंप्रसारणात्—शुश्चाय इति स्यात्—न त्वपेक्षितं— शिश्चाय इति । न च 'विभाषा श्चः' (६।१।३०) इत्यस्य परत्वात् अनेन 'लिट्-भ्यासस्य—' (६।१।१७) इत्यस्य वाचो भविष्यतीति वाच्यम् । 'अस्य (६।१।३०)' परत्वात् द्विवचनात् पूर्वं प्राप्ता लिट्भ्यासस्य च द्विलोत्तरं प्राप्ता युगपत्— प्राप्ताभावेन विप्रतिषेधस्याप्राप्तपच्चेः' इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्— । अतएवाह

हेयतः—'निटः क्लिप्तकलिभेदेन द्वैविध्यमयत विभाषणम् । तत्र सम्प्रसारण-
 पक्षे कृते सम्प्रसारणस्य (सम्प्रसारण + षप् + मं आदिभ्योऽजिह्व-) तत्र कृत-
 सम्प्रसारणस्य इत्यर्थः) द्विर्घञनात् कालि वक्ष्यम् (क्लिप्तयो'ति भावः) । सम्प्रसारण-
 भाषणस्य तु चमत्कारस्य—'निट्याभाषणोभयैवामिति संप्रसारणं प्राप्नोति इति स्यात्
 (भाष्यकार इति शेषः) चे निटोति ('श्वेः' इति 'प्रयतेः' षप् भि भाष्यममतः पाठः) ।
 ('अथोभयत वाचकमं दर्शयति) क्लिप्तस्य निम्नं सम्प्रसारणम् (०।।) परन्त्यादिभ्यं
 विभाषा (५।।) वाचते यथा, तथा चमत्कारस्य चमत्कारोतिभावः' इति सङ्गच्छते । एवं
 'निट्याभाषणेति इत्यस्य प्राप्तिरुद्देशात् । अतश्च निटिभाषे चार्त्तिकमुपपन्नमिति—प्रयतेरिति ।
 भाषोक्तु 'श्वेनिटि—' इति पठितम् । प्रयते, विधातोः निटि चमत्कारस्य चमत्-
 निट्याभाषणमूत्रप्राप्तस्य संप्रसारणस्य प्रतिषेधः—निषेधः वक्ष्य इति वाच्यमेव । तमेति
 —अतएवानेन संप्रसारणं न । कथितमाह—मिन्नाय इति त्रि षप् इति नितो द्विले
 त्रि त्रि षप् इति आते चमत्कारस्य संप्रसारणस्य वाधे—इत्यादिशेषः प्राप्नोति मिथोक्तम्
 इति । तत 'अथो निटिपति—' इति च इत्य इवो मिथो च इति अथादिशेषे—मिन्नाय
 इति । अतुमि क्लिप्तस्य सम्प्रसारणस्य विभाषार्थेत्वेनेन वाधितत्वात्—त्रि त्रि
 अतुम् इति न्यते इत्यादिशेषोत्तर—'अथिन् —' (२०१) इतोऽह—मिन्निव-
 तुरिति । एवं मिन्निवुरित्यादिषु— । अथिता—गुण इत् ता— । अथित्—विधिमिह् ।
 मूयात्—क्लिप्ताशिवि इति क्लिप्तात् वचिन्वपीति संप्रसारणम् 'वक्ष्यत्—' (२१८)
 इति दोषं च । अथ अथते'शुं'सम्—(२१८) इत्यादिना विकल्प्यादिति—इत्यदि
 प्राप्ते' अह् पक्षे विशेषमाह—

२४२१ । श्वयतेरः ॥७।४।१८॥

दी— । श्वयतेरिक्कारस्य अकारः स्यादडि । पररूपम् ।
 अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । 'विभाषा घेटश्वयोः' (२३७५)
 इति चड् । इयड्—अश्विश्वयत् । 'छान्त—' (२२८८)
 इति न वृद्धिः । अश्वयोत् । वृत् । यजाटयो वृत्ताः ।

भादिस्वाङ्गतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसङ्ग्रहः । इति
भवादयः ।

The इकार of च्चि is replaced by अकार when the affix अङ् follows (in लुङ्) । Thus अ च्चि अङ् तिप् = अ च्चि अत्. Now appear the rules अकः सवर्णे (6-1-101) and अतो गुणे (6. 1. 97) to operate simultaneously on अच अत्. But अतो गुणे is a पुरस्तादपवादः i. e. an अपवाद or forbidding rule which precedes that which is to be forbidden. Thus by the परिभाषा—‘पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्ते नीत्तरान्’ (explained before), अतो गुणे will bar अकः सवर्णे—(6. 1. 101) and not ‘प्रथमयो पूर्वसवर्णः’ (6. 1. 102) because अकः सवर्णे is nearer to it (अतो) than ‘प्रथमयोः’. Hence Bhottoji says पररूपम्—and we thus get—अचत्—(and not अच्चात्). Here you cannot apply the rule ‘अतो लोपः’ (6. 4. 48) inasmuch as it concerns roots which are taught as अकारान्त at the time of आङ्घातुकीपदेश—। अचताम् (तस्=ताम्) अचन् (‘भोऽन्’,—‘इतश्’, संयोगान्तस्य लोपः’ and ‘अतो गुणे’) । Now चङ् comes in by ‘विभाषा—’ (2375) in place of चित् when अङ् is wanting. Thus by चङ् and इयङ् we get अशिञ्चियत् (अ च्चि चङ् तिप् = अ च्चि च्चि यत् by ‘चङि’ (2315) and want of ह्रस्वि by ‘ह्रान्तचण—’ (2299) = अ शि च्चि वङ् अत्, by ‘ह्लादिः—’ and ‘अचिञ्—’ (271) = अशिञ्चियत् । Similarly—अशिञ्चियताम्—अशिञ्चियन् etc. Now the root च्चि has directly been taken up in the rule ‘ह्रान्त चणश्चसनागृणिश्चदिताम्—(2299). Thus when there is neither अङ् nor चङ्, there will occur सिच् giving अच्ययीत् etc (अ च्चि सिच् तिप् = अ च्चि इट सिच् ईट् त् = अ च्चि इ ० ईत्, here ह्रस्वि cannot come in owing

to the prohibition 'ह्यन—' (2299) and hence we have guna by 'नाभे—' (2163) ; the affix निच् elides by—एट ईटि (2266) = एच् ईच् by एचोऽपवादात् (61) = एच्योच्. Similarly एचदिशाद्— एचदिवुः etc) Here you cannot argue that the taking up of चि under 'ह्यन—' is of no avail on the ground that the rule 'नेटि—' is sufficient to serve the purpose (prohibition of गुच्) for नेटि— prohibits the इटि of those roots only which end in consonants. Nor can you rejoin that the existence or direct mention of the root चि is superfluous on another way viz 'नाभेधात्' (7. 3. 81) being subsequent to 'निचि इटिः—' (7. 2. 1) will bar the same and direct गुच्, whence by एचादेश—चि changes into च्यु and thus being यान् ending in य will have no इटि by 'च—म—यान्—' bereft of चि ; for the 'निचि इटि' according to the maxim of 'यन नाभात्' etc' i.e. having no scope elsewhere will bar the गुच् though the same is an अन्तरङ्गविधि or inherent injunction. Here ends the यञादि class. इच्दि class is inexhaustive so that roots like चुचुच् etc. also are included herein.

The भ्वादि class is also practically finished here.

नित्— । अयतेः + चः इति श्लोदः । 'अहमोऽङि गुण' (७।४।२३) इत्यङोऽङि इत्यनुवर्त्ते । अयतेरिति शिधातोः क्षिपा निङ्गेशः । 'अलोऽन्यस्य' इति परिभाषोपस्थितेरन्यस्य लकारस्य स्थान अकार इति विधायते । तर्हि फलिन्नादे —अयतेरिकारस्यअकार इति । अतएव चि इत्यस्य अभाषे जाते इयङ् प्राप्तागडा नास्तेव । मन्मदि—अच्यच् त् = अच्य चत् इति स्थिते सवर्णदीर्घपरस्परयोद्धमयोः

परत्वात् सवर्णदीर्घः (अकः—६।१।१०१) स्यात्—इति चेत् । न । पररूपस्य (अतो गुणे—६।१।१६७ इत्यस्य)—अपवादत्वेन 'पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानाम्—' इति ब्रह्मीयस्त्वात् । न च तत् (पररूपम्) प्रथमयोःपूर्वसवर्णः' (६।१।१०२) इत्यस्यैव बाधकम् न 'अकः सवर्णो—' इत्यस्येति वक्तुं शक्यम् । पररूपस्य हि पुरस्तादपवादत्वेन 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्ती नोत्तरान्' इति न्यायात्—सवर्ण-दीर्घस्यैव (६।१।१०१) बाधकत्वं न पूर्वसवर्णस्य (६।१।१०२) । न च 'अतो लोप' इत्यल्लोपशङ्का । आर्द्धधातुकोपदेशकाले अकारान्तत्वाभावादिति ज्ञेयम् । तथाचैवं पररूपे—अश्च अत् इति अश्चत् इति भवति । एवम् अश्चताम्—अश्चन् इत्याद्यङ् पत्वे रूपाणि । अङ्भावपक्षे त्वाह—विभाषोषेट् श्योरिति । अत्र अश्चि चङ्त् इति स्थिते चङि (२३।१५) इति द्विलम्—अश्चि श्चि अत् । ततश्चङः ङिच्त्वात् गुणह्रस्वोरभावेन अचिञ्च—(२७।१) इति इयङ्—'अभ्यासस्य हलादि शेषः—एवम् अशिञ्चिवयत् अशिञ्चियताम् । अश्चिश्चिवन् इत्यादि चङ्पक्षे । वैकल्पिकत्वात्तदभावे आह—'ह्यन्य—' । वृद्धिनिषेधात् सिचि अश्चयीत् इति । अश्चि सिचि तिप्—अश्चि इट् सिच् ईट् त् इति स्थितेः—इट् ईटि—इति सिज्लोपे 'ह्यन्य—(२२।१६) इति वृद्धिनिषेधात् गुणे अश्च इ ० ईत्—अश्चईत् इति जाते—अयादेशे अश्चयीत्—इति एवमश्वयिष्ठाम् अश्वयिषुरितिसिचपक्षे तदेवं अङ्चङ्सिच पक्षतः—श्वयतेर्लुङि रूपद्विविध्यद्रष्टव्यम् । ननु ह्यन्यन्तचणश्चसजागृणिश्चरिदितामि त्यत्र श्वग्रहणं व्यर्थम् 'ने टीति' निषेधादेव सिङ्गेरिति चेत् । न । तस्य वदन्नजति हलन्तलचणवृद्धिनिषेधमात्रविषयत्वात् । न च तर्हि 'सिचिवृद्धिः परस्मैपदेषु—(७।२।१) इत्यपेक्षया 'सार्व—' (७।३।५४) इत्यस्य परत्वाद् अन्तरङ्गत्वादपि गुणेन अश्चि ईत् इत्यत्र अश्च ईत् इत्यत्र अश्चि इत् इति जाते अयादेशे अश्चय् ईत् इति स्थिते श्वय्— इति यान्तत्वमादाय 'ह्यन्य—' इति निषेधात्—शिव ग्रहणं व्यर्थमिषिवत्यपि वाच्यम् । सिचि वृद्धेर्णेन नामप्रेन्यायेन अन्तरङ्गगुणस्यापि अपवादत्वादिति शब्दन्तुशेखरस्यष्टम् । वृह—इति यजादयो गता इत्यर्थः । भ्वादिरिति । आह्वातिगण इति धातुपाठे भ्वादौ अपाठिता अपि धातवः भ्वादिगतरूपाणि प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः । तेन

घुलन्पति (घुलुन्प), लुन्पति (लुन्प) इत्यादि मघङ् भ्वाद्यन्तर्भाव इति भावः ।
इति शब्दिकरणाभ्यादयः । अथ मृदपठितम् ऋतिधातुमाह— (भावपठितत्वात्पृष्ट्
निर्देशः) ।

२४२२ । ऋतिरीयङ् ॥३।१।२।२८॥

टो— । ऋतिः सौत्रस्तन्मादीयङ् स्यात्—स्वार्ये । लुगु-
प्सायमियं धातुरितिवद्भवः । कृपाया चित्येके । 'सनाद्यन्ता—'
(२३०४) इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयाञ्चक्रे । आर्ह-
धातुकविवक्षाया तु 'आयादयः आर्हधातुके वा' (२३०५) इतीयङ्-
भावे 'शिपात् कर्त्तरि—' (२१५८) इति परस्मैपदम् । आनर्त्त ।
अर्त्तियति । आर्त्तीत् ।

इति तिङन्तभ्वादिप्रकरणम् ।

The root ऋत, read in the ह्रस्व only, takes इयङ् after it in
the sense of स्वार्ये । Many hold that the root is used in the sense
of censure, while others take it to mean 'censure and kindness',
it is, having taken इयङ् is to be termed धातु by—सनाद्यन्ता etc
Thus ऋतीयते । (ऋत् इय् शप् ते (ईयङ् being डित्, ऋत् is आत्मने)—
ऋतीय् अत्ते—ऋतीयते) । ऋतीयाञ्चक्रे by 'कामप्रत्ययादाममल्ल लिटि— । But
when there is आर्हधातुकविवक्षा, the root will be परस्मै—by 'शिपात्
कर्त्तरि—' when इयङ् is wanting by आयादयः—' । Thus आनर्त्त—ऋत् +
शल् = ऋत् ऋत् अ—अर्त्त अर्त्त अ = आनुट् अर्त्त अ by 'अतआदे (2248) and
तस्माद्गुद्विचल = आन् अर्त्त अ = आनर्त्त । अर्त्तिलुङिति (गुण इट इति) आर्त्तीत्—
(लुङ्) आट् ऋत् इट् सिच् ईट् = आ अर्त्त इ ० ईत् = आर्त्त इत्—आर्त्तीत्— ।
Here ends the भ्वादिप्रकरणम् ।

Errata on Siddhanta Kaumudi—

I. Vol. I, Part I (Sandhi)—

(a) Pp. 46 line 8, for “कण्ठास्य ईकारस्य कण्ठो यकार” better read “तालव्यस्य ईकारस्य तालव्यो यकार” ।

(b) Pp 68, line 17 for “‘आठ’ इति सहातस्य कण्ठतालुव्यानमस्यात्” read “‘आ उ’ इति सहातस्य कण्ठीष्ठव्यानमस्यात्” ।

(c) Pp 171, line 25, for “प्रथमो खण्डः” read “प्रथम खण्डः” ।

II. Vol. I. Part II (Sabda)—

Preface line 12, for “uttararddha” read “Purvarddha.

Pp 18, line 16 for “an अकारान्न प्रातिपदिक” better read “an अकारान्न base (अङ्ग)” ।

Pp 52, line 22 for “having an affix” read “having a case-affix.”

[N. B —Also see our translation of this sutra in “Laghu-Kaumudi”.]

Pp. 55, line 22, for “an affix” better read “a case-affix ”

Pp. 68, line 14, for “परशब्दयोर्ने प्रथमा” read “परशब्दयोर्ने पञ्चमी” ।